

Горить свіча

Володимир Малик

Володимир Малик — відомий український письменник. Його віршовані казки "Журавлі-журавлики", "Чарівний перстень", "Микита Кожум'яка" та інші, повісті "Чорний екватор", "Слід веде до моря", "Двоє над прірвою", історичні романи "Таємний посол", "Князь Кий", "Черлені щити" мали неабиякий успіх.

В новому історичному романі "Горить свіча" автор описує трагічні події, які на цілі століття перервали політичний та культурний розвиток України, — Батиїв погром Києва та розорення інших наших земель.

Замість прологу

В літо 6746 (1237). Окаянні татарове зимували коло Чорного лісу і звідти прийшли тайкома лісами на Рязанську землю на чолі з царем їхнім Батиєм... І обложили Рязань, і огородили її острогами у місяці грудні, в шістнадцятий день... Князь же Юрій Рязанський заперся в місті з мешканцями, а князь Роман відступив до Коломни зі своїми людьми. І взяли татари приступом місто двадцять першого грудня, убили князя Юрія Інгваровича та його княгиню, а людей умертвили — одних вогнем, а інших мечем — чоловіків, і жінок, і дітей, і ченців, і черниць, і священників. І було безчестя черницям, і попадям, і добрим жонам, і дівицям перед матерями та сестрами. Тільки єпископа уберіг Бог: він виїхав перед тим, як татари почали оточувати місто. І, перебивши людей, а інших забравши в полон, вони підпалили його...

І був се по літочисленню язичників-мунгалів тапику-іль, себто рік Куриці.

В літо 6747 (1238). А татари пішли і захопили Москву, а князя Володимира, сина великого князя Юрія, взяли в полон. І пішли незліченною силою, проливаючи кров християнську, до Володимира, і... взяли місто, і підпалили його. Побачили князі, і єпископ, і княгині, що місто горить і люди вмирають у вогні, а інших рубають мечами, і побігли — князі в Середнє місто, а єпископ і княгиня з невістками, і з дочкою, княжною Феодорою, і з онучатами, і з іншими княгинями, і бояринями, і многими людьми — в церкву Святої Богородиці і зачинилися на хорах. А татари взяли Середнє місто, вибили двері церкви і, зібравши багато дров, обклали церкву і підпалили. І всі, хто був там, задихнулися — і так віддали душі свої в руки Господа. А інших князів і людей татари порубали. І звідти вони розсіялися по всій землі Володимирській... І полонили всі міста по Волзі до самого Галича Мерського... А інші пішли до Юр'єва, і до Переяславля, і до Дмитрова і взяли ті міста. А ще інші пішли і взяли Твер і вбили в ній сина Ярославового. І всі міста захопили в Ростовській та Суздальській землях за один місяць лютий, і немає такого міста аж до Торжка, де б вони не побували.

Звідти Батий пішов до Козельська. Був у Козельську князь великий юний по імені Василій. Мешканці Козельська, порадившись між собою, вирішили самі не здаватися поганим, а скласти свої голови за християнську віру. Татари ж прийшли і обложили Козельськ, як і інші міста, і почали бити з пороків [1]. І, вибивши стіну, піднялися на вал. І зав'язалося тут жорстоке побоїще, так що городяни різалися з татарами на ножах, а інші вийшли з воріт і напали на татарські полки так, що перебили чотири тисячі татар. Коли Батий узяв місто, він перебив усіх, навіть дітей. А що сталося з князем Васи́лем, невідомо. Кажуть, у крові втопився... І звелів Батий з тих пір називати Козельськ не Козель-ськом, а Злим містом. Адже тут загинуло три сини темників [2], і не знайшли їх серед безлічі трупів.

Звідти пішов Батий у Поле, в Половецьку землю. Із книги італійця Джіованні дель Плано Карпіні "Історія монголів": "У Команії (землі половців) ми знайшли незчисленні голови і кістяки мертвих людей, що лежали на землі, мов гній... Ті люди були язичники. Вони не обробляли землю, а харчувалися скотом, не будували хат, а жили в шатрах. Їх винищили татари і поселилися в їхній країні, а тих, хто залишився, перетворили на рабів".

І був то нокай-іль, тобто рік Собаки.

В літо 6748 (1239). Взяли татари Переяслав-Руський [3] 3 березня, і єпископа Симеона вбили, і людей побили, і град спалили вогнем, і людського полону багато взяли, а навколишні міста і села вогнем попалили.

А восени в силі великій оточили Чернігів, і лютий був бій біля Чернігова. І переможений був Мстислав Глібович, онук Святослава Ольговича, і множество війська його було перебито, а сам він ледве втік. І впав Чернігів 18 жовтня.

І був то кака-іль, тобто рік Свині.

Розділ І

ХАРМАНКІБЕ [4]

1

Погромивши Чернігів і сплюндрувавши південну і східну Сіверщину, Менгу-каан [5], син Толуя, онук Чінгісхана, двоюрідний брат Батия, спустився зі своїми значно поріділими після безперервних боїв туменами [6] понад Сеймом та Десною до Києва і третього дня місяця січня 1240 року, по-монгольському кулкун-іля, тобто року Миші, зупинився на низинному березі Дніпра, біля городка Пісочена.

Стояв сонячний морозний день. Шлях орді перегородила вкрита торосистою кригою та приметена снігом широка ріка. А небо над нею було чисте і голубе, як очі орусської дитини.

Каан виїхав на невисокий пагорб і там зупинив свого вороного коня. Звідти довго дивився на стрімкий протилежний берег, де височіли могутні вали і потемнілі від часу та негоди дерев'яні заборолі великого міста. Такого великого і пишного, якого каан ще й не бачив ніде. Скільки там церков і яким щирим золотом сяє позолота їхніх куполів та хрестів! А на заборолах — тисячі завмерлих від жаху городян, і над ними тривожно лине навкіл нестихаюче калатання дзвонів на сполох — бем, бем, бем!

Все це не тільки здивувало, зачудувало Менгу, а й потрясло його. Яка велич і краса! Яка могуть! Місто на горах, мов велетенський корабель, здавалося, пливло в блакиті над зеленими борами, а під ним, унизу, над самою рікою, розкинулося ще одне таке ж велике місто, що з верхнім складало, власне, єдине ціле, бо було обнесене спільним валом, хоча й нижчим. То був Поділ.

Каан довго, мов заворожений, споглядав це диво. Потім хрипко вигукнув:

— Харманкібе! Харманкібе! Кіюв! Прадавня столиця землі орусутів! Я прийшов, щоб підкорити тебе! Я, Мунке, прийшов!

Йому було років сорок. Безбороді вилицювате обличчя, маленький кирпатий ніс та невисокий зріст не виділяли його з-поміж нойонів [7], що трималися позад нього на деякій відстані. Але в голосі вчувалася сила і звичка повелівати людьми.

Кінь під ним раптом нетерпляче забив копитом, ніби збирався перестрибнути через ріку, і це нетерпіння передалося вершнику. Менгу підняв камчу [8] і, ткнувши нею прямо поперед себе, владно вигукнув:

— Ми повинні взяти це місто!

Нойони та баатури [9] враз наблизились до нього. Нойон Ахмил на правах родича, бо тримав ханську сестру, поправив на круглій голові оторочений лисячим хутром малиновий борик і, вклонившись, заперечив:

— Нині не візьмемо, каане.

— Чому?

— Сил малувате. Багато хоробрих баатурів полягло під Черніговом, у самому Чернігові та й по всій Сіверській землі.

— Я не кажу брати силою. Спробуємо взяти спокусою! І хитрістю!.. Ще вчора, з дороги, я послав до Кіюва одного орусута. Він буде там моїми очима і вухами!

— А якщо обдурить?

— Не обдурить! У нас у полоні вся його сім'я — жона, діти, старі батьки... Я пообіцяв йому за вірну службу забезпечити їм тепле і ситне життя, до якого вони всі звикли, бо той орусут був князівським тіуном. Він повзав переді мною, мов черв'як, і клявся, що зробить усе, що я накажу. Він винюхає там усе, що нам треба знати!

— Ойє, ойє [10]! Це добре!

— А зараз пошлемо, як ми це всюди робимо, послів, щоб умовити мешканців Харманкібе і їхнього коназа Микаїла піддатися нам по добрій волі. Після падіння Переяслава і Чернігова кияни он як нажахані нашою несподіваною з'явою тут! — і він показав на київські вали, усіяні тисячами людей. — Тож коли пообіцяємо їм життя, вони з радістю відчинять нам свої Золоті ворота!

— Ойє, ойє! А потім що?

— Потім?.. Нам би тільки виманити їх із міста, а тоді ми зробимо з ними те, що робили повсюди, — хитро примружився каан. — Майстрових — у неволю, дівчат і молодичь — воїнам на потіху, а старих, малих і, особливо людей визначних, багатих та книжників — під сокиру та соїл [11]!

— Ойє, ойє! Мудрі слова мовиш, каане! Послати послів! А може, рибка якраз і

кляне!.. Тільки — кого послати?

Менгу замислився, обвів поглядом присутніх. Ніхто не опустил очей: кожному хотілося стати послом, бо, окрім слави, ця небезпечна, але почесна місія при щасливому її завершенні може принести велике багатство — рабів, золото, срібло, одяг, зброю. Хто ж не хоче відразу розбагатіти?

— Старшим послом піде сотник Жокте, — сказав після довгої мовчанки каан і ткнув нагайкою до суворого на вигляд баатура, що сидів на коні міцно, мов дуб, і пожирав каана вузькими чорними очима.

— Жокте? Простий баатур з аратів [12]? — пролунало розчароване зітхання.

— Він заслужив цієї честі: перший зі своєю сотнею ввірвався в Чернігів, і там, де ступила його нога, не залишилося нічого, крім попелу та трупів! Я люблю хоробрих і безжальних людей! Поїде Жокте і візьме з собою чотирьох — кого сам захоче. А також — терд-жумана [13] Шарапа.

Жокте задоволене ошкірнувся, сплигнув з коня і по звичаю, запровадженому Чінгісханом, упав перед кааном ниць, простягнув наперед руки і між ними поцілував мерзлий дніпровський пісок, перемішаний кінськими копитами з снігом.

— О всемогутній каане! Дякую за ласку й довіру!.. Тільки Шарапа ніяк мені взяти — прокляті орусити проткнули тому кипчакові [14] списом груди.

— А був ще один кипчак — Осавлук. Здається, він теж знає мову оруситів?

— Той дістав стрілу в ногу і тепер зализує рану.

— Тоді візьми когось іншого, хто знає нашу мову і оруситську або хоча б кипчацьку і оруситську. Гадаю, знайдеться такий?

— Серед боголів [15] мого молодшого брата десятника Жадігера є один молодий орусит, що був полонеником у кипчаків, а торік разом з ними потрапив у наш полон, — він по-кипчацьки лопоче, як справжній кипчак, та й по-нашому вже добре навчився. То, може, його?

— Приведи до мене — подивлюся, поговорю з ним. Жокте кивнув братові Жадігеру, такому ж жилавому, похмурому баатурові, що виглядав через голови нойонів, і той миттю помчав до коша [16]. За якусь хвилину привів і кинув до ніг каанові раба-орусита, обірваного, брудного, знеможеного, з кангою [17] на шії.

— Ось він! — буркнув коротко і відступив назад.

— Встань! — наказав Менгу. — Як тебе звати? Раб підвівся, обтрусив з колін сніг, зняв з кудлатої голови стару кипчацьку шапку з облізлого заячого хутра і без страху глянув у вічі можновладному монголові, перед яким тремтіли не тільки підкорені племена, а й уся орда, бо Менгу був жорстокий та безпощадний.

— Я Добриня... Правда, піп назвав мене при хрещенні Костянтином, але для батьків це ім'я було чуже, незвичне, і вони відразу прозвали мене по-старовинному — Добринею. Так що я Добриня.

Менгу пильно вдивлявся в орусита. Одягнений він був у пошарпаний, заяложений кипчацький чапан [18] і взутий у розбиті гутули [19]. На його густо зарослому, як і в усіх оруситів, обличчі ясніли голубі, як небо, очі. Менгу ніяк не міг звикнути до такого

кольору очей. У тій частині Всесвіту, що вже був завойований монголами, люди мають чорні або карі очі, а тут, в землі оруситів, найчастіше — голубі або сірі. А це — колір Вічного Неба, а на небі — пристановище Тенгрі-хана, якому моляться монголи. І дивиться цей богол прямо тобі в зіниці — і від того на душі стає незатишно. А чуб і борода — русяві. А шкіра — біла-біла... Дивно.

Дивно...

— Скільки тобі літ?

— Двадцять і п'ять, хане.

"Гм, він слово "каан" вимовляє по-своєму — хан", — подумав Менгу, а вголос спитав:

— Місто Харманкібе, тобто, по-вашому, Київ, знаєш?

— Ще б пак! Я ж народився і виріс поблизу Києва!

— Ой-бой! — задоволене вигукнув Менгу. — Це добре!.. Чим же ти займався до полону?

— Я з батьком та братами копав болотну руду і витоплював з неї крицю, сиріч залізо, і возив до Києва на продаж... А також орав землю, сів і збирав хліб...

— О, кліб, кліб — це добре! І залізо — добре! Такі умільці, як ти, нам потрібні! Дзе-дзе! — Менгу розплився в усмішці. — Але хоч і дуже потрібні, я відпущу тебе на волю...

— Дякую, хане.

— Рано дякувати. Спочатку треба заробити волю!

— Заради волі я ладен на все! — вигукнув Добриня. — Що я маю зробити?

Менгу прижмутив очі, так що вони стали такі вузьенькі, ніби прорізані осокою.

— Я хочу взяти Київ і посилаю туди послів, щоб умовили киян піддатися мені по добрій волі, без спротиву. Ти підеш з ними — товмачем... Від тебе у великій мірі залежатиме — відчинять кияни мені ворота чи ні. Якщо умовиш їх відчинити, не проливши крові, вважай, що з тієї хвилини ти вільний і можеш, мов птах, летіти на всі чотири сторони світу! Захочеш залишитися в Києві — будеш моїм баскаком. Захочеш повернутися додому — вільному воля... Ти мене зрозумів?

— Як не зрозуміти?.. — схилив у низькому поклоні чубату голову полоненик.

— Отже, підеш?

— Піду, хане, — і Добриня опустив очі, щоб Менгу не помітив радісного блиску і не передумав.

— Ойє! От і добре! Зараз тобі принесуть пристойний одяг, що личить послові каана, і ти з сотником Жокте вирушиш до золотоверхої столиці оруситів... Іди!

2

З тривожно-гнітючим і одночасно тривожно-радісним почуттям у серці ступав невільник Добриня услід за своїм господарем, десятником Жадігером, що мав приготувати майбутньому посольському товмачеві все необхідне для виконання його важливої місії.

"Воля! Воля! — бухала в його голову збурена кров. — Неждано! Негадано! Неймовірно! Я можу стати вільним! Вільним! І ніхто вже не періситиме камчею по

спині, не штурлятиме, щоб швидше повертався, не кидатиме, мов собаці, шмат протухлої конини чи баранячий маслак... Невже це буде? Невже це не сон?"

Але тут же серце стислося від іншої думки: "Зачекай! Чого радієш? Чи ти гаразд уторопав, за віщо хан обіцяє тобі волю? Чи ти подумав, що станеться з Києвом та киянами, якщо допоможеш йому в цьому чорному ділі? Адже за рік мунгальського полону, що виявився незрівнянно тяжчим за половецький, ти надивився на кров, на пожежі, на смертовбивства та погроми, ти знаєш, що чекає тих, хто обороняється, і тих, хто піддається по добрій волі, — для всіх один кінець: смерть, полон, насильство, довічне рабство!"

Із важких роздумів його вивів різкий окрик Жадігера:

— Боголе, чекай мене тут! Я хутко вернуся... Ось теплий прогній, — і, зареگотивши, монгол показав на паруюче плесо чистої води, — можеш покупатися, якщо не боїшся холоду! А потім одягнешся в нове... От тільки не сказав каан, у який одяг тебе нарядити, — у монгольський, кипчацький чи орусутський?

— Давай орусутський — у ньому я почуватиму себе зручніше. Та й у моїх земляків до мене буде більше довіри.

— Мабуть, я так і зроблю, — погодився Жадігер. — Орусутського одягу у нас зараз хоч відбавляй! Ой-бой!

Десятник був веселий, балакучий і поблажливий до раба, бо завдяки йому став раптом відомий самому каанові, а це означало дуже багато — може, навіть прямий шлях до вищих щаблів у війську... Він підморгнув боголові, на якому раніш і ока не зупиняв, круто повернувся на міцних розкарякуватих ногах і, коливаючись, швидко подався до своєї сотні.

Добриня якийсь час постояв, заглиблений у розтривожені почуття, потім зиркнув униз, на паруюче плесо, де, мабуть, у глибині били теплі джерела, і йому раптом шугнула в голову хлоп'яча думка: а й справді, чому б не скупатися? Він швидко нарвав у кущах сухого зілля, скрутив з нього чималий віхоть, роздягнувся і, шулячись від морозного вітерцю, стрибнув у воду.

Крижана вода опекла його, як вогнем, але він пересилив себе і пірнув глибше — з головою.

Тепер стало тепліше. А коли віхтем та піщаним мулом розтер тіло, що враз запашіло, розчервонілося, відчув навіть приємність від незвичайного купання.

Він довго хлюпався, бовтався у студеній воді, пірнаючи з головою. Арати, що зібралися на березі, щоб подивитися на дивака-орусута, весело реготали.

Нарешті прийшов Жадігер з оберемком одягу та взуття.

— Вилазь, хлопче, та вибирай, що тобі підійде! — гукнув з берега і кинув свою ношу на сніг.

Добриня витерся якоюсь лахманиною, натягнув на себе чиєсь пристойне вбрання, одягнув кожуха, взув чоботи. Жадігер задоволене зацокав язиком:

— Дзе-дзе! Тепер каанові не соромно буде послати тебе з посольством. Ходімо зі мною! Брат Жокте чекає... А я з його сотнею супроводжуватиму вас на той бік!

Сотник Жокте та ще чотири послы в новому вбранні стояли перед Менгу. Каан повчав його:

— Жокте, в Києві прикинься лагідним телятком чи навіть ягнятком і не скупися на ласкаві та облесливі слова — вони все одно нічого не варті! Обіцяй орусутам життя, захист від кипчаків, які майже два століття пускали їм кров. Обіцяй їм усі блага — земні й небесні! Обіцяй усе, що на думку спаде, аби лиш повірили і відчинили ворота... А коли не повірять, не піддадуться на лестощі та вмовляння, тоді пригадай, що ти йека-монгол [20], гордий степовий орел, і скажи їм, що тисячі міст і сіл уже впали до ніг Потрясателя Всесвіту та його онука Бату-каана — впаде і Київ! Він буде дотла спалений, а головами його непокірних мешканців я перегачу їхню ріку Озі, яку вони називають Дніпром! А щоб вони уявили собі свій кінець і повірили, що я слів на вітер не кидаю, візьми з собою п'ятьох боголів-чернігівців — забий їм роти ганчір'ям, на голови накинй лантухи і в останню хвилину перемов потрощи їм черепи шокпарами [21]. Покажи киянам, що їх жде, якщо не піддадуться по добрій волі! А після того можеш вертатися назад. Тоді я розмовлятиму з киянами іншою мовою! Ти мене зрозумів?

Жокте зблід, нижня його губа відвисла.

— Але ж орусути поб'ють нас після цього, каане! О ару ах [22]!

— Ти мене зрозумів? — підвищив голос Менгу.

— Ойє, ойє! Увага і покора! — пролепетав Жокте і схилювся в низькому поклоні. — Зроблю все так, як велить великий каан!

— Тоді — рушайте!

3

Київський берег — пустельний. Жодна жива душа не зустріла на ньому посольство Менгу. Зате на валах Гори і Подолу — Верхнього і Нижнього міста — стояли тисячі киян і з жахом дивилися на загін вершників, що перебрався через Дніпро і тепер крутою доріжкою піднімався до Хрещатого яру. І було чого жаяхатися. Кривава слава линула попереду їхніх витривалих коней. Вони вже погромили і поневолили Заліську Русь, підкорили половців, що кочували між Волгою і Дніпром, сплюндрували Переяслав та Чернігів, а нині добралися до Києва.

Було чого тремтіти!

На всіх дзвіницях міста били на сполох. Гучна луна котилася на далекі околиці — і на Дніпро, і на Десну, і на Либідь. І серця людей стискалися від смертельної туги.

Перед Лядськими [23] ворітьми, з яких шляхи вели до Кловського монастиря, до Берестового, до Печорського монастиря та Звіринця, Жокте сказав Добрині:

— Веди нас до Золотих воріт — головних воріт Києва! Бо не личить нам, послам джихангіра [24], вступати до столиці орусутів через якісь бічні, другорядні.

Добриня повів монголів поза валом на гору.

Ось і Золоті ворота! Перед ними — просторий майдан, що поступово переходить у вулицю. Всюди тут, на узвишші, розкинулося велике передмістя, де купичилися хатини та землянки майстрового люду. Звідси пролягав битий шлях на Васильків та Поросся. А там, далі на захід, через яр Кудрявець, видніється Копирів кінець [25], велике

передмістя, обнесене такими ж високими валами, як і Київ, тут стояли дерев'яні будинки купців, багатих ремісників та людей прийшлих — іудеїв, греків, німців, скандінавів, що колись давно лише наїздили до Києва з товарами, а згодом поселилися тут. Особливо багато було іудеїв: купці та ремісники мали двори на Копиревому кінці, а єврейська біднота заселила обидва узбіччя Білгородського шляху, що виходив із Білгородських, або Західних, воріт Копиревого кінця і вів до Білгорода на Ірпені і далі — в Болохівське князівство та Галичину. З Києвом Копирів кінець з'єднувався Іудейськими ворітьми. Ця ділянка київського валу була неприступна для ворогів.

Золоті ворота вражали величчю і красою кожного, хто вперше бачив їх. Збудовані Ярославом Мудрим у 1037 році, на природному узвишші, ворота високо підносилися над пагорбами, ярами та широкою долиною Либеді. Здалеку — з півдня і заходу — виднілася золота баня церкви Благовіщення, що стояла на кам'яних стінах воріт, і від того назвали їх Золотими.

Добрині перехопило дух. Які знайомі, рідні місця! Скільки разів проїздив він з батьком та братами через Білгородські і через Золоті ворота, везучи в Київ крицю, збіжжя, дрова! Пізніше, коли йому звернуло з сімнадцяти, і сам їздив сюди. А потім, здавши вантаж купцям чи ремісникам, бродив гамірливими вулицями та майданами міста, розглядаючи, як диво, величні собори, боярські тереми, ошатно одягнутих людей.

Які були далекі і щасливі роки! Здавалося, так триватиме довго-довго — все життя. Та ба! Чоловік думає-гадає, а Бог по-своєму повертає... Одного дня йому дуже не пощастило. І коли? Саме напередодні весілля. Думка блискавично сягнула на п'ять років назад. Йому було двадцять, Милані йшов сімнадцятий рік. І була вона найкращою, як йому здавалося, дівчиною в Калиновому Куті — білолицьою, русокосою, зеленоокою і чистою, ніби викупаною в любистку. Коли вони зустрічалися наодинці у лісі за Ірпенем, неподалік Лисівського монастиря, чи в Рудці за селом, чи в порослій ліщиною долині Кунянці, над маленькою і тихенькою річечкою Олешнею, то він не зводив з неї очей, називав її зіронькою ясною і пересипав у руках її шовковисте волосся, що пахло сонцем. Як він кохав її, як ждав того дня, коли вони обвінчаються і по закону він зможе назвати її своєю! Ждав, та не діждався! Перед самим весіллям поїхав до Києва, щоб купити ще дещо, про що згадалося в передостанній день, а коли повертався додому, то біля Білгорода дорогу йому раптом перетнули половці хана Котяна, що шастали по селах у пошуках легкої здобичі. Забрали все: коней, воза, подарунки Милані, матері та сестричці Ганночці, а самого зв'язали желею [26], приторочили до воза і потягнули в Половеччину...

Ніби вчора це було, а минуло п'ять довгих невільницьких літ, що здалися йому вдвічі довгими. І ось він неждано-негадано повернувся на батьківщину. Та як! Невільним мунгальським рабом, полонеником, якого мунгали, стократ жорстокіші за половців, не вбили тільки тому, що він умів ходити за кінями, за худобою, шив кожухи та чоботи, валяв повсть для юрт і валянок, знаходив у болотах руду і витоплював з неї крицю, кував ножі. А ще, мабуть, за те, що шпарко балакав по-половецькому, а згодом

навчився і по-мунгальському. Він став їм потрібен. Такими умільцями, хоча і тримали їх у чорному тілі, вони дорожили.

А тепер? Що чекає його тепер? Утекти в Києві? А чи зуміє він обхитрити досвідчених мунгальських послів?

Його роздуми обірвав різкий голос Жокте:

— Оце Золоті ворота?

— Ойє, це вони, — відповів Добриня.

Жокте зупинив коня посеред майдану за один перестріл [27] до міста і почав розглядати і ворота, і високий вал, і рів перед ним, і потемнілі від часу й негоди заборолу, тобто дерев'яні стіни, на яких товпилися кияни.

— І ніякі вони не золоті! — з розчаруванням промовив Жокте. — Лише баня церковці та хрест позолочені. Та що з того! Хіба їх візьмеш з собою?

Не злазячи з коня, він задер голову — аж замалим не впав з неї лисячий малахай — і примружив очі на киян, що мовчки дивилися на невиданих досі чужинців.

— Ген їх скільки висипало! Скажи їм, терджумане, щоб відчинили ворота послам джихангіра Мунке! Та хай не гаються!

Добриня виїхав наперед, приклав долоні до рота — голосно загукав:

— Кияни! До вас прибуло посольство від мунгальського хана Менгу, двоюрідного брата Батиевого. Відчиніть ворота!

Кияни, що стояли на надбрамній вежі, почали перешіптуватися. Потім один перегнувся через заборолу і гукнув у відповідь:

— Дуже велике посольство! Більше ста чоловік! Як же його впускати?

Голос його був владний, а одяг добротний — видно, боярин якийсь.

Жокте пожував сухими губами, подумав.

— У місто ввійде лише п'ять послів з товмачем та полонениками. Вам боятися нічого!

— А чого послі хочуть? Можна і так перемовитись! — не піддався боярин.

Жокте нетерпляче вдарив ручкою нагайки по луці сідла.

— Ну, які перемови, коли ви вгорі, а ми внизу? Кияни знову почали радитися, довго не могли прийти до згоди. Нарешті пролунав той же голос:

— Гаразд, ми впустимо вас. Але військо хай залишається на місці.

Жокте оскірнувся, в його вузьких очицях спалахнули радісні вогники.

— Вай-пай! — поплямкав задоволене губами. — Видно, наша слава мчить попереду наших коней! Нам відчиняють ворота!.. Якщо мешканці Києва відчинять їх і перед Мунке-кааном, то це буде найбільша і зовсім безкровна для нас перемога в цьому поході! А ми повернемося додому багатіями! Вай-пай!

Він був задоволений початком своєї посольської діяльності і не приховував цього перед підлеглими. Ті теж плямкали губами:

— Вай-пай!

Тим часом забрязкотіли ланцюги — і через рів було перекинуто підйомний міст. Розчинилися окуті залізом дубові ворота, з грюкотом піднялися важкі залізні ґрати.

Шлях до Києва був вільний.

4

Щоб терджуман не втік, Жокте помістив його між послами і п'ятьма невольниками-чернігівцями, що із зв'язаними руками і накинутими на голови лантухами брели посередині. За ними пильно пантрували дебели баатури, у кожного з них — шабля при боці та на зап'ясті правої руки на міцному ремінці — замашний дубовий шокпар.

Посли йшли не поспішаючи. Жокте на викривлених ногах, як гусак, коливався попереду, приглядався уважно до чужого міста — до валу, до будівель, до вулиць та людей, бо знав, що каан обов'язково розпитуватиме про все це.

Приглядався і Добриня, і серце його мліло, що знову побачив Київ і руських людей, але й гірко робилося, що прийшов сюди вісником великого нещастя.

Іде він Золотоворітською вулицею — прямо до Софії — і думає. От би кинутися стрімголов у натовп, що запрудив вулиці й майдани, пірнути у нього, зникнути, заховатися, розчинитися, як розчиняється дрібка солі в воді, забути і про Менгу, і про Жокте, і про господаря Жадігера, і про всі злигодні, незгоди, муки та страхіття, яких довелося зазнати в неволі, та й податися додому — в Калиновий Кут. Та щоб по дорозі не зустрілися йому ні половці, ні татари...

Калиновий Кут! Такий він близький! Всього тридцять чи сорок верстов. Уночі був би вдома!

Уява переносить його в рідне сільце. Розташоване воно на видовженому півострові. З півдня тече Ірпінь, зі сходу — Олешня, з півночі — Рудка. Лише на заході півострів сполучається з материком, і на цьому перешийку — Рокитне озеро, а на його березі — батьківська хижа, де він народився і зріс. І всюди, куди не глянь — зарості калини! Навесні сільце потопає в білому її цвіту, восени — червоне від ягід. За Ірпенем, на узвишші — Лисівський монастир, а довкола — ліси, ліси, ліси... Калиновий Кут! Чи ж побачить він його коли-небудь? Чи ж зайде до рідної хатини, чи зустрінеється з батьком, матір'ю, з братами Василем та Іваном, з сестричкою Ганночкою? А Милана? Що з нею? Яка вона? Минуло ж п'ять літ! Жива? Чекає на нього? Чи давно замужем?

Туди, туди, у рідний край рветься його серце! Хоч би одним оком поглянути на нього, дихнути його живлющим повітрям, настоящим на запахах зеленого бору, пожовтілого луку та кисло-терпкої калини, дізнатися, що там, вдома, розпитати про Милану — жде вона його чи, може, давно забула?

Він підводить очі — і вдалині бачить Софію. Під холодним зимовим сонцем сяють здлотно її хрести на банях, і думки його повертають в інший бік.

Нещасний! Як ти можеш зараз думати про Калиновий Кут, про батька й матір, про Милану, коли перед тобою Київ і ти йдеш, щоб допомогти ворогові поневолити його або й знищити? Що робити? Що робити? Втекти? Ніяк! Відмовитись перекладати? Жокте зніме голову. Умовляти киян здатися? Та як же можна! Що станеться з Києвом, з цими пишними храмами, князівськими та боярськими теремами, з будинками киян? Усе згорить у вогні, все розвіється прахом!..

Застерегти киян, щоб не піддавалися? Та як? І чи послухаються вони його?

Думки билися в голові, як пташки у клітці, а відповіді на них він не знаходив. Ішов мовчки між чужими людьми, спотикався на нерівній дорозі і знову поринав у думки і ціпенів душею від важкого передчуття та розпуки.

Нарешті їх привели на майдан перед Софією. Довкола коливалося людське море, над яким не вгавав шум голосів. На паперті, якраз перед входом до собору, стояв у оточенні бояр і ліпших мужів немолодий уже чоловік, мабуть, той, що вів перемови з Золотих воріт. Він був одягнутий у теплий кожух, на ногах мав м'які — і теж на хутрі — жовті чоботи, а вкрита сріблястим інеєм боброва шапка пасувала до його невеликої, з проблесками сивизни бороди.

Послів поставили перед ним, і він довго розглядав їх. Потім промовив:

— Я київський тисяцький Дмитро, боярин Дмитро. А ви хто? До кого ви прийшли і чого хочете? Добриня перетлумачив його слова послам. Жокте притис руку до грудей — низько вклонився.

— Я Жокте, посол Мунке-каана до київського князя Микаїла, а прибув сюди, щоб вести з ним розмову про мир.

Тисяцький Дмитро перевів очі на Добриню.

— А ти хто, хлопче? Бачу, ти наш, не мунгал. Як же ти опинився серед них?

Добриня розповів про себе, про свої поневіряння у полоні, а потім, ступивши крок наперед, понизив голос до шепоту:

— Боярине, хан Менгу прислав послів, щоб умовити киян здатися без бою. Але ти не вір їм! Не вір! Жодному слову не вір нехристям!

Він хотів ще щось сказати, але тут над майданом пролунали різкі окрики:

— Розступіться! Розступіться! Дорогу князеві! Натовп, що замкнув у тісному колі монгольське посольство, розступився — і на майдан ввігналося десятків два верхівців. Попереду на білому коні їхав невисокий сивобородий вершник у червоному корзні, накинутому поверх кожуха, та чорній соболиній шапці.

— Князь Михайло! Князь Михайло Всеволодович [28] — прошелестіло над майданом.

Князь спішився. Його враз оточили бояри і гридні. Тепер було видно, що він середнього зросту, сивобородий, голубоокий, і було йому далеко за п'ятдесят. Життя вже проклало на його обличчі помітні сліди, пригнуло плечі, але вогню в очах ще не погасило.

— Підведіть послів, — звелів він. Посли підступили ближче. Жокте зробив від них ще крок наперед.

— Коназ Микаїло, мій повелитель Мунке-каан прислав мене до тебе послом. Я сотник Жокте.

— А то що за люди з тобою, що голови їм позакривано міхами?

— То подарунки, але їх я вручу тобі пізніше.

— Чого ж хоче Менгу-хан?

— Мунке-каан прислав сказати, що він не хоче проливати ні вашої, ні нашої крові, а тому наказує тобі відчинити ворота Києва і визнати над собою владу Бату-каана, онука

великого Чінгісхана.

Михайло Всеволодович почав бліднути. Під оком у нього затіпалася жилка — вірна ознака страшного збудження. Але він стримався від вибуху гніву і знову запитав:

— Що ще велів тобі сказати Менгу-хан? Жокте розплився в улесливій усмішці.

— Він сказав, що коназ Микаїло — розумний чоловік і не захоче, щоб столиця оруситів, така велика і гарна, була взята приступом, як Переяслав чи Чернігів, зруйнована, пограбована і спалена, а її мешканці щоб своїми тілами угноїли київську землю. Тому він сподівається, що завтра вранці кияни відчинять ворота і вийдуть з міста, щоб нукери [29] каана могли без перешкод перелічити їх для визначення податків, які вони сплачуватимуть щороку нашим баскакам. Каан запевняє, що у тих, хто проявить покірність, жодна волосина не впаде з голови. Навпаки, він їм обіцяє життя і свободу!

Князь завмер, ніби йому відібрало мову. Стояв непорушно і, здавалося, не дихав. Лише було видно, як розширювалися зіниці його очей та з лиця поволі стікали залишки рум'янців і воно ставало жовто-восковим.

Завмерли і бояри у нього за спиною. І гридні, і городяни, що темною стіною товпилися довкола, теж притихли. Що відповідь князь?

А Михайло Всеволодович все мовчав.

Вагався? Чи був такий приголомшений, що втратив дар мови? Чи роздумував, як відповісти?

Мовчанка затягувалася. Добрині навіть здалося, що князь схитнувся і ось-ось упаде. Як йому допомогти — підхопити, підтримати?

Та тут із князівського почту виступив і став поруч з князем високий худий чоловік. Одягнутий він був скромно — в баранячий кожух та кудлату баранячу шапку. З-під шапки виступав гострий посинілий ніс. На тонкій зморшкуватій шиї висів на шнурку, вибившись із-під рідкої цапиної бороди, срібний хрест.

— Княже, не погоджуйся! — вигукнув він. — Це обман! Не відчиняй воріт клятим моавитянам!

Князь від того вигуку аж здригнувся, ніби пробудився від сну.

— Радиш, Федоре, не піддаватися? А що ж тоді? Чи не буде нам гірше?

Боярин Федір з молодих літ був найближчим другом і порадником князя і мав на нього великий вплив. Глибоко віруючий фанатик-аскет, він разом з княжим духівником отцем Іваном заронив у душу немічного тілом і податливого духом князя безмежну віру в триєдиного Бога, любов і прив'язаність до православних обрядів, а разом з тим став порадником і в мирських ділах.

— Хай і гірше буде, але ми повинні оборонятись!

— Але ж їх багато! Чи ж зуміємо відбитись? Федір задумався. І тоді в розмову вступив тисяцький Дмитро.

— Їх не так багато, княже. Втікачі з Чернігова кажуть, що їх тут ке більше одного тумена. А киян — п'ятдесят тисяч! — він швидко глянув на Добриню і кинув: — Про це, хлопче, послам — ні слова!

Добриня на знак того, що зрозумів, опустив повіки, а князь здивувався.

— Так це ж усіх — з жінками, дітьми та старими! Але Дмитро стояв на своєму:

— Воями стануть усі чоловіки, княже! Допомагатимуть жінки й отроки! Киян буде не менше, ніж татар! Окрім того, нас захищатимуть могутні київські вали та заборола — вистоїмо, княже!

— Та й Бог нам допоможе! — вигукнув Федір, і його великі очі, звернуті до неба, блиснули дивним сяйвом. Князь оживився, щоки його зарожевіли.

— Справді, Бог нам допоможе. Не може він допустити, щоб поганий Батий узяв гору над християнами! — Голос його зміцнів, плечі розпросталися, і він уперше прямо глянув на Добриню, що мовчки слухав цю розмову. — Як тебе звати, парубче? Ти, бачу, наш чоловік? Перекажи послам...

— Його звати Добринею, княже, — підказав тисяцький Дмитро. — Мені здається, йому можна вірити...

— Добриня? Гарне ім'я... Перекажи послам, Добрине, хай вертаються з Богом назад. Воріт ми не відчинимо!

Не встиг Добриня розкрити рота, як із натовпу вискочив невідомий і кинувся перед князем на коліна.

— Княже! Княже! Дозволь слово мовити! Він здер з голови заячу шапку і труснув чорною чуприною. Все його вузьке обличчя заросло густою бородою, теж чорною, як і чуб, і на ньому видно було лише хрящуватий прямий ніс та маленькі, вузько посаджені чорні, як вуглики, очиці, що знизу вгору свердлили князя, мов буравчики.

Князь від несподіванки оторопів.

— Ти хто?

— Хіба не впізнаєш, княже? — незнайомець підвівся. — Я ж колишній твій тіун з Путивля... Доман. Князь пильніше заглянув у його обличчя.

— Доман?.. А й справді Доман... Пригадую. Як ти опинився тут?

Доман скривився, сплеснув руками.

— Княже, батечку наш, коли б ти тільки бачив, що зробили погані з Путивлем! Ми вирішили було, як оце і ви зараз, оборонятися. Думали — вистоїмо! Заборола міцні, високі, люду збіглося з околиць немало... Та де там! Хіба проти сили вистоїш? Татари-мунгали полізли на нас зі всіх боків, як сарана! Закидали із пращ камінням, розстрошили ворота пороками, будівлі підпалили — і ввірвалися в город, мов стадо лютих зубрів! Що вони робили! Вбивали, різали, в'язали, знущалися з жінок та дівчат! Не знаю, що з моїми — загинули чи в неволі. А мені вночі пощастило втекти — і ось я тут уже другий день. І прошу тебе, княже, благаю — врятуй Київ і всіх нас! Не допусти, щоб з Києвом зробили те ж, що з Черніговом та Путивлем! Погодься на вимогу Менгу-хана, бо іншого шляху до порятунку немає! Або підкоритися — і жити, або загинути! Я знаю — ті села і городища на Сіверщині, які не чинили опору, Менгу пощадив, а ті, що виступили проти нього збройно, висік упень! Невже ти хочеш і собі такої долі, своїм ближнім і всім киянам?

— Що ж нам робити? — знову засумнівався-завагався князь.

— Піти на угоду з Менгу-ханом! — гаряче почав переконувати його Доман. — Дати відкупного! Погодитися виплачувати данину. Тільки так ми врятуємося!

— Відкупного? — про данину князь ніби недочув, а ухопився за думку про відкуп. — Коли б же погодився, можна було б назбирати щось і відкупитися. Чи як ти гадаєш, Федоре?

Було ясно, що Михайло Всеволодович хоче миром уладнати діло з Менгу-ханом. Надія була хистка, непевна, та вона вже полонила його.

І боярин Федір, і боярин Дмитро мовчали. Мабуть, не могли ще до кінця збагнути всього того, що наговорив тут Доман. А той витягнув до князя своє вузьке обличчя і ще гарячковитіше зашепотів:

— Княже, невже ти хочеш, щоб тебе на старості літ тягнули на аркані, як упослідженого раба, а дочок та невісток твоїх, онук твоїх поганин узяв собі на потіху? Подумай! Я даю тобі добру пораду. Ти врятуєш себе, сім'ю свою, Київ і всіх киян! Княже!

Добриня відчув, як у серці закипає гнів. На що підбиває князя цей чоловік? На самогубство! На добровільну смерть князівської родини, на загибель Києва! А сам на що сподівається? Що виживе? Але ж він нещодавно втратив усю родину — чого ж тоді так дбає про себе?

— Княже! — несподівано голосно вигукнув Добриня. — Не вір цьому чоловікові! Не знаю чому, але він підмовляє тебе на лихе діло! Я цілий рік провів серед мунгалів і на власні очі бачив, як вони ставляться і до тих, кого завоювали силою, і до тих, кого підманули улесливими обіцянками здатися їм добровільно. Однаково! Передусім вони вбивають ліпших людей — князів, бояр, книжників, а також малих та старих, що нездужають працювати на них. А всіх інших обертають на рабів! То невже ж кияни погодяться самі підставити шию під ніж кочовика? Невже власними руками відчинять ворогові ворота до свого міста? Так знай же, княже: доля киян буде однакова — чи стануть вони на вал зі зброєю в руках, чи здадуть Київ Менгу-ханові. Як тільки Менгу в'їде в місто, усім тут буде смерть або неволя! То вже ж ліпше загинути вільними людьми, як переяславці та чернігівці, ніж самим всунути голову в пашу кривавому звірові!

Останні слова Добриня вигукнув так голосно, що почув весь майдан, і кияни враз заворушилися, замахали руками, закричали:

— Княже, не піддавайся! Будемо оборонятися! Київ вистоїть! А якщо судилося загинути, то загинемо в бою, та ще й ворогів немало прихопимо з собою! Не піддавайся, княже! Цей муж добру пораду подає!

Жокте спочатку спокійно вслухався у перемови князя зі своїми підлеглими, вважаючи, що так і мусить бути, — така важлива справа, як здача міста, не вирішується без суперечок. Але коли загвалтували прості люди, він захвилювався.

— Чого вони кричать?

— Не дозволяють відчиняти воріт, — відповів Добриня.

— А коназ що каже?

— Думає і вагається. Не знає, що робити.

— Вагається! — обурився Жокте. — Чого йому вагатися? Хіба він не знає, що півсвіту вже впало до ніг Чінгісхана та його джихангірів, а друга половина ось-ось упаде! Сила наша безмежна, і ми скоро підкоримо весь світ!

Михайло Всеволодович вислухав і відповів:

— Скажи йому, що нам потрібен час для роздумів — день, два або й три...

— Три!.. — сердито вигукнув Жокте. — Та завтра вранці Мунке-каан повинен в'їхати в Київ! Які там два чи три дні!

Тут закричав тисяцький Дмитро:

— Цього не буде! Чуєте, посли, цього не буде! Ми не здамо Києва ні завтра, ні післязавтра! — І повернувся до князя. — Ми будемо оборонятися, княже! Це воля всіх киян!

— Так, так! Ми будемо оборонятися! — Майдан загук, загаласував: — Геть послів! Бийте на сполох! Давайте людям зброю!

Народ почав напирати з усіх боків. Гридні ледве стримували його.

Князь повернувся до боярина Федора.

— Що робити, боярине?

— Глас народу — глас божий, — відповів той. — Відправ послів, княже, і готуйся до оборони! І хай буде те, що має бути! Все в руці Божій!

Князь подумав і сказав:

— Гаразд, так і зробимо! Бо сором нам буде, якщо здамо ворогові Київ без бою!

Доман, що стояв весь цей час мовчки, раптом упав перед князем на коліна, схопив його руку, заблагав:

— Княже, не поспішай! Подумай ще! Бо погубиш і себе, і Київ, і всіх нас! І це вір оцьому зайді, — він оглянувся на Добриню, — оцьому хитрому підступному змієві, що підмовляє тебе на зло! Одумайся!

Але його голос потонув у реві розлютованої юрби.

— Що це за один? Звідки він узявся? Чому підбиває князя видати нас мунгалам? У поруб [30] його!

— Геть песиголовця! Геть собаку! Смерть йому! Смерть!

— У поруб! У поруб!

Доман зіщулився, втягнув голову у плечі, злякано озирався. Він знав, що натовп не любить жартувати. Досить найменшої іскри — і спалахне полум'я. І загасити його буде неможливо.

Князь оглянувся на Федора, шукаючи поради. Той підкликав гриднів.

— Візьміть цього чоловіка — посадить у поруб! Хай не баламутить людей!

Домана схопили — потягли. Він запручався, закричав:

— Княже! Несправедливість чиниш! Кого в поруб — мене? Я ж служив тобі вірою і правдою! І зараз хочу добра!

Та князь махнув рукою:

— Ведіть!

Доман люто глипнув на нього, зашипів щось у бороду, але його штурхнули ззаду в спину і потягли на княжий двір.

Натовп поволі вгамувався, і князь, переконавшись, що кияни мають твердий намір оборонятися, окріплім голосом звернувся до Добрині:

— Перекажи послам, хлопче, що Києва ми не здамо! Хай так і скажуть Менгуханові: не здамо! Будемо битися до останнього!

Жокте сплеснув руками, голос його затремтів.

— О небо! О золоте сонце! Що він мовить! Мангуси [31] скаламутили розум коназу Микаїлові! Нічим іншим не можу я пояснити його необдуманого вчинку. Тепер мені доведеться виконати наказ джихангіра! О аруах!

— Про що він каже? Я не розумію його, — здивовано уп'ялився в посла князь.

Жокте зблід, стиснув кулаки, обличчя його потемніло, стало хижим, твердим, а очі звузилися, як у рисі, що готується до стрибка на здобич.

— Зараз зрозумієш, коназ! Зараз зрозумієш! Ти не уявляєш, на що прирік себе, своїх близьких і всіх киян, а тому я покажу тобі, що тебе очікує! Дивись!

Жокте дав знак. Нукери силоміць поставили на коліна полонеників, зірвали з їхніх голів міхи. І тут кияни побачили перед собою п'ятьох немолодих уже чоловіків з забитими ганчір'ям ротами, вибалушеними від нестачі повітря очима, сповненими жаху. Вони задихалися, але нічим не могли допомогти собі, бо їхні руки були зв'язані за спинами.

— Боже мій! — вигукнув князь, упізнавши в полонениках чернігівських бояр. — Що з вами зробили!

Він подався до них, але не встиг і кроку ступити, як нукери підняли шокпари і блискавично опустили їх зі всієї сили на голови нещасних. Обливаючись кров'ю, полоненики мовчки попадали в сніг.

Це сталося так несподівано для всіх, що в першу мить ніхто й слова не зміг вимовити! Над майданом запала зловісна тиша. Князь смертельно зблід і затулив обличчя руками.

І серед цієї тиші пролунав скрипучий голос Жокте.

— Дивіться, орусити, — так буде з кожним, хто не підкориться нам, хто виступить супроти монголів! Так буде і з вами, кияни, якщо ви не відчините нам воріт вашого міста і не вийдете з нього з шапками в руках і поясами на шиях [32] — і не поклонитесь славному Мунке-каанові! Тепер я сказав усе!

Поки Добриня перекладав ці жорстокі слова, вимовляючи їх голосно, щоб чули всі в найдальших закутках майдану, натовп мовчав, приголомшений тим, що сталося. А як закінчив, тиша враз лопнула, вибухнула несамоовитим криком, ревом, що громовицею покотилася по всьому Києву.

— Смерть убивцям! Смерть! Не посли це, а нелюди! Смерть їм!

Темна розбурхана хвиля зі всіх боків ринула на посольство. Палаючі гнівом очі, широко розкриті, перекошені від лютого крику роти, затиснуті корчуваті кулаки були страшні і безпощадні.

Монголи збилися до купи, ухопилися за зброю. Добриня опинився серед них, даремно намагаючись вирватися з їхнього кола. Йому допомогла чиясь рука — в останню мить вирвала із приреченої на смерть купки чужинців, які тільки тепер, здається, зрозуміли, що самі натворили, і швиргнула в тісний натовп бояр та гриднів.

— Сій тут, хлопче, бо загинеш ні за що! — почувся голос тисяцького Дмитра.

Князь кинувся було насупроти натовпу з криком:

— Люди! Що ви робите! Зупиніться! Це ж посли таки! Та його слабкий голос загубився, як піщинка у вихорі. Це й справді був живий вихор, смерч, що налетів на монголів зі всіх боків, раптово закрутив, завихрив — у криках, галасі, стогонах, тупоті ніг і жахливому хряскоті, що доносився десь знизу, з-під ніг, і потім, утративши силу, затих, розтав, щез, ніби його й не було, полишивши після себе на закривавленому снігу стоптані сотнями ніг, розтерзані сотнями рук знівечені тіла баатурів, що полягли поряд з тілами чернігівських бояр.

Коли страшна хвиля людської ненависті трохи відхлинула, князь схопився за голову.

— О Боже! Люди! Що ви натворили! Побили послів! У відповідь почулося зле:

— Які то посли? Скажені пси! Убивці! Скільки міст наших розорили, скільки люду винищили — не злічити! Собакам — собача смерть!

Поволі галас затих — і на майдані запала тиша.

Князь безпорадно оглянувся на бояр.

— Ну, що будемо тепера робити? Наперед виступив тисяцький Дмитро. Очі суворі, над ними — круті злами кострубятих брів.

— А що робити? Послів не воскресити. Залишається одно — готуватися до оборони!.. Хоча, якщо правду сказати, ми все одно оборонялися б!

— Мабуть, що так, — погодився Михайло Всеволодович. — Куди ж подіти трупи?

— Викинути за ворота — мунгали підберуть.

— Гаразд. Накажи гридням — хай викинуть! Та починай, боярине, готувати людей до облоги — завтра Менгу-хан підступить до Києва. А я розпоряджуся видати зброю із князівських запасів...

5

Як тільки князь з почтом поїхав до Володимирового города, де протягом двох з половиною століть у кам'яних хорах жили великі князі київські, боярин Дмитро запитав Добриню:

— У тебе яке-небудь пристановище в місті є? Переспати де є?

— Немає, — відповів той.

— Тоді тримайся мене! Я хочу тебе про дещо розпитати... Але спочатку — діло. Треба приготуватися до завтрашнього дня.

Він тут же, на Софійському майдані, розпорядився викинути за ворота тіла монгольських послів, наказав оповістити мешканців Печерського монастиря. Берестового, Звіринця, Клова, Дорогожичів, Мишоловки та інших околиць, щоб негайно тікали до міста, під захист валів; виділив людей, які мали поїхати до князя і взяти у

нього зброю для ополчення, поговорив майже з усіма сотниками та десятниками і виділив кожному ділянку валу для оборони, вислав до міських воріт і на вали нічну сторожу.

У клопотах минуло коротке зимове надвечір'я. Коли стемніло і всі почали розходитися, боярин підійшов до Добрині.

— От, здається, і все. Що могли, те зробили. Гадаю, Менгу не посміє вночі переходити Дніпро, тож гайда додому! Уже давно і обід прочах, і вечере чекає на нас!

Йти було недалеко — у бічну вулицю неподалік Софійського собору. Дмитро йшов попереду, бо вже стемніло, Добриня поспішав за ним. Поскрипував під ногами сніг — бралось на мороз. Розбурханий Київ не спав та й не лагодився спати. Ворота багатьох дворів були ще розчинені: когось там чекали, хтось заходив, хтось виходив, звідусюди доносився людський гомін. Відчуваючи тривогу, валували собаки. Київ гув, як роздратований бджолиний рій.

Тисяцького ждали теж. Хвіртка — настіж, на подвір'ї палав смолоскип, там стояв гурточок людей, із стаєнь чулось кінське іржання.

— Не сплять мої, — сказав боярин. — Та й кому до сну тепер?

Йому назустріч кинулися дві жіночі постаті.

— Дмитре! Ладоньку мій! — вигукнула старша жінка, повна, але рухлива, одягнута в мережаний вишивкою білий кожушок. — Як ти довго! Що там? Невже нас чекає доля Переяслава та Чернігова? Невже всьому кінець? Боже-Боже!

Дмитро обняв її за плечі.

— Анастасіє, боярине моя, навіщо так думати? — Вони підійшли до гурту. — Який же це кінець? Київ не так просто взяти. Немає на Русі — та й по всіх українках [33] — вищих і міцніших валів, як наші! Та й людей тут більше, ніж будь-де! Є кому захищатися! До нього пригорнулася менша.

— Татоньку, я стану разом з тобою, з Миколою та Степаном на заборолі! Я вмію стріляти з лука! Ти візьмеш мене? Я не хочу живою потрапити до рук чужинцям!

При світлі смолоскипа Добриня побачив ніжне дівоче обличчя, засмучені темні очі, в яких спалахували чи то зірки, чи іскорки від вогню, чистий лоб під хутряною шапкою та розльотисті, мов крильця ластівки, чорні бровенята.

Дмитро нахмурився.

— Янко! Люба моя! Тобі, отроковиці, не місце на валу.

— А я вже не отроковиця, тату, — вередливо заперечила дівчина. — Мені пішов шістнадцятий рочок! Як засватати за осоружного Домажирича — так не мала, а як на вал — так мала! Її бровенята затріпотіли, насупилися. Дмитро усміхнувся, поцілував дочку в лоба.

— Витязю мій дорогий! Я знаю, ти змалечку була забіякувата, як хлопчисько. Але одно діло — показувати свій норов перед батьком-матір'ю та братами, які тебе люблять, а зовсім інше — з луком та мечем вийти на вал, під ворожі стріли. Ні, не жіноче це діло — війна! Тобі треба думати про заміжжя і щоб порадувати свого батька онуками, а ти...

— Таточку! — ще вередливіше скрикнула Янка. — Ось не заїкайся мені про

заміжжя! Ні за кого я не піду! Тим більше за Домажирича! Дуже треба! Та й взагалі ще не народився той хлопець, якого я вподобаю! А Домажирича — ніколи! Чуєте? Ніколи! Як за нього, то краще на вал!

— Ну, що-бо ти говориш, Янко! — сплеснула руками боярина.

Всі засміялися. Тут ще стояли двоє молодиків та дві жінки. Добриня лише глянув на них і відразу зрозумів, що то сини боярина Дмитра, — настільки схожі були на батька. Поряд з ними — їхні жони.

Дмитро потиснув синам руки, обняв кожного.

— Миколо! Степане! Давно прибули? Як же ви не потрапили в руки мунгалам?

— Перед самим смерком прибули, тату, — відповів той, якого назвав Миколою, міцний плечистий молодик. — А від мунгалів Бог милував. Ми їх не бачили — в'їхали через Білгородські ворота, куди вони не дісталися.

— Що там у наших селах за Ірпенем? Обмолотилися вже?

— У Музичах обмолотилися, а в Личанці скоро закінчать.

— Збіжжя привезли?

— І валку збіжжя, і дров, і меду дві діжки, і дьогтю, і сіна, і трьох бичків на м'ясо привели...

— А де ж люди? Чому я їх не бачу? Де тіуни?

— Як почули про татар, то і слухати не захотіли, щоб переночувати, — втрутився у розмову Степан. — Розвантажили вози, вхопили по шматку хліба та сала — і додому!

— В темну ніч?

— Ніч не страшна, татари страшні!

— Добре, що ви проскочили, бо завтра було б пізно... Ну, що ж — ходімо вечеряти. Та послухаємо оцього парубка Добриню, який прибув у Київ з мунгальськими послами від самого Менгу-хана.

Тепер усі поглянули на незнайомця, що скромно стояв осторонь. Микола навіть присвітив смолоскипом, щоб краще роздивитися.

— Та він ніякий не мунгал! Наш чоловік!

— Наш, наш, не лякайтеся, — усміхнувся у вуса Дмитро. — Ходімте ж! Бо ми добряче намерзлися!

У просторій горниці, куди зайшли всі, було тепло: від обкладеної кахлями груби пашило приємним духом. У бронзових підсвічниках горіли свічки. А край довгого столу, заставленого мисками, кухлями, жбанам, сиділа підстаркувата служниця і годувала трьох діток — двох дівчаток і хлопчика.

Замурзані молочною кашею малята, як тільки уздріли боярина, покидали ложки і кинулися до нього.

— Дідусю! Дідусю!

Дмитро схопив їх жужмом, підняв поперед себе, залоскотав бородою. Малята заверещали від утіхи, по-обхоплювали дідуса рученятами за шию і притулилися щічками до його лиця.

— Ой, який холодний! Потім гуртом закричали:

— Погуцикай нас, дідусю! Погуцикай! Дмитро підкинув їх кілька разів угору — аж їм дух захопило — і передав няні.

— Візьми їх, Горпино, та веди спати, а ми сядемо до столу.

Видно, тут кожен мав за столом своє постійне місце. На покуті, під образами, сіли боярин з бояринєю. Дмитро показав Добрині, щоб сів по праву руку від нього. Насупроти Добрині, по ліву руку від матері, — Янка, далі — Микола з жоною, а Степан сів з жоною на лаві поруч з Добринєю.

Поки чашник наповнював келихи і кубки, всі мовчали. Потім теж не поспішали братися за ложки — ждали, поки голова родини подасть знак розпочинати трапезу. Та Дмитро задумався і сидів мовчки.

Добриня відчував себе у незвичній обстановці незатишно, сидів скуто, закам'яніло і тихцем розглядав горницю та людей, з якими звела його доля. Але раптом помітив, що і його розглядають теж. І не тихцем, а відверто. В нього вступилися очима і бояриня Анастасія, і Микола, і Степан, і Янка.

Він трохи було зніяковів, та потім подумав, що немає чого знічуватися. Сьогодні він сидить з ними в боярських хоромах, а завтра тут про нього забудуть, та й він сам буде хтозна-де. До того ж життя протягом багатьох літ терло його і м'яло так, що він уже звик до всього. Чого ж йому ніяковіти під поглядами цих бояр та боярчуків?

І він підвів очі.

Насупроти нього сиділа Янка. Була вона тендітна, ніби підліток. Червоне платно, вишите сріблом, щільно облягало її ставну постать і ледь помітні груди, що лише недавно почали наливатися дівочою принадністю. На білій шийці червонів разок дрібних коралів, а густе чорне волосся, що пухкою короною огортало її голівку, спадало за спину тугою косою.

Боже, яке гарне створіння!

Вона нагадала йому Милану, якою та була п'ять чи шість років тому назад. Але образ Милани вже розплився в просторі часу, утратив чіткість і свіжість, а це дівча було зовсім близько, таке чисте, по-дитячому ніжне і разом з тим загадкове, що в нього здригнулося серце і на мить затуманилася голова.

Він спіймав її погляд і був вражений, бо помітив у ньому щось таке, що змусило його підвести на неї очі ще й ще раз. На вигляд вона здавалася отроковицею, а погляд її був не по-дитячому осмислений, глибокий, зрілий, ніби належав дорослій, життям умудреній жінці. У ньому вже не було й краплини того вередування, з яким вона зверталася до батька, а навпаки, була якась загадковість, заглибленість і цікавість.

В наступну хвилину, коли він удруге зиркнув на неї, той погляд був уже зовсім інший — у ньому раптом заблискотіли якісь лукаві іскринки, ніби вона уздріла в ньому щось чудне і смішне.

А потім, коли зиркнув утретє, — ще інший. На цей раз йому здалося, що дівчина просто зневажливо, навіть з огидою розглядає його розпатланого, хтозна-відколи не стриженого чуба, що важкою гривною спадає на плечі, таку ж буйну бороду. Та й одяг з чужого плеча був недоладний.

Він злегка почервонів. А як би вона дивилася на нього, якби зустріла таким, яким він був ще сьогодні вранці, — брудним обірванцем? Та ще коли б почула нестерпно смердючий дух затхлих маслаків, якими його годували, кінського та власного поту, що ніколи не полишав його, коли б побачила те дрантя, що звалось його одягом... Добре, що він скупався і переодягся, а то б не залишалося нічого іншого, як під тим поглядом провалитися крізь землю.

Він ще раз зиркнув на неї. На цей раз її темні очі були смутні й глибокі, як серпнева ніч. Де їй поділося оте загадкове, сміхотливе та пустотливе, що так його збентежило! Він хотів глибше розібратися в цьому новому для нього погляді, але тут його думки перервав боярин Дмитро, який, зітхнувши, сказав:

— Рідні мої! Дорогі мої! Два літа жили ми в передчутті близької біди, яка вже прокотилася вогненним смерчем по добрій половині нашої землі, і ось діждалися: вона стоїть уже на нашому порозі! Наступають для Києва і Київської землі судні дні — прийшли дикі і люті племена — гоги й магоги, безбожні моавитяни, мунгали-татарове. Раніше ви чули про них лише від утікачів-біженців, а нині побачили самі... Та не будемо загода лякатися! Не будемо загода ховати себе! Київ — город великий, люду у нас багато, з нами князь Михайло Всеволодович з дружиною, вистоїмо! Тож будемо сподіватися на краще!.. А зараз — до трапези! І хай вона буде не останньою в нашому житті!

Він перехрестився і почав їсти. Це ж саме зробили всі інші.

Добриня був страшенно голодний. Упродовж п'яти років він не пригадує дня, коли був ситий. А сьогодні взагалі не мав і ріски в роті. Щоб не привертати до себе уваги боярина та його домочадців, він намагався стримуватися — їв поволі. Та скоро забув про це. На столі — свіжий хліб, якого він не тільки не їв п'ять років, а й не бачив; гречана каша з гусятиною, солоні огірки та квашена капуста, налисники, перекладені сиром і запечені в сметані. Все це дратувало, аж дух забивало. Його молода плоть озвіріла від безконечного голодування, від недоїдків половецьких та мунгальських. А тут раптом — така своя, звична з дитинства смачна їжа! І він мимоволі забував про все і про всіх. Міцні зуби з хрумкотом кусали присмажену шкоринку хліба, з вовчою пожадливістю рвали гусячу печеню, хрускали соковитими огірками та капустою, змащеною запашною рижієвою олією.

В одну таку мить, коли він, забувши про все, запихався за обидві щоки, його погляд упав на Янку.

І тут він завмер. Недожований кусень застряв йому в горлі: дівчина тримала перед собою дерев'яну ложку з кашею, але не їла, а поверх неї дивилася через стіл на нього, і знову в її очах було щось таке, що змусило його густо почервоніти.

"Мабуть, я їй здаюся бридким чудовиськом, — подумав він з досадою. — Ще б пак! Патли і борода — як у попа, а пожадливість — як у вовка! Є з чого чудуватися!"

Йому було ніяково, соромно, і він відклав ложку.

Боярин Дмитро помітив це і теж витер вуста рушником.

— Не поспішаймо... Вечір довгий, а все, що в мисках, наше... Поговоримо... Я хочу

розпитати про дещо нашого гостя.

— Питай, боярине, — тихо промовив Добриня.

— Бачиш, парубче, якщо ти потрапив до нашої господи, то розкажи, хто ти і звідки, як жилося тобі в неволі. Все розкажи! Все нам цікаво знати!

Добриня сумно усміхнувся.

— Якщо все пригадати, то й ночі не вистачить для розповіді.

— Всього не треба. Спочатку — хто ти, звідки, як потрапив у неволю?

— Ну, це найлегше... Родом я з Калинового Кута, що над Ірпенем. Якраз насупроти Лисівського монастиря — через річку...

— Знаю, — кивнув головою Дмитро. — Це недалеко від наших вотчин — Личанки та Музич. Я бував там з хлопцями на ловах у приірпінських лісах та плавнях. Гарні місця! Розкішні!

— Ліпших і не зіськати! Сходив я і нашу землю, і Половецьку, а такої розкоші, як там, не бачив! Калиновий Кут недарма назвали так. Село наше розташоване в самому куті, утвореному річками Ірпенем та Олешнею, а з третього боку — Рудкою, золотистою, багнистою долиною, де навіть узимку не замерзають криниці-джерела та прогної. Рудка багата на залізну руду, і ми витоплювали з неї добру крицю, яку привозили в Київ на продаж... З четвертого боку, від заходу сонця, Калиновий Кут відділявся від наших сільських угідь озером Рокитним, на березі якого і стояли хата та кузня мого батька... Гарно там було влітку, ох, як гарно! Всюди понад берегами, тобто навколо всього села, росли зарості калини. Ось чому Кут і назвали Калиновим. Навесні як зацвіте — мов у молоці село купається! А восени забагряніє листям та достиглими кетягами ягід — ніби дівчина пишається у вінку!.. Земля у нас така, що встроми в неї прута — виросте дерево, а в лісах, ріках, на болотах звіра, риби, птиці — не злічити!.. Та не тільки цим славен Калиновий Кут, а умільцями, що постачають залізо всій окрузі — від Києва до Василькова і від Мутижира до Витичева. Всюди там ножі, чересла, мечі — з нашої криці! І я з батьком та братами витоплював її та возив ковалям на продаж.

— Ну, а в неволю ж як потрапив?

— Розповім... Ішов мені вісімнадцятий рік, і я був найстарший у нашій сім'ї Сичів — так прозивався наш рід, бо ще були роди Возків, Зайців, Орлів, Перепелів, Синиць. За мною йшли брати Василь та Іван, що були погодками, а сестриця Ганночка мала лише одинадцять літ. Нестарими ще були батько Пилип та мати Марія.

— Так, ніби про нашу сім'ю розповідаєш, — замислено промовив Дмитро.

— Жили ми дружно. Як тільки спиналися на ноги, бралися до роботи — допомагали батькам. Село наше монастирське, і ми повинні були сплачувати десятину Лисівському монастиреві: і десятий сніп, і десятого вола, і десяту дуплянку бджіл, і навіть десятий пуд криці. Життя було нелегке, і наша поміч була не зайва. В чотирнадцять літ я вже вмів усе: і орати, і сіяти, і молотити, і крицю варити, і косу та серпа в кузні викувати, і навіть читати та писати, бо кілька зим батько посилав мене у Лисівку прислужувати ченцям, а ті, гадаючи зробити з мене послужника [34], навчали мене книжній премудрості.

Добриня ненароком зиркнув на Янку і побачив, якими розширеними з цікавості і подиву очима дивиться на нього юна бояришня. Де їй поділося презирство, що ще зовсім недавно струмувало з них. Що ж їй так вразило?

Однак ця думка не завадила його подальшій розповіді.

— За мною підросли брати, — вів він далі, — і з нас батькові була добра поміч. А мати сумувала: Ганночка ще мала, допомоги від неї майже ніякої, отож і почала мені казати: оженися, Добрине, та оженися! Приведи мені роботящу невісточку!.. Спочатку я сміявся, віджартовувався, але тихцем почав приглядатися до дівчат, аж поки наглядів одну — Милану. Була вона на рік чи на два молодша за мене і лицем красна — русява, зеленоока, як русалка, а норовом лагідна, мов домашня киця. Чи покохав я її, не знаю, але мені вечорами хотілося йти на її куток, дивитися на неї і слухати, як вона виспівує з дівчатами на колодках та насміхається з хлопців, які зачіпали її. Лише з мене не насміхалася, а ніби ненароком зиркала в мій бік і червоніла, коли ловила мій погляд. Так минуло півроку чи й рік, і я сказав їй, що хочу побратися з нею.

Він знову глянув на Янку. Вона, здається, й не дихала — вся напружилася, перетворилася на увагу, оченята горіли, але в них причаївся страх. Чому б то?

Уважно слухали й інші — боярин та бояриня, їхні сини та невістки. Тепер, як йому здалося, його розповідь зацікавила і їх. Ніхто не зводив з нього очей.

— Ми домовилися повінчатися. Вже й день був визначений, вже й у монастирській церкві домовлено було, та, на лихо, за два чи три дні до весілля я поїхав до Києва ще дещо купити. Накупив — і радий, повертаюся додому. Шлях битий — з Києва до Білгорода, з Білгорода до Лисівки, а там через річку — і вдома. Лежу на возі, дивлюся на небо — думаю. Притомлені коні тюпають помалу, віз поскрипує, а думки пливуть і пливуть, як хмарки над головою... Та раптом почув я кінський тупіт. Підвівся, глянув — половці! Сотня, а може, й дві. То був, як я дізнався пізніше, навороп [35] хана Котяна, що ризикав по наших селах у пошуках здобичі. Я ударив коней. Та хіба втечеш возом від верхівця? Наздогнали, коней, воза і все, що було на возі, забрали, а мене потягли в неволю... Так я став полонеником половецьким.

Важко було: худобу пас і коней доглядав, повсть валяв, кобилиць доїв та кумис робив, паливо заготовляв, а коли господарі дізналися, що руду вмю знаходити та крицю з неї варити, то й зовсім зле стало. Хан Котян наказав стерегти мене пильно, щоб не втік, — і кував я шаблі, наконечники стріл та списів, кличі [36], вісі для кибиток, стремена, броню для шоломів та панцирів...

Та неждано нахлинули на Половецьку землю орди Батиеві. Що там робилося! Спочатку татарове напали на диких половців, що кочували по Сіверському Дінцю, Осколу та Сосні, і пройшли карнами по всій половецькій землі.

— Карнами? — перепитав Дмитро.

— Щоб ніхто не втік, вони, мов гузирем, охоплювали яку-небудь місцевість зі всіх боків, стягували туго цю петлю і всіх, хто потрапляв у неї, нещадно вирубували. Особливу ненависть мали до половецької знаті — до ханів, беїв, баянів, їх висікали впень — чоловіків, жінок, дітей. Всі степи були сполощені половецькою кров'ю. Трупів

ніхто не ховав — нікому було. Так і лежали в траві, аж поки звірі та птахи не обгризали м'ясо, не розносили кості.

— Боже! Боже! — прошептала, сплеснувши руками, бояриня Анастасія. — Який жах! Це ж і нам таке буде!

— Помовч! Не накликай біду! — промовив Дмитро. — Розповідай далі, хлопче!

— Потім узялися за донських половців. Налетіли, мов буря, вирубали ханів з роду Кончака та простих кочовиків, які не здавалися, а інших погнали в полон, за ріку Волгу.

— Як же ти врятувався?

— Половецьких невільників мунгали зробили своїми рабами. Мене теж. Коли вони з Дінця накинулися на придніпровських половців хана Котяна, ті рішуче оборонялися, але були розбиті. Тоді Котян, покидавши стада й отари, табуни і полонеників, забрав жон своїх, дітей та онуків і пішов з тридцятитисячною ордою в Угорську землю шукати захисту і притулку у короля Бели [37], свого племінника... Отак я став, як і багато інших, рабом ще лютіших завойовників, ніж половці. Тепер я зазнав ще гіршого лиха! Не раз бував битий, а голодував щодня, не раз дивився смерті в вічі, а про те, що потраплю в Київ і сидітиму в господі самого боярина Дмитра, і в гадці не мав... А от пощастило!

Добриня замовк. Усі теж похмуро мовчали. Бояриня Анастасія плакала і, не ховаючись, витирала сльози рушником, а Янка відвернулася і тихцем витирала сльози рукою.

Боярин сидів насуплений, і Добриня, дещо розгублений, подумав, що сказав щось не так, і вже пригадував, що ж саме в його розповіді могло так вразити всіх і довести до плачу.

Його стан помітив боярин і, важко зітхнувши, сказав:

— Бачиш, парубче, розтривожив ти нас, роз'ятрив рану нашу незагойну... Болючу, бо пече в саме серце! Добриня потерп. Яку рану? Чому в саме серце?

— Я не хотів цього, боярине. Пробач, якщо сказав щось не так...

— Ні, ні, ти не винен... Сам того не відаючи, ти нагадав нам про сина нашого — Іллю...

— У вас був ще один син?

— Отож-бо що був... Та нема... Спіткала його така ж, мабуть, доля, як і тебе, якщо не гірша... Ще три роки тому великий князь Володимир Рюрикович, — ти його знаєш, бо він довго князував у Києві, — послав його у Володимир до князя Юрія Всеволодовича з посланням. Поїхав Ілля з гриднями — та мов у воду впав... Ні слуху ні духу!.. Потім ми дізналися, що якраз потрапив під Батиїв погром... Чи загинув, чи в неволі — хто теє знає... Одно ясно: якби був живий і не в полоні, то досі б заявився... Отже, або згинув, або в полоні у нечестивців...

Так ось воно що! Тепер Добриня зрозумів, що то його останні слова про нестерпний татарський полон нагадали всій боярській сім'ї про нещасного сина і брата і завдали глибокого суму всім. Таж хіба він знав?

— Все могло бути, — сказав тихо. — Однак будемо сподіватися, що він живий — у полоні. А з полону, як відомо, рано чи пізно повертаються... Якщо пощастить, звичайно... Я ж ось повернувся, як бачите.

Він підбадьорював засмучену родину, піддавав надії, хоча в душі сам був далеко не впевнений, що юному бояринові Іллі пощастило вижити в тій смертельній круговерті, в яку він несподівано для себе потрапив. Швидше всього загинув, як загинули тисячі і тисячі інших.

Та людина влаштована так, що щире слово розради, малесенька крихітка надії оживляє померклу душу, відроджує віру, без якої неможливо жити далі.

Нікими благальними поглядами вони просили його — кажи, кажи! Ми слухаємо тебе!

Янка витягнула шийку, і в її темно-оксамитових очах, злегка прикритих довгими віями, вже не було, як раніш, ні подиву, ні посміху, ні прихованої зневаги, а лише світилося сподівання. Сподівання? На що — на чудо?

Але він мовчав, не знаючи, що ще їм сказати, як утішити, отоді боярин торкнувся його рукава.

— Скажи мені, друже, ти ж бачив, татарове не всіх русів убивають? Багатьох беруть у полон?

— Багатьох.

— Отже, і Іллю могли не вбити, а взяти в полон?

— Могли.

— І ти бачив таких полонених?

— Я один з них.

— Ти не такий. Ти був полонеником у половців — і мунгали взяли тебе, як річ, що належала переможеним, як військову здобич. Ти не воював проти них. А ось таких, як Ілля, що воювали, ти зустрічав?

— Ще й скількох!

Через стіл перекинулася бояриня Анастасія. В її темних, як і в дочки, очах пробилося, як стеблинка рясту з-під снігу, боязка надія.

— То, може, й Іллю ти там зустрічав?

— Може, й зустрічав. Та хіба ж я міг знати, що то ваш син?

— Його не важко помітити і запам'ятати — у нього така постава, таке лице, такі очі, що коли хто раз його побачить, то навіки запам'ятає. Він найкращий, незвичайний...

Дмитро нахмурич чоло:

— Анастасіє! Ну хіба ж можна так? Кожній матері своя дитина — найкраща...

Та бояриня відмахнулася від його слів.

— Ілля таки найкращий! Схожий на Ісуса Христа... На такого, як малюють на іконах, — високочолого, ясноокого... Святого!

— Анастасіє! — знову не втримався Дмитро. — Ну що бо ти говориш!

Бояриня ніби не почула чоловікового голосу — з надією дивилася на гостя, чекаючи, мов чуда, ствердної відповіді.

Ну що їй відповісти? Як не вразити материнського серця? Обманути? Сказати, що зустрічав подібного? Що, може, то він? Вдихнути в її душу надію? Вона, мабуть, повірить, бо хоче вірити. Але ж обман помітять інші — боярин, його сини, Янка, невістки, їм так само боляче, як і їй, і видимий обман лише сильніше дошкулить їм. Ні, так не годиться!

І Добриня заперечно похитав головою:

— Ні, не зустрічав... На жаль, не зустрічав. Дмитро вимушено усміхнувся, відкинувся на спинку стільця.

— Звичайно, звичайно... Світ широкий, орда багатолюдна, а чоловік у ній — мов галузка в безмежному морі! Де вже там його зустріти! Якщо Ілля живий, то десь поневіряється. — І щоб перемінити розмову, запитав: — Завтра Менгу обступить Київ, захоче взяти його — як він це робить?

Добриня зрадів, бо це запитання відвертало увагу від болючих спогадів про Іллю.

— Я був під Переяславом, під Черніговом, під Путивлем. Усюди мунгали спочатку обступають місто, потім довго умовляють його мешканців піддатися їм без бою, а якщо ті відмовляються, знаходять найслабше або найзручніше для приступу місце, підвозять туди пороки і б'ють ними доти, доки проломлять ворота або вал. А тим часом засипають місто стрілами — простими або співучими, закидають з катапульт камінням та китатським [38] вогнем. А тоді вже, коли проломлять ворота або вал, пруть напролом, незважаючи на втрати.

— Отже, втрати у них неминучі?

— Безперечно. Хоча справжні мунгали зазнають їх небагато.

— Чому?

— Бачте, їх у Батия, як я пересвідчився, всього один з десяти. Решта — то збірні дружини підкорених народів і племен. Їх силоміць узяли до війська і змушують йти попереду.

— Але ж вони можуть не йти?

— Такого не буває, бо над усіма тяжіє закон Чінгіс-хана — якщо один з десятка кинувся вперед, за ним повинні йти у бій інші! А хто не пішов, тому тут же відрубують голову! Якщо десятника ворог візьме в полон, а підлеглі не визволять його, тоді всіх їх теж очікує смерть! Якщо ж під час бою хтось один із десятка без наказу відступить або кинеється тікати, всьому десяткові ламають хребет! Страх перед жорстокою розправою змушує їх слідкувати один за одним і безвідмовно виконувати накази старших. Той же страх змушує їх лізти у вогонь і в пекло — і перемагати! Та ще — прагнення здобичі, бо під час походу живуть вони виключно тим, що захоплюють у переможених.

— Отже, втрат вони зазнають... — підсумував Дмитро. — І немалих! Тож, треба думати, що коли-небудь настане час, коли йти далі Батий не зможе... Скільки ж воїнів у нього?

— Хто те знає! Хіба що сам Батий... Та й збирається воно докупити лише тоді, коли, виставивши перед своєю золотою юртою чорне знамено війни, Батий сам виступає в похід. Такий великий похід відбувся позаторік на Заліську Русь — джихангір, кажуть,

вів тоді з собою двана-дцять туменів, але частіше він посилає царевичів — своїх рідних та двоюрідних братів — і дає їм один або два, рідше три тумени.

— Скільки ж зараз війська у Менгу?

— Коли йшов на Чернігів, то мав два тумени. А зараз, може, трохи більше половини залишилося. Частина воїнів загинула у битві з Мстиславом Глібовичем під Черніговом, багато полягло під час взяття самого міста, немало розгубилося по всій Сіверській землі. Ще більше було поранених, яких разом із здобиччю та полоненими було відправлено в Орду під наглядом сторожі.

Дмитро підвів очі на синів.

— Чуєте? їх зовсім небагато... А Чернігів усе ж упав! Чому? Мабуть, річ не в тім, що їх багато, а в тім, що нас кожного разу виявляється при зустрічі з ними менше, ніж їх. Ось де наша біда! У нас усяк за себе: Рязань сама оборонялась, Володимир теж сам. А візьміть Торжок, Козельськ, Переяслав, Чернігів, Путивль — усі покладалися тільки на власні сили. Поки князі воювали один з одним, то в цьому був смисл, бо нападаючих було не більше за тих, що оборонялися. Тепер — зовсім інше. У Батия в п'ять, у десять разів більше війська, ніж у будь-якого нашого князя, — ось він і громить нас поодинці. Жодного разу наші князі не стягнули сили в один кулак та не вдарили Батия так міцно, щоб йому не захотілося більше потикатися до нас, щоб покотився він назад, до Волги та Хвалинського моря. Отож і виходить, що не він нас перемагає, а ми самі себе губимо.

— Невже і нас не обмине ця біда? — спитав Микола.

— Те ж саме чекає і нас. Київ залишився сам, і ніхто не допоможе йому. Не приведе сюди дружин ні князь смоленський, ні галицький, ні волинський. Розпалася Русь, розлетілася в різні боки, як розв'язаний куль соломи на вітрі, і ніяка сила вже не збере її до купи! О Господи! Що сталося з нами! Що сталося!

Дмитро заплющив очі і приклав руку до чола, ніби йому враз стало недобре. Бояриня Анастасія кинулась до нього.

— Дмитрику, ну що ж це ти? Ти ж казав, що Менгу не зуміє взяти Києва, що йому не по зубах він! А тепер... Невже ти гадаєш, що Менгу переможе нас?

Дмитро важко підвів голову, відкинув назад довгі пасма темно-русого волосся, зітхнув:

— Менгу не візьме! Але що буде, коли сюди прийде Батий?

— Не думай про це. Адже у нас є князь Михайло — хай він думає. А ми будемо довечерювати.

Боярин знову взяв ложку — дістав шмат гусятини з кашею.

— А й справді, давайте довечерювати та відпочивати, бо хтозна, що готує нам наступний ранок.

6

Прокинувся Добриня від грюкоту в двері. "Заспав", — подумав з досадою, схоплюючись з ліжка і швидко одягаючись.

Грюкіт розлігся ще дужчий. Одночасно почувся голос:

— Боярине! Боярине, вставай! Швидше! У Добрині обірвалося серце. Менгу оточує

Київ! На ходу застібаючи кожуха, він вийшов у сні. Там уже стояв зі свічкою в руках боярин Дмитро і відчиняв двері. Від притоку морозяного повітря свічка заблимала, в її мерехтливому світлі вималювалася вкрита інеєм висока постать у кожусі та волохатій шапці. То був двірський Никодим.

— Що сталося? Татари? Чи горимо? — з тривогою в голосі спитав Дмитро.

— Ні, боярине, і не татари, і не горимо, — спроквола відповів двірський. — Нарочний від князя... Жде тебе біля воріт.

— Треба їхати з ним? Так рано? Ніч же! І чому?

— Князь виїздить із Києва!

Дмитро охнув. Це була приголомшлива новина.

— Як виїздить? Куди?..

— Залишає Київ... Велів тобі негайно прибути.

— Як же так? У таку хвилину, коли татари під містом! В снігах з'явилися Микола та Степан, заспані, у довгих білих сорочках.

— Що тут? Хто грюкав?

— Одягайтеся хутко — поїдемо до князя! — кинув їм Дмитро, а Никодимові звелів сідлати трьох коней.

— Дозволь і мені з тобою, боярине, — обізвався Добриня.

Дмитро погодився.

— Іди з Никодимом — допоможеш осідлати коней.

І швидше!

Невдовзі четверо верхівців виїхали з воріт і разом з княжим нарочним поскакали до Володимирового города.

Там, на майдані, між князівськими хоромами і Десятинною церквою, при світлі смолоскипів лаштувалася в дорогу кінна князівська дружина. Попереду стояло кілька закритих саней з домочадцями князя — княгинею Оленою, дочками та онуками. З хоромів виносили клунки з припасами. Князь, одягнутий по-дорожньому в чорний кожух с широким коміром та взутий у биті валянки, стояв у товаристві боярина Федора та духівника Івана і тихо розмовляв з ними.

Дмитро сплигнув з коня — віддав поводи Добрині.

— Доброго ранку, княже. Що сталося?

Михайло Всеволодович обняв тисяцького за плечі.

— Дмитре, я покликав тебе, щоб повідомити про свій від'їзд і попрощатися. Я вирішив залишити Київ...

— Залишити Київ? З дружиною? Як же можна! В такий час! — не втримався від вигуку Дмитро.

— От саме тому, що такий час, — князь з притиском вимовив слово "такий", — я і від'їжджаю. Ти питаєш — чому? Відповім. Вранці довкола Києва стане Менгу, а в мене дружини — жменька одна. Навіть півтисячі не набереється. Як з нею відстоювати столицю? От я і вирішив поїхати у Володимир та в Галич до князя Данила просити підмогу, а якщо там не знайду, то подамся в Угорщину, до короля Бели. Там мій син

Ростислав — сватається до його дочки Анни, то, гадаю, Бела не відмовить прислати військо на поміч.

— А як же ми, княже?

— Я покликав тебе не тільки для того, щоб попрощатися, а й для того, щоб наділити тебе військовою владою над киянами. Озброюй їх — захищай місто, поки сил стане. Будеш відтепер не тільки тисяцьким, а й воєводою! І хай допомагає тобі бог!

Дмитро схилив голову. Княжі слова не втішили його, не зняли з душі тривогу.

— Дякую за ласку, княже... Але без князя... В такий час!.. Що скажуть люди?

Михайло Всеволодович нічого не відповів на ці гіркі слова, а рвучко обняв воєводу, тричі перехрестив.

— Прощай, Дмитре! Хай береже тебе Бог!.. А мені — пора!

Він поспішно сів у криті сани — торкнув візника:

— Рушай!

Тайкома від киян, без почестей, без хвали чи хули покинув князь Михайло Київ у тяжку годину. Дмитро вивів його за Білгородські ворота і довго стояв мовчки, вдивляючись, як валка саней і вершників швидко розтає в нічній імлі. Тоді зірвав з голови шапку і спересердя ударив нею об землю.

— Прокляття! Утік князь! Залишив нас напризволяще! Дбає про себе, а не про Київ! Нещасне місто! Нещасний народ наш! Нема до кого тобі прихилитися, нема у кого допомоги просити!

Добриня зіскочив з коня — підняв шапку.

— Візьми, воєводо, простудишся!

7

Хоча князь Михайло намагався тайкома виїхати з Києва, чутка про його від'їзд швидко поширилася по всьому місту, і воно загуло, завирувало. Стривожені кияни вибігали на вулиці.

— Це правда, що князь утік?

— Кажуть, утік.

— О Боже, що ж тепер з нами буде?

— Ви чули?

Новина обростала здогадами та вигадками.

— Всі бояри теж повтікали.

— Та невже?

— А на Подолі, на Житньому ринку, кажуть, учора бігала собака з двома головами! Одна гавкала по-собачому, а друга нявкала по-котячому! О!

— Ой лишенько! Не на добро се!

— Татари-мунгали перейшли Дніпро і вже облягають Київ!

— Свят, свят, свят! Ой людоньки!

Страх розповзався по Києву, як вогонь по сухому дереву. Всяк чинив, як умів. Один брав лука та меча і біг на міський вал, другий хапався за лопату, копав у потаємному місці ямку і приховував до кращих часів свої скарби, а третій запрягав коней у сани,

забирав домочадців і мчав геть із міста, подалі від нього — в далекі села, в ліси, в занесені снігом хаші та вертепи.

Дізнавшись про це, Дмитро звелів зачинити всі ворота і нікого не випускати. Тільки випускати! Щоб кожен, хто хоче, знайшов за валами захисток. А потім розіслав глашатаїв у всі кінці, щоб заспокоїти людей і закликати зі зброєю на заборолу.

Коли зійшло сонце, Дмитро з синами та Добринею поїхали до Мстиславового міста [39] і піднялися на вал. Унизу білів приметений снігом Дніпро, вдалині темніли Дарницькі бори, а з-за них поволі випливало денне світило, забарвлюючи всю східну частину голубого неба в холодний малиновий колір.

Дмитро приклав руку козирком до лоба.

— Дивіться, хлопці! Не видно? Дивіться! Всі розуміли, що воєводу цікавить військо Менту, і пильно вдивлялися в далину.

— Ідуть! — вигукнув раптом Степан.— Погляньте — йдуть!

— Де?

— Ген там, вирушають!

Тепер усі побачили рухомі темні цятки на білій рівнині Дніпра. Монголо-татари почали переправу через замерзлу річку, пішки, ведучи коней за повід, щоб не провалити кригу. Вони розпорошилися на широкому просторі і швидко наближалися до київського берега.

— Боже, яка сила! — прошепотів Дмитро.— Лізуть, мов комашня!

Дозорці, що сиділи на дзвіницях, теж помітили ворога і вдарили на сполох. Їх підтримали подільські церкви — і густе, тривожне калатання дзвонів підняло на ноги весь Київ. Люди вибігали на вулиці, мчали до своїх сотень і займали місця на валу.

Тим часом ординці вже досягли київського берега, гуртувалися в загони і, розділившись на дві частини, почали охоплювати Київ — одні через Дорогожичі і Глибочицю з півночі, а другі — Перевісищем та Хрещатицьким яром, мимо Лядських воріт, з півдня. Зімкнутися вони мали десь біля Золотих воріт.

— Поїдемо туди,— сказав, спускаючись вниз, воєвода.— Щоб обступити весь Київ, сил у Менту малувате. Тут нам нічого робити. Тут він на нас не нападе. Якщо буде приступ, то лише на Золоті, Лядські або Білгородські ворота. Їдьмо! Швидше!

На Золотих воротах і на валах люди напружено чекали. Вже три роки монголо-татари плюндрували Русь, і кияни знали, який це страшний і безпощадний ворог. Знали — і готувалися до найгіршого.

Дмитро у супроводі синів та Добрині по скрипучих дубових сходах піднявся на вал і зупинився на оглядовому майданчику над Золотими ворітьми. Тут уже стояло кілька бояр та ліпших мужів.

— Ну, що? Не видно ще?

— Не видно, але вже чути, як стугонить під кінськими копитами мерзла земля,— відповів один із бояр, огрядний чоловік з великим, сизим від морозу носом.

— Отже, скоро будуть тут, Домажире. Та ось і вони! — Дмитро перехилився через заборолу надбрамної вежі і глянув у бік Хрещатої долини.— Надійшла і наша черга!

Наш час, друзі!

З яру почали виринати передові сотні монголів. Вони швидко вихопилися нагору і з глухим, грізним квоктанням — кху-кху! — ринули до Золотих воріт. Майже одночасно від Кудрявця, розлогого яру, порослого густим чорноліссям, долинули такі ж самі вигуки. Київ був оточений з півдня і з півночі. Монголів прибувало все більше і більше. Кожен загін ставав під своїм бунчуком на широкому засніженому майдані і завмирав.

Мовчать київські вали, мовчить і Золота брама. Кияни пильно і не без страху розглядають чужинців, що міцно, мов улиті, сидять на кошлатих, але, видно, витривалих конях і хижо зирять на киян. Всі вони одягнуті в чудернацькі кожухи вовною назовні (кияни ще не знали, що вони подвійні і що спідня овчина повернута вовною до тіла), на головах — хутрянні шапки, при боці — крива шабля та булава, за спиною — сагайдак з луком та стрілами, а ззаду, біля сідла, — туго скручений жель та шкіряний хурджун — торба для здобичі.

Перед військо, у коло, утворене передньою сотнею, що стояла якраз насупроти воріт, в'їхали кілька вершників, перед якими всі розступилися, і, піднявши голови, почали роздивлятися вал і киян на ньому.

— Менгу-хан, — прошепотів Добриня. — Це він!

— Котрий? — спитав Дмитро.

— Отой, що на вороному коні.

Менгу, ніби відчувши, що про нього йде мова, раптом підняв руку і посварився.

— Кияни, ви побили моїх послів, і я прийшов щоб покарати вас!

Якийсь половець відразу ж переклав його слова.

— Але я прошу всіх, якщо ви відчините ворота і зустрінете мене за вашим звичаєм з хлібом-сіллю!

— Ми не відчинимо воріт! — гукнув Дмитро.

— Ти хто? Мені вже відомо, що ваш князь утік. А ти хто?

— Я воєвода Дмитро.

— Ти великий зухвалець, воєводо! Я зараз помчу по свіжих слідах князя Михайла, наздожену його — і він відчинить ворота міста. І тоді я тебе першого повішу на цій брамі! Це буде завтра або післязавтра. Отже, у тебе є час одуматися. Здача Києва — життя, відмова — смерть!

З цими словами, не ждучи відповіді, Менгу здибив коня і помчав геть — до Білгородського шляху, по якому поїхав князь Михайло. За ним рушили, дотримуючись суворого порядку, його сотні. Спочатку поволі, а потім усе швидше і швидше, мов підстобуване невидимим батогом, помчало все військо хана Менгу з гори в долину, до Либеді, де пролягала бита дорога на захід.

Вражені кияни ще довго стояли на валах, аж поки останній вершник зник за далекими засніженими горбами, і не знали — радіти з того чи ждати ще більшої біди.

У боярських хоромх було натоплено, пахло свіжим хлібом і смаженою на олії цибулею. Правда, час для обіду давно минув, — сонце вже опускалося за далекі

приірпінські бори, але стіл стояв накритий.

Біля столу сиділа лише жіноча половина сім'ї. Коли Дмитро увійшов до покою, бояриня кинулася йому назустріч і, заплакавши, припала до плеча.

— Ну, що там? Кажуть, Менгу взяв Білгород?.. Люди бачили, як у тому краї щось горіло... Та ще кажуть, що спіймали князя. Невже це правда?

— Не вір бабським чуткам, — відповів боярин, одною рукою пригортаючи жону, а другою показуючи хлопцям, що йшли вслід за ним, щоб сідали до столу. — Менгу справді погнався за князем, але не думаю, щоб він наздогнав його, а тим більше взяв Білгород.

Він сів на своє місце і відрізав собі шмат вареної телятини.

До нього нахилилася Янка.

— А якщо Менгу таки полонив князя і змусить його відчинити ворота Києва? Що тоді? Невже нам усім кінець? Я не хочу помирати!

Вона вимовила останні слова зовсім тихо, але з таким болем і відчаєм у голосі, що всі враз перестали жувати. Це ж уперше тут була висловлена думка про смерть, і тому, що вона належала веселій, непосидючій, життєрадісній Янці, до того ж наймолодшій серед присутніх, якій ще жити б та й жити, болюче вразила кожного.

Добрині шмат застряв у горлі. Йому уявилася ця тендітна дівчина з мотузком або кангою на шиї у засніженому степу, уявив, як тягне її який-небудь бузувір-баатур до своєї кибитки чи до юрти, а там — кидає на смердючу кошму, зриває з неї одяг, заломлює білі руки і, прикрившись зверху шкарубким, пропахлим кінським потом і гірким димом кожухом, накидається на неї, як звір... Бр-р-р!

Скільки разів бачив він таке!

А хіба всі тягли полонянок до кибитки чи до юрти? Хіба не глушилися над дівочою та жіночою честю тут же, серед пожарищ і трупів, на очах у старих матерів та малих дітей?

Він зціпив зуби і зблід, бо уявляв ці жахи краще, ніж будь-хто інший. Однак промовчав, щоб не завдавати страху і смутку Янці та всім присутнім.

А Дмитро почав утішати дочку. Простягнувши руку, погладив її по голові.

— Не бійся, голубонько, я не дозволю відчинити ворота, хоч би князь благав зробити це. Він залишив нас у таку важку годину — тож хай сам тепер дбає про себе! А ми будемо захищатися скільки сил наших стане і, дасть Бог, відіб'ємося від песиголовців!

— А якщо не відіб'єтесь?.. Я живою в руки не дамся — кинуся з валу або з дзвіниці вниз головою! Краще зразу смерть, ніж мунгальський полон, ніж довічна наруга і неволя!

Всі знову зааніміли, вражені ще сильнішим вибухом почуттів дівчини. Потім схлипнула бояриня, обняла дочку і притиснула її голову собі до грудей. Заголосили невістки, похнюпилися Микола та Степан.

Дмитро нахмурився ще більше — grimнув:

— Ну, годі вам! Годі! До того далеко! Не ховайте себе загодя! Київ — не Рязань, не

Переяслав і навіть не Чернігів! Вали тут вищі, заборола міцніші, ворота обковані залізом, а мужності киянам не позичати! Відіб'ємося! — І повернувся до Добрині. — А ти як гадаєш? Ти багато бачив, знаєш — скажи!

Щоб заспокоїти жінок, Добриня відповів твердо:

— Вистоїмо! Ворога в Київ не пустимо! Та й навряд чи Менгу наважиться брати приступом місто: замало в нього сил. А якщо так, то, гадаю, і не затримається він довго під Києвом... А от довколишнім селам — біда! Там зараз ллється кров, умирають люди, горять хижі та повіті. І нікому захистити нещасних, нікому допомогти.

Він згадав своє село, своїх рідних — і замовк. Гіркий клубок підкотився до горла — перехопив дихання, а на очах мимоволі закаламугилися сльози... Адже Калиновий Кут лежав на шляху Менгу.

...Десь опівночі Добриня прокинувся від того, що його хтось легенько термосив за плече.

— Хто тут? Уже ранок? — спитав голосно, підводячись на лікоть.

— Тс-с-с! Не кричи! Який там ранок! — почувся голос Янки. — Це я! Прийшла поговорити з тобою, бо завтра може бути пізно.

Украй здивований, він підвівся і сів на ліжку.

— Що сталося?

— Бачиш, я прийшла, щоб попросити тебе... — Янка завагалася і сіла теж.

— Про що?

— Страшно мені. Лягла спати — не спиться. Перед очима постають жахи — один страшніший іншого. Все ввижається, як мунгали вриваються в Київ — палять, хапають, убивають... Словом, я зрозуміла, що треба готуватися до найгіршого — до смерті. А я не впевнена, що зможу накласти на себе руки. Уявила, як я кидаюся з дзвіниці вниз, як рязанська княгиня Євпраксія, і відчула, що не зможу зважитись на таке. Тож я і прийшла до тебе...

— Ну?

— Якщо будеш живий, допоможи мені в останню хвилину розпрощатися з життям! Щоб я не потрапила в полон! У наругу до поганина! Добриня вигукнув:

— Ти збожеволіла, бояришне! Про віщо говориш? Як же я наважуся укоротити тобі віку? І чому обрала мене для цього?

— Ну, не просити ж батька чи братів... Хто ж із них погодиться?

— А я?

— Ти чужий. І я для тебе чужа. Тобі зробити це простіше.

— Чужий! То й що з того, що чужий? Та швидше я сам загину, швидше сам накладу на себе руки, ніж підніму на тебе... на таку... на таку...

— Яку?

Добрині раптом забракло слів і мужності, ніби йому було не двадцять п'ять літ, а п'ятнадцять. Язик задерев'янів, думки в голові сплуталися. Ну, навіщо він бовкнув — "на таку"? Справді, такої, як Янка, такої чистої, ніжної, гарної і разом з тим своєвільної і недоступної дівчини він ніколи в житті не зустрічав. Та що з того? Для нього вона —

як зоря на небі: прекрасна, але недосяжна! Ну, навіщо він бовкнув оте дурне слово — "на таку"?

Він мовчав. А вона знову — з притиском — запитала:

— Ну ж — яку?

Він опустил руку на ліжку і при цьому не помітив, бо був схвилюваний, як його рука лягла на її руку, прикриту складками ковдри.

— Ну, на таку... гарну, ніжну... таку юну... таку незвичайну! — Він говорив тихо, хрипко, уривчасто і, розуміючи, що говорить не те, що треба, швидко замовк.

Янка відсахнулась. Навіть у темряві було видно, як злякано і гнівно блиснули її очі.

— Боже, що мовить сей смерд! — вигукнула вона і раптом, вирвавши свою руку з-під його руки, навідліг ударила його долонею по щоці. — Що ти говориш? Як посмів сказати мені таке? Як міг подумати про мене так? Я бояришня! Боярська дочка! Я прийшла попросити тебе, щоб уберіг мене від ганьби, неслави і мук, а ти...

Вона схопилася на ноги.

Добриня сторопів.

— Янко, за що ж ти мене так?.. — І потер щоку, терпнучи від думки, що дівчина здійме крик і хто-небудь сюди зайде.

Але вона не крикнула, а гордо відрубала:

— Щоб знав своє місце! Я бачила за столом, як ти зиркав на мене. Ти — смерд, холоп, половецький конюх, мунгальський раб!.. Ти — старий дідуган! Ось ти хто!

Останні її слова про старого дідугана розсмішили Добриню. Так по-дитячому могла сказати тільки зовсім юна і чиста Янка. Однак відповів він серйозно:

— Янко, ти даремно мене ображаєш. Я знаю своє місце. Я знаю, що я смерд, а не боярин, що я був половецьким невільником, мунгальським рабом. І я ніколи не забуваю про це... Але мені дивно, що ти вважаєш мене за старого дідугана. Я зовсім не дід! І маю очі, щоб відрізнити гарне від бридкого, молоде від старого, чисте від брудного. Чим же я завинив перед тобою? Чи тобі було б приємніше, коли б я сказав, що ти бридка та потворна?

— Ти насміхаєшся з мене!

— Та ні ж — не насміхаюся! Ти ще дитина, Янко! Неврівноважена, примхлива дитина, якій у цьому домі все дозволяється і все прощається!

— Ти знову ображаєш мене!

— Ну, як би я смів?.. Я безмежно вдячний твоєму батькові, бояринові Дмитру, за те, що надав мені, смердові, мунгальському конюхові, притулок у своїй господі. Він і всі його домочадці — то святі для мене люди! Як би я посмів насміхатися з кого-небудь чи ображати будь-кого?

— І все ж ти відмовляєшся допомогти мені розпрощатися з білим світом, якщо для всіх нас прийде край?

— Відмовляюся! — відрізав Добриня. — На тебе рук я не здійму!

Янка помовчала трохи, потім зітхнула.

— Всі ви боягузи! Ти теж боягуз!.. Один князь рязанський Федір Юрійович був

сміливцем! Один він...

— Федір Юрійович? Я не чув про такого.

— Про нього вже вся Русь знає... А ти — не чув...

— Русь знає, а я був серед половців та мунгалів, тому й не чув... Чим же прославився князь Федір, чим вразив тебе? Розкажи — знатиму і я.

— Ти хочеш знати?

— Хочу.

— Тоді слухай... Два роки тому рушив безбожний Батий з багатьма воїнами своїми на Заліську Русь і став на річці Воронежі, поблизу землі Рязанської. І прислав послів до великого князя рязанського Юрія Інгваровича, щоб той дав йому десятину всього: і князів, і людей, і добра всякого. Почув це князь Юрій і зразу ж послав гінців у Володимир до великого князя Юрія Всеволодовича, щоб допоміг відбити Батия. Але той допомоги не дав — задумав сам зійтися в бою з Батием. Почув таку відповідь Юрій Інгварович і закликав собі на допомогу своїх братів — князів Давида Муромського, Гліба Коло-менського, Олега Красного, Всеволода Пронського, а сина свого, князя Федора Юрійовича, послав з дарами до безбожного Батия... І прибув князь Федір Юрійович до Батия, дари йому приніс і просив не йти війною на землю Рязанську. А той дари прийняв і став, брехливий і безбожний, у рязанських князів дочок і сестер собі на ложе просити. А хтось із вельмож рязанських по заздрості доніс Батиеві, що має князь Федір Юрійович жону-княгиню із царського візантійського роду — ліпотою і тілом красна бе зело, краща за всіх. Лукавий і немилостивий Батий розпалився в похоті своїй і сказав князю Федору: "Дай мені, княже, звідати красу жони твоєї, тоді не піду я на Рязань!" А князь Федір засміявся в лице Батиеві і відповів: "Не годиться нам, князям руським, водити до тебе, нечестивого, жон своїх на блуд. Коли нас одолієш, тоді і жонами нашими володітимеш!" Безбожний Батий розлютився і зразу ж повелів убити князя Федора Юрійовича, а тіло його кинути на розтерзання звірам і птицям. Інших воїнів ліпших теж повбивав. Врятувався лише один отрок, улюбленець князя Федора, по імені Апониця. Заховався він і гірко плакав, дивлячись на свого мертвого господаря. А вночі, побачивши, що ніхто його не стереже, таємно поховав його і поспішив у Рязань до княгині Євпраксії і розповів, як і за що нечестивий цар Батий убив її мужа, благовірного князя Федора. Княгиня Євпраксія стояла в цей час у високому теремі з любим чадом своїм — князем Іваном Федоровичем. Почувши ці смертоносні слова, сповнені туги, вона притьмом кинулась з превисокого терема разом із сином, князем Іваном, прямо на землю і розбилась на смерть... — Янка зітхнула ще важче і, трохи помовчавши, тихим голосом закінчила свою оповідь: — Так розповідали втікачі... Таким був князь Федір Юрійович, ось так учинила княгиня Євпраксія... Чому ж я не можу вчинити так само? Хіба я слабша за неї?

У її голосі прозвучав відчай, і тільки тепер Добриня швидше відчув серцем, ніж осягнув розумом, яка глибока розпука гнітить душу цієї отроковиці. Видно, втікачі з далекої Рязані розповіли їй про Батиїв погром північної Русі, вона уявила всі ті жахи, які творили там завойовники, і тепер не може позбутися їх. Несподіваний прихід Менгу

під Київ приголомшив усіх мешканців міста, а її вразливу душу — особливо, і дівчина шукає виходу із безвихідного, на її думку, становища, в якому опинилися всі кияни. Справді, що їй, як і всіх, чекає? Життя? В це вона не вірить. Неволья? Її вона боїться дужче за смерть. Отже, залишається смерть. Та як померти, якщо ворог не вб'є, а захоче взяти в полон? Накласти на себе руки? На це не кожен зважиться... Ну, що їй відповісти?

— Янко, чому ти думаєш, що маєш вчинити так, як вчинила княгиня Євпраксія? Може, до цього взагалі не дійде! Я вірю, що Менгу не візьме Києва, бо не ті в нього сили, щоб узяти.

— А якщо візьме?

— Тоді я буду поблизу тебе.

— І зробиш те, про що я прошу?—

— Не знаю. Я захищатиму тебе.

— Ну, і за це дякую... А про нашу розмову — нікому ні слова!

Вона швидко вислизнула з кімнати і тихо причинила за собою двері.

9

Наступного дня, перед вечором, раптом забили на сполох дзвони усіх київських церков. Крізь їхнє холодно-басовите гучання проривалися далекі тривожні голоси:

— Мунгали! Мунгали!

— До зброї, кияни! На загорола!

Янка накинула на плечі покритий зеленим едабом козушок, натягла на голову хутрянну шапочку з червоною оксамитовою оторочкою, схопила лука та тул зі стрілами і стрімголов кинулася до воріт.

— Куди-и?.. — вибігла на ганок бояриня Анастасія. Та дівчина навіть не оглянулася — хряпнула хврткою і на вулиці пірнула в гамірливий натовп, що враз завертів, закрутив і поніс до Золотих воріт.

На вал вели старі скрипучі сходи. Янка поспішила нагору, на надбрамну вежу, де, як вона знала, мав бути батько.

Тут її помітив Добриня.

— Янко! Ти? Сиділа б краще вдома, бояришне! Ще не настав той час, коли й жінкам треба бути на валу!

— Хто зна — той чи не той, — огризнулася дівчина. — Та й ти мені не вказ!

Добриня знизав плечима. Зарозуміле дівчисько! І на вмову не здається! Що ж — хай іде. У неї батько, брати — нехай і говорять з нею! А твоє, смерде, яке діло?

Однак і він пішов услід за нею, ближче до гурту бояр, що з воєводою Дмитром вдивлялися в далечінь, на Білгородський шлях, по якому наближалися до Києва загони мунгалів та валки бранців.

Уздівши дочку, Дмитро насупився.

— Янко! Ти чого тут? Та ще й з луком! Тебе тут тільки й не вистачало! Ану, киш мені додому! Янка притупнула чобітком.

— Не підуй! Хоч убий — не підуй! Усім можна, а мені зась? З чого б то? Бояри

засміялися.

— А в тебе, Дмитре, дівка з перцем!

— За словом у кишеню не лізе!

— Ще й лука притягла з собою! Чи то ж натягне?

— І гарна достобіса!

Янка почервоніла, оченята її гнівно блиснули.

— Гарна, та не про вас! Пашекуєте тут, як перекупки на Бабиному торжку [40]! А ще боярами називаєтесь! Бояри зареготали ще дужче.

— Оце дівчина! І стриже, і бриє! Тут подав голос Домажир, один з найбагатших київських бояр.

— Годі вам! Справді розпашекувалися! — grimнув він. — Я не дозволю насміхатися з моєї майбутньої невісточки!

Всі затихли. Жартує боярин чи правду каже? І запитально поглянули на Дмитра, але той зніяковіло мовчав.

А Янка, що від тих слів здригнулася, як від ляпаса, раптом випросталася, гордо витягнула вгору до високого носатого боярина тонку дівочу шийку і кинула йому в обличчя:

— Хай ваш Івор не милиться, бо не буде бритися! Від несподіваного одкоша Домажир поперхнувся, закашлявся і почав на виду буряковіти. Гострі слова дівчини зачепили його за живе. До того ж по гурту бояр прошелестів смішок, а дехто відверто глузливо пирхнув.

— Тобто... Як це розуміти?.. Янко!.. Дмитре!.. Ми ж, здається, домовилися? Га?

— Тільки не зі мною! — відрізала Янка.

— Ну, так, так, не з тобою, звичайно. Я мав бесіду з твоїми батьками, — пром'ямлив Домажир. — Але якщо треба і з тобою, то ми з Івором прийдемо — погуторимо... Чого ж...

У Янки на устах уже тріпотіла відповідь, щоб злетіти, але тут пролунав голосний крик:

— Дивіться, дивіться, татари завертають прямо сюди! Про Янку і Домажира всі враз забули і глянули на дорогу.

Монголи з Либідської долини вже вибралися на гору і темною звивистою гадюкою підповзали до Києва. Попереду, в оточенні нойонів і баатурів, похитувався на вороному коні Менту. За ним розтяглася кілька сотень війська, а в прогалинах між загонами брели полоненики, оточені кінною вартою. Пов'язані по десятку чоловіки — в кангах, що незугарне погойдувалися на шиях; жінки та підлітки — під наглядом кінних дозорців, що довгими гарапниками підганяли тих, хто відставав чи збочував з дороги. А ще далі — валки саней з награбованим добром, табуни коней та гурти худоби... І знову — військо.

Над Києвом запала моторошна тиша. Лише хтось один не стримався і з болем і ненавистю вигукнув:

— Ох, окаянні!

І знову — тиша. У багатьох зробилося млосно у грудях, стиснулося серце, а під черепом забилася болісна думка: "Невже і зі мною таке буде? Невже і мою жону з дітьми гнатимуть отак, моз отару овець, у чужий далекий край — на страждання, на смерть?"

Вибравшись на гору, до Васильківського шляху, Менгу з двома сотнями баатурів та сотнею полонеників раптом повернув ліворуч, до Золотих воріт, і зупинився на майдані, а інших полонених і здобич сторожа повела вниз, до Хрещатої долини, а звідти — на Печорське, до Звіринця і далі, через Дніпро, на схід. Туди ж рушило і все монгольське військо.

Менгу підвів голову, довго вдивлявся у мовчазних киян, що застигли на високих стінах міста, а потім гукнув:

— Кияни! Ваш князь утік, як останній боягуз! Я зневажаю його! Не заїхав навіть у Білгород, щоб поснідати, а дременував далі, залишивши і вас, і всю свою землю напризволяще. Тепер ви самі господарі своєї долі, і я ще раз раджу вам помиритися зі мною і визнати владу Бату-хана над Києвом. Обіцяю вам мир і життя, а також прощаю вам вашу провину — побиття моїх послів. Ну? Що ви на це скажете?

Дмитро вислухав його і, не задумуючись, твердо відповів:

— Ні! Ми вільні люди і нічий зверхності не потерпимо і не визнаємо!

Менгу підскочив у сідлі, посварився на киян камчею.

— Нерозумні! Зараз ви остаточно прирекли себе на смерть! Дивіться, що з вами буде! Дивіться, кияни!

Він махнув рукою — баатури накинулися на пов'язаних мотуззям полонеників. Блиснули шаблі, бойові сокири та шокпари — пролунав болісний зойк беззахисних людей, що падали, обливаючись кров'ю, на білий сніг.

— Та стріляйте ж у них! Стріляйте! — вигукнула Янка, підводячи вгору лука. — Чого ж ви стоїте? Стріляйте!

Тятива її тонко бренькнула, просвистіла стріла. Ще кілька десятків стріл шугнули з валу вниз — на убивць. Але жодна не досягла цілі — всі впали за якихось двадцять чи тридцять кроків від вершників.

Менгу зареготав і знову подав знак рукою.

Підкоряючись його волі, баатури миттю підняли свої луки і, наклавши на них стріли, завмерли, чекаючи наказу стріляти.

Добриня застережно гукнув:

— Пригніться! Та швидше! Вони влучать у нас!

Багато хто, скоряючись його голосові, миттю пригнувся, але були й такі, хто не почув чи злегковажив порадою. Вони безпечно спостерігали, як воїни Менгу готуються до стрільби. Янка теж відкрито стояла на за-боролі, витягала з тула нову стрілу.

Дівчисько! Нерозумне дівчисько!

Одним стрибком Добриня блискавично метнувся до неї і, притиснувши дівчину до грудей, затулив її собою. В ту ж мить цьвохнули довгі монгольські стріли, і тупий удар у спину змусив його скрикнути. Поряд пролунали такі ж болісні скрики. Хтось упав.

Янка випручалася з міцних парубоцьких обіймів і гнівно глянула на хлопця. Вона ще не розуміла, що сталося. Губи її тремтіли від образи, а невеличкі кулачки часто затарабаніли йому в груди. Як він посмів! Та ще й на виду у всього Києва! Мерзенний смерд, раб, половецький конюх! Та тут раптом уздріла в його спині стрілу. По ній стікала і капала на зачовганий дощаний поміст яскраво-червона кров.

— Ой, що ж це? — Ноги її підкосилися. — Мій Боже! До неї підскочив воєвода — підтримав.

— Ти не поранена, донечко?

— Я — ні! А ось він... Рятуючи мене...

— Я все бачив. Тепер ти розумієш, як необачно вчинила, прийшовши сюди? — суворо проказав Дмитро і додав різко: — Зараз же геть мені додому! Якого горя могла завдати нам! Якого горя!

Янка слухняно подріботіла вниз, а Дмитро роззирнувся довкола. Окрім Добрині, було поранено ще кілька чоловік, серед них Миколу — у передпліччя. Микола смикав стрілу, щоб витягти з рани. Степан допомагав йому, але невміло, і стріла зламалася.

— Нічого тут не робіть — ідіть додому! — наказав Дмитро. — А я візьму Добриню і зразу ж за вами! Він підвів очі на парубка.

— Болить дуже?

— Терпіти можна.

— Зараз я знайду підводу і відвезу тебе додому, а там уже будемо рятувати.

— Я сам дійду, — відповів Добриня. — Рана, здається, не глибока: стріла влучила в лопатку.

— Ну, якщо так, то слава Богу! Просто дивно, що наші стріли не долетіли до татар, а їхні на такий же відстані поранили стількох наших!

— У них тугіші, далекобійніші луки, і їхні стріли летять далі, ніж наші, — відповів Добриня.

— Тепер будемо знати, — гірко сказав Дмитро. — Але якою ціною здобувається наука! А Менгу це знав!

— Він може скористатися цим знанням ще раз. Скажи, воєводу, нашим людям, щоб не висовували без потреби носа із-за заборол, — тихо промовив Добриня, кривлячись від болю.

Дмитро обережно виглянув крізь вузький отвір бійниці і вигукнув:

— Ні, Менгу вже не скористається новою нагодою послати в наших безпечних киян ще одну сотню стріл, він тікає! Він облишив намір обложити місто! Ми врятовані! Боже, невже це правда?

На його слова всі кинулись до заборол і, перевісившись через нього, глянули на широкий перед-брамний майдан, де темніли тіла побитих полонеників, і на засніжений посад обабіч Васильківського шляху. І полегшене зітхання вирвалося з багатьох грудей.

Так, Менгу справді відступився від думки взяти Київ. Від Золотих воріт він протореною дорогою спускався вниз, поспішаючи навздогін за своїм військом, що, мов обжертий полоз, поволі виповзало з Хрещатого яру на гору, до Печорського монастиря,

і десь там зникало в імлистій безвісті далини.

Розділ II

КАЛИНОВИЙ КУТ

1

Скрипнули двері — і Добриня розплющив очі. До покою зайшов воевода Дмитро у супроводі невисокого, плечистого чоловіка з широкою смолистою бородою. У незнайомця все було темне: і борода, і чуб, і очі, і одяг. Тільки зуби блиснули сніговою білизною, коли він розкрив рота, щоб привітатись. Воевода підійшов до ліжка.

— Ну, як ся маєш, хлопче? Болить?

— Болить.

— Я привів тобі лікаря. Це гречин Василакій, він подивиться твою рану і зробить, що треба. Ти вже потерпи, голубе, трохи! Микола щойно теж терпів.

— Потерплю, — тихо відповів Добриня і підвів голову. — А як там Менгу? Не повернувся?

— Слава Богу, щез, клятий! З Дарниці пішов прямо на Бориспіль... Не по зубах йому наш Київ! Може, обмине нас це лихо?

Краєм ока спостерігаючи, як гречин виймає із дерев'яної скриньки різне лікарське причандалля, Добриня заперечив.

— Ні, не обмине! Ти, воеводо, не знаєш тих людей. Вони хижі і заздрісні... Вони вже побачили Київ, дізналися про його багатства і не заспокояться доти, доки не візьмуть його на щит, не пограбують та не сплюндрують дотла!

— Отже, ти вважаєш, що Менгу лише розвідував підступи до Києва?

— Тільки так... Правда, він покладав деякі надії на своїх послів, які повинні були умовити киян піддатися йому по добрій волі, та коли це не вийшло, обмежився тим, що пошарпав околиці міста, роздивився все, що міг, і повернувся назад, до Батия...

— Невже сюди прийде сам Батий? Коли ж?

— От сього не знаю. Може, скоро, а може, влітку чи восени... Це вже як йому заманеться.

Воевода замислився. На його крутому лобі туго зійшлися до перенісся густі брови, утворюючи глибоку прямовисну зморшку.

— А може, й не прийде? Все ж може трапитися — до весни правець його схопить або якась інша болячка задушить. От і не прийде!

Добриня ворухнувся, бажаючи заперечити, але тут же скривився від болю.

— Ну, сподіватися на таку випадковість не слід. Батий ще не такий старий і не хворий. А якщо й задушить його яка-небудь болячка, то на його місце стане Менгу або хтось інший з Чінгісханових нащадків. Може, ще безпощадніший!

Підійшов лікар — і їхня розмова припинилася. Гречин присів на ліжку, поклав пораненому долоню на лоба.

— Повернись-но, хлопче, до мене спиною — я подивлюся, що там у тебе.

Добриня обережно перевернувся і тут же засичав: несподіваним ривком лікар висмикнув із тіла наконечник стріли, що вже встиг вкипіти в рану.

— Ой!

Василакій притримав його за плече.

— Тихо! Тихо! Нехай трохи поболить! Зате з рани витече зіпсована кров! Тобі пощастило: стріла наприкінці польоту втратила пробивну силу і застрягла в лопатці, але кістки не роздробила. — І несподівано запитав: — Жону маєш?

— Ні, не маю.

— Ну, то до свадьби загоїться! Але тиждень чи два доведеться полежати тут, голубе! — Васи́лакій відрізав шмат чистого полотна, намазав якоюсь маззю, приклав до рани і туго перев'язав довгим тонким рушником. — Відпочивай! А я завтра навідаюсь...

Зібравши свої речі, він безшумно вийшов.

— Тиждень чи два! — вигукнув Добриня, коли двері зачинилися. — Ніяк мені лежати тут тиждень чи два!

— Чому? Хіба тобі тут погано? — нахмурився боярин.

— Не погано. Та душа рветься в Калиновий Кут. Чи живі там мої? А може, порубані-постріляні? Чи верстають важкий шлях у татарську неволю?

— Я розумію тебе. Але не поспішай — видужай спочатку! Якщо твої родичі живі-здорові, то й через тиждень чи два побачиш їх, а якщо ні — то ні сьогодні, ні через тиждень уже нічим їм не зарадиш, — сказав Дмитро і, несподівано сівши на ліжку, нагнувся і поцілував Добриню в чоло. — Дякую, друже мій, за Янку, за доньку мою любу. Ти врятував її! Я довічний твій боржник. Довічний!..

Добриня зніжковів.

— Я радий, що Янка жива й неущкоджена. Їй не варто було йти на вал. Я казав їй про це. Та що поробиш, коли вона така неслухняна.

— Ніде правди діти, — погодився боярин. — Найменшенька вона у нас — от і розбалували. Особливо прив'язалися до неї ми з бояринею, коли зник Ілько... От ми всю любов нашу перенесли на Янку... Коли б трапилося з нею, не дай Боже, нещастя, то не знаю, що б з нами було! Ось так, друже мій... А тепер — лежи і видужуй! Може, тобі щось треба — кажи! Все тобі буде — їжа, одяг, кінь, зброя! Все буде!

— Дякую, боярине, за щедрість... Але зараз мені нічого не треба. Хіба що одну дрібницю — ножиці і дзеркальце, щоб підстригти свої патли, що виростиї, як у попа, та бороду й вуса підправити або й зовсім обстригти.

Дмитро усміхнувся.

— Тільки й того?.. Я зараз пришлю Васи́лакія. Він не тільки умілий, знаючий лікар, а й добрий цирульник. Як скажеш, так і зробить... Цей гречин — на всі руки майстер.

Гречин не забарився. На цей раз він приніс з собою не чорну скриньку, а велику дерев'яну тачу, на якій стояв глек з окропом, лежали ножиці, грецька бритва з тонкою ручкою із баранячого рога, бронзове дзеркало, мило, гребінець.

— Хочеш стати гарним, юначе?

— Хочу стати молодим.

— Молодість та здоров'я — то і є краса... Помаленьку підводься і сідай на стілець — я почакую біля тебе. Ось так! — Васи́лакій узяв до рук гребінця і ножиці. — Але

спочатку поглянь на себе. Бачиш?

Добриня заглянув у піднесене гречином добре відполіроване жовтувате дзеркало і побачив у ньому незнайомого, зовсім чужого чоловіка з патлатою кучмою на голові і густою скуйовдженою бородою.

Господи! Невже це я? Таке страховисько! Недарма Янка з такою огидою на мене дивилася!

Він уперше так зблизька і так пильно розглядав себе, бо раніше міг робити це, лише дивлячись у воду, і був здивований і збентежений тим, що побачив.

— Боже, яким страшним я, мабуть, здаюся для всіх! — не втримався від зітхання Добриня, повертаючи дзеркало лікарєві.

Василакій блиснув зубами.

— Ось що таке молодість! Жадоба життя! Потяг до краси!.. А в мої літа цього вже не відчуваєш!

— Скільки ж вам?

— З півсотні звернуло... — і Васи́лакій почав ножицями чикрижити густого Добрининого чуба.

— Ви служите у боярина?

— Я служу, юначе, кожному, хто потребує моєї допомоги. В тім числі і воєводі Дмитру та його домочадцям. Двері багатьох київських вельмож широко і гостинно розчиняються переді мною. Навіть князівські. Бо хвороба нікого не минає.

— І давно ви вже в Києві?

— Та вже встиг стати справжнім киянином, бо приїхав на Русь за п'ять літ до того, як помер князь Рюрик [41], батько князя Володимира Рюриковича.

— Ого, тридцять літ! А додому не тягне?

— Ще й як тягне! Як згадаю свої Салоніки, то, здається, на крилах пролетів би, аби хоч раз глянути на рідні місця, на голубе море, на дикі гори, на дорогі серцю могили матері та батька... Батьківщиною, мій юначе, завжди є та земля, де ти прожив перші двадцять літ, а потім проживи ти в іншому, навіть кращому, місці і сорок, і шістдесят, а тебе все тягтиме на землю твого дитинства і твоєї юності, бо дитячі та юнацькі почуття і враження, свіжі, чисті, найсильніші, залишаються в серці назавжди. А ще коли та земля — прекрасна Еллада...

Василакій поклав ножицями і надовго замовк, задумливо задивившись у вікно.

— То чому ж вам не повернутися додому, лікарю? Що вас тут тримає?

Гречин знову заклавав ножицями — заходився стригти бороду.

— Не так це все просто, голубе... Більшу частину життя я прожив тут, у Києві, тут одружився, завів дітей, збудував будинок, маю добрий зарібок. Поки був молодий, повен сили, то не так часто згадував домівку, а тепер, коли постарів, все частіше в серце навідуються спогади про батьківщину, мою милу Елладу, все дужче хочеться туди... Та як поїдеш? Дружина-русинка не пускає — боїться, що помру в дорозі чи половці в полон потягнуть, сини та дочки теж відмовляють. Ну, а внуків, моїх маленьких горобенят, сам не в силі залишити... Дома навряд чи застану я кого-небудь

живого із своїх: батьки ще при мені померли, брати та сестри,— а я був наймолодший,— теж, мабуть, досі Богові душі повіддавали. Кого я там зустріну, хто мене привітає — племінники та племінниці? Я не знаю, чи вони взагалі є у мене, а якщо є, то не дуже зрадіють дядькові, якого носило по світах аж цілих тридцять літ!

Розмова не заважала Василякієві працювати. Довкола на підлозі вже лежали купи обкарнаного з Добрининої голови та бороди волосся. Вправні рухливі пальці швидко вмокнули тугу волосяну щіточку в окріп, збили в невеличкій мисочці мильне шумовиння, обмастили ним усе Добринине обличчя, аж тому стало лячно, і спритно вхопили невеличку бритву, що скидалася на вузький ніжик з прямою кістяною колодочкою.

Шкребучи Добринину щоку, Василякій вів далі:

— Київ став для мене другою батьківщиною. Отож одна живе нині на правду переді мною, перед моїми очима — Русь, а друга, Еллада,— в моєму серці. Як спомин... Я вже змирився з думкою, що ніколи більше не побачу своєї коханої Греції, ніколи не вдихну на повні груди неповторного запаху лавра та магнолії, не почую плескоту хвиль найласкавішого в світі моря — Егейського. Тут уже і помиратиму...

— Ну, що ви, лікарю! Навіщо такі сумні думки?

— Е-е, голубе, ми короткочасні гості на цьому світі. Не встигаєш надивитися на золоте сонце та голубе небо, як вічність уже стукає до тебе в двері — виходь!.. Добре, що Менгу-ханові не захотілося мерзнути під валами Києва. А коли б трапилося навпаки? От і був би кінець! Може, не всім, та багатьом. Бо я не вірю, що Київ витримає облогу. Адже Переяслав і Чернігів не витримали, а захисники там не менш мужні, ніж наші! — Василякій намочив у гарячій воді рушничок і витер ним залишки мила на Добрининому обличчі.— Ну, парубче, тепер видно, що ти й справді парубок, а не старий дід! Поглянь у дзеркало! Впізнаєш себе? Це, братику, мистецтво — змінювати людську натуру! Ви, руси, до цього не додумалися, а ми, греки, здавна це робимо...

— Однак у вас борода!

Василякій усміхнувся.

— З ким поведешся, у того і наберешся! — і подав дзеркало.

Добриня глянув — і обімлів.

— Ой! Невже це я?

На нього дивилося чиєсь чуже, незнайоме обличчя: худі, обсмалені морозом щоки блищали, як вичинена шкіра. Тепер, коли раптом не стало вусів і бороди, виразніше виділялися брови і особливо очі, що ненапружено слідкували за кожним його порухом, а чуб, добре прополосканий дніпровською водою, а нині підрізаний над чолом і поза вухами, лежав темною пухкою копицею на крупній довгастій голові.

Щоб краще себе розгледіти, Добриня повернувся до вікна. Та різкий біль у спині пронизав його тіло наскрізь.

Він схитнувся, випустив дзеркало.

— Ти забув, хлопче, що нині одержав гостинця від Менгу-хана, — пробурчав Василякій, підхоплюючи його попід руки. — Лягай, сину, лягай — і не ворущися!

І допоміг йому добратися до ліжка.

2

Поки Василакій, прибираючи, шаргав ногами, брязкав ножицями та бритвою, Добриня, пересилуючи біль, тихо лежав на лівому боці, обличчям до вікна, і дивився крізь вузькі шибки на ясне голубе небо. Лежав, думав про те, що сталося з ним за останні два дні, і не вірив сам собі. Мов крізь марево, ввижалося жовте, з рідкими вусами і такою ж рідкою бородою обличчя Менту, купання у дніпровському прогні, сперечання Жокте з киянами і вбивство послів, а сьогодні — вбивство у відповідь цілої сотні полонеників... Невже це не сон? Невже він сам був учасником цих страшних подій?

Так, був. Бо ще вчора носив на плечах дрантя монгольського богола, а нині лежить у чистій постелі київського тисяцького, ще вчора за своє життя, яке кожної миті могла обірвати чужинська шабля, не дав би їй ногати, а сьогодні він вільний і тим — щасливий.

Яке це щастя — бути вільним! Не бути рабом!

Він не почув, як вийшов з хоромини гречин, як причинилися за ним двері. Біль поволі затихав, приємне тепло огорнуло його зі всіх боків, і, сам того не помічаючи, він склепив повіки...

Прокинувся від того, що відчув на собі чийсь пильний погляд. Розплющив очі — і побачив посеред хоромини Янку з великою дерев'яною тацею в руках. Він ще не зовсім прийшов до тями, ще не струснув з себе залишки дрімоти, а тому подумав, що побачив її вві сні. Вразив його погляд дівчини і вираз її обличчя: на ньому вимальовувався крайній подив. Йому навіть здалося, що вона аж злякалася і ось-ось випустить з рук тацю, на якій принесла йому вечерю.

Ця думка остаточно вивела його із сонного заціпеніння — і він підняв голову.

— Янко, ти?

Дівчина злякано відступила на крок.

— А ти... хто? Це здивувало його.

— Як — хто? Я — Добриня... — Він підвівся, сів на ліжку і, раптом здогадавшись, чому Янка не признала його, усміхнувся. — А-а, ось чому ти сумніваєшся... Що я без бороди та вусів? Правда? Так це ж ваш Василакій, гречин, зробив таке чудо, що я й сам себе не впізнав! А я таки справді Добриня! їй-богу, я!

Янка все ще пильно приглядалася до нього, ніби сумнівалася — вірити чи не вірити. Потім поставила тацю на стіл і тихо сказала:

— Ось — матінка прислала тобі вечерю... їж!.. І поправляйся!.. Ти захистив мене, врятував від поранення або й смерті... Я вдячна тобі, а особливо — тато та мама... Аж страшно подумати, що б з ними було, коли б мене не стало... А я тебе справді спочатку не впізнала — аж сторопіла, побачивши зовсім чужого чоловіка. А тепер бачу: ніс і очі — ті ж...

— Добре, що хоч по носу впізнала.

— Ледве впізнала — так ти змінився! То був старий смерд, а тепер — ніби молодий

боярин або й князь!

— Ого! — усміхнувся Добриня. — Які в тебе крайнощі! То був старий — тепер став молодим. Був раб, смерд — тепер боярин або й князь... Так, чого доброго, я ще й справді високо носа задеру!

— Ну, не дуже задирай! — фиркнула Янка. — Смерд завжди залишиться смердом, хоч би його нарядити і в князівський чи боярський одяг!

Вона навіть вередливо притупнула ногою.

— А я й не ряджусь в їхній одяг, — серйозно відповів на те Добриня, зачеплений за живе. — Куди мені! Аби лиш трохи загоїлася рана, так і полечу в свій Калиновий Кут! Якщо мунгали не дійшли туди, то я буду найщасливішою людиною на світі! І нехай тоді князь чи боярин зрівняється щастям зі мною!

— Я бачу, ти сердишся, — примирливо сказала юна бояришня. — Не сердься! Я ж прийшла не для того, щоб дратувати тебе, а принесла вечерю своєму рятівникові... Їж — і поправляйся, бо без цього не доїдеш ти до свого Калинового Кута! — І вона, крутнувшись на одній нозі, вибігла прудко з хоромини.

3

Страшна тривога, що охопила було киян при появі Менгу-хана, поволі улягалася. Татари так же хутко зникли, як і з'явилися, і це несподіване зникнення одні приписували висоті і неприступності київських справді могутніх, може, наймогутніших на Русі, валів, а інші — заступництву Господа Бога. Але і ті, й інші поволі почали вірити в те, що небезпека минула, вогняним смерчем опаливши лише навколишні села. Знову відчинилися ворота міста, завирували міські торговища, запрацювали і на Горі, і на Подолі ремісники, весело забелемкали дзвони церков, скликаючи прихожан до утрені, обідні та вечірні. А коли Дмитро послав гінців аж до Переяслава та до Росі і ті, повернувшись, сповістили, що ворога ніде не зустріли, кияни і зовсім полегшено зітхнули:

— Слава Богу, пронесло!

В один із таких днів за обіднім столом зібралася вся боярська родина. Вийшли і обидва поранені — боярин Микола Дмитрович і Добриня. У боярина ще боліла рука, і вона лежала у нього на грудях, підв'язана через плече рушником, а Добриня почував себе вже зовсім дужим. Неглибока рана швидко затягнулася і нагадувала про себе лиш зрідка ледь помітною сверблячкою. Він надумав завтра вирушити до Калинового Кута і хотів після обіду сказати про це бояринові Дмитру, але той випередив його. Закінчивши обід і витерши рушником рота, він поклав свою праву руку на плече Добрині.

— Ну, парубче, знудьгувався, бачу, ти тут? Рвешся додому?

— Рвуся, боярине.

— Завтра поїдеш... Для тебе вже все приготовлено в дорогу, і кінь стоїть під сідлом — це тобі подарунок від мене і нас усіх.

— Дякую, боярине, — вклонився Добриня. — Вік пам'ятатиму всіх вас!

— Не поспішай дякувати... Я сказав не все...

— Я слухаю, боярине.

— Бачиш, Київ залишився сиротою: князь наш утік, забравши з собою військо. А я не думаю, що Батий обмежиться однією розвідкою. Раз була розвідка, то рано чи пізно і вся орда прийде сюди. А у нас — обмаль зброї. Потрібна криця, щоб кувати мечі, наконечники для стріл та списів, пластини для лат, дрот для кольчуг. А де її взяти? Криці потрібно, багато криці! Отож я й подумав, що ти з батьком та братами, якщо живі, витопиш її і привезеш до Києва, прямо мені, бо думати про все місто, поки немає князя, мушу я. А я вже тут подбаю, щоб зброярі зробили з неї те, що нам потрібно... Зрозумів?

— Зрозумів, боярине. Якщо батько та брати живі, я скажу їм, і ми вже постараємося!

— Друже мій, якщо, не дай Боже, нікого з твоїх немає в живих, бо ж минуло аж п'ять років, як ти розстався з ними, то збирай сільських умільців, копай руду і витоплюй крицю сам. Без неї Києву — як без рук!

— Розумію, боярине, і зроблю все, що зможу, — запевнив Добриня.

Другого дня після сніданку він вийшов з гостинного боярського дому. Ще тільки тільки піднімався на сході край неба, розганяючи імлісті ранкові сутінки, а на дворі вже поралися боярські челядники, біля стайні бив копитом осідланий кінь, а поряд з ним бовваніла невеличка жіноча постать.

— Янка? Ти що тут робиш? — здивувався Добриня, підійшовши ближче і впізнавши бояришню.

Дівчина зніяковіла. Пальці її змерзли, і вона ніяк не могла прив'язати невеличку торбинку до саквів, приторочених до сідла.

— Та... — і замовкла в нерішучості. — Подарунок...

— Що там?

— Приїдеш додому — побачиш... Не питай, а допоможи мені! Пальці покоцюбли — нічого не можу вдіяти...

— То давай сюди, — і Добриня запхнув торбинку собі за пазуху, думаючи, що там сніданок, яким він поласує, коли доїде до Білгорода. — Дякую, що принесла, бояришне, і будь щаслива та долі мила!

Не відповівши, Янка потупотіла до ґанку і зникла в хоромах, грюкнувши дверима.

Добриня вивів коня за ворота, скочив у сідло і помчав до Білгородських воріт — на виїзд. Поминувши їх і не дуже поспішаючи, поїхав униз, до Либідської долини.

Тим часом зійшло сонце — і над засніженою землею зарожевів ясний морозний світанок. З-за київських гір блиснули червонясті промені і освітили все довкола. І тоді, не так з голоду, як з цікавості Добриня вийняв з-за пазухи торбинку і, розв'язавши, витягнув з неї якийсь тугий білий сувій. Розгорнув — і остовпів. Гаряча хвиля раптово вдарила в серце: у руках він тримав гарно вишиту шовковою заполоччю лляну сорочку. Подарунок юної бояришні!.. Так ось воно що! Янка! Напевне ж, сама вишивала й шила? І кому? Смердові, упослідженому рабові! Невже... Невже це тільки дяка за порятунок?

Лице його спаленіло. Серце забилося частіше. Він не знав, що думати. Невже Янка, оте вередливе дівчисько, що тільки-но стає дорослою дівчиною, неville вона знайшла в

ньому щось таке, що зворухнуло її ще напівдитячу душу? Та ні, не може такого бути, відгонив він від себе подібні думки. Щоб дочка воеводи, боярина, тисяцького, другої після князя особи в місті, раптом проявила якісь почуття до смерда, колишнього полоненика? Ні, ні, кинь про це думати, хлопче! Адже вона відверто і не раз говорила, що ти — раб, смерд!.. Правда, в її очах іноді спалахували якісь вогники зацікавленості, щось у них жило таке, що не раз змушувало його задумуватись і хвилюватись. Особливо це було помітно в останні дні, коли вона, замість челядниці, приносила сніданок, обід та вечерю, ставила на стіл і, зашарівшись, поспішно виходила з хоромини. Та разом з тим він добре пам'ятав її слова "смерд", "раб", що не раз зривалися з її уст і болюче, мов батоном, стьобали по серцю.

Він обережно згорнув сорочку, засунув у торбинку і заховав за пазуху. Відчувши не увагу вершника, кінь з рисі перейшов на помірну ходу, та Добриня не помітив цього. Перед очима все стояла Янка. То він уявляв, якою вона була, коли вони вперше зустрілися за боярським столом, — жвавою, пустотливою отроковицею, у якої часто проривалася якась наївна, мила дитинність, то пригадав вираз подиву і страху на її обличчі, коли він, захищаючи на валу від стріл, зненацька схопив її за плечі і притиснув до грудей, то, нарешті, сплигло перед очима її розгублене личко, коли вона в поспіху прив'язувала до саківів свою торбинку.

Коли б хто-небудь міг у цю мить побачити його збоку, то помітив би на його обличчі задумливу усмішку, яка то з'являлася і ясніла, то поволі вкривалася холодною тінню, але не зникала зовсім. Янка стояла перед ним, мов жива, і він бачив її темні, з іскринками, очі, пушисті коси, чув її дзвінкий голос, що саме, як і у хлопців, ламався і іноді ставав грудним, мелодійним.

Врешті він струснув головою, мов хотів відігнати від себе набридливе марево, і вдарив коня ногами.

— Но-о!

Від Києва до Білгорода двадцять верстов, і цей шлях Добриня подолав якось непомітно і швидко, бо був він добре вторований монгольською кіннотою та ногами полонеників. Подекуди край дороги лежали трупи тих, хто пристав і кого нападники добили своїми дерев'яними довбешками-шокпарами. Коли він наближався, від трупів нехотя піднімалося в небо вороння.

На серці ставало важко. Як і чим зустріне його Калиновий Кут?

Ще здалеку, їдучи полем, почув, як у Білгороді дзвонили до обідні, побачив золоті хрести церков, високі земляні вали і потемнілі дубові заборолла по ньому. Ворота були зачинені. Нажахані несподіваним нападом монголів, білгородці стояли на надбрамній вежі і мовчки дивилися на самотнього вершника.

— Хто такий? Звідки і куди їдеш? — запитали його, коли він наблизився. — Що чути про монголів? Ворота відчиняти?

Заїздити в Білгород Добриня наміру не мав: хотів якомога швидше добратися додому. Повідомивши білгородців, що у Києві тихо, що Менгу-хан відійшов зі своїми туменами за Дніпро, запитав:

— Куди досягли мунгали? Калиновий Кут спалили чи ні?

Білгородці не знали цього.

— Полонеників з того краю вели, та хтозна, з яких сіл, бо їх же там багато — і Некраші, і Мутижир, і Ясногород, і Музичі, і Княжичі, і Жорнівка, і Калиновий Кут, і Личанка, і Звенигород [42]... Побачиш сам?

Білгород — на половині путі від Києва до Калинового Кута, але друга половина здалася Добрині значно довшою, хоча він тепер і підганяв притомленого коня.

Ще не доїжджаючи до Жорнівки і Княжич, побачив, що вони спалені. Вітер порозносив попіл, і довкола лежали чорні сніги. Пахло гаром. Над згарищами кружляло вороння.

Добриня аж сп'янів від того смороду-чаду і їхав сам не свій. Чим ближче було додому, тим важчий тягар налягав йому на серце. Коли б не присипаний снігом бір, він давно уже побачив би Калиновий Кут, бо ж від нього до Жорнівки лише дві чи три верстви. Та ліс стояв довкола, мов стіна, — не проглянути.

Ще з лісової дороги йому в вічі сяйнули позолочені хрести Лисівського монастиря. Серце забилося частіше. Швидше, конику, швидше! А коли виїхав з лісу на широку поляну, що високим пагорбом обривалася над Ірпенем, з грудей вирвався радісний стогін-клекіт: на тому боці, за широкою, приметеною снігом ірпінською заплавою, темніли знайомі хатини, з димарів піднімалися в небо сизо-бурі передвечірні дими. Калиновий Кут стояв цілий-цілісінький і варив вечерю!

Добриня зупинив коня. Перед ним як на долоні лежало рідне село! Скільки разів у безсонні зимові ночі уявлялося воно йому. як рвалася до нього його душа! І тепер він — вдома! Вдома! Швидше ж туди! Швидше!

В монастир не заїхав — поминув. Поспішав. Накатана санна дорога через Ірпінь та луг вивела його на Широкий Берег, а звідти — до Рокитного озера, де на льоду, біля ополонки, якась жінка прала хустя. Біля неї вешталася невеличке хлоп'я у кудлатій овечій шапці, насунутій на самі очі.

Жінка підвела на мить закутану вовняною хусткою голову, глянула на вершника, що наближався до неї, і знову схилилася над ополонкою.

— Добрий вечір, — привітався Добриня, спинивши коня. — Чия будеш, молодице? Як тебе звати?

Почувши його голос, жінка враз стрепенулася, випросталася. Мокра сорочка вислизнула з її рук.

— Ой! — вихопився у неї з грудей дивний вигук — чи то зачудування, чи радощів, чи болю.

— Ну, чого злякалася? Я Добриня із роду Сичів. Чула? А ти чия?

Жінка схопилася за серце, ще раз зойкнула і поволі почала осідати на темний, залитий водою лід. З її зблідних уст раптом зірвався болісний зойк:

— Добрине! Добрику!

Той голос змусив Добриню птахом злетіти з коня і підхопити майже знепритомнілу жінку.

— Милано, ти?

Він підняв її, повернув обличчям до світла. Дивився на неї, страшенно вражений.

— Я, Добрику! Я! — жіночий голос здригнувся і затих, з очей бризнули сльози. Він притиснув її до грудей.

— Милано, сама доля звела нас сьогодні! Хіба це не добре знамення?

— Ой Добрику, не на добро ся зустріч!

— Як? Ти не рада, що я живий?

Милана раптом заридала, забилася у нього на грудях.

— Добрику! Добрику! Де ж ти пропадав стільки літ? Адже ж ти нічого не знаєш! — вигукнула вона з відчаєм у голосі.

— А що ж трапилося? Що?

Милана заридала ще голосніше.

— Добрику! Любий мій! Де ж ти подівся? Ми всі гадали, що тебе вже і на світі немає!

Добринин погляд раптом упав на хлоп'я, що злякано зирило на нього, і страшний здогад пронизав його мозок.

— І ти...

— І я вийшла заміж, Добрику! — зойкнула знову Милана. — Вийшла заміж...

— За кого? Милане! — Йому здалося, що він гукнув на весь Калиновий Кут, але помертвілі уста ледве вимовили ті слова.

— За Василя.

— Якого Василя?

Милана провела рукою по лицю, мовби хотіла пересвідчитися, що вона не спить, і тихо, ніби сама до себе, промовила:

— Боже! Він таки нічого не знає! — І похилила голову. — За твого брата Василя, Добрику. За твого брата...

— За мого брата! — Ця звістка ще дужче вразила і приголомшила Добриню. Він довго не міг вимовити жодного слова і оніміло, безтямно дивився у зелені Миланині очі. Потім тихо запитав: — Як же це сталося? Ти покохала його? І він тебе?

Милана схлипнула, губи її скривилися.

— Яке там кохання!.. Я ждала тебе, Добрику, ждала! А ти не вернувся. І ніхто не знав, де ти подівся. Усі були впевнені, що ти загинув, бо саме тоді по нашому краї шастали половці... Твої батьки навіть заупокійну службу відправили за твоєю загиблу душу... Я скніла душею цілий рік. А потім Василь заслав до мене сватів...

— Васильку! Брате! — з болем вигукнув Добриня. — Хто б міг подумати! Ми ж були з ним не тільки братами, а й друзями!

Милана вивільнилася з його рук, витерла хусткою сльози.

— Ти, здається, звинувачуєш його? Даремно! Він тебе любив — і досі згадує, і досі сумує за тобою... Він хороший, Василь...

У Миланиному голосі забринів осуд.

Добриня зникнув. Справді, чому він повинен щось мати супроти брата? Хіба

Василь винен, що так сталося? І хіба було б легше на серці, коли б Милану взяв хтось чужий?

Він глянув на хлоп'я.

— Це твій синок?

— Мій і Василів, — відповіла Милана. Добриня підійшов до хлоп'яти.

— Як тебе звати, малий?

— Я Добриня, Доблик, — і хлоп'я шморгнуло посинілим носиком.

Вражений Добриня підняв його перед собою, оглянувся на Милану.

— Ти назвала його Добринею?

— І я, і Василь... А як би інакше ми мали його назвати після того, що сталося в нашому житті?

Сум'яття, викликане в душі несподіваною зустріччю з Миланою і ще більше тим, що Милана стала жоною брата Василя, поволі почало пригасати, улягатися на дні серця. Добриня відчув, що знову починає мислити тверезо.

Що, власне, сталося? Життя не стоїть на місці — воно невпинно пливе, рухається, змінюється щодня, щогодини, і було б дивно, коли б за минулі п'ять років, що він не був дома, тут нічого не змінилося. Тим більше, що він для всіх зник, загинув, пропав безвісти. Хіба завинили в чомусь Милана, чи брат Василь, чи оце маля, його племінник і тезка? Винні половці, винен він сам, що не зумів утекти, врятуватися, а більше звинувачувати нікогої

Він поцілував племінника в бліду щічку, опустив на лід і підійшов до Милани.

— Як дома? Усі живі-здорові?

— Слава Богу, усі живі й здорові.

— Я так боявся, що мунгали і до Калинового Кута дійшли і всіх тут перебили...

— Бог милував: до нас не дійшли.

— Це велике щастя! Ходімо ж тоді швидше додому! Хочу всіх бачити!

— Іди сам. А я доперу — і незабаром теж прийду. Милана дивилася на нього якось винувато, благально, і Добриня зрозумів, що їй не хотілося повертатися додому разом з ним.

— Гаразд. Мабуть, справді буде краще, коли я сам заявлюся, але скажу, що бачив тебе на озері і розмовляв з тобою.

Він скочив у сідло і торкнув коня ногами.

4

Калиновий Кут дрімав серед білих снігів тихо і мирно. Над приземкуватими хатинами звивалися в небо сизі дими — то господині топили печі, варили вечерю.

Низьке зимове сонце, що заходило за ліс, забарвлювало все довкола в синьо-червонясті кольори, а морозний вітерець, що подував зі сходу, з Києва, доносив запах диму з коминів та смаженої цибулі з олією.

Стомлений кінь ішов поволі, і Добриня не підганяв його, а, забувши враз про все, навіть про несподівану зустріч з Миланою, жадібним зором скидав знайомі з дитинства місця.

Калиновий Кут лежав на низькому місці, оточеному з трьох боків річками, а з четвертого — Рокитним озером. На південь від нього протікав спокійний ясноводий Ірпінь, що звивисто петляв по широкому лузі, прозваному Широким Берегом. З заходу його відділяла від Княжич невеличка заболочена річечка Олешня, а з півночі — від лісу — глибока Рудка з багатьма джерелами та озерцями, де копали болотяну руду і витоплювали крицю. Понад берегом тих річок, а також над озерами стояли гіллясті кущі калини, що й дала назву селу.

Ось і рідна хатина під очеретяною стріхою. Посеред двору — стара гілляста грушадичка, на городі — батьківська кузня. Добриня ударив коня — швидше, швидше! На подвір'ї птахом злетів з нього, прочинив двері — і вступив до темних сіней, а там навпомацки, по пам'яті, знайшов двері — шарпнув на себе і вступив до низької напівтемної хатини.

Все тут було таким, ніби вчора вийшов звідси. Праворуч — піч, у якій готував веселий вогонь, ліворуч, попід стіною, широка лава, в кутку — стіл, над ним, на покуті, дві потемнілі ікони, а за піччю — піл для сання. Під стелею, на вишмуляній до блиску ворині висить одяг.

В хатині було гамірно, але, як тільки скрипнули двері, гомін стих, і всі враз повернулися до незнайомця у незвичному для села міському одязі.

Його не впізнавали, і він стояв біля порога мовчки, не в силі вимовити жодного слова. До того ж після сонячного світла очі ніяк не хотіли при звичаїтис до жовтавої напівтемряви, що стояла в хатині.

Тоді він зняв шапку і низько вклонився. І в ту ж мить від печі метнулася до нього мати, припала йому до грудей і голосно зойкнула таким рідним і таким далеким голосом:

— Добрику! Добрику-у! Синочку мій!

На її крик до нього кинулися всі: батько, брати Василь та Іванко, сестриця Ганночка, яку він ледве впізнав у вродливій чорнявій дівчині, що повисла у нього на плечі, якась молодиця, мабуть, братова, з малюком, що тримався за спідницю і спідлоба зиркав на незнайомого пришельця.

Він відчував, що ось-ось розплачеться, бо так раптом щось боляче заклекотало в грудях, так міцно перехопило подих!.. Нарешті він вдома! Серед найрідніших, найдорожчих людей! Невже це не сон? Невже доля зберегла і його, і їх усіх, аби вони гуртом зазнали нині такого несподіваного, неймовірного щастя, яке й не снилося йому ніколи?

— Добрику, Добрику! — тихо жебоніла крізь сльози щаслива мати, припадаючи головою до його грудей.

— Добрику, братику! — вторувала їй радісно Ганночка.

Вони всі гуртом обступили його, обнімали, цілували, гладили плечі, голову, руки, мовби хотіли пересвідчитися, що це справді він. А він теж усіх обнімав, цілував і, врешті, не втримавшись, на радощах таки заплакав. І всі заплакали разом з ним.

А потім вони не знали, куди його посадити, ніби це було зараз найголовніше. А

посадивши, дивувалися з його несподіваної з'яви, з його не сільського, не смердівського одягу і з його голеного обличчя, що було таким незвичним для його віку — безвусим, безбородим, ніби він все ще був отроком, як і багато літ тому. А найдужче дивувалися і раділи з того, що ось він тут, серед них, живий-живісінький, бо давно звиклися з думкою, що його вже й на світі немає, і поховали його в своїх серцях.

Коли перші почуття уляглися, Добриня роздягнувся, попросив батька:

— Там, на вулиці, мій кінь, тату, заведіть його в стайню та напійте і нагодуйте, бо промчав він сорок верстов — аж із Києва!

Поки батько порав коня, а мати з Ганночкою готували вечерю, Добриня сидів з братами біля столу.

Василь, рудуватий, з краплинками ластовиння на носі, сидів навпроти, червонів, пітнів і винувато бликав на старшого брата, мабуть, натужно думаючи, як сповістити йому, що його колишня наречена стала жоною середульшого з братів. Він не знав, що Добриня вже розмовляв з Миланою і все йому відомо, і мучився від думки — що йому сказати?

Розуміючи, що Василеві зараз нелегко, Добриня, хоч і сам почувався незручно, прийшов йому на допомогу.

— Гарний у тебе синок, Василю, — сказав він. — Дякую, що Добринею назвав...

— Ти бачив Милану? — Василь підняв очі і ще сильніше почервонів.

— Бачив. На озері, біля ополонки...

— Ну, й що?..

— Я радий, що ви побралися.

— Справді? А я думав... — Василь запнувся. — Що ти...

Добриня знову виручив його.

— А мені... Мені не судилося... Не всі тії та вінчаються, що любляться та кохаються, брате.

— І ти не маєш жалю на мене? І на Милану?

— Я вам бажаю щастя!

Василь полегшено зітхнув, очі його зясніли. Видно було, що з його душі спав тягар.

— Дякую, брате. У тебе добре серце.

Щоб змінити цю нележку для обох розмову, Добриня перевів погляд на молодичку, що годувала малого кашею. Підморгнув Іванкові:

— А це твоя?

— Моя, — відповів юний, ще безвусий Іванко. — Агафія... А по-простому — Гапка, або Гафійка.

— Із якого роду?

— Із роду Лебедичів, Корнія Лебедича дочка...

— Гарна молодиця... А наслідника як назвали?

— Теж Добриком... Добринею... — Чорнявий Іванко усміхнувся широко, приязно і своїм ясним поглядом приголубив жону і сина.

Добриня крякнув, здивовано розвів руками.

— І цього в мою честь?

— І цього на згадку про тебе, брате.

— Мабуть, довго житиму, коли ви всі мене так любите.

— Живи, брате, всім на радість, — відповів Іванко.

В хату зайшла Милана з Добриком. Поставила біля порога цеберце з білизною, роздяглася сама, розкутала Добрика — і той відразу побіг до двоюрідного братика.

Милана була бліда, дивилася сторожко, напружено, ніби виважувала, що тут трапилося без неї і як їй триматися на людях. Тепер, коли вона роздяглася і залишилася у полотняній вишитій сорочці і сукняній плахті, Добриня побачив колишню свою наречену, молоду і гарну, ніби і не минуло тих проклятих п'ять років, що розлучили їх. Туга русява коса золотисто-срібною короною обрамляла її голову, а сама вона була струнка і гнучка, як молода очеретина.

Добриня відчув, як знову заскніло-заскімлило серце, а в душі почала підніматися важка хвиля жалю. Розум казав: "Змирися! Що втратив, того не повернеш!" А серце кричало-вололо: "Не хочу, не можу змиритися, бо втрачено найдорожче — щастя".

Він сидів мовчки, закам'яніло. Помітивши, як глипнула на нього від печі Ганночка, подав їй ледь помітний знак очима, щоб мовчала, та сестра або не зрозуміла, або ж навмисне не захотіла зрозуміти і запитала голосно:

— Милано, чому не вітаєшся з гостем? Хіба не впізнала?

Милана зашарілася.

— Впізнала відразу... Ще там, на озері... Коли Добриня їхав додому...

— Ну й що?

— А нічого! — твердо відповіла молодиця. — Привіталися, та й по всьому! А тобі що?

— Мені? — здвигнула плечима Ганночка. — Мені теж нічого!

— Ну то й мовчи! — відрізала Милана сердито. Зайшов батько — і сварка, що назрівала, припинилася. Мати подала вечерю, їли мовчки, як здавна було заведено в їхній сім'ї та й повсюдно на селах. Спочатку з великої череп'яної миски сьорбали дерев'яними ложками запашний, з олією та цибулею, пшоняний куліш, заїдаючи його житнім хлібом, а потім на закуску були пироги з сиром та калиною. Запивали їх холодним молоком, Добриня весь час переводив погляд з одного обличчя на інше.

Мати за ці роки постаріла, змарніла. У косах заіскрилася сивина, а в кутиках вуст з'явилися якісь нові, гіркі рисочки — зморщечки. Чи не його раптове і негадане зникнення наклало цей відбиток на її колись моложаве і гарне обличчя?

Батько і раніше був сивий, а тепер побілів ще дужче, хоча чуприну мав густу, буйну. Темне від постійного вогню і чаду в кузні обличчя ще дужче потемніло, виразнішими стали опіки на ньому від бризок розжареної окалини, що з силою розлітається на всі боки з-під молота. І очі примеркли, вицвіли. Тільки руки залишилися ті ж, що й раніше, міцні, дужі, загрубілі, мов витягнуті з води дубові корчаги.

Брати споважніли, роздалися в плечах, запустили бороди й вуси, але різнилися між собою: Василь, ясноокий, русявий, скидався рисами обличчя на матір, а Іванко, темночубий, кароокий, — на батька. Та все ж зміни в їхній зовнішності були незначні.

Одна Ганночка змінилася невпізнанне: виросла, розквітла. Коли б зустрів не дома, а десь-інде, то й не впізнав би. Тугі щоки пашіли здоров'ям, ясно-карі, як і в нього, очі випромінювали якесь тепле, ніби сонячне світло, а чорна лискуча коса, заквітчана голубим кісником, важко спадала по спині до самого пояса!

Гарна! Дівчина на виданні!

Після вечері вони довго розмовляли. Спочатку Добриня розпитав, що нового в селі, як вони жили ці роки, хто із односельчан та родичів помер, хто одружився, вийшов заміж, а потім розповів про себе — як потрапив у полон до половців хана Котяна, як завезли вони його в Половецьку землю і як він там гибів від голоду, холоду, знущань та рабської роботи. А тепер нове лихо — татари.

Він розповів про все, що з ним трапилося за останні роки.

Мати схлипувала і витирала сльози, Ганночка зіщулилася, мов пташина, коли над нею завис кібець, Милана і Агафія попритискували до себе дітей, і в їхніх очах застиг жах, а чоловіки, поклавши на стіл кулаки, сиділи нахмурені й суворі.

— Що ж це за плем'я таке люте йде на нас, сину? Невже Бог послав його за гріхи наші? Скільки городів наших уже впало, скільки люду вибито — і ніхто не зупинить його, не заверне назад? Чому? — спитав батько. — Невже наші князі розучилися воювати? Невже витязі перевелися на нашій землі? Скажи мені... Тільки чудо врятувало Калиновий Кут, коли бузувіри палили Княжичі та Жорнівку...

— Це ваше щастя, що вони не дісталися сюди, — похитав головою Добриня. — А то б...

— Невже вони повернуться? Як ти гадаєш, Добрине? — спитав Іванко, з сумом глянувши на Агафію та синка. — Невже і до нас дістануть? А може, пронесе? Може, їм уже вистачить тієї крові, що пролили на нашій землі?

— Не вистачить, — похмуро відповів Добриня. — Ой, боюся, не вистачить... Як пригадаю, з якою жадобою дивився хан Менгу на Київ, то аж моторошно стає. Чує моє серце, повернуться — сумніву не маю!

Всі пригнічено мовчали. Одні діти, не звертаючи уваги на старших, бавилися нехитрими іграшками, весело цвірінчали, а то й тузалися, не поділивши щось між собою.

— Що ж нам робити? — спитав батько. — Ждати смерті, як віл обуха, чи тікати світ за очі?

Добриня підпер щоку рукою, замислився. Ну що тут порадиш? Правда, рік, проведений у стані ворога, багато чого навчив. Не раз він бачив неймовірну жорстокість завойовників: людей — і старих, і малих — витинали до ноги, добро грабували, а оселі спалювали. Іноді ж, особливо на селах, лише грабували, гвалтували, але не вбивали і не палили — щадили майбутніх данників. Рятувалися також ті, хто заздалегідь тікав у недоступні місця, де їх ніхто не міг знайти, — в глухі ліси, в болота,

яри, печери. А коли навала котилася далі, поверталися додому... Та хто може поручитися, що найгірше лихо обмине стороною Калиновий Кут?

— Кияни, звичайно, будуть оборонятися, — тихо, з роздумом промовив він, — Хоча князь Михайло залишив їх, ніхто і думки не має піддатися ворогові без бою. Воевода Дмитро просив мене, не барячись, привезти йому криці, щоб київські ковалі мали з чого накувати мечів та наконечників для списів та стріл. Я пообіцяв. Тож уже з завтрашнього дня треба нам ставати до роботи...

— Криці ми заготовимо, — сказав батько. — Вона допоможе киянам. А як же нам? Хто порятує Калиновий Кут?

— Самим треба рятуватися!

— Таж як?

— Передусім у лісі, на горах, на найвищому дереві, а може, й на кількох деревах влаштуємо виту, щоб стежити за дорогами. Якщо вчасно помітимо нападників, то зможемо втекти з села в ліси, заховатися в непролазних нетрях, у хащах, у ямах та криївках, які зробимо заздалегідь. Когось, звичайно, знайдуть. Але ж не всіх! Комуś пощастить врятуватися...

— Ну, якщо татари нападуть зимою, то по наших слідах у снігу швидко знайдуть нас і переловлять, мов куріпок, — зітхнув Василь.

— Цьому можна зарадити, — заперечив Добриня. — Після кожного снігопаду треба буде наробити в усі кінці безліч слідів — пройти пішки, проїхати верхи чи на санях. Це зіб'є татар з пантелику... До того ж вони самі, коли оточуватимуть село, залишать після себе ще більше слідів... Але ж вони можуть напасти не взимку, а весною, літом чи восени. Тоді легше буде заховатися... Знаю, не всім пощастить, але ж не всіх і знайдуть — хтось і врятується... А що можна ще зробити?

— Будемо битися! — вигукнув Іванко запальне. — Жінок і дітей відправимо в ліс, а самі — за луки, за списи, за сокири та й станемо на супостата!

— І що-бо ти кажеш! — безнадійно махнув рукою батько. — Половина Русі не вистояла, а ти хочеш, щоб Калиновий Кут зупинив таку страшну силу! Марна надія!

— Чому марна, батьку? — на підтримку брата став Добриня. — Я згоден з Іванком... Сила у Батия справді страшна, велика, але ж і вона не безконечна! Коли б кожне наше місто, кожне село, б'ючись із ворогом так, як билися козельці, переяславці або чернігівці, відривали від тієї сили тільки по сто татарських багатурів, то колись їй, тій силі, неминуче прийшов би кінець. Хіба не так?.. Я бачив, скільки їх полягло під Переяславом та Черніговом, і скажу вам — не мало! Не сто і не двісті, а десять раз по сто і по двісті! І коли б так усюди... їх так само вражає стріла, меч і спис, як і нас, то чому, справді, не стати в Калиновому Куті на прю з ними, чому хоч трохи не підрізати, не присмалити їм тут крила! Земля наша велика, та шкода — кожен у ній сам по собі! Ех, коли б ми всі зібралися гуртом, у полі, коли б усі наші князі звели свої дружини в одне місце та виставили супроти Батия усю свою силу — що б він тоді сказав? Знаю, Батий хоче завоювати не тільки нас, а й увесь світ — аж до Останнього моря! Та світ великий — у пельку не влізе! Звичайно, якщо самі не всунемо голову, а будемо до

смерті битися з ворогом!

У Іванка блиснули очі, Василь теж розпростав плечі, вслухаючись у мову Добрині. Та мати раптом заплакала, обняла внучат і почала приказувати:

— Мої дітоньки-и! Мої голуб'ятонька-а! Мої щебетушечки! Та що ж вас чекає, мої дорогесенькі!

— Цить, Маріє! Завела! — гримнув батько. — І так на душі важко!

— Тобі важко, Пилипе, то помовч! — махнула на нього рукою мати. — А мені легше, як виплачусь!

І заголосила ще дужче.

Молодиці і собі почали схлипувати і пригортати дітей, мовби вже зараз їх потрібно було захистити від видимої смерті.

Гнітючий сум наліг кожному на плечі, на душу і гнув до землі, мов важкий камінь. Всі мовчали. Один батько, висловлюючи спільні почуття, тихо прошепотів:

— Ідуть племена дикі, неznані! Ідуть гоги й магоги! Невірні моаритяни!.. Що ж буде з нами? Що то буде?..

Довго ще, до самих півнів, точилася в хатині важка, некваплива бесіда, перериваючись то моторошними мовчанками, коли кожен думав щось своє, нерадісне, то тихим жіночим схлипуванням, то несподіваним скриком дітей, що вже поснули. І не бриніли в тій бесіді ні радощі, ні веселощі, як це буває при зустрічах рідних людей після багаторічної розлуки, а світилися в очах лише відчай, туга і страх, як у тих, кого жде завтра неминучий судний день.

5

Князь Данило Романович і здивувався вельми, і стурбувався, коли до його хоромини поспішно зайшов двірський Бавило і сповістив, що з Києва з малою дружиною прибув у Галич великий князь київський Михайло Всеволодович.

— Де ж він? — Данило відсунув книжку і легко схопився з ромейського позолоченого дзиглика, ніби йому було не сорок років, а лише дев'ятнадцять. — Проси!

— Він на Золотому Току, княже, — вклонився Бавило. — З почтом.

— Чому ж мене не попередили раніше? Я б зустрів за містом.

— Князь київський так мчав, що ніякий гонець не міг його обігнати. Всі ледве тримаються на ногах...

— Ось як! Тоді — воевод у покої, і хай там приготують для них що потрібно, гриднів — у гридницю, а князя проси до мене!

Бавило вклонився і зник за дверима. Князь Данило рвучко заходив по хоромині, міркуючи над тим, яка причина привела київського князя в Галич. Однак ніякої видимої причини не знаходив. Залишилося одно — чекати.

Він накинув на себе червоне князівське корзно і підійшов до великого дзеркала в позолоченій оправі. Ні, не милуватися собою, бо його діяльна, палка натура не залишала йому вільної хвилини для цього жіночого заняття, а лише причесати гребінкою чорнявого непокірного чуба та розправити коротко підстрижену бороду і невеликі вуса.

Був він увесь тугий і міцний, як молодий дуб. Струнка постава, широкі плечі, гордо посаджена голова, високе чоло і ясні очі — все в цій людині свідчило, що природа щедро наділила його і силою і розумом.

Причепурившись, він знову закрокував по просторій хоромині. І зразу ж думкою сягнув на сімнадцять літ назад. Тоді він уперше близько зійшовся в Києві на князівському снемі [43] з Михайлом Всеволодовичем, своїм близьким родичем, бо князь Михайло держав його старшу сестру.

То був грізний рік. Не знати звідки на Половецьку землю прийшло нечувано сильне військо — монголо-татарське. Половці намагалися оборонятися, але були розбиті. Навіть найсильніший їхній хан Юрій Кончакович був убитий, Данило Коб'якович теж. Прибігли половецькі хани — Котян та інші — на Русь і сказали руським князям: "Якщо ви нам не допоможете, то сьогодні ми були побиті, а ви завтра побиті будете".

І зібрали тоді галицький князь Мстислав Мстиславич Удалий та київський князь Мстислав Романович багатьох руських князів на снем і вирішили так: "Краще нам зустріти їх на чужій землі, ніж на своїй". І були тоді на тому снемі, окрім багатьох інших, також Данило Романович та Михайло Всеволодович, і хоча князеві Данилу було тоді лише двадцять два роки, а князеві Михайлу за сорок, вони числилися молодшими князями і не відали між собою неприязні, а були родичами, друзями.

Зібралися руські князі на Дніпрі, на Зарубі, а звідти пішли на низ до острова Варязького, а потім — до Олешся, і коли переходили Дніпро вброд, то від множества людей не видно було води. А бродники галицькі прийшли по Дністру на двох тисячах човнів і піднялися по Дніпру до Хортиці, де також був брід на бистрині. І прибули сюди татарські передові загони, щоб подивитися на руські човни і руських воїнів.

Руські стрільці напали і перемогли їх і йшли за ними вісім днів аж до ріки Калки, поки не зустрілися з татарськими сторожовими загонами. Тоді наказав Мстислав Мстиславич Данилові та іншим молодшим князям атакувати татар. А іншим, найстаршим, князям — Мстиславу Київському та Мстиславу Чернігівському — нічого не сказав, бо між ним і тими князями була давня ворожда. І ті, нічого не знаючи, залишилися стояти на місці.

Так із-за князівських незгод була роз'єднана руська сила. А була вона не мала. Великий князь київський Мстислав Романович наказав полічити всіх воїнів, коли князі зібралися на пониззі Дніпра, і вийшло небувале, неймовірно велике число — сто три тисячі. Відколи стояла під сонцем Руська земля, вона ніколи ще не збирала такої кількості ратних людей. А ще ж половці обіцяли виставити п'ятдесят тисяч вершників.

Зійшлися супротивні полки. І були січа люта. Добре пам'ятає князь Данило, ніби це було вчора, своїх сподвижників, витязів волинських, бо був він тоді князем володимирським, Семена Ольєвича і Василька Гавриловича. Ударили вони втрюх і погнали татар, побиваючи їх. А за Данилом кинулись інші князі — Мстислав Німий, і Олег Курський, і бродники галицькі з боярами Юрієм Домажиричем та Держикраєм Владиславичем. Тут він, Данило, був поранений списом у груди, та, будучи молодим, незвичайно дужим та хоробрим, спочатку не помітив цього. Був поранений також і

Василько Гаврилович.

Тим часом підійшли головні сили хана Джучі та Субедей-багатура і вдарили на половців, і ті, рятуючись, кинулися тікати і роз'єднали галицько-волинські полки. Хмари стріл сипонули на них, так що затьмили сонце. Падали люди, падали коні, придавлюючи собою верхівців, і не стало ніякої змоги пробиватися далі вперед. І з цієї миті почали русичі відступати, а потім і тікати — аж до Дніпра.

Добре пам'ятає князь Данило, що раптом, тікаючи, відчув велику спрагу і слабкість у всьому тілі. І нахилився до струмка, щоб напитися, і побачив як із його грудей у воду упали червоні краплини. Тут він зрозумів, що поранений...

Важко, боляче згадувати той день 16 червня 1223 року, чорний день Русі. Лише кожен десятий воїн добрався до Дніпра, а звідти додому. Татари наздоганяли втікачів і нещадно рубали, забираючи коней, зброю та одяг. Потім вогненним смерчем прокотилися по південних окраїнах руських земель, дійшовши мало не до Чернігова.

Ще страшнішою була доля київських та чернігівських полків Мстислава Київського та Мстислава Чернігівського, яких Мстислав Мстиславич Удалий не сповістив про початок битви. Ці полки стояли окремо, на кам'янистому правому березі Калки, і дізналися про початок битви тільки тоді, коли почули вдалині шум, крики, тупіт та іржання коней, брязкіт мечів. Спочатку ніхто нічого не міг зрозуміти. Що сталося? Хто на кого напав? Татари на русичів чи русичі на татар? Потім від Мстислава Удалого прискакав гонець з проханням прийти на допомогу, бо, мовляв, половці не втрималися, почали відступати і розладнали галицькі та волинські полки. Розгнівався великий князь на Мстислава Удалого і довго вагався — допомагати йому чи не допомагати? Деякі молодші князі і воєводи без дозволу великого князя кинулися на поле бою. Першим серед них був Михайло Всеволодович... Бачачи це, Мстислав Романович нарешті дав наказ перейти Калку і вступити в бій. Та було пізно. Татари вже встигли розгромити половців і зім'яти, розбити полки Мстислава Удалого та Данила Романовича. Почався загальний відступ, що скоро переріс у безладну втечу.

Тепер Мстиславу Романовичу потрібно було думати не про те, як допомогти галичанам, волинянам та половцям, а як урятувати своїх киян та чернігівців. І він відвів свої війська за Калку, на старе місце, і тут поспіхом поставив табір — обніс його камінням та частоколом. Три дні тривала оборона, люди знемагали від ран та спраги, від пекучого сонця. Розуміючи, що довго протриматися не пощастить, великий князь послав до татарських воєвод

Черкана та Тешкана, а особливо до воєводи донських бродників Плоскині довірених людей на переговори. Зрадник Плоскиня дав слово, що нікого не уб'ють, а випустять усіх за викуп. Повіривши його облудним словам, русичі вийшли з табору. І тоді кочовики накинулися на них з усіх боків і всіх до одного перебили, а князів та воєвод поклали на землю, покрили дошками і на тому помості бенкетували доти, доки нещасні полоненики там сконали.

Калка [44]! Коротке колюче слово, що буде вічно ятркти серце негасимим болем. Калка! Невеличка степова річечка, притока Кальміуса! Ти могла б стати місцем нашої

звитяги, якби знайшовся сильний і розумний вождь, що зібрав би все військо в один кулак. Могла б! Але не стала — через нерозум, через князівські незгоди та чвари, заздрість та роз'єднання... Натомість стала нашою неславою, нашою мукою і непоправною втратою — спільною могилою для тисяч і тисяч руських витязів...

Хто ж винен? Мстислав Удалий та Мстислав Київський, ворожда між якими привела до роз'єднання війська? Половці, що кинулися тікати від першого натиску татар і розладнали стрій галицько-волинських полків? Чи й він сам та інші молодші князі, які могли сказати своє слово і наполягти на об'єднанні, але не сказали і не наполягли?

Може, коли б вони тоді на Калці винищили військо хана Джучі, — а така можливість була, — то тепер не прийшов би і не погромив Рязанської та Суздальської земель його син Батий, не тікали б звідти в Галичину та на Волинь тисячі втікачів — бояр, ремісників, смердів? Може...

Тут плин його думок перервався: до хоромини зайшов князь Михайло.

Данило викинув наперед руки — пішов йому назустріч.

— Брата! Я радий бачити тебе в Галичі! Мій дім — твій дім² Ти сам! А де ж твоя жона, а моя сестра, Олена?

Де твої домочадці?

— Я так поспішав, що залишив їх на півдорозі з дружиною. Вони незабаром прибудуть до тебе. А зі мною лише боярин Федір, мій духівник Іван та невеликий почет.

Вони почоломкалися. Данило запросив князя сідати.

— Спасибі, брате, — розправив сиві вуса Михайло Всеволодович. — Я теж радий, що дістався до тебе. Хоча між нами було всього — і доброго, і злого, я думаю, ти не пам'ятатимеш зла, як і я його не пам'ятаю, і допоможеш нам у нашій біді.

— Що ж трапилося, брате? Кажі! Михайло Всеволодович підняв стомлені очі, гірко усміхнувся.

— Калка і через багато літ нагадує про себе, бо там ми повелися не мудро...

— Калка? — здивувався Данило Романович, вражений тим, що київський князь мовби прочитав його нинішні думки-спогади про давно відшумілі події. — Яким чином?

— Ми втекли з Києва, брате.

— Втекли з Києва? Чому?

— Мунгали підступили... Ти знаєш, що навесні упав Переяслав, а це хан Менгу сплюндровав Чернігів і підійшов до Києва...

— О Боже? Була битва?

— Битви не було. З якими силами було обороняти Київ? У мене всього жменька дружинників! Тож я, не чекаючи, поки мунгали перекриють всі входи й виходи з міста, вирішив їхати до тебе та до короля угорців Бели, щоб просити допомоги. Поодинці ми нічого не вдіємо — татари поб'ють нас! Пам'ятаєш Калку?

— Ще б пак!

— Я довго думав у той вечір — як бути? Обороняти Київ і вмерти смертю витязя — достойно. Але так ми ніколи не переможемо страшного ворога, який загрожує всім — і

нам, і угорцям, і полякам, і німцям... То л й подумав: хто ж об'єднає всі ці сили, якщо я загину в Києві? Я — великий князь, мені і належить це зробити! Ось чому я тут...

— А як же Київ?

— Замість себе я залишив там тисяцького Дмитра. Це хоробрий і розумний боярин...

— Я його знаю. Муж справді достойний.

— Я наказав йому силами городян захищати місто до останку. Але не думаю, що Київ довго протримається. Дуже нерівні сили.

— Шкода столиці нашої...

— Ти гадаєш, брате, що я міг би зробити там більше, ніж зробить Дмитро? Ти мене осуджуєш?

— Ні, не осуджую, хоча кияни, мабуть, осудять. Перед твоїм приходом мені теж пригадалася Калка. Ми там зазнали поразки тому, що були роз'єднані — половці самі по собі, волинські та галицькі полки самі по собі, а князі київський та чернігівський взагалі навіть не знали, що ми розпочали битву... Тому мені зрозумілі твої турботи, брате.

— Я радий чути це.

— Однак мені не зрозуміло, як я можу допомогти Києву? Вести туди свою дружину? Так татари ж оточать її в полі і знищать так же, як колись на Калці...

— Ні, я мислю інакше. До цього кожне наше місто оборонялося самотужки. Звичайно, скількись татар гинуло при цьому теж, але наших значно більше. Тож, мабуть, нам треба просити допомоги у короля угорців Бели, об'єднатися з ним, а може, ще й з поляками — і разом стати супроти Батия. І не оборонятися в містах, а в полі зійтися у відкритому бою.

— Я згоден з тобою, брате, — кивнув головою Данило. — От тільки чи погодиться на такий союз Бела? Дуже вже угорські королі зазіхали на Галичину та навіть і на Волинь. Скільки з-за цього пролилося крові і нашої, і їхньої!

— Я хочу просити у Бели для сина Ростислава руки його доньки... Гадаю, це допоможе і вкласти, і скріпити наш військовий союз.

— Спробуй, брате. Якщо Київ і Естергом дійдуть згоди, то і я пристану до вашого союзу, та ще й скріплю його шлюбом сина Лева з молодшою донькою Бели. А там будемо думати, як залучити і поляків до нього. Коли б пощастило це зробити, тоді Батий, вірю я, був би нам не страшний. Тоді б і в поле можна було вийти та позмагатися з ним. Отже, як я розумію, ти перепочинеш кілька днів у Галичі і знову — в дорогу?

— Так, брате, і знову в дорогу. Тільки не через кілька днів, а завтра. Час не жде!

— Як хочеш, брате. До твоїх послуг, як повернешся, буде місто Луцьк — для прокорму сім'ї та дружини.

— Дякую, брате. Хоча не завжди ми жили в злагоді, але я бачу, що ти маєш добре серце і не пам'ятаєш образ і зла. Ще раз дякую тобі.

— Нема за що, княже. Ми брати і повинні жити, як брати... А тепер ходімо до

трапезної. Уже обідня пора — час і підкріпитися.

6

Зима видалася сніжною, вітряною. Удень трохи прояснялося, затихало, а над вечір з заходу задував вітер, шелестів в очеретяних та солом'яних стріхах, жбурляв снігом, закручував такою віхолою, хурделицею, що вранці вийдеш із хижі — і берися за лопату, бо ні до криниці дійти, ні до кузні, ні до хліва.

Калиновий Кут лежав під снігом, як під білою пуховою ковдрою, відрізаний від усього світу. Що там, далі, за лісами, за борами? Що там діється у тому невідомому великому світі? Чи не наступають знову татари? Чи не виринуть раптом із-за бору або з-за гори та не потягнуть у неволю?

Страшний погром, якого зазнали від Батієвих орд Переяславщина та Сіверщина, нагнав великого жаху на Київщину, Волинь, Галичину та на інші землі. Всі зі страхом чекали своєї черги — ось-ось прийде біда! Разом з тим кожному хотілося вірити — а може, пронесе? Може ж трапитися так, що Батий зламає собі карк, схопить його трясця, що він уже, нарешті, наситився кров'ю людською і облишив намір завойовувати чужі землі? Це була дуже непевна і хистка надія, але людям притаманно завжди сподіватися на краще, і вони, часто всупереч здоровому глуздові, сподівалися. І хоча тремтіли, сиділи на місці, бо ж куди втечеш від долі та й де шукати захисту?

Калиновий Кут тремтів теж, бо багатьом і досі стоять перед очима чорні згарища сусідніх Княжич, Музич, Жорнівки та замерзлі, обгризені хижими звірами та здичавілими собаками трупи побитих людей. Принишк, тремтів — і жив. Навіть іноді веселився.

Напередодні Великого посту наступав масний тиждень — Масляна.

В суботу батько сказав:

— Годі! Напрацювалися! Заготовили криці на дві підводи — аби довели до Києва. Завтра масниця! Цей тиждень будемо відпочивати!

— Як годі, то й годі, — відразу погодилися Василь та Іванко. — Руки вже аж гудуть!

Добриня промовчав, але й він був радий відпочинкові, бо, справді, цілий місяць усі працювали від зорі до зорі. П'ятдесят пудів криці далися їм нелегко! Земля замерзла — довбати копаницями руду було так важко, що довелося запрошувати односельчан на поміч. Спасибі — ніхто не відмовив. Коли почули, що залізо потрібне Києву для виготовлення стріл, списів та мечів, кожен день приходило на допомогу по кілька чоловіків. Але ж основний тягар лягав на нього, на братів та батька. Окрім руди, заготовляли вугілля, довбали глину для тиглів, працювали в кузні... Щовечора приходили до хати задимлені, стомлені. Ледве встигали вмитися та повечеряти, як знемагав сон. А рано-вранці — знову роздмухували вогонь у горні. І так щодня...

Почувши про Масницю, Ганночка приступила до Добрині.

— Добрику, братику, зроби на озері крутилку! Хай усеньке село зійдеться на гулі та побачить, який гарний у мене брат!

— І він прийде? — спитав, усміхаючись, Добриня.

— Про кого ти? — не зрозуміла Ганночка.

— Ну, той, хто впав тобі в око. Ганночка почервоніла.

— Немає такого.

— Не кажи! Я давненько помітив, що з тобою щось діється. З нетерпінням ждеш вечора, наряджаєшся, видивляєшся на себе у відро з водою, — дражнив сестру Добриня. — А це вірна ознака, що закохалася. От тільки не знаю, хто ж буде моїм родичем...

Ганночка спалахнула ще дужче, засміялася.

— Зроби крутилку — отоді й побачиш!

— Та зроблю вже, якщо старе колесо знайдеться.

— Якщо старого не знайдеться, нове з воза знімемо! Василь та Іван похитали головами, а батько лагідно прогув:

— Ну й коза! Хіба такій відмовиш?

Наступного ранку Добриня знайшов колесо, довгу міцну ворину, дубовий кілок, лом, молот — виніс усе це на озеро. Йому на допомогу вийшли Василь та Іван з дерев'яними лопатами. Спочатку на льоду розчистили від снігу велике коло, посередині ломом пробили в льоду дірку, вставили в неї кілок і молотом забили в дно. На кілок наділи колесо, до нього прив'язали ворину, а з обох кінців її — санчата. Крутилка готова — тільки держись!

Після обіду вся сім'я, окрім батьків, вийшла на озеро.

Ганночка побачила крутилку, що вже добре вмерзла в лід, — сплеснула на радощах руками. Очі її заблищали.

— Братику! Який же ти хороший! — І цмокнула Добриню в щоку. — Покатай!

Вона сіла на одні санчата, Іванко вмовився на другі.

— Ану, братики, понатужтеся!

Добриня з Василем засунули кілки між шпиці колеса і почали крутити. Санчата спочатку заскрипіли, зрушили з місця, потім засковзили по гладенькому льоду все швидше і швидше.

Ганночка запищала, заверещала від утіхи, міцніше вхопилася руками за тичку, щоб не злетіти в сніг. Іванко на другому кінці заухкав від радощів також, розхристав кожуха, виставивши назустріч морозному вітрові почервонілу від холоду шию.

— Швидше! Швидше!

Санчата літали по колу мов птахи. Стугонів лунко лід, заливалася веселим сміхом Ганночка, вигукував щось захмелілий від морозяного вітру Іванко — і голосна луна покотилася понад Рокитним озером до села. Потім каталися Милана з Гафійкою — легко, повільно, бо молодіці тримали маленьких Добриків.

З ближніх хат вигулькнули люди. Спочатку одна постать, потім друга, третя почимчикувала навпростець, по снігу, через городи, до озера. Згодом вістка про крутилку швидко рознеслася по дальніх вулицях — і парубки та дівчата, а за ними і малеча поспішили на це веселе зимове гуляння. Ставали колом, перегукувались, пересміювались, а дітваки шниряли поміж дорослими, штовхалися, гралися в сніжки.

Добриня з Василем відійшли вбік, Милана та Гафійка звільнили санчата для інших,

бо кожному ж хотілося зазнати втіхи від швидкої їзди. Дехто не міг утриматися — зривався з санчат і поковзом летів у пухкий сніг, під ноги тим, хто стояв довкола і ждає своєї черги. Тоді його зі сміхом і гамором витягали, ставили на ноги, обтрушували.

Всім було весело. Поприходили також молоді чоловіки з молодницями та дітьми, навіть старі повилазили з хат — причовпнули, щоб подивитися, як веселиться молодь. В кожухах, свитках, овечих шапках, чоботях і личаках, жінки — в домотканих хустках з овечої вовни, всі раптом забули про тривоги, які непокоїли їх вдень і вночі, про смертельну небезпеку, що причаїлася десь у далекому полі Половецькому, жартували, сміялися, каталися на крутильці.

Здавалося, весь Калиновий Кут зібрався тут, на льоду Рокитного озера, по берегах якого у тихому сні, під білими снігами, снили гіллясті рокити.

Тільки зараз Добриня до кінця відчув і зрозумів не розумом, а серцем, що він з іншого, чужого світу, яким для нього була половецька та татарська неволя, повернувся в світ звичний і рідний — додому. Багатьох хлопців і дівчат він не впізнавав — вирости, стали дорослими. Інші постаріли, заросли бородами, але його впізнавали, махали вітально руками або підходили, радо поплескували по плечах, тиснули руки. Це ті, з ким він ще не зустрічався. А з тими, хто приходив допомагати в роботі — в рудку чи в кузню, вітався як з добрими друзями.

Десь у гамірливому натовпі загубилася Ганночка, зникли Василь та Іванко, а він стояв одинаком і радів з того, що своєю нехитрою крутилкою приніс землякам радість.

Раптом він відчув на собі чийсь погляд. Підвів очі — і побачив на протилежному боці кола, серед людей, Милану, зустрівся з її поглядом. І такий біль у ньому вичитав, такий смуток і таку любов, що йому перехопило подих. Вона вже, мабуть, довго так дивилася на нього, бо нічого і нікого побіля себе не помічала, була заглиблена в себе, в свої думки і навіть не чула, як пхикав, простягаючи до мами рученята, маленький Добрик.

На її очах стояли сльози.

У Добрині обірвалося щось у душі. Так ось як кохала і кохає його й досі Милані! Довгі роки невідомості, коли всі поклали на ньому хрест, не пригасили її почуттів. Ні заміжжя, ні народження сина, ні приналежність до його роду не змогли вбити в ній того кохання, що спалахнуло в її серці п'ять з лишком років тому, а тепер, коли він несподівано з'явився, розгорілося, видно, ще з більшою силою.

Бідна, бідна Милані! Як же їй важко! Як потрібно стримуватися, щоб у сім'ї не видати себе, своїх почуттів жодним словом, жодним поглядом — перед Василем, перед батьками, перед Іванком та Ганночкою, що має таке пильне око і такий гострий язик, перед ним, зрештою! А тут те почуття прорвалося, і вона з ним нічого не змогла подіяти. Мабуть, дуже вже почувала себе нещасливою у заміжжі, коли не змогла стриматися.

Милана помітила, що він на неї дивиться, і почервоніла, але очей не опустила. Тільки уста її розкрилися назустріч йому, і з них, здалося Добрині, злетіло одне-єдине слово, що пролунало в його ушах, мов грім: "Доб-рику-у!"

На одну коротку мить він втратив самовладання і аж подався вперед. Якийсь внутрішній вихор ураз розчахнув його нутро, пекучим вогнем струсонув, опалив серце, ударив у голову і потьмарив свідомість.

Як він утримався, щоб не кинутися до неї, не схопити її на руки і не понести на очах у всього народу геть — хоч і світ за очі! Однак утримався, ніби приріс ногами до землі! Стиснув зуби і серце — і так стояв у страшній душевній напрузі, аж поки не затих той вихор, що збурих почуття, і поки не прояснився розум.

І тут він побачив, як до Милани підійшов Василь, щось сказав їй. Жінка здригнулася, мов зігнала з себе примарний сон, враз зів'яла, оглянулася довкола, узяла маленького Добрика за ручку і, ще раз кинувши якийсь благально-розгублений погляд на Добриню, повернулася і вслід за Василем зникла у натовпі.

У Добрининих грудях важко бухкало серце, а в голові гуло. Він поволі приходив до тями. Що з ним сталося? Яка сила закрутила його, мов тріску, і замалим не затягнула у глибокий вир, з якого годі було б вибратися? Як би він дивився у вічі братові? Батькам? Ні, слава Богу, що вихор, налетівши раптово і на якийсь час збаламутивши його душу, так же раптово і щез, як з'явився.

Минулого не воскресити. Хіба для того повернувся він з далеких доріг до отчого дому, щоб принести в нього розлад і горе?

Потім перед його внутрішнім зором зринуло юне личко київської бояришні, зринуло мимоволі, зовсім несподівано. Інколи, правда, він згадував про неї, навіть приміряв подаровану нею сорочку, але сьогодні про дівчину і думки не було — і раптом в його уяві сплигло її личко так зримо, ніби вона сама з'явилася перед ним. Її темні, з іскринками, оченята сумно заглянули йому в рушу, ніби кликали до себе, і він гірко усміхнувся. Ну, навіщо ти думаєш про неї? Навіщо згадуєш? Поглянь на небо — високо? Отак і смердові до боярина — ще вище! Янка — бояришня, дочка другої після князя людини в місті! У самому Києві Схаменися, парубче! Забудь! Викинь з думок!

Він тихо зітхнув і попростував додому. Над озером стояв людський гомін, чувся дівочий сміх, дитячий вереск. Під полозками санчат дзвінко гримів кришталевий лід. А він ішов поволі, мовчки, і серце його скніло від неясної тривоги і невдоволення. І тільки тоді, коли з-за снігових кучугур виглянули темні стріхи батьківської хижі, прискорив ходу.

Масниця. Радісне праслов'янське свято проводів зими. Цілий тиждень перед Великим постом над Калиновим Кутом стояв смачний дух свіжоспечених млинців, що разом з димом викочувався з широких, виплетених з лози та обмазаних глиною коминів і розносився по всьому селу. Пекли їх у кожній хатині, перекладали сиром, заливали сметаною — і знову ставили в печі, щоб достигли, розімліли, засмажилися. Пригощали ними гостей, а потім самі йшли в гості, щоб поласувати чужими млинцями, що чомусь здавалися смачнішими, ніж удома.

У середу Ганночка з самого ранку почала чепуритися: лугом та сушеним любистком змила голову, одяглася в чисту сорочку, нову плахту і барвисту корсетку. Кілька разів заглянула в цеберце з водою — чи гарна?

— Ти куди? — здивувався Добрикя. — До кого так рано?

— На Широкий Берег — до Лебедів... І тебе запрошували.

— До Лебедів? Хто б же міг там мене запрошувати?

Ганночка грайливо повела очима.

— Є там така. Тільки ти на неї і не глянув, коли вона була на озері, а все не зводив очей з...

— Ганночко! — ледве встиг обірвати сестрину мову Добриня, вражений тим, що його і Миланина таємниця — зовсім не таємниця для цієї спостережливої і проникливої дівчини. — На кого ж я мав дивитися? Я знаю рід Лебедів, але ж там усе були дрібні діти!

— Дрібні! Коли ж то було! А тепер там... — Ганночка спалахнула, як мальва на сонці. — А тепер там...

— Ага, ось воно що! — здогадався Добриня. — Як же його звати?

— Кузьмою... А ти звідки знаєш? — Ганночка була збита з пантелику.

— Кузьма... Кузьма... Я щось не пам'ятаю такого...

— Ну, де б же тобі пам'ятати! Йому було лише п'ятнадцять років, як ти зник з села... А тепер він... Тепер він...

— Гарний хлопець? — не то запитав, не то закінчив обірвану мову сестри Добриня.

— Гарний... — Ганночка зашарілася ще дужче. — А Росиця ще краща!

— Росиця? Хто це?

— Ну, його сестра молодша.

— Та, якої я не закримітив?

— Ти здогадливий.

— І вона запрошувала мене на млинці?

— Казала: приходь з братом.

— Гм, доведеться піти... Тільки ж зачекай, поки і я приберусь.

Він глянув на домашніх, але всі вони були зайняті своїм ділом, одна Милана, видно, слухала їхню розмову, бо раптом підвела голову від гребеня з мичкою — вона пряла пряжу — і пронизала його коротким, але гострим поглядом. Та тут же і опустила очі на прядку, ніби та прядка, що хурчала під її ногою, цікавила її найбільше. Добриня помітив це, але промовчав. Діставши з божниці бритву, яку зробив у кузні сам на зразок Василякієвої, поголився, одягнув Янчину сорочку, що була йому якраз впору, накинув на себе кожуха, шапку і кивнув Ганночці:

— Поїдемо! Я запряжу коня в сани!

У Лебедів хижа велика, простора, але сісти ніде: повно парубків та дівчат. У божниці горить свіча. За столом гамірно, бо там стоїть велика макітра з млинцями, і кожному хочеться підчепити з неї налисника, що пахне маслом і сметаною.

Назустріч Ганночці кинулася невеличка, але гарна, жвава дівчина.

— Ой, яка я рада, що ти прийшла! А ми збираємося кататися на санях! — зашебетала вона. Щоби її зарожевіли, очі блищали. Зверталася вона до Ганночки, а зиркала на Добриню, і було ясно, що зраділа вона передусім його приходіві. — Кузьмо,

Кузьмо, а йди-но сюди, поглянь — хто до нас завітав!

З-за столу, відклавши гуслі, підвівся дебелий чорнявий парубійко. З-під густого чуба на Добриню несподівано глянули по-дитячому добрі очі.

— А-а, Ганночка! Добриня! І справді дорогі гості! Роздягайтеся та сідайте до столу — там, здається, ще дещо залишилося в макітрі! — і Кузьма так стиснув Добринину руку, що той аж засичав, хоча і сам був не із слабеньких.

— Ну й ведмідь! — Добриня потер затерплу руку. — Як тебе вимахало! І коли ти встиг стати таким? Пам'ятаю, безштаньком бігав...

— Го-го-го! Коли те було! — зареготав Кузьма. — А тепер, коли зустріну в лісі ведмедя, то не я від нього втікаю, а він від мене!..

Він сміявся гучно, розгонисте, як це роблять люди вельми дужі, сповнені життєвої сили, впевнені в собі.

Довкола всі теж зареготали, а надто Ганночка, яка не спускала закоханих очей з парубка.

Тим часом Кузьма, зблизька розглядаючи Добрито, вів далі.

— А ти, братику, залишився таким, яким я тебе пам'ятаю.

— Яким "таким"? — спитав Добриня.

— Не молодим і не старим, не високим і не низьким, не чорним і не рудим...

— Не занадто мудрим і не дуже дурним, — скориставшись паузою у мові Кузьми, вставив Добриня.

— Ну, я такого не сказав, — знову зареготав Кузьма. — А от що залишився у твої літа парубком, то від цього нікуди не дінешся... Гей, дівчата, ви чуєте — серед нас об'явився старий парубок! Ще й посивіє в парубках! Га?

— Колодки йому на шию! Колодки! — закричали дівчата. — Почепіть йому колодки, щоб не забув, що пора вже й за розум братися!

— Та жону придбати!

— Та діток годувати!

— Де господиня? Де Росиця? Неси сюди колодки! Та які найважчі! Щоб не забув ніколи, як справляв Масницю у Лебедів!

Росиця зашарілася, метнулася в сіни — внесла пару важких березових колодок, зв'язаних вірьовочкою, і повісила на шию Добрині.

Всі втішно заплескали в долоні.

— До танцю! До танцю Де гуслярі?

Добриня розвеселів — від щастя, яке не покидало його з часу прибуття в Калиновий Кут, від молодечої сили, що буяла в його тілі, від радісних юних облич, що обступали довкола, від рідного духу, в якому виріс і який знову обгорнув його.

Він ухопив Росицю за тонкий стан і, не ждучи бубна і гуслів, закружляв з нею по хатині, сам собі примовляючи:

Молодий молоду

Посадив на льоду —

уставай, молода,

бо студена вода!

Ой, дід-ладо, молоду,

ой, дід-ладо, на льоду!

Уставай, молода,

бо студена вода!

Сміх, вереск, гам. Він теж сміявся, приспівував і далі танцював з Росицею, згадуючи, що давним-давно ось так же весело приспівував цю пісеньку Милані і танцював з нею. Хтозна-коли, ніби минуло ціле життя. А всього ж п'ять років! Та яких! У якому лихові, у яких бувальцях він побував! І що готує для них новий час, нове майбутнє?

Та зараз не до спогадів. Його з Росицею оточили дівчата, теж співали, сміялися, танцювали до упаду, аж поки вибилися із сил і в знеможі не попадали на ослони. Тоді він зняв з шиї колодки і повісив їх на шию Росиці.

— Хай наша господиня знайде цього року собі господаря! — і закружляв з нею по тісній хатині, аж задвигтіла під його ногами глиняна долівка.

А дівчата тут же защебетали:

Ой дівчино-вутко,

виходь заміж хутко

за отого молодого,

що танцює прудко!

Росиця розчервонілася, була гарна й щаслива, її очі сяяли дивним вогнем, виразні бровенята зметнулися над ними, як двійко ластовенят, а відкритий рот жеврів малиново, мов жар, відкриваючи свої пелюстки назустріч парубкові.

Добриня не зводив з неї очей — замилювався, залюбувався її молодого красою, її рухливим пругким станом, що тремтів у його руках, мов гнучка берізка, і забув про все на світі — і про те, що колись пережив, і про грізну небезпеку татарську, і про Милану, і про Янку, і про воєводу Дмитра, який чекав-чекав і, мабуть, уже не міг дочекатися від нього криці. Гей, яка радість розпирала йому груди, яка нестримна молода сила буяла в його тілі! Він був у цю мить щасливий, як не бував ніколи!

Врешті Росиця випручалася з його рук, кинула колодки на припічок і показала рукою на заставлений їжею стіл, біля якого поралася мати.

— Вже все прочахло! До столу! До столу! Розшалілу, розгарячілу молодь двічі запрошувати не довелося: всі були голодні, бо давно минула обідня пора, і з галасом накинулися на млинці, сир та сметану. В одну мить змели все — навіть ложки пооблизували.

— Мало, мало! — загукали парубки. — Поїдемо по селу! Рядженими! Рядженими! Наряджайтесь так, щоб і рідна мати не впізнала!

Знову зчинилася метушня. Парубки вивертали кожухи і шапки, розмальовували обличчя сажею, білою глиною, підперізувалися перевеслами з соломи та сіна. Дівчата не відставали від хлопців — натирали щоки калиною, квасом, а носи сажею, обмінювалися одягом та й той вивертали, коси завітчували стрічками. Кузьма дістав з

комори ведмежу шкуру, заліз у неї — став як справжній господар лісу. Росиця поверх кожушанки натягла материну білу сорочку, на голову причепила куделю зеленої омели, підв'язалася житнім перевеслом — стала ніби польова русалка-мавка, і тепер її справді ніхто не міг пізнати.

Один Добриня не наряджався, вважаючи, що його і так мало хто в селі знає.

— Поїхали по селу! По селу! Надвор! — залунали голоси.

Всі вивалили з хатини на вулицю. Хтось із парубків миттю під'їхав саньми, в які було запряжено пару гнідих. Дівчата зразу ж вплели їм у гриви червоні стрічки. Добрининому коневі — теж. Треті двоконні сани спорядив Кузьма. Коні лякалися його ведмежої шкури — ставали дибки, хропли, але його міцна рука швидко вгамувала їх. Зате коли дівчата й хлопці всілися на сани і Кузьма вїокнув, коні з місця рвонули навскач.

Добриня їхав позаду, в який раз розглядаючи рідне село. Зачувши звуки бубнів і гуслів, галас і співи молоді, з хат виходили люди, схилялися на плетені з верболозу ворота, дивилися на веселе гульбище.

Калиновий Кут складався з багатьох широко розгалужених родів — Вовків, Лебедів, Сичів, Орлів, Журавлів, Ведмедів, Шульгів, або Сульгів, Рябоволів, Бойків та інших, яких Добриня вже й забув, бо вони вивіялися з його пам'яті.

Сам він належав до роду Сичів. Селилися Сичі біля Рокитного озера. Про Лебедів знав менше — вони займали найдавший кут біля Широкого Берега, а Росицю та її брата Кузьму майже не пам'ятав. Підросла молодь, розквітла. Яка красуня Росиця! А Кузьма по-справжньому молодець — гарна пара для Ганночки! Аби ж тільки щастя їм!

Добриня не здивувався, коли побачив, як Ганночка, мов коза, першою стрибнула на сани до Кузьми. Видно, й справді кохаються... А от Росиця, завітчана зеленою омелою, дарма що молода і що люди могли хтозна-як подумати про неї, не побоялася сісти до нього в сани. Невже він їй так сподобався? І коли вона встигла його запримітити? Невже це його доля, його судьба?

А він? Чи зуміє відповісти їй взаємністю? Чи зуміє забути, вирвати з серця Милану? Мусить! Милана — братова жона, відрізана скиба, про неї треба забути назавжди і навіть не згадувати! Братова жона!.. Але є ще одна істота на світі, про яку він — хочеш не хочеш — та й згадує: Янка! Ось до кого тягнеться його серце! Ось чиї оченята сніться йому в парубочьких снах!

Янка!

Гм, Янка! Бояришня Янка! Вередливе, пустотливе дівча!

Він гірко усміхнувся своїм думкам.

Ну навіщо ти думаєш про неї, Добрине? Навіщо згадуєш її? Хіба не розумієш, що тобі до неї — як до сонця? Смерд — і бояришня! Монгольський богол — і донька воеводи київського! Хіба ці поняття сумісні? Забудь про неї думати, як і про Милану!

Тим часом ряджені їхали по селу. Зупинялися там, де просила котра-небудь із дівчат. Тоді вона йшла до хати і виносила макітру млинців. Всі оточували її, хапали ті млинці — і знову сміх, галас, веселощі. Гули бубни, гули гуслі. Танцювали ряджені — у

вивернутих вовною назовні кожухах, з розмальованими обличчями, схожі на диких звірів, чортів, відьом та русалок.

Потім коні мчали далі, і в їхніх гривах розвівалися на вітрі барвисті стрічки, і над селом лунав дзвінкий дівочий сміх та парубоцький жарт.

Хтось надумав:

— А давайте поїдемо за село! У поле! В ліс! Інший порадив:

— На Ірпінь! З горбів покатаємося! Це сподобалося всім.

— Поїдемо! Поїдемо!

До них пристало ще кілька саней — з інших кутків, і чимала валка ряджених вихопилася за поворот — помчала по найждженій дорозі мимо кладовища до високого пагорба, що круто спускався до річки, а з другого боку — до яру.

Тут хлопці повипрягали коней, повитягали з саней дишлі.

— Сідайте! Хто не боїться перевернутися — до мене! Добриня теж вкпряг коня, прив'язав до груші. Сани притягнув на край кручі, сам сів попереду, щоб правувати ними. Біля нього притулилася, принишкла Росиця, а за ними вмостилися хлопці й дівчата. Хтось підштовхнув ззаду — і сани, набираючи швидкості, завихрюючи за собою пухкий сніг, помчали з гори.

Було весело. Швидка їзда захоплювала. Обличчя розпаленіли, з уст зривався сміх і спів. Потім дівчата від страху почали попискувати, тулитися до парубків, та Добриня керував вправно, не перекинувся, не заїхав у замет, а з гуркотом перемахнув по льоду річку і зупинився далеко посеред засніженого луку.

— Приїхали! А тепер, хлопці, тягніть сани нагору! Хлопці, мов молоді лошаки, швидко потягнули назад, а Добриня на правах господаря йшов з дівчатами по їхньому сліду і підганяв:

— Но! Соб! Гаття!

Росиця не відставала від нього, і її щасливі очі сяяли радістю. Бо хіба ж багато для щастя треба? Ласкавий погляд коханого — і ти вже на сьомому небі!

Назустріч їм з гори раптом ринуло щось волохате, страшне, все в снігу. Кумельгом покотилося прямо на дівчат.

— Р-р-р!..

Дівчата заверещали, сипонули врозтіч.

— Ой людоньки-и!..

Страховисько підвелось на ноги — з відкинутої назад ведмежої голови висунулася чорна чуприна Кузьми. Він реготав — аж заливався.

Дівчата накинулися на нього з кулаками, почали штовхати під боки, а Кузьма відмахувався, падав у сніг, качався в снігу, як у пухові, рикав, мов роздратований ведмідь, і намагався піймати котру-небудь із них.

Сміх, виск, веселощі...

А Добрині якось стало не по собі. Звідкілясь здалеку, з-за лісу, з-за білих снігів, враз долинув до нього гіркий запах диму, жіночий зойк, дитячий плач, тупіт копит, брязкіт шабель і чужий гортанний вигук: гурракх, гурракх!..

Спогад? Марево?

Так, несподіваний спогад, що жив у його пам'яті і не міг вивіятися з неї, гострим бодем пронизав йому серце-Як тихо і гарно навкруги! В якому тихоплинному сні стоїть під снігом зелений бір за Ірпенем! Як ясно сяє в голубому небі золоте сонце! І як весело лунає парубочий сміх, і щастям сяють дівочі очі!

Чи ж надовго все це?

Він зупинився і стояв задуманий, похмурий, заглиблений у свої важкі спогади, аж поки раптом не відчув дотик чиеїсь теплої руки і ніжний голос сестри не вивів його з холодного тупого заціпеніння:

— Добрику, Добрику, що з тобою? Що?

Розділ III

КНЯЗІ

1

В перший день Великого посту Добриня з братом Іванком вирушили до Києва. На санях у кожного — круглі лозові кошелі з крицею, рептух вівса та чимала в'язка сіна — для коней, полотняна торбина з житнім хлібом та замерзлим салом — для себе.

Виїхали вдосвіта, їхали цілий день, а Білгородські ворота поминули перед самим закриттям, коли вже добре сутеніло. За Софією повернули ліворуч — до садиби тисяцького Дмитра. Та не проїхали й сотні кроків, як із завулка вимчав невеликий загін вершників і зупинився перед ними.

Передній, мабуть, старший, запитав:

— Хто такі?

Добриня натягнув віжки.

— Тпр-р-у-у!.. Веземо крицю до тисяцького Дмитра.

— До тисяцького Дмитра? — перепитав старший, і в його голосі прозвучав подив, замішаний на недоброзичливості чи то навіть на ворожості. — А хіба вам не відомо, що боярин Дмитро вже не тисяцький?

Новина вразила Добриню. Він цього не знав.

— Не тисяцький? Як? Чому?

— Чоловіче, ти що — з неба впав? — вигукнув старший. — Таж до Києва повернувся великий князь Володимир Рюрикович! Чув про такого? Він довгий час був великим князем київським, аж поки Михайло Чернігівський силою не відібрав у нього престольного Києва. Тепер він, слава Богу, знову тут і, замість Дмитра, настановив нового тисяцького — боярина Домажира.

— Це новина для нас, — відповів Добриня. — Але справи вона не міняє. Тоді ми повеземо свій товар до боярина Дмитра.

— Чекай, чекай! — старший підняв руку. — Твій голос мені здається дуже знайомим. Десь я вже чув його! Як тебе звати?

— Добринею.

— Добринею? А ти часом не той Добриня, що разом з татарським посольством прибув до Києва?

Якийсь час старший мовчав. У густій морозній імлі його обличчя ледве виднілося, але Добриня все ж помітив, як раптом воно здригнулося, а очі блиснули недобрим вогнем.

— Я таки не помилився! Це ти — Добриня! — вигукнув той злорадісно. — А мене ти впізнав?

— Ні.

— А я Доман... Пам'ятаєш? Той, кого ти за груди брав... От ми й зустрілися! Ха-ха! Зустрілися! Ти не сподівався? Аякже! Ти думав, що мене вже й на світі немає, а я, як бачиш, тут! Живий! Та не тільки живий, а ще й на службі у князя Володимира Рюриковича!.. Ану, з саней, смерде, та стань перед боярином! Скинь шапку!

Добриня накинув віжки на рожен і зліз з саней. Його враз охопило почуття небезпеки. Доман! Хіба можна забути це незвичне ім'я — Доман [45]? Хіба можна забути той день і посольство Менгу-каана? А сутичку з Доманом? Його шалені погрози?.. Та він і зараз погрожує. До того ж тепер він має якусь владу, бо ж очолює загін князівської міської сторожі. Мабуть, новий князь випустив його з поруба та ще й приласкав...

Доман під'їхав ближче, майже впритул, запитав суворо:

— Хто то з тобою?

Добрині не хотілося наражати Іванка на небезпеку. Він оглянувся на нього і помітив, що той напружено вслухається в їхню розмову, але, видно, нічого не може второпати. Щоб брат зрозумів, що вони несподівано потрапили в халепу, він голосно відповів:

— Це мій сусід... Ми з ним привезли крицю на продаж.

— А для чого бояринові так багато криці?

— То вже не наше діло... Наше — витопити її з руди і щось на цьому заробити. Не купить боярин — повеземо на Поділ...

— Не поспішай на Поділ! Нікуди ти не поїдеш!

— Як то?

— А так! — Доман повернувся до сторожі. — Візьміть його!

Добриня відсахнувся, але раптом відчув, як у спину уперлося вістря списа. Ні, тут не втечеш і так просто від Домана не відкараскаєшся. Хоч би до Іванка не причепилися та коней не забрали.

— Ти ось що, Іванку, — повернувся він до брата, — прив'яжи моїх коней до своїх саней і простуй до боярина. Людей розпитаєш, де він живе... А дома скажи, щоб за мною не турбувалися. Князь у всьому розбереться і відпустить...

Його штовхнули в спину.

— Іди!

Іванко, все ще, мабуть, не розуміючи, що сталося, залишився остовпіло стояти біля саней, а Добриня, ввібравши голову в плечі, підштовхуваний ззаду міцними стусанами, важко побрів безлюдною вулицею услід за Доманом.

Нічна варта біля Софійських воріт, що вели з Ярославового города до Дитинця,

тобто міста Володимирів, пропустила Домана без затримки: видно, тут його знали.

Володимирів місто! Збудований князем Володимиром Святославичем, він був резиденцією великих князів київських. Високий земляний вал з дубовим забором по ньому відокремлював його від Ярославового міста і захищав князів не тільки від чужинської загрози, як від власної київської черні.

Центром Володимирів міста була Десятинна церква, найстаріша кам'яна споруда Києва. Перед нею простелився Бабин торжок, просторий майдан, посеред якого на високому підмурівку стояла бронзова квадрига — четвірка мідних коней, запряжених у колісницю, привезена Володимиром Святославичем як військовий трофей з Херсонеса Таврійського. Довкола майдану, прикрашаючи князівські хорони, вивисувалися мармурові статуї старо-грецьких богів та героїв, що були привезені звідти ж.

Добриня ніколи не бував тут і тепер з цікавістю розглядався довкола. Десятинна церква, темна і похмура, стояла під самим валом, над кручею, що нависла над Подолом. В князівських та боярських хоронах подекуди світилися вікна — там горіли свічки, миготіли неясні тіні, йшло невидиме чуже життя. Князівські господарчі будівлі, хоч там свічки і не світилися, теж було добре видно, бо на майдані сторожа розіклала велике багаття, що освітлювало майже весь Володимирів місто.

Він думав, що його ведуть до старшого — до якогось боярина чи й до самого князя, і сподівався, що його зразу ж відпустять, бо не відчував за собою ніякої провини. Та Доман повернув на задвірки, до князівських конюшень. Там, у закутку, темніла присадкувата дерев'яна споруда, зрубана з товстих колод. Замість вікон, у ній виднілися вузесенькі, завширки в долоню, прорізи, затулені зсередини ганчір'ям.

Добриню обдало холодом.

Поруб! Князівська тюрма! Так ось куди хочуть запроторити його!

Ніби вгадуючи його думки, Доман хижо оскірнувся:

— Так, так! Ти не помилився! Це справді яма! Поруб! Я в ній з ласки князя Михайла, боярина Дмитра та й твоєї, собако, просидів майже всю зиму! А тепер — твоя черга! Ха-ха! — І повернувся до підлеглих. — Киньте його туди! Та швидше!

Два дужі гридні схопили Добриню, втягнули крізь низенькі двері в темне приміщення і штурхонули в спину. Падаючи, він простягнув наперед руки — і це його врятувало, бо зумів ухопитися за якусь перекладаину чи верхній брус зруба і, хоча й зірвався, впав у яму не головою вниз, а ногами.

Зверху загуркотіло, грюкнуло, видно, закрили ляду і замкнули двері. В ямі стало зовсім темно.

Якийсь час, ошелешений падінням і пригнічений тим, що з ним сталося, Добриня стояв мовчки, не рухаючись. Потім, тримаючись за стіну зруба і боячись, щоб не впасти у яму для нечистот, обережно ступив два кроки в один бік — стіна, в другий — теж стіна. Не розженешся тут! Справжня домовина!

Важкий розпач поволі, як холодне гаддя, почав заповзати в його серце. Ноги затремтіли, підігнулися, і він, опираючись спиною на слизький запліснявілий зруб,

сповз униз, на нерівну дерев'яну підлогу...

2

Їдучи з невеликим почтом до короля Бели, князь Михайло Всеволодович несподівано для себе і своїх супутників зустрів у пушті [46] — угорському степу — половців. У долині, над заболоченою річкою, стояли рядком темні гостроверхі вежі-юрти на возах, перед ними горіли багаття, вешталися жінки, чоловіки, діти, на лузі паслися коні, ремиґала худоба, мекали вівці.

Князь не повірив очам і, вражений, повернувся до боярина Федора.

— Чи мені приверзлося? Чи й справді половці? І де вони тут взялися?

Сонце било прямо в обличчя. Боярин приклав долоню козирком до лоба.

— Половці! Їй-богу, половці! Помітили нас, сідають на коней і скачуть сюди!

Всі зупинилися. Гридні оточили князя — поклали руки на держак мечів.

Половці наблизилися, їх було не менше сотні. Передній запитав:

— Хто ви?

— Я київський князь Михайло. А це — мої супутники, — стримано відповів Михайло Всеволодович. — А ви хто? Якого хана піддані?

— Хана Котяна... Я його син Тігак. Князь зрадив.

— О, яким побитом хан Котян опинився тут? Я ж його знаю! Ми разом з ним билися проти татар на Калції. Я хотів би побачити хана!

Тігак приклав руку до грудей.

— Хан Котян з радістю зустріне великого князя київського. Я проведу вас до нього, їдьте за мною!

Вони довго їхали весняним степом. Сніг уже зійшов з землі. Було тепло. В голубому небі весело дзвеніли жайворонки. Рання весна пробудила землю від зимового сну — і вона щедро вкривалася молодим зелом, на повні груди дихала його духмяними пахощами, стріляла бростю й бруньками на всі боки.

На видноколі то там, то тут темніли юрти — то виднілися стійбища половецьких родів.

Стойбище хана Котяна вирізнялося з-поміж інших більшим розміром, білим кольором та тим, що стояла окремо на крутому березі. Перед юртою горів вогонь, а біля нього на товстій сірій кошмі, застеленій килимом, сидів, підібгавши під себе ноги, сивий старий половець у малиновому чекмені та лисячому тумаку [47] на круглій голові.

Ханська юрта вирізнялася з-поміж інших більшим розміром, білим кольором та тим, що стояла окремо на крутому березі. Перед юртою горів вогонь, а біля нього на товстій сірій кошмі, застеленій килимом, сидів, підібгавши під себе ноги, сивий старий половець у малиновому чекмені та лисячому тумаку [47] на круглій голові.

Хан Котян! Обличчя його було темне, пооране зморшками, рідкі сиві вуса звисали на рота, але з-під важких повік світився чіпкий, уважний погляд карих очей. Він давно запримітив верхівців, упізнав сина і тепер намагався розпізнати незнайомців, що їхали з ним.

Тігак скочив з коня.

— Великий хане, я привів київського коназа Михайла — він їде в Естергом до

короля Бели.

Котян довго вдивлявся в князя. Потім, упізнавши, досить прудко, без видимого зусилля підхопився і розкинув руки для обіймів.

— Ай справді князь Михайло! Я радий вітати тебе, княже, у себе дома! Князь обійняв Котяна.

— Скільки літ, скільки зим, хане!.. Однак мені дивно бачити тебе не в Половецькій землі, а в Угорській. Котян не відповів, а повернувся до сина.

— Тігаку, сину, пригости киян якнайкраще, а мені з князем хай подадуть обід до юрти! — І відкинув важкий полог. — Прошу, княже!

У юрті стояли сутінки, було тепло і затишно. На завішаних килимами стінах висіла зброя. Долівка теж у килимах, а на них, попід стінами, лежали пухкі барвисті подушки.

Поки хан і князь роздягалися та всідалися, дві молоді половчанки внесли обід — тушковану баранину, тонкі підсмажені коржі, сир, айран та кумис. Поряд поклали вишиті рушники — витирати руки.

Хан запросив до обіду.

— Що, княже, маємо, тим і вітаємо. Зараз ми зовсім збідніли. І ледве вислизнули із Батієвого зашморга. Ти запитав мене, чому я не в Половецькій землі, а в Угорській...

Котян запив шматок баранини кумисом і подав другу чашку князеві. Вони поволі жували їжу своїми старими, з'їденими зубами і тихо бесідували. Товмач їм був не потрібен: Котян добре розмовляв мовою своїх сусідів.

— Коли б їй був тут сам, хане, або з невеликим почтом, як я, то я подумав би, що ти теж їдеш до короля Бели шукати союзника у війні з Батієм. Але ж ти тут з цілою ордою. Це мене здивувало, — сказав князь.

— Не дивуйся, княже. Торік усе літо Батієві тумени гасали по наших степах за нами. У передгір'ях Обезьких [48] гір винищили майже всіх половців, на Кубані — теж. А хто лишився живий, того перетворили на своїх конюхів. Потім пішли на донських та придніпровських половців. Пощади до нас вони не мали. Охоплять кілька родів, зженуть в одне місце — і вирубують. Охоплять інших — і теж шаблями та соїлами по черепку! Увесь степ вкрився половецькими трупами. Галич так розкормилася на дармових харчах, що й злетіти в небо вже не мала сили... Хто міг, той тікав світ за очі — у Крим, за Обезькі гори, на Русь, у Польщу та Литву. По всьому світу розсіявся мій народ. Полонених потягнув Батий на ріку Волгу, а по ній — аж у болгарську землю, на ріку Каму, воювати бул-гарів... Після багатьох кривавих сутичок з татарами я зрозумів, що не відіб'юся, що загине рід мій, плем'я моє, а з ним і я загину. Тоді я зняв усіх з насиджених місць і повів в Угорську землю. Я сподівався, що король Бела прийме нас, бо ж його мати — половчанка, наша княжна...

— Ну і як він вас прийняв?

— Як родичів. Сам виїхав нам назустріч, на погранич-чя, привітав мене, як брата, і надав вільні землі для кочування. Там і відбулася наша розмова, там ми уклали угоду...

— Про що?

Котян обсмоктав кістку, рушником витер вуса і руки.

— Зі мною прийшло сорок тисяч кибиток! Як бачиш, сила не мала! Бела це оцінив і поставив переді мною дві вимоги: прийняти католицьку віру, похрестити всіх, а друге — служити йому військовою силою у домашніх війнах з можновладцями-банами, які самі хочуть стати королями.

— Ну і що?

— Я погодився. А що мав робити? Нам нікуди було діватися... Мене першого похрестили, а потім і народ мій. Тепер я, великий хан, колишній вільний степовий орел, став данником короля Бели. Він дав нам притулок, землю, а за це ми слугуємо йому нашими шаблями... Ось так, княже! А ти? Чого ти тут?

Князь Михайло зітхнув.

— Та того ж, хане, що й ти. Тільки я не став чекати нападу Менгу-хана, а вирішив шукати союзу, щоб спільно із сусідами стати супроти Батия! Передусім — привернути короля Белу до цього союзу, князя Данила, польських князів... Тепер бачу, що й ти будеш з нами... Сила зібралася б не мала! Коли б ми разом стали супроти Батия, то...

— Дай, Боже, нашому теляткові та вовка з'їсти! — зітхнув Котян. — Але створити такий союз — ой як важко!

— Хочу просити у Бели доньку для свого сина Ростислава. Син уже там, а я ось — їду...

— Їдь, княже, їдь!.. А я буду молитися своїм новим і старим богам, щоб твоя поїздка була успішною! Бо від Батия — нам усім смерть!

3

Іванко так і не знайшов подвір'я боярина Дмитра. Стемніло, Києва він не знав, двоє чи троє запізнілих перехожих на його запитання, де живе боярин, непевно махнули кудись рукою — там! Він посмикався туди-сюди по вузьких вулицях, аж поки не опинився в якомусь глухому завулку, де й розвернутися з двома підводами у темряві було ніяк. Постукав в одні ворота — мовчанка, в другі — у відповідь собачий гавкіт. Тоді він заклав у рептухи коням вівса та сіна, сам погриз хліба з салом, тугіше закутався в кожуха, підняв баранячого коміра і заходився бігати довкола саней, щоб зігрітися.

Скрипів під ногами сніг, форкали, здригаючись від холоду, коні, а він усе бігав і ходив, ходив і бігав — усю ніч, аж поки зійшло сонце і на київських вулицях загомонів люд.

Перший же прохожий вивів його з тупика, куди він необачно заїхав у темряві, і показав на просторі садибу, обнесену високим частоколом, за яким виднівся боярський терем, якісь інші просторі будівлі, гіллясті груші та яблуні в білому сніговому вбранні.

— Боярина, парубче, шукай там!

Він постукав у важкі дубові ворота. Відчинив молодий гостроносий сторож-челядник. Дізнавшись, що смерд привіз крицю, впустив його з підводами в двір.

— Вези туди, до кузні!

Ковалі, що вже роздували вугілля в горні, допомогли Іванкові розвантажити його поклажу, і він, полегшено зітхнувши, що виконав наказ Добрині, під'їхав до ґанку.

— Чого тобі? — знову спитав челядник.

— Хочу бачити боярина.

— Чоловіче, невже ти гадаєш, що бояринові нічого робити, а тільки розмовляти з кожним смердом, що привозить сюди що-небудь?

Іванко був злий, бо цілу ніч мерз, був голодний, його душили сльози за брата, якого князівські посіпаки хтозна-куди запроторили, тому відповів різко:

— А ти хіба не смерд? Я смерд, але вільний! А ти смерд боярський! Я не поїду звідси, поки не побачу боярина Дмитра!

— Та я тебе витурю зараз у шию — аж засвистиш звідси! — вигукнув той люто і замахнувся кулаком. — Поганець!

Іванко був не з полохливих. Відступивши крок назад, висмикнув з саней рожна.

— Тільки зачепи!

На їхній крик розчинилися двері терема — і на ґанок вийшла дівчина. Побачивши челядника з піднятими кулаками, а незнайомця з рожном у руці, метнулася, як була — без хустки чи шапки, без козушка, в одному червоному платті — до них.

— Що тут? Ану, припиніть бійку! Челядник опустив руки, вклонився.

— Бояришне, цей смерд...

Але Янка не дозволила йому закінчити.

— Іди геть, Демко! — І повернулася до зблідлого незнайомця, який в одній руці все ще тримав рожна, а другою иупив з голови шапку.

— Ти хто? Що тобі треба?

— Я Іванко, брат Добрині... Ми привезли бояринові крицю...

Янка аж кинулася.

— Добринин брат? А де ж сам Добриня?

— Його вчора схопили князівські ґридни і повели — не знаю куди.

— О Боже!.. Так чого ж ти стоїш? Ходімо мерщій до боярина!

— Я й хотів до боярина, дак цей... Демко...

Янка вже не слухала — потупотіла підкованими чобітками на ґанок. Іванко поколював за нею.

У просторій горниці, залитій сонячним світлом, сиділа після сніданку вся бояринова сім'я. Янка ввірвалася сюди, як вихор, ще з порога вигукнула:

— Татусю, Добриня з братом Іванком привіз тобі крицю, а князівська варта схопила його вчора, мов татя, і невідомо де поділа! Врятуй його!

Всі повернулися до молодого смерда, що, знявши шапку, низько вклонився.

— Хто схопив Добриню? — спитав Боярин.

— Не відаю, — відповів Іванко. — Вже посутеніло, було темно... Якись вершники... Старший кричав на Добриню, а потім наказав забрати... Його й потягли...

— Це князівська нічна сторожа — більше нікому! — вигукнула Янка. — Ми повинні його виручити, татусю! Ходімо!

Дівчина була схвильована, щоки її порожевіли, очі блищали.

Бояриня переглянулася з боярином і з синами, підвелася і взяла Янку за руку,

намагаючись посадити на стілець.

— Заспокойся, доню, сядь! Я певна, з Добринею нічого лихого не сталося, якщо він теж не вчинив нічого поганого. Тато поговорить з князем чи з тисяцьким Домажиром — і його випустять...

— А якщо не випустять? Я хочу піти з татусем! Бояриня почервоніла, підвищила голос:

— Янко! На що це буде схоже? Як пояснити князеві, чому ти заступаєшся за якогось смерда?

Янка висмикнула руку з матеріної руки, гнівно притупнула ногою.

— Той смерд урятував мене від смерті! Ось що я скажу князеві! Той смерд повівся як лицар, коли застеріг киян від лестоців татарських, хоча добре знав, що важить головою! А ти думаєш, що я... що я...

З її очей бризнули сльози.

Підвівся боярин Дмитро, кивнув боярині, щоб сіла, а сам обняв дочку за плечі, що здригалися від плачу, приголубив.

— Не плач, доню, підемо разом... Іди — вдягайся! — І повернувся до боярині: — Все буде гаразд. Може, це й на краще, що Янка піде зі мною. Справді, вона розумно пояснює, чому вступається за Добриню. Мені навіть було б важче зробити це... А Іванка погодуйте — і хай відпочиває скільки захоче — адже не спав цілу ніч... І дорога йому ще далека...

4

Князь Володимир Рюрикович раптово занедужав. Боліла голова, ломило поперек, холодило ноги. Він лежав на тисовому ліжку, вкритий периною. Від обкладеної світло-зеленими кахлями груби йшов теплий дух. Він пив гаряче молоко з медом, але йому все ж було холодно. Однак він уважно слухав, що говорив тисяцький Дома-жир, що сидів у дерев'яному кріслі під протилежною стіною.

А той розповідав про важливі речі.

— Вірні люди, княже, доносять, що з Рязані, Володимира, Суздаля, з Москви багато втікачів, рятуючись від татарського насилля, поселяються на Волині та в Галичині. Князь Данило охоче приймає їх, дає землю, луги, ліси, щоб залишалися у нього назавжди...

— Ще б пак! Данило знає, що робить! — промовив, закашлявшись, Володимир Рюрикович. — Більше людей — більша сила держави! А Київ, бач, ті втікачі з Низовських земель [49] обминають, хоча простору у нас більше, ніж у Галичині...

— Налякані люди — бояться, що Батий от-от нападе на Київ... До нас хлинули цілі натовпи половців — просять захисту...

— Хай селяться по Росі між чорними клобуками. Вони ж родичі — з одного кореня пішли. Якщо Батий і вдарить на Київ, то, гадаю, спочатку мусить напасти на поршан [50]. Тож хай половці зміцнюють залоги міст на Пороссі!

— Слухаюсь, княже, так і зроблю...

— А що чути про хана Котяна? Він не загинув?

— Кажуть, забрав своє плем'я і подався до племінника, до короля Бели.

— Боже, залишається Київ сам на сам з Батиєм, — прошепотів князь, заплющуючи в знемозі очі. — Чи ж вистойть? Та ще й немає згоди серед київського боярства: одні — за мене, другі — за Михайла, треті — за Данила, а четверті згодні закликати Ростислава Мстиславича Смоленського.

— Більшість, княже, за тебе, бо ти — наш князь давній, ще з Калки, де загинув великий князь Мстислав Романович...

— А як боярин Дмитро? Не має серця на мене за те, що я не його, а тебе, поставив тисяцьким? До нього багато хто прислухається...

— За різними клопотами не бачив його, княже... Але маю я одну думку — породичатися з Дмитром. У мене — син Івор, а в нього — дочка Янка...

— Це було б добре, — промовив князь, пригладжуючи на голові рідке сиве волосся. — Поговори з ним...

— Після посту зашлю сватів.

— Довго ждати... Домовитися можна й зараз — це ж не весілля!

— Гаразд, княже.

Тут прочинилися двері, і княжий покладник, просунувши голову, сказав:

— Княже, до тебе проситься боярин Дмитро з дочкою. Що йому відповісти?

Князь переглянувся з Домажиром.

— Проси сюди! — А коли покладник зник, здивовано розвів руками. — Треба ж таке: на ловця і звір біжить! Цікаво, з чим він прийшов?

— Може, мені вийти?

— Сиди! Зараз і про твоє діло поговоримо. Я буду за свата...

До покою зайшли Дмитро з Янкою. Побачивши князя в постелі, Дмитро збентежено вклонився, зніжковів.

— Коли б знав, княже, що ти такий хворий...

— Нічого, нічого, сідай!.. А це твоя донька?

— Анна... Янка...

— Гарна дівчина. Уже на виданні...

— Ще молода, княже.

— Ну, ми ще про Янку поговоримо. А зараз кажи — чого прийшов? Гадаю, Домажир нам не заважатиме?

— Ні, княже. Діло наше просте. Вчора ввечері твоя нічна сторожа схопила мого смерда Добриню, який віз мені з Калинового Кута крицю. Я прийшов просити за нього, щоб випустив.

— А чому з дочкою прийшов?

— Той смерд врятував її від смерті — затулив собою від татарської стріли. Ось чому вона тут. І ми разом просимо відпустити його.

— А може, він у чомусь провинився?

— Його брат, що їхав разом з ним, клянеться, що ні. Та й я того хлопця знаю. Не віриться, щоб він, їдучи до мене, учинив яке-небудь зло. Тут якесь непорозуміння.

Князь рушником витер змарніле обличчя, облизнув сухі губи.

— Мені про нього нічого не відомо. — І глянув на Домажира. — А тобі?

— І я нічого не знаю.

— Але ж, княже!.. — вигукнула Янка, підхоплюючись на ноги. — Як же так? Зникає людина — і нікому нічого не відомо! Треба шукати!

Її запальність розвеселила князя. Переборюючи ломоту в тілі і біль в голові, він усміхнувся і глянув на тисяцького.

— Що, Домажире, гарна дівчина? Я чув, у тебе є парубок. Чом би тобі не породичатися з боярином Дмитром? Я згоден бути посадженим батьком.

Домажир розплився в усмішці і крякнув від задоволення. Як ловко князь повернув розмову!

— Я давно, княже, думав про це і навіть натякав бояринові. Так що все тепер залежить від Дмитра. Як, боярине? Віддаси Янку за мого Івора?

Дмитро ніяк не сподівався такого повороту подій і тепер сидів зовсім збентежений і схвилюваний. Його й без того рум'яні щоки тепер просто паленіли малиновим жаром, а широкі груди високо здіймалися від прискороного дихання.

Однак він швидко взяв себе в руки.

— Княже, я йшов сюди, на Володимирів двір, щоб розв'язати одну загадку, а ти раптом загадав зовсім іншу. Та ще таку, яку не так просто розв'язати. Потрібна згода боярині Анастасії, а найперше — самої Янки...

— Якщо батьки дійдуть згоди, дівку не питають, — сказав князь.

Тут знову схопилася Янка, притупнула ніжкою.

— Як це — не питають? Та, може, я того Івора і в вічі не хочу бачити! А ви — заміж! Краще я на себе руки накладу, ніж піду за нелюба заміж! Так і знайте!

Домажир перестав усміхатися і розвів руками. Дмитро почав бліднути, почувши, на що наважилася дочка, бо знав її кращій, ніж будь-хто інший, і не сумнівався, що її погрози зовсім не пусті слова. Він силоміць змусив її сісти побіля себе, обняв за плечі.

— Янко, заспокойся! Ти ж іще не стаєш під вінець! А говорити можна про все — навіть про твоє весілля. До того ж. Івор, син боярина Домажира, гарний хлопець, і кожна дівчина в Києві мала б за честь вийти за нього заміж. Та ще коли великий князь сам бажає бути посадженим батьком...

— А я не бажаю! Чуєш? Не бажаю! А коли я не бажаю, то навіть сам великий князь не змусить мене ні за кого вийти заміж! — Вона знову схопилася і вибігла, грюкнувши дверима, з княжого покою.

Три немолоді чоловіки мовчки переглянулися. Домажир почервонів з досади та сорому, бо ніяк не сподівався, що якесь там дівчисько, хай навіть дочка самого боярина Дмитра, викине такого коника — піднесе його синові, та де там синові — по суті, йому, тисяцькому, гарбуза! Боярин Дмитро розвів руками, намагаючись згладити неприємне враження від вибрику Янки, а князь засміявся, зморщивши носа і витираючи сльози з очей.

— А хай йому грець, яка дівчина! Га? З перцем! Цікаво, чи вона відмовила б і моєму

синові — княжичу? Ха-ха! Він чхнув і почав витиратися рушником. Дмитро підвівся.

— Пробач, княже, що так сталося. Головне — видужуй, а про сватання ми ще, сподіваюся, поговоримо. Дивись, і Янка до того часу передумає. Вона справді молода. Дитина ще!

— Гаразд, почекаємо, — кволо махнув рукою князь, бо ця розмова стомила його. — А про того смерда, якого ти розшукуєш, Домажир дізнається і сповістить тебе. Іди!

Боярин мовчки вклонився і вийшов.

5

На зустріч з королем Белою князь Михайло взяв з собою сина Ростислава, хоча княжич і опирався.

— Король не хоче родичатися з нами, батьку, — за ці кілька місяців, що я тут, ні разу не запросив до себе, ніби я не син великого князя київського, а простий купець. Тільки й того, що на Різдво та на Новий рік прислав вина та кошіль винограду. Це ж пряма образа! А королівну Анну я ще і в вічі не бачив. Може, вона сліпа або кульгава...

— Не верзи казна-чого! — розсердився князь. — Я повинен висватати її за тебе! Вона, кажуть, красуня, а твій шлюб з нею зміцнить нас військовою підтримкою угорського короля! Самі проти Батия ми не вистоїмо!

До королівського замку в Естергомі вони під'їхали опівдні в супроводі боярина Федора та конюшого, їх ніхто не ждав. Ворота були зачинені.

— От бачиш — тебе зустрічають так само, як і мене, — сказав Ростислав зі злістю. — Плюнув би я на все та повернув голоблі назад!

— Не гарячкуй, все зараз з'ясується, — заспокоював його князь, але було видно, як він помітно зблід, бо не чекав такого безчестя. — Може, ми рано прибули?

Конюший кілька разів стукнув залізним кільцем у ворота. Ні звуку. Ніби замок вимер.

— Що ж сталося? Невже ми переплутали щось? — дивувався боярин Федір. — Так ні ж — королівський посол ясно сказав: бути до обіду. Тут щось не те!

Нарешті, коли терпець їм увірвався і вони вже лагодилися сідати на коней, щоб їхати назад, ворота розчинилися, і в них показався в супроводі кількох охоронців сам Бела Четвертий. Це був сухорлявий чоловік з сіро-матовим, половецького типу обличчям, чорним волоссям, що спадало йому на плечі, і карими, теж половецькими, очима. Він приязно усміхнувся і розкинув руки для обіймів.

— Пробач, брате, що запізнився. Важливі діла затримали мене, — сказав, обнімаючи князя. — їх завжди у правителів — хоч відбавляй! Сам знаєш... А тим часом — прошу до замку!

В невеликій кімнаті з високою склепінчастою стелею і двома високими вузькими вікнами уже був накритий стіл — для трьох осіб — для короля, князя і княжича. Товмач, молодий чорнявий русин з Підкарпатської Русі, сидів збоку і пильно пантрував за кожним порухом короля.

Меткий мовчазний чашник наповнив келихи вином і нечутно вийшов з кімнати.

— За твій приїзд, брате, — підняв свого келиха король. — За твоє здоров'я, за

здоров'я твого сина Ростислава і всієї родини!

Князь чекав, що король скаже "мого майбутнього зятя", та він обмежився сухими словами "твого сина Ростислава". Це неприємно вразило Михайла Всеволодовича. Коли випили й трохи закусили, він відразу ж пішов навпростець:

— Брате, я приїхав сюди здалеку, з самого Києва, щоб просити у тебе для сина Ростислава руки твоєї доньки Анки та військової допомоги проти Батия. Не приховую, що далеко по світу рознеслася слава про незрівнянну красу королівни, її розум та дівочу цнотливість, а про твою військову силу начуваний кожен на Русі.

— Дякую, брате, за добрі слова, — відповів Бела. — Шкода, що королева і моя донька Анна зараз відсутні і не можуть їх чути, а то б вони дуже втішилися ними. Однак я їм передам їх, щоб вони знали, як високо шанують у світі угорську королівну, їм буде приємно це знати.

— Гаразд, брате. Тепер ми хотіли б почути твою відповідь. — Відчуваючи внутрішнім чуттям нещирість короля, князь Михайло вирішив не церемонитися і піти напролом. — Що ти нам скажеш? Чи буде твоя згода на шлюб княжича Ростислава з королівною Анною?

Бела випростався, примружився, ніби збирався з думками, а потім тихо сказав:

— Княже, ти знаєш, що я прийняв у мою землю хана Котяна з ордою, мого дядька по матері?

— Знаю.

— Але ти не знаєш, якого лиха накликав я цим самим на себе і на свій народ. Батий вимагає, щоб я вигнав половців геть...

— При чому тут хан Котян, брате? Я питаю про королівну Анну!

— Е-е, зв'язок тут прямий... Ось і ти приїхав не так по мою дочку, як шукати союзу проти Батия... Я це знаю... Та щоб ти зрозумів, послухай, що пише клятий язичник. — Король щось шепнув товмачеві — той подав червону теку, що лежала на високій конторці біля вікна. Король вийняв з неї два пергаментні аркуші і один з них, розправивши, притиснув лівою рукою. — Ось той лист, написаний язичницькими літерами татарською мовою. Брат Ордену проповідників Юліан ходив у Велику Угорщину [51] і, повертаючись назад через землю Суздальську, одержав його від князя суздальського, а той відібрав його від ханських послів, що їхали до мене. Отож послухай, що пише Батий: "Я, хан, посол Царя Небесного, якому він дав владу над землею підносити тих, хто підкоряється мені, і придушувати тих, хто противиться мені, дивуюся тобі, королю угорський. Хоча я втридцять посилаю до тебе послів, ти чомусь ні одного з них не повернув до мене назад, та й своїх послів ані листів не шлеш. Знаю, що ти король багатий і могутній, і що багато у тебе воїнів, і один ти правиш великим королівством. Тому-то тобі важко по добрій волі мені підкоритися. А це було б краще і корисніше для тебе, коли б ти підкорився мені добровільно. Дізнався я зверх того, що рабів моїх, ку-манів, ти тримаєш під своїм захистом. Я наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Куманам легше тікати, ніж тобі, оскільки вони, кочуючи в шатрах, можливо, і в змозі тікати. Ти ж, живучи в будинках, маєш

замки і міста: як же тобі уникнути руки моєї?"

Король замовк і підвів очі на Михайла Всеволодовича.

— Ну й що? — спитав князь. — Так він погрожує всім.

— Я не хочу ще одної погрози із-за шлюбу моєї доньки з київським княжичем. Зрозумій мене, брате, так, як я тебе розумію. Ти хочеш військового союзу зі мною, щоб спільно стати проти Батия, бо він уже підійшов під твої стіни. А я не хочу, щоб він взагалі потикався в Угорщину. Досить мені й того, що Котян зі своїми половцями навів його на мій слід. А тепер ще й ти хочеш підбурити Батия до нападу на мою землю!

Михайло Всеволодович розвів руками.

— Ну, от — усі ми так: моя хата скраю! Брате, ти робиш велику помилку! Чи так, чи інак, а Батий коли-небудь добереться і до тебе. Згадаєш мої слова! Згадаєш, та буде пізно! Якщо ми — ти, я, князь Данило, польські князі — не об'єднаємося та не зупинимо Батия, тоді вже ніхто його не зупинить!

— Може, він далі і не піде, якщо його не дратувати?

— Мала на це надія! — вигукнув роздратовано князь Михайло. — Він хоче підкорити весь світ! Такий, кажуть, заповіт своїм синам та онукам дав, умираючи, Чінгісхан.

Бела опустил голову, довго думав. Потім, зітхнувши, відповів:

— Коли б же, брате, я сам правив Угорщиною! Так де там! Наплодилося стільки своїх королів'ят-можновладців, бояр-банів, що не знаю, як їх і приборкати. Не я їм, а вони мені кажуть, що робити і що чинити! Мало не зіпхнули мене з трону, коли дізналися, що я дав притулок хану Котяну... Ось так, княже! Ні, не можу я піти на союз з тобою — ні на шлюбний, ні на воєнний, бо страшно мені не тільки Батия, а й ворога домашнього!

— Це твоє останнє слово?

— Так, це моє останнє слово!

Київські князі переглянулися і рвучко підвелися — вийшли з-за столу. Михайло Всеволодович, зблідлий, враз постарілий, скрушно похитав сивою головою. Він мало не плакав: в одну мить розбилися, розлетілися всі його надії. З ким же рятувати Київ? З одним Данилом Галицьким? Але з ним вони вже виступали проти татар на Калці — і що з того сталося?

— Ех, королю, королю! — зітхнув важко. — Нерозумно чиниш! І нас залишаєш на поталу, і себе підставляєш під удар! Та що вдієш? Залишайся здоровий, а ми рушимо до князів польських... Може, у них знайдемо те, що шукаємо.

6

По від'їзді князя Михайла з Галича минув тиждень. Потім минув другий. Данило Романович не знаходив собі місця. Де ж поділася сестра, княгиня київська? Вже давно пора їй бути тут! Навіть не поспішаючи, можна було дістатися сюди за сім днів. Хай за десять. Але ж минуло п'ятнадцять! Де ж вона?

Тепер кожен новий день він починав з одного і того ж запитання:

— Чи прибула княгиня Олена?

— Немає, княже, — винувато відповідав двірський Вавило.

— Щось трапилося! Щось трапилося з нею в дорозі! — зітхав Данило.

Але що? І як про те дізнатися?

Він посилав гінців різними шляхами, по яких могла їхати сестра, однак ті поверталися ні з чим. Не їхала.

Ніхто не бачив.

Нарешті одного дня в Галич прискакав гонець із Кам'янця-Болохівського, що на Случі, подав князеві цидулку, написану поспіхом.

"Брате, — писала княгиня, — порятуй! Поспішаючи в Угри, князь Михайло залишив мене у Звиждені, і я поволі їхала до тебе. А в Болохівській землі, в Колодяжені, напав князь Ярослав Інгварович і захопив разом з домочадцями, дружиною невеликою та челяддю. Згадав стару свару з князем Михайлом і тримає у себе як полонеників..."

Данило з досадою стукнув кулаком по столу.

— Якесь прокляття тяжіє над родом Рюриковичів! Брати, а живемо, як люті вороги!

— І підвів очі на гінця. —

Де ж зараз княгиня Олена?

— В Кам'янці на Случі. Князь Ярослав силою захопив також це місто.

— Ще тільки цього не вистачало! Та чи він сповна розуму? Половина Руської землі лежить у розрусі, на порозі нашої хати стоїть Батий зі своїми кривавими ордами, а він нову котору [52] розпочинає!

Князь охопив голову руками і так сидів довго, похитуючись з боку на бік. Потім, важко зітхнувши, поглянув на гінця, на його стомлене лице та забрюханий весняною грязюкою одяг.

— Ти ось що, парубче: пообідай та лягай відпочивати. А я напишу листа князю Ярославу — поїдеш з моїми гінцями!

— Гаразд, княже, — вклонився молодик і вийшов в покою.

Князь Данило підійшов до високої конторки, що стояла біля вікна, розправив невеликий аркуш пергаменту, вмокнув біле гусяче перо в каламар і вивів перші слова послання: "Брате Ярославе, відпусти сестру до мене, бо Михайло обом нам зло замишляє..."

Данило не лукавив: близькі родичі, вони з Михайлом не раз сходилися в бою, як вороги, а потім мирилися і вже спільно воювали проти інших князів. Тепер же, коли б він не визволив княгиню Олену з її домочадцями і челяддю, Михайло поклав би зло не тільки на Ярослава, а й на нього. Та й взагалі — як можна не заступитися за сестру?

Написавши коротке послання, присипав його сухим піском, щоб швидше висохло, і погукав двірського. Потрібно було підібрати і спорядити в дорогу топкових гінців.

7

Добриня давно загубив лік дням і тижням, бо в ямі стояла безперервна ніч — холодна, волога, тривожно-жорстока. Лише раз на добу чиясь рука відтикала вгорі вузьке віконце і подавала вниз окраєць черствого хліба та глечик води. Тоді в яму заглядав блідий промінчик ранкового — найчастіше сірого, туманного — світла, і по

ньому він спочатку лічив дні неволі, та згодом, збившись з ліку, перестав. Що з того, що він знатиме, скільки часу провів тут? Адже ніхто не сказав, скільки має провести. Рік? Два? Чи до самого скону?

Найбільше дошкуляли і гнітили його темрява і холод. До віконця, щоб відіткнути його і впустити трохи світла, він не міг дотягнутися. А хоч би й міг, то утримався б від такого необережного вчинку, бо інакше б зовсім тут замерз. Холод, або, швидше, якась могильна сирість, затхлість ще в першу ніч, як він сюди потрапив, забралися під його одяг, пронизали все тіло і не полишали ось уже який час.

Та найстрашнішим був розпач, що народився і виріс із безнадії. Він з'явився не відразу. Спочатку думалося. Що ось-ось його витягнуть звідси. Хай на краще чи на гірше, а витягнуть, випустять, і він побачить білій світ. Але минав час — і ніхто не приходив, не випускав. Про нього, здається, просто забули. Та, власне, і знає про нього лише один чоловік — Доман. То, може, він нікому нічого про нього не сказав і полишив його тут на довічно, аж до загибелі? Може, Іванка злочинці пристукнули у пустинному завулку, щоб не було свідка, а його навмисне кинули сюди, щоб, перш ніж загинути, вдосталь намучився?

З таких думок виникла безнадія, а з неї вродився відчай, розпач.

Одного разу, коли у віконечку блиснуло світло і безмовний наглядач опустив йому на мотузці черствий окраєць хліба і глечик води, а він, переливши воду у свій посуд, сіпнув за мотузку, що, мовляв, готово, раптом здалеку долинув приглушений дівочий голос:

— Добрине! Добрине! Де ти? Добрине-е!

Від несподіванки він завмер. Хто це? Невже Янка?

Ніби її голос! Він кинувся до віконця, схопився руками за холодний, осклизлий зруб і щосили загукав:

— Янко! Янко! Я тут-а!

Але було пізно. Поки він стояв, остовпілий, і думав, хто б це міг бути, поки надумав крикнути, наглядач заткнув віконце, і його розпачливий зойк завмер у темній ямі. Стало тихо і темно.

Тепер хоч кричи, хоч головою бийся в стіну — ніхто не почує.

Добриня поставив глечика в куток, зверху поклав хліб і сам опустився у знемозі на брудну холодну підлогу.

Що це було? Чий голос він чув? Невже Янчин? Чи йому примарилося?

Отже, його не забули? Його розшукують? Хто? Боярин Дмитро? Янка? Брат Іванко?.. Отже, є надія, що наступить день, коли його муки скінчаться? Брязне засув на ляді, що відгороджує його від білого світу, і він стане вільним?

Навже це може бути?..

А якщо це все мана? Якщо голос Янки лише вчувся йому, приснився наяву?

Він торкнув себе за палаючого лоба, провів долонею по худому, зарослому м'якою бородою обличчю і, згорбившись, мимоволі застогнав. Світла надія, що блиснула в його душі, як зоря, раптом потьмяніла, погасла, і в серце безшумно, як вуж, знову почав

заповзати відчай.

8

Тисяцький Домажир із сином Івором заявилися в неділю — якраз перед обідом, коли вся сім'я ще не зібралася, а за широким і довгим столом сиділи вже боярин Дмитро з бояринею та метушилися чашники, розставляючи посуд.

Боярин Дмитро не мав на Домажира серця і не відчував образи за те, що той, з наказу князя, перейняв у нього владу в Києві. Все в цьому світі таке нестале, непостійне, мінливе, що ображатися на будь-кого за подібну зміну просто було б і нерозумно, і смішно. Вчора — я, сьогодні — ти, а завтра, дивися, хтось третій. Бо нічого немає вічного під зорями — все пливе, все минає... Однак, як людину, Домажира Дмитро недолюбливав: було в ньому щось нещире, слизьке. На устах — усміх, а в душі — щось хитреньке, непевне. Зразу й не розбереш — що за людина?

Однак привітав його приязно.

— Дорогий боярине, прошу до столу!

Домажир перехрестився на образи, розгладив цупкою п'ятірнею рудого чуба і кошлату бороду.

— Хліб-сіль господині і господарю. Щастя домові сьому! — Він сів на лаву і показав Іворові, веснянкуватому парубкові, на місце поряд з собою. — Та не обідати ми завітали до тебе, боярине, а хочемо погомоніти, як я колись обіцяв, про твою доньку Янку, що, кажуть, ще привабніше розцвіла і стала окрасою Києва. Чи не могли б ми з тобою та бояринею Анастасією породичатися? Гляньте на мого парубка — чим не красень? Вже має вісімнадцять літ, після мене успадкує дім, сукновальні і млини, землі і ліси. І здоров'ям бог не обділив, і розумом. А що трохи веснянкуватий, то з лица води не пити...

Івор почервонів, і веснянки на носі проступили ще яскравіше. Він це знав, але нічого з собою подіяти не міг — червонів ще дужче.

— Тату! — прошепотів зніяковіло.

Та Домажир тільки махнув на нього рукою і вів далі:

— Пора вже йому обзаводитися сім'єю... От я й подумав, Дмитре, чи не гаразд нам буде поженити наших діток та й самим об'єднатися і тримати владу в Києві? Га? Вчора ти був тисяцьким, сьогодні — я, а завтра, дивись, ти знову вивернешся — і мені буде підтримка. Бо, скажу я вам, князь Володимир Рюрикович уже на ладан дише. На видужання — ніякої надії. От-от Бог прийме його душу...

— Невже такий плохий?

— Гірше бути не може... Уже й соборували... Тане, мов свічка...

— Не щастить Києву на князів, — похитав головою Дмитро. — Та ще в такий час!

— Час справді важкий і непевний, — погодився тисяцький.

— А ти заходився сина женити! — ухопився за його слова Дмитро. — Чи ж на добро се?

— Хтозна — на добро се чи на лихо. Та коли так міркувати, то й жити не захочеться, — заперечив Домажир. — Справді, нападе на нас Батий чи, може, раніше

дідько його схопить — ще баба надвоє ворожила, а ми живі і про живе повинні дбати.

— Може, й так, — погодився Дмитро і звернувся до боярині:

— Тоді клич, Анастасіє, Янку та всіх наших домочадців до столу. Пообідаємо та гуртом і подумаємо. А передусім — запитаємо дочку: хоче вона заміж чи ні? Бо ж молода ще! І силувати її я не хочу... Ми з Анастасією бралися по любові, то й дочці того бажаємо...

— По любові! — хмикнув Домажир. — Яка химера! Піп обвінчає — от і полюбляться!

Бояриня вийшла і хутко повернулася з Янкою. Невдовзі за ними до горниці зайшли Микола та Степан з сім'ями. Враз стало людно і гамірно. Та як тільки Дмитро кашлянув і підвів очі, всі вмить затихли. Навіть діти.

Боярин підняв чашу.

— Дорогі мої, до нас у гості завітав тисяцький Домажир Бориславич із сином Івором. Побажаємо ж їм доброго здоров'я та смачного обіду!

Всі піднесли чаші.

— Дякую, боярине! — сказав Домажир і перший приклався до духмяної сити.

Горниця враз сповнилася гамором, розмовами, брязкотом посуду та дитячим сміхом. Одна Янка сиділа мовчки. Лице її зблідло, а в очах зачаївся страх. "Це ж по мою душу прибули вони сюди, — кольнуло її в серце. — По мою душу!.. Бач, старий шкарбан і сина притягнув на розглядини! А той витріщив баньки, мов теля, придивляється! Не придивляйся — не купиш! Аби тільки батько силою не змусив..."

Дмитро помітив її настрій, прочитав страх в очах — і підбадьорливо усміхнувся, ніби хотів викликати усміх і на її устах. Але Янка не усміхнулася у відповідь. Останнім часом, як зник Добриня і вони з батьком не змогли його розшукати, бо Домажир сказав, що ні він, ні його люди нічого про парубка не знають, вона замкнулася в собі і усміхалася дуже рідко, хіба що до маленьких племінників, з якими любила бавитися.

Взагалі в її душі робилося щось таке, чого вона й сама не розуміла і про що ні з ким порадитися не сміла. Несподівана зустріч з Добринею перевернула її життя. До того вона була дитина, підліток, отроковиця, безтурботно жила собі в сповненому достатком батьківському домі, ні про що серйозне не думала, а втішалася новизною всього, що оточувало її, — сонцем, місяцем, зимовими віхолами, весняними воркітливими струмочками, співом жайворонків та п'яним запахом молодого зела, літніми бурхливими грозами та янтарним наливом садів, осінніми зграями чорного вороння, що зліталось до Києва з навколишніх лісів, а в сім'ї — незмінною увагою та любов'ю як до найменшої.

І раптом все потускніло, померкло. Життя розділилося навпіл: те, що було до зустрічі з Добринею, і те, що настало тепер. Цей незвичайний смерд, половецький пастух, татарський невільник чомусь, як вихор, ввірвався в її життя і в її юне серце. Чи вона знайшла в ньому щось особливе? Так, він був не такий, як інші, кого вона бачила в Києві, в боярських хоробах. Він прийшов із чужого їй світу, незнаного степу, від смердючих половецьких багать та залитих руською і татарською кров'ю сплюндрованих

міст, від нього віяло напівдиною силою степового коня і разом з тим досвідом і розумом людини, набагато старшої за неї, людини, що не тільки бачила смерть довкола себе, а ніби, як здалося їй, і сама вирвалася з її чіпких пазурів.

На ньому не було вишуканого одягу з дорогих тканин, що виробляли київські чи заморські умільці, не було і позолоченої зброї, як у київських молодих боярчуків; у першу зустріч, коли вона побачила його у батьківській горниці за трапезним столом, він їй здався просто дикуном — зарослим, бородатим, розпатланим, в одязі з чужого плеча, в чому він сам зразу ж признався, з почервонілим від морозних вітрів обличчям і міцними, потрісканими до крові кулаками. Але які в нього були очі! їй здалося, що він поглянув на неї так, як вона дивилася, бувало, на перший весняний ряст — зачудовано і ніжно. Так на неї не дивився ніхто — і від того серце її здригнулося і завмерло від солодкого щему.

Хіба можна забути ту мить?

Звичайно, вона знала, що він не князь, не боярин, не купець і навіть не ремісник, а простий смерд. Правда — вільний! Не раб, не закуп, а вільний! І все ж — смерд! Та коли поглянула в його чисті і чесні очі, а особливо коли побачила його постриженим, поголеним, на багато років помолоділим, то геть відігнала думки про те, що він смерд, та сповна віддалася своєму першому дівочому поривові, своєму блискавично розквітлому почуттю.

Як це з нею трапилося, вона не розуміла. Та й не дуже дошукувалася причини. Знала одне — вона раптово стала іншою. Була дитиною — стала дорослою. Була безтурботною, а тут відчула, як щось незвичне і незвичайне, таємниче невидимими сітями обплутало її серце і прив'язало до однієї тепер для неї на світі милої людини — Добрині. Як це трапилося, було для неї незбагненною таємницею. Але — трапилося. І чим більше часу минало, тим сильніше розгорялося полум'я в її юному палкому серці, їй хотілося бачити Добриню, розмовляти з ним, а вона не мала такої змоги, і це мучило її, дратувало, так що вона швидко відчула, що кохання — це не тільки радість, а й невгасиме горе. А коли дізналася від Іванка, що Добриня загадково зник, вона втратила спокій і сон, хоча нікому ні словом не обмовилася про це і думала, що жодна душа в світі не здогадується про її почуття болю й розпачу.

Так вона думала, молодесенька і недосвідчена.

Так вона думала.

А насправді батько, боярин Дмитро, давно помітив, що з дочкою щось сталося. Його пильне око відразу, ще по від'їзді Добрині, побачило зажуру в очах Янки, а потім, коли парубок зник, глибокий біль і душевну муку. І він зрозумів усе. І в ту ж ніч поділився своїм здогадом з бояринєю Анастасією.

— Цей смерд не повинен бувати в нашій господі! — сказала твердо бояриня. — Янка ще дитина і встигне знайти собі достойну пару! Зник — от і добре! Мине місяць, півроку — і Янка забуде його ім'я!

— А якщо це справжнє кохання?

— Ну, то й що? Хіба ти погодишся мати зятем смерда? Нас увесь Київ засміє! Ти не

повинен шукати його!

Дмитро промовчав. Звичайно, Київ буде здивований. Але ж і Янку, свою єдину доньку-пестунку, жалко. І перед тим парубком, Добринею, совісно... У боярина були свої погляди на життя і на порядність — і він таки розшукував Добриню, хоча безуспішно. Хлопець як у воду впав.

Не знала Янка, що тут, за столом, є ще одна людина, хитра й не менш досвідчена, умудрена життям, як її батько, яка ще в покоях хворого князя розгадала душевне сум'яття дівчини. Це був тисяцький Домажир. Зіставивши зникнення смерда, про якого він справді нічого не знав, з заступництвом за нього боярина Дмитра і з незвичайною схвильованістю його дочки, він зразу здогадався, які почуття привели юну бояришню до князя. Правда, великого значення він цьому не надав, бо не міг навіть уявити, щоб Дмитро з Анастасією віддали доньку за смерда. Але, розгадавши цю загадку, і пальцем не ворухнув, щоб розшукати якогось там Добриню, якого, він не сумнівався, хтось із його людей або вже відправив на той світ, або заховав так, що і вдень зі свічкою не знайдеш. Він навіть допускав, що смерд сидить у князівському порубі, бо якщо його схопила княжа сторожа, то запроторила тільки туди. Ну, й що? Хай сидить!

Янка мляво жувала якийсь несмачний кусок, що не ліз їй у горло, і думала про те, як відкараскатися від несподіваної напасті, і не могла дати ради своїм думкам. Все сплуталося в її голові, все здавалося таким складним

і нерозв'язним — зимовий наскок татар, Добриня, його зникнення, тисяцький Домажир, його син... І чому вона така нещасна? Чого всі лиха світу разом упали на її голову?

Перебуваючи в задумі, вона не прислухалася до розмов, що, в міру того, як наїдків та напоїв зменшувалося на столі, все посилювалися. Тому, коли почула своє ім'я, вимовлене гучним Домажировим голосом, здригнулася і підвела очі.

— Що?

— Про тебе тут мова, Янко, — сказав батько, зрозумівши, що дочка так була заглиблена в свої думки, що нічого не чула. — Боярин Домажир хоче женити Івора, свого сина.

— Той хай женить, — байдужим голосом відповіла Янка. Брати Микола та Степан голосно зареготали, а бояриня Анастасія, осудливо глянувши на них, так що вони враз замовкли, твердо промовила:

— Янко, ти не зрозуміла. Боярин Домажир просить для сина Івора твоєї руки!

— Що? — стрепенулася Янка. — Моєї руки? Для Івора?

Вона зблідла.

— Так! — з притиском сказала мати. — І ти повинна погодитися!

— Ніколи! — вигукнула дівчина, схоплюючись на ноги. — Чуєте — ніколи!!! Я ще не хочу йти заміж! Не хочу! Навіщо ж ви мене проганяєте з дому?

— Янко, ну хто ж тебе проганяє? Опам'ятайся! — лагідно промовив боярин Дмитро. — І в думці у нас такого не було! Та й ніхто тебе не змушує зараз, сьогодні, йти заміж. Це ж тільки заручини. А до заміжжя далеко — півроку, рік або й два... Коли ти

скажеш...

Янка глянула в вічі батькові і хотіла щось відповісти, але в цю мить двері до боярської горниці швидко розчинилися, і ввійшов двірський, який голосно сповістив:

— Боярине, щойно з Володимирового града прискакав гонець від княгині. Вона просить тисяцького Домажира негайно прибути до неї. Помер князь Володимир Рюрикович!

Вість була оглушлива. Всі схопилися з місць.

— Що? Помер князь? Яке лихо! Домажир перехрестився.

— Упокоївся нарешті, бідолаха. Не князював останні місяці, а тільки мучився. — І повернувся до Дмитра. —

Поїдемо, боярине! Твоя присутність там нині теж потрібна. А наше діло з жениханням відкладемо до ліпших часів...

Він похапцем попрощався і, супроводжуваний розгубленим, сконфуженим Івором, швидко попрямував до виходу.

Дмитро почав збиратися теж.

— І я з тобою, тату, — попросилася Янка.

— І ми, — виступили наперед Микола та Степан.

— Добре, поїдемо. Там зараз збереться все київське боярство. Помер князь! Михайло Всеволодович покинув нас, цей помер... Що буде з Києвом? З нами?

Вони сіли в запряжений парою коней віз і незабаром, поминувши Софійські ворота, зупинилися на Бабиному торжку, перед князівськими хоромами. Тут уже стояло кілька осідланих коней. На подвір'ї — біганина, туди й сюди снували ліпші мужі, молоді гридні, челядники. Поспішали до князівських хоромів стурбовані бояри. Кожного хвилювало: хто ж тепер стане князем у Києві?

Дмитро коротко кинув своїм:

— Гуляйте тут, у дворі, Я скоро вийду, — і теж зник у розчинених дверях князівського терему.

Янка знала, що в глухому закутку двора десь є поруби, страшні глибокі ями, в яких перебувають, конаючи в голоді та холоді, різні злочинці та небажані князю люди. Вибравши хвилину, коли брати завели розмову з прибулими боярами, вона непоміченою шаснула в гурт челяді і попростувала у глибину двору.

Назустріч стара челядниця несла в кошику торбину з борошном.

— Помагайбі, тітонько! — приязно привіталася до неї Янка. — Чи не скажете, де тут поруби? Хочу страдникам нужденним за упокій князевої душеньки милостиню подати.

— Добра ж ти душа, дитино, — відповіла стара. — Йди ось цією стежечкою до стаєнь, а там і побачиш, у кутку... Та до сторожів не підходь, бо проженуть!

— Дякую, тітонько! — І Янка поспішила в далекий закуток двору.

Поруб вона впізнала по батькових розповідях відразу. Це була присадкувата міцна будівля з товстих соснових колод. Над самою землею — вузьенькі віконечка, одні заткнуті якимось ганчір'ям, інші порожні, мов бійниці на вежах. Янка відразу

здогадалася: скільки віконець — стільки ям під порубом, темних, запліснявілих. Може, в котрійсь із них і Добриня?

Біля одного віконечка порався старий гридень. Янка спочатку хотіла запитати у нього, чи не відає він в'язня по імені Добриня, але тут же згадала пересторогу челядниці і вирішила діяти інакше.

— Добрине! Добрине-е! — раптом голосно загукала вона. — Озовися, Добрине!

У відповідь — тиша. Гридень заткнув затичкою віконце і, кречучи, підвівся, приставив долоню до вуха, як це роблять глухуваті люди.

— Ти мене, бояришне? Га? Чи кого гукаєш? Янка зрозуміла, що старий недочуває.

— Дідусю, я шукаю тут одного чоловіка — Добринею зветься. Не знаєте часом? Я заплачу вам!

— Га? Як зветься?

— Добринею.

— А-а!.. Не знаю, не знаю... Є тут — сидять... А як звуться, мені ніхто не каже... Моє діло маленьке — подати хліба та води, щоб, коли помруть, гріха на душі ні в мене, ні в кого іншого не було. А як зовуться... Не моє то діло... Та й ти, дівонько-бояришне, йди звідси, бо побачить старший, то... Йди, йди від гріха!

Янка провела поглядом по сірих колодах, по вузьких душниках і, важко зітхнувши, опутивши плечі, поволі, мов ураз постаріла, поколикала назад, до братів, а там, сказавши, що болить голова, заспішила додому...

9

Після похорону Володимира Рюриковича, після урочисто відправлених дев'ятих та сороковин, Київ затих, присмирнів, ждав біди. З Половецького поля доходили глухі, але страшні вісті: татари гасали по степу — виловлювали останніх половців, що ще не здалися їм, і нещадно винищували або перетворювали на своїх рабів. Кілька половецьких племен, яким пощастило вислизнути з татарських облав і сховатися в Криму, були затиснуті в безводному і безплідному закутку Куль-Оби [53] і там вимерли від голоду. Весь безконецний степ від Волги до Кавказу і до Дунаю опинився в руках Батия.

Куди направить свого бойового коня кривавий хан тепер?

На Київ?

Якщо правді, що він мріє виконати заповіт свого діда, Чінгісхана, і зівоювати всі народи Європи аж до Останнього моря, то не минути йому Києва! Після падіння Переяслава та Чернігова на шляху до Галицько-Волинського князівства, а там і до Польщі, Угорщини та німецьких князівств — він перший. Його він не обмине!!

А як оборонятися? Князь помер, дружини немає, та й зброї обмаль. І князівські, боярські та купецькі комори майже порожні. На випадок тривалої облоги чим годувати киян?

Потрібен був господар. Князь!

Боярська дума, що зібралася в гридниці, ні до якої одностайної думки не дійшла. Одні пропонували послати послів до Михайла Всеволодовича, щоб повернувся, інші

заперечували: "Він утік від нас! У ту саму хвилину, як татари оточували місто... Як його приймати назад? Щоб знову втік і покинув Київ напризволяще?" Треті перебирали всіх князів, близьких і далеких, які не мали зараз волості, але нікого не знаходили такого, кого б хотіли всі. Домажир же і ті, хто його підтримував, взагалі вважали, що жодного князя їм не потрібно.

— Обійдемося без князів! — гукав тисяцький. — Створимо свою, боярську, дружину! Дамо зброю городянам! Боярська дума — вище князя!

В цьому було щось розумне, коли б не випирало Домажирове бажання самому захопити ту владу, яка належала князеві. Це бажання відчували всі і одностайно заперечили тисяцькому.

— Як можна без князя! Хто ж очолить військову силу киян, коли потреба настане? Може, ти, Домажире? Коли галас трохи затих, підвівся Дмитро.

— Доброчесні бояри київські, — промовив він. — Здавна повелось так, щоб у Києві був князь. Та ще й не простий, а великий, самодержець землі нашої! Він був нам батьком і військовим вождем, а ми були його опорою... Тим більше потрібен князь зараз, коли загрожує нам страшна сила — Батиева орда! І не будь-який князь, а розумний, сильний, князь-воїн, що має добру дружину і не раз зустрічався з ворогом у полі...

— Кого маєш на увазі, Дмитре? Кажи!

— Є такий князь. Це Данило Романович Галицький... Нема зараз князя, щоб був сильніший за нього! Під його рукою Галицьке і Волинське князівства, він вибив угрів з нашої землі, позаторік погромив німецьких лицарів, ляхи бояться підняти проти нього меча, не в одному бою бував... Такого сильного князя нам потрібно! Об'єднати Київ з Галичем і Волинню, а болохівцям [54] нікуди буде подітися — приєднаються до нас самі! Тільки так ми можемо протистояти Батієві! Іншого виходу не бачу. Рязань, Володимир і Суздаль розгромлені. Переяслав і Чернігів теж. Новгород і Полоцьк сидять собі за непрохідними для мунгальських коней болотами, але й вони дрижать. Залишається князь смоленський Ростислав Мстиславич. Я знаю, є серед вас його прихильники, хоч і не багато. Та самі подумайте, яка у нього сила? Чи захистить він Київ? Тому я думаю: найкраще це зробить Данило Романович...

В гридниці знову зчинився гвалт. Одні кричали — Данила! Другі — Ростислава! Треті — не треба нам нікого, самі управимося! Боярство київське враз уподібнилося простолюдинам з подільського торговища — хто кого перекричить, переторгує.

Дмитро похмуро усміхнувся і знову підвівся.

— Я бачу, ми до згоди сьогодні не дійдемо. Гадаю, найкраще нам розійтися по домівках, гарно подумати, а завтра зійтися на остаточну розмову...

— Так! Так і зробимо!

— Але є ще одне діло, яке ми маємо докінчити сьогодні.

Бояри нашорошили вуха.

— Кажи!

— Як це завжди бувало у нас, після похорону князя князь-наступник, спадкоємець

обов'язково перетрушує поруб. Хто там сидить? За віщо? За провину? Чи без провини?.. Та оскільки князя у нас немає і невідомо, коли буде, ми повинні зробити це самі!

— Правильно! Правильно! — загули бояри, раді хоч у цьому незначному ділі проявити одностайність. — Відчинити поруб і випустити безвинних! Та й тих, хто свою провину спокутував! Ходімо туди! Ходімо!

— Не поспішайте! Це можна зробити і завтра! — намагався перекричати бояр тисяцький Домажир.

Та його не захотіли слухати. Мало хто вірив, що новий князь настановить хитруна Домажира тисяцьким, тому вважали за непотрібне слухатися його.

— Ні, ні! Ходімо зараз!

Натовп вивалив із gridниці і з галасом рушив до порубу.

— Де сторожа? Відкривайте ями! Випускайте в'язнів! Збіглися сторожі — відчинили двері, ляди, поставили драбини.

— Гей, ви там — вилазьте!

З ям почали з'являтися в'язні. Не люди — привиди. В кожухах, свитках. Худющі, зарослі, жовті, брудні, з почервонілими очима, що жмурилися від яскравого світла. З надривним бухиканням та стогоном.

Коли виліз Добриня, Дмитро ледве впізнав його.

— Ти?.. Тут?.. А ми скільки шукали тебе! — І суворо глянув на Домажира. — Як же це розуміти, боярине? Ти ж казав, що цього парубка тут немає! Га?

Той витріщився на молодого в'язня, що рукою закривав очі від сонця.

— Але, їй-богу, боярине, я нічого не знав про нього!

— Хто ж його сюди запроторив?

— Не знаю...

Дмитро поклав руку на плече Добрині.

— Хто тебе посадив у поруб?

— Доман... Він був старшим міської сторожі.

— Доман? — вигукнув Домажир. — Він справді був старшим, але мені про тебе нічого не сказав! Я спитаю в нього! Я дізнаюся! Обов'язково!

Тисяцькому було соромно перед Дмитром, і він щиро обурювався, хоча, коли б хотів, давно б міг заглянути в ями і пересвідчитися — сидить тут Добриня чи ні.

— Доман... Це той, що намовляв нас добровільно піддатися татарам!

— Так, — відповів Добриня.

— Отже, він тебе зустрів, упізнав і кинув у яму, щоб розквитатися за сутичку на майдані?

— Так.

— Мерзенний негідник! Мені пам'ятається, князь Михайло його самого був посадив у поруб... Як же він опинився серед сторожі князя Володимира Рюриковича?

— А князь Володимир, коли сів у Києві після князя Михайла Всеволодовича, випустив його, як оце ми зараз випускаємо, і, знаючи його з давніх часів, взяв до себе на службу, — відповів Домажир.

— Ось як! Варто було б з цим Доманом побесідувати та дізнатися, що він за птиця! — з погрозою в голосі сказав боярин Дмитро. — Ну, це ми можемо зробити й пізніше. А зараз, Добрине, поїдемо до мене! Хай бояри самі тут розбираються...

Прибувши додому, Дмитро передусім повів Добриню в челядницьку, велику присадкувату будівлю, де знаходилися боярські служби та жила челядь. З кухні дихнуло гострим запахом хліба, що загничувався в печі, та різної їжі, що готувалася для боярського столу. У Добрині затремтіли ніздрі і зашуміло в голові від тих запахів. І йому коштувало чималих зусиль, щоб стримати себе і не попросити чого-небудь попоїсти.

Дмитро не посадив його відразу до столу, а розсудив інакше.

— Горпино, — звернувся він до немолодої вже жінки-кухарки. — Ти бачиш цього парубка Добриню?

— Бачу. На ньому лица немає. Та й нужа, видно, заїла. Звідки він?

— Щойно з порубу.

— З порубу! Ой лишенько! Нещасний! Скільки намучився, настраждався!

— Не мало! Вода гаряча є?

— — Чому б не було!

— Тоді скажи Никодиму, щоб наносив у лазню. Хай постриже та купує цього хлопця... А ти знайди для нього що-небудь з одягу. Та не недоносків, а ліпшого! І щоб був по ньому! Степанів, здається, якраз підійде... А як купується та одягнеться — нагодуй добре! Зрозуміла?

— Чому б не зрозуміти? Хутко все зробимо! Дмитро схвально хитнув головою і глянув на Добриню.

— Зайдеш потім до мене!

— Дякую, боярине.

10

Вийшовши після обіду на просторий боярський двір, Добриня побачив біля хоромів, в оточенні матері та батьків, Янку. Вона стояла спиною до нього і не помічала його. Всі були чимось схвильовані і впівголоса жваво розмовляли.

Ніхто на нього не звертав уваги, аж поки боярин, вийшовши з дверей і спускаючись на сходах вниз, не загукав:

— Швидше, хлопче, швидше! Діло спішне! Ходи сюди! Добриня прискорив крок, відчуваючи, як сильніше забилося серце.

Та й як воно могло не забитися, коли Янка, швидко повернувшись до нього, раптом з несподіванки скрикнула і почала бліднути. Тіло її напружилось, по-дитячому ніжна шийка витягнулася, а тонкі руки в білих бебряних [55] рукавах стрепенулися, мов лебедині крила. Здавалося, вона от-от кинеється йому навстріч.

Це помітили всі. Бояриня Анастасія почала червоніти від гніву, очі її округлилися, стали злими. Микола і Степан переглянулися: для них це була новина. Вони не вірили своїм очам. Янка, їхня сестриця-коза, закохалася? І в кого — в смерда? Вони лупали очима, але мовчали.

Дмитро заховав усмішку у вусах.

— Що? Не чекали гостя? Я й сам, признатися, не чекав. Та трапилося сьогодні чудо: упізнав його серед князівських в'язнів, яких ми випустили з порубу. А вам не сказав, щоб потішити несподіванкою.

— Міг би й сказати, — буркнула невдоволено бояриня і поглядом показала на Янку, що все ще не могла отямитися від потрясіння. — Міг би й сказати!

Добриня зупинився, мовби хтось штовхнув його в груди. Він не сподівався такої зустрічі. Він гадав, що ніхто не здогадується про ті взаємини, що склалися між молоденькою бояришнею і ним, про їхні почуття, ще не висказані і неясні для них самих. А виходить, бояриня все помітила, все знає. Невже Янка їй сама розповіла? Чи нині мимовільно викрила себе, побачивши його?

Під серцем у нього похололо. Він розумів, яка прірва лежить між ним і Янкою, смердом і донькою боярина. Тут не тільки можна знову потрапити в яму, а й голови позбутися!

Як же йому повестися? Що сказати?

Всі дивилися на нього, і він не міг далі мовчати. Тому, схиливши у поклоні голову, хрипко промовив:

— День добрий вам! Я радий всіх вас бачити при здоров'ї!

І, випроставшись, проникливе глянув спочатку на Янку, а потім на бояриню. Стояв перед ними схудлий, змарнілий і не відав, що від того виглядів і стрункішим, і молодшим, ніби мав не двадцять п'ять літ, а дев'ятнадцять чи двадцять. Йому до лиця був Степанів одяг, у який нарядила його кухарка, і в ньому він нічим не відрізнявся від боярських синів. Навпаки, — вигравав у порівнянні з ними, бо був тонший у стані і ширший у плечах, а обличчя мав виразне, різко окреслене, мужнє, на якому особливо чітко виділялися під чорними розкритими бровами розумні, людяно-добрі, проникливі очі. Їх погляду не витримала навіть бояриня Анастасія і з досадою опустила голову.

Він хотів також подякувати бояринові за доброту, яку той проявив до нього, забравши з порубу на княжому дворі і надавши змогу прибрати пристойної людської подобі. Але тут на Софії ударив гучний урочистий благовіст, і Дмитро рушив до воріт.

— Ходімо вже! Ходімо! Бо й так запізнилися — не протовпимося наперед! Всі заспішили за ним.

— Щось трапилося? — звернувся Добриня до Миколи, що опинився поряд.

— Щойно нас повідомили, що в місто в'їхав з дружиною новий князь — Ростислав Мстиславич Смоленський. Для всіх це така несподіванка! Адже його ніхто не кликав і не ждав!

— Мабуть, таки хтось повідомив, що старий князь помер? От і приїхав!

— Не без того.

На майдані, перед собором, вже копошився багатотисячний людський мурашник. Тут можна було побачити і чоловіків, і жінок, і старих, і малих, бояр в оксамитових каптанах і старців у лахах, з торбинами через плечі, ремісників у шкіряних фартухах і

ченців у довгих чорних рясах, товстих червонощоких купчих у рясних спідницях і нестрижених смердів у плоскінних штанях та личаках.

Люди все прибували і прибували, і кожному хотілося пробитися наперед, щоб на власні очі уздріти нового князя і його почет.

Князь стояв на паперті в оточенні своїх бояр, а також і тих київських, які чи то мешкали поблизу, чи були попереджені про його прибуття загодя і встигли зайняти почесні місця біля самого собору. За ними вишикувалася сторожа в повному військовому обладунку, а кінна дружина, що вишикувалася в бічних вулицях та по обидва боки майдану, теж була наготові по першому знаку ринутися князеві на підмогу. Він сторожко зиркав на киян. Мабуть, зважував — чи приймуть? Чи доведеться тікати? Бо ж прибув, вважай, самозванцем, якщо не врахувати поспіхом написаної цидулки тисяцького До-мажира з вісткою про смерть Володимира Рюриковича і запрошенням на Київський стіл. Та інших підписів, окрім Домажирового, на цидулці не було, тому Ізяслав не без підстав počував себе самозванцем, а самозванця, як це нерідко бувало, кияни могли і не прийняти. Його бояри і ліпші мужі теж відчували себе невпевнено і трималися один побіля одного, ніби готувалися до відбиття нападу: на головах — шоломи, правиці — на держаках мечів. Щоб не штовхатися в тіснєві, Дмитро зупинився.

— Стіймо тут. Що треба, побачимо і почуємо звідси. Дзвони на дзвіниці раптово обірвали своє урочисто-веселе гучання, і тоді на майдані поволі почав улягатися людський гомін.

Князь ступив кілька кроків наперед, піднявся на якесь невидиме здалеку підвищення, підняв руку і почекав, поки настане тиша.

Був він худий, гостроносий. Довга руда борода закривала половину грудей і передню частину золотого ожерел-ля, що було знаком приналежності до князівського роду, а в бою, надіте поверх кольчуги, захищало горло і шию.

Коли всі затихли, він голосно — на весь майдан — вигукнув:

— Доброчесні кияни і киянки! Бояри київські, ліпші мужі, купці і весь люд київський! Предостойний єпископе і весь клір! Князь великий київський Володимир Рюрикович в бозі упокоївся. Київ осиротів, і я прибув сюди, щоб посісти Золотий Київський стіл і стати вашим князем!

Кияни мовчали. В інший час, може, знявся б галас, хтось би ремствував, протестував, хтось би підтримував криком. Але сьогодні, нажахані страшною загрозою Батієвого нападу, ніхто й рота не відкрив. І не тому, що довкола стояла князівська дружина і її хтось боявся, а тому, що ця — хай і невелика — дружина могла пригодитися для захисту Києва.

Ростислав розцінив мовчання як згоду.

— Дякую вам, кияни, за честь! Обіцяю всім захист від ворога, добробут і справедливий суд! Хтось попереду гукнув:

— Слава князеві Ростиславу!

Наперед виступив тисяцький Домажир і підніс князеві на золотому блюді хліб-сіль,

а єпископ дав поцілувати великого срібного хреста.

В цей час дзвонар на дзвіниці знову вдарив у дзвони, і князь у супроводі бояр, єпископа та кліру рушив до широко розчинених дверей собору — відправляти урочистий молебень.

11

Того ж дня, ввечері, боярин Дмитро сидів у своїй кімнаті за столом. Перед ним лежав невеликий аркуш пергаменту, стояв каламар з чорнилом, а в руках він тримав біле гусяче перо.

Ввійшла бояриня Анастасія і сіла насупроти — на ліжку. Була вона, незважаючи на літа, моложава, гарна і горда жінка, з пишними чорними косами, в яких ще не зацвіла сивина, і темними глибокими очима. Знаючи, що боярин кохає її, як і в молодості, і любить, як дбайливу матір його дітей, користувалася іноді своїми чарами і своїм впливом, щоб домогтися свого.

З цим і прийшла.

— Дмитрику, — почала лагідно, — невже ти хочеш занапастити нашу єдину доньку? Дмитро поклав перо і здивовано підняв на неї очі.

— Не говори загадками, люба. Що ти маєш на увазі? Кажи!

Анастасія нахмурила брови.

— Хіба ти не бачиш, що Янка загубила голову через цього зайду-смерда, якого ти не знати з якої причини пригрів біля серця?

— Через Добриню?

— Так.

— Ну, вже й загубила! Вона ще дитина! Може, й закохалася. То й що? Через півроку чи рік це кохання розвіється, як дим!

— А якщо не розвіється? Янка, сам знаєш, дівчина незвичайна — гаряча, як вогонь, що візьме собі в голову, того й клином не виб'єш. Та й довірлива дуже. А він може скористатися з цього і... Ой, боюся я! Нерівня він їй — смерд! Та й старший на цілих десять літ!

— Я теж старший за тебе на десять літ, та й нічого, живемо, слава Богу! — усміхнувся Дмитро.

— Ти боярин, а він смерд! Чому ти не хочеш зрозуміти цього? До Янки сватається молодий Домажирич — ось хто їй до пари! Боярин, єдиний син, усі статки-маєтки залишаться йому! А Янка, як остання дурепа, гарбуза йому піднесла! І через кого? Через половецького конюха, татарського раба, простого смерда! Ганьба яка!

Дмитро підійшов до жони, сів поряд, обняв за плечі.

— Настуню, про що ти говориш? Коли б ти тільки знала, в який час ми живемо, яка розпука і тривога кожного дня холодить моє серце! Які грозові хмари збираються над нами! Коли б ти тільки знала це, то не затівала б цієї розмови!

Анастасія підвела на нього очі. Злякано кинулася.

— Що ж трапилося? Що з тобою?

— Зі мною нічого. А з нами всіма, з Києвом, з народом усім як не сьогодні, то завтра

скоїться біда! Хіба ти не відчуваєш, що ми стоїмо на краю прірви, страшної прірви? Якщо ми в неї впадемо, то вже не виберемося! Хіба у тебе немає відчуття, що кожної миті наше життя може обірватися.

— Боже! Про що ти говориш! — сплеснула руками боярина.

— Степ заворушився, мила, гуде, двиготить! Щось там робиться таке, що нагонить на мене жах. Чорні клобуки з Росі і наші люди з Княжої Гори [56] та Дівиці [57] повідомляють, що вже майже всіх половців татари перебили або взяли в полон. Тепер між Батиєм і нами ніхто не стоїть! Отже, надходить наша черга! А ти сушиш голову примарними страхами! Дочиним коханням!.. Та, може, і ми, і вона приймемо завтра мученицьку смерть! Може, Янці судилося стати рабою чи наложницею поганина-степовика! Ось про що я думаю щодня і щогодини! І в таку хвилину ти примушуєш мене власною рукою вирвати з Янчиних грудей святий вогонь кохання і затоптати його!.. Я теж не сліпий і бачу все. Спочатку хотів було вчинити так, як ти радиш. Та, подумавши і уявивши, що нас чекає, зупинився. Жаль мені стало дівчинки нашої — ще й життя не бачила, тільки почала розквітати, а вже над її головою збираються грозові хмари. Навіщо ж іще і я завдаватиму їй горя? Тож хай буде те, що має бути! Хай наше любе зернятко-доцунятко не зазнає від нас лиха, а живе своїм життям і своїми почуттями, бо інших радощів їй, може, не судилося зазнати.

— Дмитре! Мені страшно! Що ти говориш?

— Я вже подумую про те, щоб відіслати тебе з Янкою, невістками та онуками з Києва. Десь у тихе далеке місце, куди б не дісталися татари. Але — куди? У Новгород, Полоцьк чи Галич?

Анастасія з жахом дивилася на чоловіка.

— Ми нікуди не поїдемо з Києва! І Янки не пущу, і внуків! Якщо помирати, то разом! Ні, ні, не поїдемо ми нікуди! І — що Бог дасть! Хоч і смерть!.. Ні, ні — з Києва ні кроку! Де ще є вищі і міцніші вали та більше людей? Якщо Київ не вистійть, то яке ж місто вистійть? Дмитро поцілував її в голову.

— Будемо сподіватися на це, люба. От тільки наш новий князь — не та людина, що потрібна зараз Києву. Я знаю його — не зуміє він захистити нас. Як тільки запахне смаленим — накиває він п'ятами з Києва і залишить нас напризволяще, як і князь Михайло Всеволодович.

— Що ж нам робити?

— Пишу в Галич князеві Данилу Романовичу — хай візьме Київський стіл. Він єдиний, хто має силу військову і військове уміння. Більше нікого не бачу... Ти йди — спи, а я трохи ще посиджу, бо час не жде — треба поспішати.

Анастасія прихилила голову до Дмитрових грудей — тихо заплакала, а потім, поцілувавши боярина в голову, мовчки вийшла з покою.

...Другого дня, вранці, коли сім'я поснідала, Дмитро вийняв з-за пазухи невеличкий аркушик пергамену і поклав перед собою.

Всі мовчали. Давній звичай не велів вставати із-за столу раніше господаря. Та й відчувалося, що він хоче сказати щось важливе.

Боярин розгладив рукою пергамен, глянув на синів.

— Тут ось лист до князя Данила. Я пишу: "Наш благодійнику, княже Даниле Романовичу! Ще одержиш це послання, то знай: князь Великий київський Володимир Рюрикович помер, а його стіл посів князь смоленський Ростислав Мстиславич, онук Давидів, четвероюрідний брат твій. Але ти, княже, старший за нього в роді княжому — і стіл київський по праву належить тобі. Прийди і сядь на ньому! І захисти нас від богопротивних мунгалів, нарекомих татарами, від царя їхнього Батия! А писав це в літо 6749 Дмитро, боярин київський". Ось так... Цього листа треба відвезти в Галич — і якомога швидше! — Він знову глянув на синів, що сиділи по другий бік столу. — Доведеться їхати комусь одному з вас, бо лист дуже важливий. Якщо його перехоплять люди князя Ростислава, то не зносити мені голови. Та й гінцеві теж. Отож вибирайте з-поміж себе — хто поїде? Ти, Степане? Чи ти, Миколо?

Сини, переглянувшись, мовчали. Видно, нікому з них їхати в таку несподівану і небезпечну дорогу не хотілося. Бояриня Анастасія, збліднувши, скрикнула:

— Дмитрику, а може, якось обійдеться без листа? Може, хай уже залишається в Києві князь Ростислав? Дмитро сумно усміхнувся.

— Ні, мати, не обійдеться! Листа треба допровадити в Галич і передати у власні руки князеві Данилу! Отже, їхати хтось мусить!

— Тоді дозволь мені, боярине, — тихо промовив Добриня, який упродовж усього сніданку жодним словом не встрявав у розмову і навіть намагався не зустрітися поглядом ні з Янкою, ні з бояринею Анастасією.

— Тобі? — здивувався Дмитро. — Та чи ти розумієш, що береш на себе?

— А чому ж не розумію? — Добриня сумно усміхнувся. — Шлях далекий, небезпечний і важкий. Але не сумнівайся в мені, боярине, я звик до всього. Доберуся і до Галича! Дозволь!

Анастасія стрепенулася, очі її блиснули радістю.

— А чому б і ні, Дмитре? Хлопець звик до незгод! Хай іде! Йому навіть безпечніше, бо його ніхто не знає, а Миколу та Степана знає увесь Київ...

— Воно-то так, — вагався Дмитро. — Але...

Тут втрутилася Янка.

— Тату, дозволь Добрині поїхати — він добереться до Галича і щасливо повернеться назад. Чує моє серце! Дмитро переглянувся з бояринею і засміявся.

— Ну, якщо чує твоє серце, тоді я згоден. Хай іде Добриня! Зараз я накажу приготувати все потрібне для дороги — і в путь!

— Дякую, боярине, — підвівся Добриня. — Я радий, що можу прислужитися тобі. А ще радий тому, що сьогодні надвечір доберуся додому, в Калиновий Кут. Там, мабуть, мене вже і не ждуть...

12

Минув місяць. Одного літнього дня, в післяобідню пору, по битому шляху з Білгорода до Києва поспішала кінна дружина галичан.

Довкола шляху стояв ліс. Пахло суніцями. Попереду їхало двоє — князь Данило та

Добриня. Хоча їх ніхто не міг підслухати, розмова велася впівголоса, бо була серйозна і важила багато.

— Вже скоро Київ. Як же безперешкодно в'їхати в нього? — спитав князь. — Якщо дозорці Ростислава здалеку помітять нас, то зачинять ворота. А тоді що? Брати місто приступом?

Добриня заперечив:

— Приступом не візьмемо, князю. У Ростислава Мстиславича дружина невелика, зате міські вали могутні. Як їх узяти? Менгу мав значно більше війська, ніж у тебе, та й то відступив... Ні, треба придумати щось інше!

— Що ж?

— Не знаю... Мабуть, мені варто поїхати попереду до боярина Дмитра, а він уже щось придумає.

— Згоден з тобою. А як же ми?

— Поки дорога йде лісом, дружину з Києва ніхто не побачить, а на підході до міста, біля Кудрявця, заховайтесь в заростях і ждіть мого знаку — я двічі ударю в дзвін. Тоді чимдуж мчіть до воріт...

Князь задоволене оглянув ставну постать свого співрозмовника, похвалив:

— А ти молодець! Розумно намислив! Зробимо так, як ти кажеш, — їдь до боярина Дмитра! Я ждатиму твого знаку.

Добриня приклав руку до грудей, мовчки вклонився і вдарив ногами коня.

Широка дорога незабаром розгалузилася на дві — одна повела вгору, до Білгородських воріт, а друга повернула праворуч — низом, понад Либіддю, до Золотих. Добриня поїхав прямо, піднявся на гору, поминув ремісницький посад, густо забудований і чималими будинками, і халупами, і різними майстернями, і опинився на майдані перед Білгородськими ворітьми. Тут було людно. Одні входили в місто, інші виходили. Немолодий рудобородий страж преспокійно дрімав собі, сидячи проти сонця на лаві під стіною. З вежі звисала йому до колін вірówka: смикни — і вдарить на сполох дзвін. При боці — меч, а щит і спис лежали просто на землі.

Добриня скочив з коня — наблизився. Чому така безпечність? Чому лише один страж біля воріт? Інші сплять у сторожці чи гайнули кудись?

Він зазирнув у сторожку — ніде нікого. Дивно!

Глянув на Іудейські ворота, до яких вела пряма широка вулиця, — відчинені. І теж жодного стража не видно.

Вийшов знову на майдан — вартовий, як і раніш, посопував носом, вряди-годи, не розплющуючи очей, відмахувався від мух, що роїлися біля заслиненого рота. Ледь помітний подих вітерцю доніс від нього сильний запах пива.

Так от воно що! Мабуть, варта набухалася і розійшлася хто куди, а цей залишився на чатах...

Добриня замислився. Що робити? їхати до боярина Дмитра чи самому впоратися з цим сплюхою? Їхати до боярина — згайнувати дорогий час. І хтозна, що буде потім. А тут така слухна нагода!

Він сів поряд зі стражем, обняв його попід руки — легенько струснув. Той буркнув спросоння:

— Це ти, Саво? — Але очей не розплющив.

— Я, — глухо відповів Добриня. — Може, подрімаєш у сторожці? А я тим часом посиджу замість тебе.

— Умгу, посидь...

— То тримайся за мене! Вставай От-так! Ходімо! Страж ледве плував ногами. Добриня перекинув його руку собі через плечі і так дотягнув до дерев'яної сторожки, що приліпилася біля внутрішнього боку міського валу. Там поклав на низький піл для снання, засланий якоюсь кожушиною, зачинив двері і взяв їх зовні на засув.

Ну, от — півділа зроблено. Тепер треба подати сигнал князеві і дочекатися, поки він з дружиною вступить у Київ. Тільки б якась випадковість не стала на перешкоді!

Добриня повернувся на майдан, сів на лаву і, ніби ненароком, двічі сіпнув за віршовку. Протяжно, басовито загув дзвін.

Люди оглянулися на всі боки, підвели голови вгору, але всюди було спокійно. Страж дрімав собі, повісивши голову, віршовка лежала на його плечі. Отже, сп'яну, мабуть, — так можна було подумати. І кожен поспішив по своєму ділу.

Та незабаром загула земля — із долини на гору, де кінчалось передмістя, виринув загін вершників. Він мчав щодуху — і перехожі сипонули врозтіч з-поперед кінських копит. А гул наростає, наближається — вже видно, як має червоне корзно князя Данила. Вже чути, як хропуть, як важко дишать зморені коні.

Тоді Добриня схопився з лави і скочив у сідло. Приєднався до галичан.

— Шлях вільний, князю! Вперед!

Вони без перешкод промчали Білгородські, Іудейські, Софійські ворота і ввірвалися на Бабин торжок — оточили великокнязівський двір. Приголомшені несподіваним нападом, дружинники смоленського князя не вчинили ніякого опору — здалися відразу.

— Де ж князь Ростислав? Знайдіть його! Приведіть сюди! — гукнув Данило.

Гридні метнулися в терем — невдовзі вивели на майдан переляканого князя Ростислава, і він покірно схилив голову перед переможцем.

— Пробач, брате Даниле, зайняв я Київ не по старшинству. Тепер прийшов з повинною — здаюся на твою милість.

Закам'яніле Данилове обличчя трохи розпогодилося, але голос прозвучав суворо:

— Ну, що ж — повинну голову і меч не січе... Відведіть князя в терем до пори до часу!

13

Не гаючись ні хвилини, Добриня притьмом помчав до боярина Дмитра. На стукіт в оглядове віконце виглянув дворецький Никодим.

— Добриня! — вигукнув зраділо і відчинив ворота. — Де ти стільки пропадав? Боярин уже питав — чи не заявлявся? Для чогось ти йому дуже потрібен. Казав: прибуде — відразу до мене! Та й моя стара зрадіє: полюбили ми тебе, мов сина!

Добриня розчулено обняв старого, суворого на вигляд чоловіка. Він знав, що у Никодима та Горпини немає дітей, що вони самотні, але не сподівався на такі щирі, навіть батьківські почуття до себе. Очі його зволожилися.

— Дякую, вую Никодиме! Дякую за добрі слова! Ви теж для мене як рідні! — Тут він помітив біля конов'язі осідланих коней. — Чиї то? У боярина гості?

Никодим дещо зневажливо махнув рукою.

— Е-е... Набиваються в гості... Тисяцький Домажир з сином. Уже вдруге приїжджають. Чув, хочуть молоденьку бояришню висватати.

Добриню мов хто вдарив по серцю.

— Ну, й що? Висватали?

— Який біс знає! Нам же того не кажуть... Бачу тільки — з обіду сидять... Наше діло — вівса коням завдати, сіна, води, ворота зачиняти та відчиняти, а їхнє — боярське...

Яке боярське — не сказав, хоч і бубонів ще щось. Та Добриня вже не чув. Або ж чув — та ніщо вже не доходило до його свідомості, бо був оглушений несподіваною звісткою.

Янка виходить заміж! Виходить заміж! Янка виходить заміж!

Усього сподівався — тільки не цього.

Не хотілося вірити! Навпаки, хотілося думати, що це лише поганий жарт, хворобливий сон, якась бридка омана. Однак підстав не вірити немає. Никодим — прямодушний чоловік і сказав те, що знав, правду.

Він гірко в душі усміхнувся і незлобиво, з болем покепкував з себе: "Гм, а чого ж ти хотів, на що сподівався? Що вона уподобає тебе? Тебе — смерда? Ждатиме тебе — половецького кощія [58]? Смішний ти, хлопче! Як така безглузда думка могла залізти тобі в голову? І як ти насмілюся навіть думати про таке? Віл коневі — не товариш! Брага меду — не рідня! Смерд бояришні — не рівня!"

Та тут в його уяві раптом впливли, мов з туману, глибинно-темні Янчині оченята. Як вони поглянули на нього! Ніби заглянули в саму душу! Від того погляду навіть холодний камінь забризкав би іскрами і загорівся б, як смола! А в нього ж у грудях не камінь, а живе гаряче серце! Невже ж воно помилилося? Дало себе обманути? Так ні ж! Був той погляд, був! І сорочка вишивана була! Хіба б він, смерд, посмів без усього цього на щось надіятися? Хіба б міг сподіватися, коли б Янчині очі, сповнені якихось неясних, невисловлених, затаєних почуттів, не сказали йому того, що творилося у дівчини в серці і чого не міг, чи не хотів, чи боявся сказати її язик?

Із заціпеніння його вивів далеко не лагідний голос Никодима:

— Гей, хлопче! Ти часом не оглух? Чого стовбичиш, питаю? Іди до боярина! Він казав же... І не дивись, що там гості, іди!

Добриня прочувався.

— До боярина?.. Ах, так, до боярина... Авжеж треба!.. До боярина...

Він струснув головою, ніби скидав з себе якесь сатанинське навождення, що забило йому памороки, затуманило розум, і важко зітхнув. Авжеж, він повинен іти до боярина і повідомити, що наказ його виконано і що князь Данило у Києві. І ніякі гості, що п'ють-

гуляють за боярським столом, не повинні перешкодити йому зробити це! Навіть якщо це сам тисяцький, що приїхав висватувати Янку за свого сина!

14

Тим часом у боярських хоробах розмова підходила до кінця. За столом, заставленим мисками та кухлями, сиділо п'ятеро: боярин Дмитро з бояринєю та дочкою, а з другого боку — тисяцький Домажир з сином. Всі були збуджені, схвильовані. Янка витирала сльози, на зблідлому Іворовому обличчі то з'являлися, то зникали рожеві плями.

Дмитро мовчав, похмуро дивлячись у куток кімнати, бояриня, насупившись, кусала губи. Тисяцький Домажир, не приховуючи роздратування, нагнув, як бугай, ситу почервонілу шию і, дивлячись поперед себе у напівпорожні миски, сердито кидав словами:

— Не сподівався я такого сорому, Дмитре, не сподівався! Минулого разу, коли тебе не було вдома, ми з бояринєю Анастасією майже домовилися, а сьогодні ти раптом — назад! Бояриня Анастасія, пробач мені, має тверезий розум і тверде чоловіче серце, а ти... Вона сказала — віддам! І на цьому стоїть! А ти, коли дочка розпустила нюні, сам пустив сльозу. Негоже так!

Він на якусь мить замовк, і цим скористалася бояриня.

— І я так думаю, Дмитре, — сказала з притиском. — Янка б погодилась, коли б ти підтримав мене! Бо як це так, щоб діти не слухалися батьків! Скажи — і піде! Або хоча б перенеси заручини на осінь. Не кажи зараз — ні!

— І восени я не піду! — вигукнула Янка. — Хоч на вірьовці тягніть — не піду! Не хочу! Та й молода я ще!

У неї був, видно, материн норів — твердий, упертий. Вона закусила губу і відвернулася, витираючи невеликими кулачками сльози з очей.

Дмитро осудливо глянув на жону і тихо промовив:

— Гаразд. Щоб припинити цю неприємну для всіх нас розмову, я не скажу зараз — ні. Побалакаємо ще восени. Тоді і Янка стане старшою, і ми, може, будемо інакше думати. Але наперед скажу — останнє слово і восени буде за нею!

— Дмитре! — вигукнула Анастасія. — Ти знову своєї! Коли б не твоя упертість або, швидше сказати, коли б не твоя не гідна чоловічої статі доброта, що притаманна більше жіноцтву, ніж чоловікам, то ми б незабаром і весілля зіграли!.. Давай скажемо дорогим гостям просто:

"Приходьте восени — то й пов'яжемо рушники!"

— Мамо! — схопилася Янка. — Мамо!..

Тут рипнули двері — і несподівано для всіх на порозі виросла ставна постать Добрині. Його з'ява вразила всіх, мов громом. У покої стало враз так тихо, що було чути, як б'ється і дзижчить у вікні муха.

Добриня зробив наперед два кроки і мовчки вклонився. Привітання застрягло йому в горлі, і він не міг його вимовити.

Мовчанка затягувалася.

Янка завмерла і ще дужче зблідла. Однак Добриня помітив, як у її зіницях спалахнула раптово шалена радість, ніби його прихід означав для неї несподіваний порятунок.

Домажир сидів з розкритим ротом, і з його ситого лиця та буйволячої шиї хутко зникав сердитий рум'янець. А що він був не дурень, то домізував, що цей молодик і є причиною невдачі в цих нещасливих заручинах, а також, що найприкріше, причиною сорому та досади, яких він щойно зазнав. Він подумав, що десятник Доман не дарма запроторив його в поруб, і пошкодував, що щасливий випадок допоміг парубкові звідти вибратися живим. Сьогодні він би його й сам запроторив туди.

Та всю делікатність і гостроту цієї несподіваної появи найкраще відчула і зрозуміла прониклива бояриня Анастасія. Звичайно ж, тепер ніяка сила не змусить Янку погодитися на шлюб з Івором Домажиричем. Вона нахмурилася, розмірковуючи, як швидше спекатися непроханого гостя. Однак нічого не встигла надумати, бо раптом Дмитро кинувся до Добрині. Обнявши його за плечі, з надією запитав:

— Ну, що?

— Князь Данило з дружиною вступив до Києва!

— Не може бути! — Обличчя боярина просвітліло.

— Він досі вже біля Софії.

У цю мить ударили в усі дзвони — пролунав радісний благовіст. Спочатку задзвонили на Софії, потім відразу підхопили інші собори та церкви, і над містом та околицями попливла урочиста музика святкового передзвону.

Дмитро полегшено зітхнув і перехрестився.

— Слава Богу! Ви чуєте — князь Данило Романович прибув!

Схопився з-за столу Домажир. Очі перелякано округлилися.

— Як — Данило? А князь Ростислав? Де ж він?

— Князь Ростислав тільки що залишив Київ — без суперечки і без опору, — сказав Добриня.

Домажир заморгав повіками, безпорадно розвів руками.

— Що ж нам тепера робити? Га? Іворе, чи чуєш? Що ж нам тепера робити?

Тисяцький так розгубився, вигляд його був такий по-чудернацькому нещасний, що Дмитро ледве стримався, щоб не засміятися.

— А що робити? Йти до нового князя на поклін! Йти до нового князя!

15

Увечері відбулася зустріч Дмитра з князем Данилом. Востаннє вони бачилися сімнадцять літ тому в палючому південному степу між Дніпром і Калкою, коли руські полки переслідували загони вивідачів хана Джучі і темника Субедея. Перед тим Дмитро раз чи двічі мав нагоду розмовляти з юним князем на снемі у Києві, де вирішувалося — іти на допомогу половцям, розгромленим невідомим народом, що називав себе мунгалами, чи не йти. Тоді Дмитрові було стільки літ, як тепер князеві, під сорок, а сам князь був зовсім юним витязем, бо йому ледь-ледь звернуло з двадцяти. Однак, незважаючи на різницю у вікові, вони знайшли спільну мову і відчували якусь ще

не усвідомлену до кінця приязнь. Тепер перед Дмитром стояв зрілий муж неабиякої сили і, певно, неабиякого розуму. Був він і зараз по-юнацькому стрункий, молодцюватий, але стриманий, розважливий. З-під високого чола на боярина глянули ясні, виразні очі, а рожеві губи розкрилися в добрій усмішці.

— Дорогий мій боярине, я радий бачити тебе при здоров'ї! — Князь пішов назустріч Дмитрові. — І дуже вдячний за звістку, що й стала причиною нашої сьогоднішньої зустрічі.

— Княже, я теж радий тебе бачити, та ще й Великим князем київським.

Данило провів боярина до столу, і вони сіли один проти одного.

— Чим живе Київ, Дмитре? — спитав князь.

— Тривогами, княже. Чує моя душа, що Поле ворухиться, гомонить і одного дня рушить на нас. А ми не готові. Лише за півроку змінилося кілька князів: ти — четвертий. Хто ж подбає про оборону Києва? Вся надія на тебе, княже!

— Кияни самі повинні подбати про себе! Ніякий князь, якщо бояри, купці, духовенство та й увесь люд сидітимуть склавши руки, нічого не зробить. Ти ж знаєш, як оборонявся Козельськ: князь Василій був ще дитиною нетямущою і не міг очолити оборону свого міста. Тоді городяни самі вирішили — битися до останнього! І трималися довше, ніж Рязань чи Володимир, — аж сім тижнів! За той час вони поклали тисячі Батиевих воїнів, а скількох поранили! А Київ же — не Козельськ...

— Ми дещо робимо, княже. Я сам уже заготовив сімнадцять тисяч стріл, тисячу луків, стільки ж мечів та списів, завіз каміння для метання, смоли, жита, пшениці, проса — в засіки... Коли б кожен боярин так!

— Отож-то! Коли б кожен так! — повторив у задумі князь, а потім, помовчавши, раптом запитав зовсім про інше: — Боярине, віддай мені свого пахолка! Тямущий хлопець! Ну, того, що приїздив до мене!

— Добриню? Так він не мій пахолок. Він вільний смерд, і я на нього не маю ніякого права. А що він тямущий хлопець, то ти не помилився, княже.

— Я набираю дружину — якраз із смердів, із закупів, бо галицьке боярство зазналося, запаніло, так і норовить встромити палку в колеса своєму князеві. Ти пробач мені, що так кажу, бо ти й сам боярин, але ти розумний чоловік і знаєш, як мені важко тримати князівство в руках, коли бояри розтягують його в різні боки.

— Знаю, княже. Я побалакаю з Добринею, може, він піде до тебе на службу.

16

Два наступні дні князь Данило вів перемови з єпископом, з настоятелями монастирів та соборів, з боярством та купецтвом. А на третій, у післяобідню пору, у гридниці зібрав боярську думу. Запросив на неї ліпших людей Києва. Бояри сіли ліворуч, єпископ з настоятелями — праворуч, купці — позаду.

Коли всі повсідалися на міцні, вишмульгані до блиску дубові лави, Домажир на правах тисяцького покликав князя. Данило ввійшов стрімкою ходою — стрункий, дужий і тугий, мов дуб, що росте на сонячному привіллі. Він досягнув свого літа!

Усі підвелися і привітали його низьким поклоном, а єпископ осінив великим

срібним хрестом.

— Дякую, — сказав князь і сам низько вклонився. По гридниці прокотився гомін здивування. Князь кланяється? Такого не бувало! Бувало, князів запрошували, виганяли, іноді навіть убивали, як це трапилося з Ігорем Ольговичем, дядьком Ігоря Сіверського. Але щоб кланявся думі?..

Данило попросив усіх сісти.

— Не дивуйтеся, — сказав він. — Я вклонився Києву, матері городів руських, що віднині належатиме по праву старшинства мені. Вклонився його славному минулому, його хоробрим захисникам, які не раз рятували місто від печенігів та половців. Вклонився з надією, що і ви разом зі всіма киянами не осоромите своїх пращурів і, коли настане час, життя свого не пошкодуєте за його свободу! Бо турбує мене день завтрашній...

— Слухаємо тебе, княже! День завтрашній і нас турбує!

— Ось для того я і зібрав вас, щоб повести про нього мову... Всі ви знаєте, яке велике лихо упало на нас. Таке велике, якого ще й не зазнавала земля наша. Половина її — по той бік Дніпра — вже лежить у руїнах. Брати наші — князі, бояри, простолюдини — побиті і постріляні, а жони і дочки їхні поганьблені. Хто уцілів, той кидає рідні місця і тікає світ за очі. Скільки їх із землі Рязанської, Суздальської, Переяславської, Чернігівської уже прибуло в Галичину та на Волинь — і не злічити! Вони шукають шматка хліба і захисту від поганих. Я широко відчинив двері свого князівства для всіх знедолених, і в моїй землі поселилося зараз стільки нових людей, що кожен четвертий або і третій мій підданий — то прише-лець. Ви про них чули, ви їх бачили, але вони не зупиняються у вас, бо Київ зараз сам опинився на межі з Полем... Бо Києву зараз...

Він замовк.

По гридниці прокотився гомін. Пролунали голоси:

— Ти щось знаєш, княже! Кажи!

Данило виждав хвилину, а потім твердо сказав:

— Знаю... По дорозі до вас я зустрів двох суздальців, які втекли з татарського полону. Вони повідомили, що Батига-хан поставив насупроти свого золотого шатра дев'ятибунчужний чорний туг — знамено війни [59]. Готується новий кривавий похід. А куди? Всі суміжні з Ордою землі завойовані Батием — булгари, половці, касоги, Північна Русь, Чернігівська і Переяславська землі... Залишилися лише ми! Ось куди направить свого коня окаянний Батий! На наші міста і села! І передусім — на Київ! Чому? Та тому, що він стоїть на їхньому шляху! Поки мунгали не візьмуть Києва, вони не зможуть піти далі — на Болохівську землю, на Галичину та Волинь, на Польщу та Угорщину... Та ви й самі знаєте, що хан Менгу вже побував під стінами Києва — розвідав, а Батий прийде зі всією ордою, щоб узяти його!

— Що ж нам робити, княже?

— А ви як гадаєте?

Спочатку бояри задумалися, почали переглядатися, перешіптуватися. Справді, що

робити? Ішлося ж про життя або смерть! Тут криком не візьмеш — треба добре помізкувати...

— Зібрати дружини з усіх земель, зібрати ополчення чорного люду — і виступити Батиеві назустрічі — крикнув боярин Микита Глібович, сухий сивий старик, що бував не раз київським тисяцьким.

— Послати гінців у Смоленськ, у Полоцьк, у Новгород, щоб прислали допомогу! — додав плечистий, крупноголовий Давид Корж, ще не старий боярин, що мав двір над обривом, що стрімко спускався до Хрещатого яру.

— Послати також послів до короля угорського та князів польських! Якщо Батий зламає нас, то дійде і до них! Хай пришлють дружини або розкошеляться на наймане військо! — вигукнув голосно Домажир і оглянувся назад — чи всі чули?

— Відіслати з Києва наші сім'ї! Хай залишаться тільки ті, хто здатен тримати меч в руках!

— Ні, ні, помирати — так разом!

Підвівся Дмитро.

— Княже! Доброчесні мужі київські! Я гадаю, перш ніж напасти на Київ, Батий неминуче вдарить по наших українних містах на Росі та по чорних клобуках, що здавна поселилися там. Він їх не залишить у себе в тилу. Тож треба нам подумати, як зміцнити тамтешні городки і городи... А Київ уже сьогодні готувати до облоги — кувати мечі, списи, виготовляти луки, стріли, завозити збіжжя, борошно, сіно для коней та худоби, яку ми приженемо в місто для м'яса! Обновити вали та заборолу! Розділити людей на десятки, сотні та тисячі і настановити старших! Це все треба зробити зараз, щоб не було пізно! — Дмитро, говорячи це, дивився на князя, а потім повернувся до гридниці. — А нам, ліпшим мужам київським, купцям та церкві, треба подумати і про те, щоб зібрати грошей, бо без них ми нічого не зробимо. Я завтра для початку внесу в київську скарбницю двадцять і п'ять гривень срібла... А як настане нагла потреба, то і все своє майно, і життя своє та життя синів своїх покладу на вівтар землі київської! Хто підтримає мене?

Гридниця загула. Твереза, поміркована, а разом з тим і запальна мова боярина Дмитра сколихнула всіх. Стало раптом ясно, що загроза ворожого нападу не десь далеко, за горами, не через рік, два або й три, а може, завтра чи позавтрьому... А це вже було страшно. У багатьох по станах поповзли холодні мурашки. Так, легковажити тут не слід! Дмитро правий — треба не ждати допомоги від короля угорського та князів польських, а самим розкошеляватися і щось робити!

Така була однастайна думка більшості, а хто був не згоден, той мовчав.

— А що скаже князь? — спитав хтось. — Тепер це наша спільна турбота.

— Так, спільна, — погодився Данило і виждав, поки уляжеться гамір. — І я уважно вислухав ваші думки і скажу ось що... Передусім про те, щоб зібрати дружини з усіх руських земель, ще не завойованих Батием. Чи можемо ми це зробити зараз і чи доцільно йти з дружинами в степ, щоб зустріти там ворога? Гадаю, ні! Сімнадцять літ тому ми зібрали дружини всіх південноруських князів — сто три тисячі воїнів, до нас

приєдналися численні половецькі орди — і що ж? На Калці татари нас погромили! Не було згоди між нами? Так, не було. А тепер, гадаєте, буде? Я сумніваюся, як і сумніваюся в тому, що хто-небудь пришле свою дружину на допомогу Києву... Треба нам визнати, що татари сильніші за нас. У них усі воїни кінні, а у нас багато піших — майже всі чорні люди. Це було також одною з причин нашої поразки на Калці — багато тисяч галичан князя Мстислава Удалого, що припливли по Дністру на човнах, були піші. А пішому проти кінного важко битися!.. Та й зброя у мунгалів ліпша, особливо луки, з яких стріли летять набагато далі, ніж з наших... А найголовніше — татар завжди більше, ніж нас, і вони всі на конях — ото ж швидше, ніж ми, можуть вибрати місце для удару, і напасти, і відступити, і обійти. Та й ще одно: а що буде з нашими містами та селами, з жонами нашими та дітьми, якщо ми в Полі зазнаємо поразки? Після одної-єдиної битви татари похапають їх голими руками!.. Ні, йти в Поле ми не можемо! Там Батий матиме над нами подвійну чи й потрійну перевагу, а це — смерті подібно! Тож за валами городів ми до якоїсь міри стаємо сильніші. Укріплення нас посилюють — будемо опиратися на них! Деякі, безперечно, упадуть, але не всі. Будуть такі, що витримають облогу. На них — наша надія!

Тепер подумаймо про князів польських та короля угорського. Чи є на них надія? Деяка є. Коли б нам пощастило переконати їх, що Батий, перемігши нас, добереться і до них, вони, може б, і прислали свої дружини. Але переконати їх важко. Князь Михайло уже був у короля Бели, хотів висватати його дочку Анну за сина Ростислава, щоб зміцнити військовий союз Києва і всієї Русі з Угорщиною, та Бела відмовив йому — не дав ні дочки, ні військової допомоги. Тоді Михайло, забравши сім'ю, яка мала притулок у мене, поїхав у Польщу, до свого родича князя Кіндрата. І що ж? По дорозі його пограбували німецькі бюргери, а внучку навіть убили. А князі польські, не відчуваючи прямої загрози від татар, не поспішають з допомогою йому... Однак я думаю, треба ще раз спробувати прихилити на свій бік Белу угорського і в надії на це я незабаром поїду з сином Левком до нього. Може, мені пощастить висватати за Лева його молодшу дочку, а разом з нею привести угорські полки в Галичину.

Бояри й купці слухали князя уважно, але по всьому було видно, що турботи їх не кидають, а ще тяжче налягають на плечі.

— А все-таки — що ж нам робити, княже? Не здаватися ж на милість Батия! То як же з ним битися? — пролунали стривожені голоси. — Ти сам кажеш, що він сильніший за нас...

Данило підняв перед собою руки — стиснув кулаки.

— У нас один вихід — оборонятися в укріплених містах! За їхніми могутніми валами, за високими заборонами нас не так просто дістати, а з-за них ми можемо завдавати нападникам дошкульних втрат. Це — головне! Русь повинна перемолоти на своїх городищах Батиеву силу! Хай він і далі суне вперед, хай падатимуть наші міста і гинуть їхні захисники, але ж настане такий час, коли Батиеві сили вичерпаються і він змушений буде зупинитися або й повернути назад. Я не знаю, де це станеться і холи, та вірю, що так буде!..

Всі мовчали. Князь говорив суворо правду, від якої ставало моторошно. Чи ж утримається Київ, чи впаде разом з ними? Тоді — смерть!

— Батигу-хана не зупинили високі вали Рязані, Володимира, Козельська, Чернігова, Переяслава. Невже князь думає, що Київ його зупинить? — запитав Карпило, молодий багатий купець.

— Не знаю, — твердо відповів Данило і в свою чергу кинув у притихлу гридницю зустрічне запитання: — А хіба є інший вихід? Га? Мовчите? Я іншого не бачу!

— Отже, Києву готуватися до облоги? Так треба розуміти?

— Так, боярин Дмитро сказав те, що думаю і я, — готуватися до облоги, до оборони! У Києві п'ятдесят тисяч люду, кожен четвертий — воїн. Та сюди, під захист його стін, збіжиться ще півстілки ж! Сила ваша буде велика...

Тут його перебив Дмитро.

— Княже, чому ти говориш про нашу силу, а не про свою? Хіба твоя дружина мала і хіба галицькі та волинські полки не захищатимуть нашого міста?

— Ні, не захищатимуть! — рішуче відповів Данило і хвилину помовчав, обводячи твердим поглядом ошелешених киян.

— Чому? Хіба ти не наш князь? — вражено глянув на нього Дмитро.

— Князь я ваш, але в Києві не залишуся! Найближчим часом хочу поїхати до короля Бели. Може, пощастить схилити його до союзу з нами. Після того — пощастить чи не пощастить — я залишуся в Галичі, щоб бути в осередді свого князівства, де матиму змогу черпати сили для себе і для допомоги вам та іншим містам... Київ зараз став вістрям нашого списа, направленого проти Поля, супроти нього передусім і вдарить Батий. Чи буду я тут, чи не буду, ви, гадаю, оборонятиметеся до кінця, а ми по своїх галицьких та волинських городах теж стоятимемо на смерть! Зараз ідеться не про Київ чи Галич, а про всю нашу землю, і я вважаю, що князь має бути там, де принесе більше користі!

— Кого ж ти, княже, залишиш замість себе в Києві? — спитав єпископ. — Потрібен муж вельми хоробрий і досвідчений у військовому ділі!

— Такий муж серед вас є! — не задумуючись, відповів Данило. — Він зі мною був на Калці — стояв проти нашого нинішнього ворога лицем до лица. Не в одному бою відстоював він Київ і честь князів, яким служив. Муж досвідчений і достойний!

— Хто ж це?

Гридниця завмерла. Ані покашлювання, ні сопіння, ні шаргання ногами. Здавалося, ніхто навіть не дише.

— Боярин Дмитро, — відповів князь суворо, ніби даючи зрозуміти всім, що всякі сумніви у його виборі не повинні мати місця. — Він буде київським тисяцьким і воеводою — я залишаю його замість себе! І ви повинні слухатися його, як мене самого!

Гридниця зітхнула полегшено. Цей вибір ні в кого не викликав заперечення. Дмитра в Києві любили і поважали за щедрість, справедливість і доброту. Та й у військовому ділі муж він справді досвідчений!

Дмитро підвівся і, мовчки вклонившись князеві, сів.

Один Домажир засовався на лаві.

— Княже, а я... Отже, я...

Данило зрозумів стан його душі. До того ж був він мудрий і не захотів напередодні великих подій, що грізно, як відчували всі, насувалися на Київ, залишати в місті іскру, з якої заздрість і підлість могли б роздмухати всепожира-юче полум'я розбрату. Тому швидко сказав:

— На випадок смерті чи тяжкого поранення тисяцького Дмитра ти його заступиш, Домажире! Це теж моя воля!

Домажир полегшено зітхнув і від задоволення почав рожевіти. Він уже відчув смак влади, і йому було важко розставатися з нею. Тепер же князь залишав якусь надію. Заступник тисяцького, а там, дивись, і знову тисяцький! Правда, він, мабуть, не розумів до кінця, в який час ця влада приходить до нього.

Під кінець Данило знову низько вклонився киянам.

— Кланяюся вам, бо ви перші грудьми станете проти ворога, і сподіваюся зустрітися з вами в ліпші часи! І хочу тоді обняти всіх вас!

На очах багатьох виступили сльози. Тепер кожен розумів таємний смисл княжих поклонів: Данило не тільки вручав їм долю Києва в їхні руки, а й прощався з ними. Може, назавжди!

Розділ IV

КНЯЖА ГОРА

1

Після обіду Никодим з Горпиною вклалися у комірчині спочивати, а Добриня сів на лавку під крислатою грушею і, підставивши обличчя теплому сонцю, задивився на білих голубів, що шугали у високості. Вони нагадали йому Калиновий Кут, де ось так же шугали і голуби, і горлиці, і чаплі, що гніздилися в Жорнівському лісі, за Ірпенем. Захотілося додому, в той розкішний і дорогий серцю куточок землі, що здавався йому найкращим на світі.

Та чому здавався? Він і був найкращий! Розкішні ліси довкола, луги, поля, озера, тиха, спокійна річка. А сонця, сонця — хоч відбавляй! Чого ще треба?

Він би і зараз полинув туди, та Дмитро, їдучи до князя, наказав дочекатися його. Отож і нудився з самого ранку, не знаючи, куди себе подіти.

Тут його увагу привернули молоді бояри — Степан та Микола. Вийшовши з терема, вони рішуче повернули прямо до нього. З чого б то? В грудях тьохнуло — невже все те ж? Невже знову мова про Янку?

Поки їздив до Галича, трохи призабулося невдоволення боярині Анастасії. Думав — минулося. А воно, бач, не минається. Як повернувся, так відразу і відчув, яким лихом дише вона на нього, ну, а заодно з нею і її сини. Лише засмучені оченята дівчини, яка не приховувала ні від кого свого горя, та приязне ставлення боярина Дмитра утримували його від негайної втечі з цього двору.

Брати підійшли і мовчки сіли обабіч нього. Довго сопли, не кажучи нічого. Він теж мовчав: чекав, що буде далі. Насуплені обличчя і стиснуті кулаки на колінах свідчили,

що розмова буде важка.

Почав Степан — відразу круто.

— Ти чого тут сидиш?

— Чекаю боярина. Такий був його наказ.

— Я не про те... їхав би ти звідси, хлопче, і більше не з'являвся! Ось я про що!

— І не баламуть Янку! Не тривож матір нашу — бояриню! — додав Микола. — Чого пристав до дівчини? Чого зводиш її з ума? Чи вона тобі рівня? Сам би подумав! До неї сватається син тисяцького!

— Я їй не рівня, — погодився Добриня. — Але я її не баламучу і з розуму не зводжу.

— Ніби ми не бачимо, що з нею діється!

— Ну, я в тому не винен. Плаче вона не через мене.

— Слухай, хлопче, не прикидайся ягнятком! — підвищив голос Степан. — Не думай, що коли ти заступив собою Янку та зробив нам деяку послугу, то все тобі тут дозволяється! Ні, братику! Ми й так до тебе ставимося поблажливо, бо вдячні тобі за гарні вчинки. Не кожен здатен на таке! Але ж не ставай нам поперек дороги, бо терпець коли-небудь увірветься! Тоді нарікай на себе!

Добриня розумів, що брати ледве стримуються, щоб не випхати його силоміць за ворота. Ну, що ж — не ждатиме він приїзду боярина, а відразу вирушить у дорогу. Ще сонце височенько — до перших півнів буде в Калиновому Куті.

Він підвівся і мовчки попрямував до навісу, де стояв кінь. Власне, кінь був боярський, але Дмитро подарував його йому ще перед поїздкою в Галич. Та й хіба не заробив? Чи боярин збідніє? Має ж у своїх маєтках цілі косяки!

Швидко осідлавши Гнідого і приторочивши до сидла сакви з хлібом, солониною та цибулею, він, не поспішаючи, рушив до воріт. На півдорозі зупинився і глянув на братів, що мовчки стежили за його приготуваннями.

— Прощайте! Я більше ніколи не повернуся сюди, щоб не завдавати вашій родині, що так тепло і щиро привітала мене, прикрощів і нещастя!

Він хотів ще сказати, щоб боярин не ображався на нього за поспішний від'їзд, але, передумавши, махнув рукою і смикнув за поводи.

— Вйо!

Посеред двору його наздогнав Микола. Підбігши, поклав йому на плече руку, винувато опустив очі.

— Ти ось що, Добрине, не сердься на нас, — промовив глухо. — Ти хороший хлопець, хоч і смерд, але ж... Ну, сам розумієш... Так треба!

— Розумію, — з натугою в голосі відповів Добриня і знову торкнув коня. — Но-о!

Та тут над ворітьми закалатало било.

— Батько приїхав! — з радісним криком кинувся до воріт Микола і підняв заціпку. — Заїзди, тату!

Це справді був боярин Дмитро. Боярин віддав синові коня, окинув оком двір.

— От добре, що ви всі тут! Маю звістку, та й побалакати треба! — Він попростував до лавки, сів. — Підходьте ближче!

Добрині було ніяково, і він лаяв себе, що не виїхав з двору трохи раніше. Тепер, чого доброго, Дмитро помітить, що між ним і Миколою та Степаном пробігла чорна кішка, почне розпитувати. А що сказати?

Та боярин був чимось так заклопотаний, що нічого не помітив. Був заглиблений у себе і думками витав бозна-де, аж поки Степан запитав:

— Так що ж за звістка? Ми тебе слухаємо, татуї Дмитро тихо промовив:

— Князь Данило настановив мене київським тисяцьким, воєводою.

Це була для всіх справді несподівана новина. Степан здивовано вигукнув:

— Та ну! Ух, ти! Чому ж ти не радієш, батьку?

— А чому радіти? Турботам, що впадуть на мою голову?

— Ну, які там турботи! Хіба що Домажир злитиметься! Заздритиме!

— Е-е, що там Домажир! Якщо дурний, то хай злиться! Але то пусте! Князь Данило завтра від'їжджає до Галича, а Київ залишає напризволяще! Ось моя справжня неприємна звістка!

— Як залишає?.. Не хоче бути великим князем? Ще такого не бувало! А хто ж порядкуватиме в Києві? — Сини були страшенно вражені.

— Виходить, я. І за князя, і за тисяцького. І це тоді, коли ось-ось нагрянуть непрохані гості!

— Батий з ордами?

— Батий.

— Ти це знаєш напевне, тату?

— Батий підняв чорне знамено війни! Отже, незабаром вирушить у похід, а може, вже й вирушив і ось-ось буде тут. Про це повідомив князь Данило.

Від цієї звістки всі заніміли. Степан помітно зблід і перестав розпитувати батька, у Миколи округлилися очі, а Добриня раптом відчув, як, незважаючи на спекотний день, поза спиною прокотився неприємний холодок.

Нарешті до Степана повернувся дар мови, і він хрипло видавив з себе:

— Що ж нам робити?

— От давайте гуртом і поміркуємо. А завтра, після від'їзду князя, зберу боярську думу — теж подумаємо...

— Ет, що ми тут надумаємо! — махнув рукою Микола. — Якщо ти вже щось надумав, то й кажи, а ми послухаємо!

Дмитро важко зітхнув. З його стомленого лиця остаточно злетіла подоба ледь помітної усмішки, що з'явилася, коли він побачив синів та Добриню. Тепер воно стало похмурим, заклопотаним. Різкіше здвинулися до перенісся брови, так що між ними залягла сувора зморшка, а плечі опустилися, ніби на них наліг непосильний тягар. Здавалося, боярин враз постарів на кілька років.

— Що тут скажеш? Якщо Батий справді піде на нас, то буде нам нелегко. Але ж не тікати нам з Києва! Де ж знайдемо міцнішу фортецю? Київ — це Київ! Будемо тут оборонятися! Така моя думка... А раз так, то тривалої облоги нам не уникнути. Отже, треба до неї готуватися — запастися зброєю, збіжжям, салом, м'ясом, дровами, сіном

для худоби. Ось із чого треба починати, поки не пізно! Завтра й почнемо... Ти, Миколо, поїдеш у наші маєтки — в Музичі та Личанку — із тіунами розпочнеш молотьбу. Хай не ждуть до осені та до зими, а зараз молотять і зерно везуть до Києва. Хай везуть також сіно, овес, товч, щоб було чим годувати худобу, коней, птицю та свиней, яких смерди приженуть до Києва, як тільки дам знати... А ти, Степане, вирушиш на Тетерів у наші маєтки і зробиш там те ж саме. Зрозуміли?

— Зрозуміли.

— От і добре... Це ж зроблять також інші бояри, купці та монастирі, і ми запасемося гуртом усім необхідним.

— Скільки ж може тривати облога? Місяць, два чи півроку?

— Облога може тривати стільки, скільки Батиева орда матиме чим харчуватися тут, під Києвом, а головне, скільки вистачить паші для коней. Думаю, не більше двох-трьох місяців, а потім змушена буде зніматися і йти далі. Орда і на війні, як і під час миру, повинна постійно рухатися, щоб випасати свої табуни та стада. За місяць чи два довколо Києва на відстані п'ятдесяти або й ста верстов татари і їхні коні та верблюди з'їдять усе, що можна їсти. На це покладаю всі надії наші. Якщо вистоїмо, то врятуємося, а якщо ні, тоді... Ну, ви самі знаєте, що Батий зробив з Рязанню, Володимиром, Переяславом та Черніговом...

— Знаємо, — тихо відгукнулися Микола та Степан. А Добриня подумав, що знають вони мало, бо не бачили тих жахів на власні очі, не чули страшного гуркоту обкованих залізом пороків, під ударами яких тріщать найміцніші ворота і здригаються та осипаються вали, шаленого посвисту тисяч стріл, що затьмарюють небо, брязкоту мечів та грюкоту щитів, коли нападники, як сарана, здираються на міські стіни і сходяться врукопаш з захисниками їх, бо не стояв у їхніх ушах несамопитий, нелюдський крик жінок та дітей, яких рубали шаблями та били сокирами і булавами ошалілі завойовники, бо смердючий дим пожарищ не виїдав їм очі, а нутро їхнє не виверталося навиворіт від нестерпного запаху тисяч трупів та моря пролітої крові. А він все те бачив у Переяславі та Чернігові, а також по інших, менших, містечках Переяславського та Чернігівського князівств. І від однієї думки, що така жахлива доля може спіткати Київ та киян, у нього завмирало серце, а спину обсипало морозом.

Із задуми його вивів голос боярина. Дмитро, ніби радячись сам із собою, тихо промовив:

— Є ще одне діло. Дуже важливе. Треба комусь їхати на Рось — у Юр'їв [60], Торцьк, на Дівич-гору та Княжу Гору і оповістити тамтешніх поєвод про те, що першого удару Батий завдасть їм, бо не залишить він у себе в тилу такої сили. А ще ж там не менше п'ятдесяти тисяч чорних клобуків! Кожен третій з них — воїн! Ні, не обмине їх Батий своєю увагою — ударить по них. Та й через Дніпро зможе перейти лише там — по зарубинському чи канівському бродах. Отож треба комусь їхати туди! Може, тобі, Добрине? Гадаю, в такий час ти залишишся у мене на службі...

Останні слова застали Добриню зненацька. Він не сподівався такого повороту подій. І вразило його не те, що йому доведеться після далекої і нелегкої поїздки до

Галича знову їхати хтозна-куди, а те, що він, поступивши на службу до тисяцького, мимоволі залишиться в Києві, в оточенні боярина і його сім'ї. Він глянув на Миколу і Степана — ті були вражені не менше за нього.

Що ж робити?

— Все це для мене така несподіванка, боярине! Я ж збирався додому!

— Ну, домівка — не вовк, не втече! — відповів тисяцький. — Заїдеш по дорозі й додому, бо твій шлях спочатку лежатиме на Звенигород, Чорногород [61], Юр'їв... Ну, а на службу до мене хочеш не хочеш доведеться поступати: така воля князя. Правда, він хотів би взяти тебе з собою в Галич, але я подумав, що ти пригодишся і тут, у Києві. Чи як? Вибирай!

Добриня розвів руками.

— Та вже якщо дозволяється вибирати, то хай буде Київ. До Галича мені їхати не з руки, — сказав твердо.

І з якимось — хай і невеликим — почуттям злорадства, що раптом ворухнулося в серці, глянув на боярчуків. Вони теж дивилися на нього, але здивовано й розгублено. Ще б пак! В одну мить їхні потуги пішли шкереберть! Добриня знову залишається тут і після прибуття з Росії буде вхожий до їхньої оселі!

2

Другого дня, надвечір, Добриня прибув до Калинового Кута. Вдома провів лише одну ніч, а вранці, порадивши рідним і сусідам не ждати нападу, а влаштовувати в навколишніх лісах тайники, вирушив далі в путь.

Перша його зупинка була зовсім близько, на тому боці Ірпеня, в Лисівському монастирі [62]. Розташований на узвишші, на крутому березі річки, монастир являв собою добре укріплену фортецю з дерев'яними стінами, вузькими вікнами-бійницями та печерами, прокопаними в твердому лесовому підґрунті, що виводили вниз, до води, та в ліс.

Добриню провели до ігумена Якова. Це був ще не старий, дебелий чоловік з густою чорною гривовою на голові і такою ж чорною, подекуди покращеною сивинками бородою. Він знав Добриню з давніх літ, тому й привітав, як давнього знайомого.

— Заходь, сину, заходь!

Келія ігумена нічим не відрізнялася від келій інших ченців — невелика, напівтемна, бо вузьке віконце пропускало мало світла. В одному кутку — просте дерев'яне ліжко, в другому — стіл та два стільці, на стінах — потемнілі від часу ікони, на столі — книги, біля дверей — липове цеберце з водою та ковшик.

Ігумен показав на стілець.

— Сідай! Кажі, чого прийшов!

Добриня витягнув з-за пазухи листа боярина Дмитра до воєвод, ігуменів, священників та тіунів з проханням вислухати його і зробити все, що він скаже, бо то наказ самого князя Данила. Мовчки простягнув.

Ігумен прочитав і, не приховуючи подиву, запитав:

— Що ж ти маєш мені сказати, отроче? Добриня розповів про зміну князів на

великокнязівському київському столі та про чутки, що доходили з Поля, про готування Батия до великої війни. Ігумен перехрестився.

— Спаси і помилуй нас, Господи! Кара небесна гряде на наші голови! Коли ж її чекати?

— Хто теє знає? — розвів руками Добриня. — Але коли вже Батий підняв чорне знамено війни, то не для того, щоб лише погрозити комусь. Це знак, що буде великий похід! А коли? Може, через місяць, а може, й завтра...

— Кажуть, Батий не чіпає ченців, черниць і священиків?

— Це не так, отче. Я був мунгальським полонеником, коли тумени Батия ввірвалися в Переяслав, і на власні очі бачив, як горіли церкви, собори й монастирі, як ченців убивали, а молодих черниць безчестили, як дубовим соїлом розтрошили голову преподобному єпископові Симеону, а решту кліру потопили в Трубежі... Справді, буває й таке, що окремим священикам Батий залишає жаття, але тільки таким, хто разом з городянами не чинить спротиву і молиться за здоров'я хана та проголошує йому осанну [63].

— Ми за поганих молитися не будемо!

— Тоді повинні оборонятися! Закличте до себе чоловіків з Калинового Кута, готуйте зброю, припаси — і стійте на смерть!

— А жінки, діти?

— Хай ідуть у ліси... Когось, звичайно, знайдуть, схоплять, уб'ють, заберуть у полон, але хтось, можливо, й залишиться...

— Про страшні діла розповідаєш ти, отроче.

— Про страшні. Та іншого виходу немає. Ворог сильний, лютий і безжальний. Його ані впросити, ані вмовити! Залишається одно — битися до загину!

— Будемо битися, сину! — сказав тихо ігумен і поклав перед собою на коліна важкі кулаки, ніби хотів цим переконати молодого співбесідника, що наміри його тверді.

— І ще одно, отче. Боярин Дмитро просив оповістити люд по селах про небезпеку — хай кожен шукає собі захисту, хай ідуть у Київ, у Василів, у Звенигород, Чорногород, Ясногород, Білгород. Хай там разом з городянами обороняються!.. І дай знати, отче, воеводам у Василеві та Ясногороді, а в Звенигород та Чорногород я заїду сьогодні сам... Благослови, отче, в дорогу!

— Може, потрапезуємо? — спитав ігумен, осіняючи його хрестом.

— Ні, отче, я ситий — снідав дома. А дорога далека — мушу їхати!

Келійник вивів його у двір, відчинив ворота. Добриня спритно скочив у сідло і повернув праворуч, до лісу, на биту дорогу, що пролягла понад Ірпенем від Білгорода до Звенигорода та Чорногорода, а там далі через Змієві вали — до Юр'єва та до Галича.

3

Майже два тижні їхав Добриня від міста до міста, від городища до городища, від селища до селища — спочатку понад Ірпенем на захід, а потім понад Россю на схід, сповіщаючи воєвод, тіунів, духовенство, чорний люд та чорних клобуків про небезпеку. Нарешті на початку вересня прибув до Княжої Гори, старовинного городища,

розташованого на високому шпилі, якраз там, де Рось впадає в Дніпро. Воно було добре укріплене самою природою. З трьох боків його оточували стрімкі урвища та яри, порослі непролазними хашами. З четвертого, від поля, вузький перешийок материка був перекопаний глибоким ровом. Високий вал та міцний дубовий частокіл по ньому доповнювали ці природні оборонні укріплення і робили городище майже неприступним.

Стояв у розпалі сонячний передосінній ранок, коли Добриня під'їхав до Княжої Гори. Тут, видно, як і всюди, не ждали біди. Ворота розчинені навстіж, на луках понад Россю косарі косили буйну отаву. Одягнуті ще по-літньому в білі сорочки жінки й дівчата йшли за ними слідом і граблями та дерев'яними вилами-дворіжками розтрушували її тонким шаром, щоб швидше сохла.

Добриня торкнув коня і рушив до воріт, але тут з них виїхало кілька вершників. Усі були при зброї: мечі, луки, списи, у тулах повно стріл. Попереду на гнідому огиреві басував немолодий уже, але ще міцний, широкоплечий чоловік. Його чорна кострубата борода закривала півгрудей, над нею червонів спечений на сонці кирпичний ніс, а з-під крутого лоба зорило одне-єдине око — друге чоловік десь загубив.

Помітивши незнайомця, він зупинився, по-буйволячому нагнув голову.

— Ти хто, хлопче? Звідки і до кого?

Добриня вклонився.

— Я посланець великого князя київського Данила та тисяцького Дмитра, їду до воєводи Всеслава. А звати мене Добринею.

— Я воєвода Всеслав, — сповістив одноокий і, не приховуючи подиву, запитав: — От тільки не розумію, чому ти назвався посланцем князя Данила та тисяцького Дмитра? Хіба... Ти хочеш сказати, що в Києві...

— Так, зараз у Києві новий князь і новий тисяцький, — закінчив його думку Добриня. — Вони й послали мене на Поросся, щоб я попередив усіх про можливий напад хана Батия.

— Батия? — Звістка, видно, приголомшила воєводу, бо він, розкривши рота, так і забув його стулити і довго кліпав єдиним оком: — Ти хочеш сказати, що на нас ідуть татарове? Коли ж їх ждати тут?

— От цього я не знаю. Дмитро просив, щоб ви слідкували за Полем і, як тільки помітите ворога, сповістили Київ і всі навколишні городи.

— Гм, от так притичина! — воєвода розгублено оглянувся на своїх супутників. — А ми тут саме зібралися на лови...

Його подив був такий непідробний, страх видимий, а розчарування і розгубленість такі безпосередні, що Добриня не зміг стримати усмішки.

— Лови, воєводу, доведеться відкласти. Князь наказав готуватися до оборони і в разі нападу — стояти на смерть! Передусім треба вислати дозори до бродів через Дніпро — один на південь, за Рось, а другий на північ, до Зарубинецького броду. Потім — завезти в городище припаси, зброю, зібрати людей... Лови таки доведеться відкласти!

Воевода Всеслав розвів руками, надовго задумався, досадуючи, мабуть, що не пощастить поганятися за дичиною, а потім рішуче сказав:

— Побий мене грім, хлопче, якщо ти не зіпсував нам сьогодні день! Та що поробиш? Щоб не стати легкою здобиччю іншого ловця — хана Батия, доведеться тебе послухатися. Пошлю дозорців — хай постережуть броди! — І вже зовсім іншим голосом, твердим, суворим, звернувся до молодиків, що стояли мовчки позаду: — Ось що, синки, припаси у вас є, коні свіжі — гайда в дорогу! Ви, Іванцю та Петрусю, за Рось, а ти, Дмитрику, з Грицьком поїдеш до Зарубинців! Слідкуйте пильно! Як тільки помітите орду, мчіть до мене! Заміну пришлю завтра над вечір... Зрозуміли?

— Зрозуміли, батьку. Дозволь рушати?

— Рушайте! І пильнуйте добре, щоб самим не стати здобиччю степовиків! Ми ж з Добринею залишимося дома. Йому після дороги не гріх і спочити. Чи не так?

— Так. Спочину день чи два — та й назад, до Києва.

— Ну от. А я займуся іншим. Діла у нас, бачу, буде зараз невпрогорт.

Спочити кілька днів Добрині не пощастило. Наступного ранку, коли він ще спав на сіновалі, до нього заглянув воевода Всеслав — гукнув:

— Вставай, голубе! Вставай! Татари!

Добриня миттю підхопився. Сон — як рукою зняло. Спочатку він подумав, що воевода жартує, хоче його налякати, але тут же, вийшовши з повіті, побачив у дворі стомлених, прибитих дорожньою пилюкою, якихось наляканих, пригнічених синів воеводи — Дмитрика та Грицька, що тримали за повіді змокрилих від швидкої їзди коней, а навколо них — увесь численний рід: високу, худу його жону Килину, двох дочок-отроковиць, трьох невісток, до яких горнулися білоголові дітваки, — і думка про жарт відразу відлетіла.

— Де татари?

— Хлопці кажуть — переправляються Зарубинським бродом через Дніпро. Чолові, тобто передові загони уже встигли перетнути степ аж до Росави, а задні ще тільки підходять з того боку до переправи. Іде їх тьма-тьмуша!..

Перетнули степ! Ця звістка змусила Добриню здригнутися.

— Як же я доберуся до Києва?

— Ніяк не доберешся, якщо не хочеш потрапити їм до рук...

— Не хочу!

— Тоді доведеться тобі залишитися з нами.

— Але ж я повинен сповістити боярина Дмитра і всіх киян про нашествя! Як же я можу залишатися тут?

— Ну, про це не слід турбуватися. Уже, напевне, хто-небудь з Іван-города чи з Чучина скаче до Києва з такою звісткою... Нам треба турбуватися про інше — куди повернуть татари? На Київ чи спочатку на нас, тобто на Поросся?

— А ви як думаєте, батьку?

— Я думаю — вони спочатку вдарять на Поросся, — невпевнено відповів Всеслав, а після роздуму додав: — Хоча можуть відразу піти і на Київ... Це вже як захоче Батий.

Йому нашого розуму не позичати.

Пам'ятаючи слова воєводи Дмитра, Добриня заперечив:

— Ударять вони спочатку на Поросся, бо Батий побоїться залишати у себе в тилу велику військову силу. А окрім того, йому потрібен полон.

— Полон? Для чого?

— Мунгали звикли всі найважчі та найнебезпечніші роботи в поході перекладати на плечі полонеників. А їх на початку походу у них або обмаль, або зовсім немає. Тож вони постараються набрати якомога більше люду тут, на Пороссі.

Воєвода пильно вдивлявся своїм єдиним оком у молодого киянина, потім скрушно похитав великою кудлатою головою.

— Отже, вдарять вони спочатку на нас... Треба скликати людей! Бийте у вічковий дзвін, хлопці!

Хтось швидко метнувся до невеличкої дерев'яної церкви. Поки лунав вічковий дзвін, скликаючи всіх у городище прибули ще два сини воєводи — Іванцьо та Петрусь, які їздили за Рось. Ледве скочивши з коней, загукали в один голос:

— Батьку, татари! Переправилися через Дніпро! Сюди йдуть!

Жінки заголосили, їм завторили діти. Невидимий жах почав заповзати в людські серця, сковувати їх крижаним холодом.

— Боже, Боже, що з нами буде! — зойкнула стара воєводиша і пригорнула до себе білявих простоволосих онуків. — Дітоньки мої! Мої голуб'ятонька! Мої перепеленятонька!

Діти злякано тулилися до бабусі.

— Цитьте! Не гомоніть! — гримнув воєвода Всеслав. — Що буде, те й буде! Що людям, те й нам! Але ж не піддаватися проклятому Батиеві — будемо битися до останнього! Хлопці, збирайте людей! Шліть гінців у найближчі села — хай усі тікають сюди, в городище! Та не з голими руками, а зі зброєю! Та й збіжжя, скільки мають, — хай прихоплюють з собою! Та й всілякі інші припаси нам не завадять! Щоб було що кинути на зуби!

Молоді воїни сідали на коней і шпарко пускалися навскач. А назустріч їм уже поспішали поршани — з дітьми, з худобою, з домашнім скарбом. І їх підганяли тривожні невгаваючі звуки голосистого вічового дзвона — бем, бем, бем!..

4

Надвечір того ж погожого дня тумени Батия почали затоплювати Поросся: мов сльота-сквира, нахлинули вони на обидва береги прадавньої слов'янської ріки, що довгі століття була південним рубежем Київської землі, і заповнили її селища, а високі городища обступили і взяли у важкі обійми.

Княжа Гора першою грудьми зустріла страшну навалу. Не всі довколишні поршани встигли сховатися за її валами. Багато хто відразу став легкою здобиччю нападників, дехто втік у ліси, а найспритніші перепливали Дніпро і пірнули у зелені хащі його безмежних плавнів. Та все ж більшості пощастило заховатися за валами городища, і тепер воно нагадувало розворушений мурашник. Всюди вешталися чоловіки, жінки,

діти, іржали прив'язані до конов'язів коні, ревла худоба. Всі були стривожені, налякані — ждали біди, ждали смерті.

Воевода Всеслав з синами і Добринею стояв на надбрамній вежі, коли на дорозі, що вела з Дівич-гори, з'явився, здіймаючи куряву, великий кінний загін. Татари! Вже видно кошлаті малахаї вершників, широкі вилицюваті обличчя з вузькими очима, криві шаблі при боках, Тонкі списи, незвично вигнуті луки та пишні бунчуки з кінських хвостів, що розвівалися на вітрі.

Воевода перехрестився.

— Яка сила пре! Боже, яка страшна сила! Чи й вистоїмо?

Добриня знав, що вистояти Княжа Гора не зможе. Переяслав не втримався! Чернігів не вистояв! А Княжа Гора проти них — що горобець супроти орла! Однак нічого цього не сказав, навіщо вносити у серця захисників сум'яття, зневіру і розгубленість? Досить того, що в самого на душі камінь. Вимушено залишившись тут, він швидко зрозумів, що його знову жде або смерть, або полон.

Татари зупинилися на чималій відстані від городища і, не злазячи з коней, довго розглядали його, перемовляючись між собою. Незабаром до них підійшли ще два загони, і один з них рушив яром праворуч, а другий — яром ліворуч, обступаючи шпиль з усіх боків.

— Невже так зразу підуть на приступ? — прошепотів Всеслав, витираючи сльозу із незрячого ока.

Він звертався до Добрині, що єдиний серед захисників фортеці зблизька знав звичаї і поведки цих незнаних тут досі племен. Але Добриня лише низав плечима.

— Важко передбачити, що зроблять мунгали. Однак я не думаю, щоб вони ось так зразу пішли на приступ. Гадаю, спочатку спробують умовити нас здатися по добрій волі. Так вони робили повсюди.

Він не помилився. Від гурту вершників відокремився один і, під'їхавши до рову, гукнув:

— А-гея! Орусути! Твоя моя не стріляй! Відчиняй ворота — здавайся! Мало-мало жити будеш! Мало-мало їсти будеш! Моя твоя не чіпай! Моя твоя не скривджуй! Ворота мало-мало відчиняй!

Добрині така пісенька була давно відома, і він підсміювався з потуг не дуже вправного посла, а воеводу і його синів вона обурила.

— Ах ти, сучий сину, чого захотів! Мало-мало відчиняй! — перекривив татарина старий. — А стріли в пельку не хочеш?

Він схопив лука і висмикнув із шкіряного тула стрілу. Та Добриня притримав його руку.

— Чекай, батьку, не стріляй! Посол же! Я хочу порозмовляти з ним, може, дещо вивідаю.

Всеслав трохи охолов, відклав лука, але буркнув спересердя:

— Посол! До нігтя б його — і край! Як вошу!

Добриня перекинувся через дерев'яне забороло.

— Гей, ти, мунгале, як тебе звати? І хто ти? Той здивувався, почувши рідну мову, вище задер голову, виставивши наперед худу хрящувату шию і прижмутивши і без того вузькі очі.

— Я десятник Товрул. А тебе як звати?

— Мене звати Добринєю.

Товрул на якусь мить завмер, потім раптом ляснув себе долонями по стегнах і вигукнув:

— Ой-бой! Добриня! Авжеж — це ти! Я пам'ятаю тебе! Ти богол Жадігера, брата Жокте, що був послом Мунке-каана до орусутського князя в Києві! Я пам'ятаю тебе!

Тепер настала черга здивуватися Добрині. Він просто був ошелешений словами кочовика. Як? Його знає цей арат?

Звідки? Хто він такий?

— Чоловіче, ти, напевне, з тумену Мунке-каана, якщо знаєш мене? Та ще, може, із сотні Жокте або й самого Жадігера?

— Ойє, ойє, ти не помилився, орусуте. Я справді із тумена Мунке-каана, хай береже його Вічне Небо!

— А Жадігер? Він тут?

Товлур прицмокнув язиком.

— Жадігер! Дзе-дзе! Жадігер став благородним нойоном! Джагуном! Сотником! Ойє! Ойє!

— Сотником? За які ж такі заслуги?

— За смерть брата Жокте.

— За смерть брата?

Товлур пояснив:

— Жадігер дуже побивався за братом. Щоб утішити його, Мунке-каан віддав під його руку баатурів Жокте. І Жадігер утішився. Тепер він знатний нойон!

— Він тут? І ти в його сотні?

— Ойє, він тут, і я в його сотні десятником, я супроводив посольство Жокте до Києва і бачив тебе там. Та й сам Жадігер не раз згадував тебе. "Мій покійний брат Жокте та мій богол-орусут Добриня вивели мене в люди! Коли б Жокте не звершив подвигу в Чернігові і цим не звернув на себе увагу Мунке-каана, хай будуть благословенні його дні, та коли б у мене не було розумного богола

Добрині, якого Жокте захотів узяти з собою, коли йшов послом до Києва, то хіба б каан знав, що існує на світі такий собі Жадігер, пастух-арат з Керулена, хіба б зробив своїм нойоном-сотником? Ні! Ось чому я кажу, що Жокте і Добриня мають пряму причетність до мого сьогоднішнього возвеличення Завдяки їм Мунке-каан приблизив мене до себе!" — так, бувало, напившись кумису та торо-суну [64], казав Жадігер. Зараз він тут, і ти зможеш зустрітися з ним... Відчини нам ворота городища — і станеш у Жадігера правою рукою, станеш першим нойоном серед своїх орусутів! Ойє! Ойє! Відчини нам таємно вночі ворота! Ніхто ж орусутів не розуміє, про що ми домовляємося. Відчини нам ворота!

Добриня зацікавив. Його штовхають на зраду! Пропонують владу і почесні за життя і свободу сотень рідних людей... Гм, а чого ж ти, власне, дивиєшся і обурюєшся, чого хотів від завойовників? Ти ж добре знаєш, що вони чинять так повсюди, де проходять: намагаються пересварити союзників, щоб легше знищити їх поодиночі, засилають вивідачів у ті міста і племена, які хочуть підкорити, підмовляють і улаштовують обложених піддатися, а якщо вони не погоджуються, знаходять зрадників, які допомагають проникнути в городище чи в місто... Так, все це він знає, та все ж слова посла обурили його, і він гнівно відказав:

— Якщо Менгу-хан хоче взяти Княжу Гору, то хай візьме її сам — без моєї допомоги! І хай не шукає підлих шляхів, а, як чесний воїн, витягає шаблю і стає до відкритого бою! Воріт я не відчиню! І ніхто з нас не відчинить! Тут зрадників не було і не буде! Так і скажи Менгу-ханові і Жадігеріві! А тепер — геть звідси!

Товлур зареготав.

— Ха-ха! Та нам роздушити вас, що оце козявку! — І притупнув у стремені ногою, ніби справді щось там роздушив.

— Але ми не хочемо проливати крові — ні своєї, ні вашої! Подумай про це, орусите!

З цими словами він вдарив коня ногами під боки і поскакав до своїх.

— Що він сказав? — спитав воєвода Всеслав. Добриня похмуро відповів:

— Е-е, те, що й тобі, батьку! Умовляв, щоб я відчинив ворота.

— От бачиш! А ти заступався за нього! Та потрібно було пристрілити, як скаженого пса! Я бачу, пощади від них нам не буде...

— Не буде, батьку. Ой, не буде!

— Отже, ждати приступу?

— Так, готуватися до відсічі. Цей вивідач зблизька роздивився наше городище і вже досі про все, що побачив, розповідає своєму тисячникові або сотникові. Може, навіть зараз мунгали підуть на приступ.

Однак на приступ татари не пішли, а, залишивши перед городищем та навколо нього сторожу, відступили на кілька гін у поле і там стали кошем. Коней пустили на луг пастися, а самі розклали вогнища, підвісили над ними великі закіптюжені казани і заходилися варити м'ясну юшку. Солодкавий запах конини швидко заповнив усю округу.

Після обіду ординці рушили до лісу, і звідти незабаром донеслося глухе постукування сокир. Це ж повторилося і наступного дня.

В городищі наростала тривога. Ворог щось затіває. Але що?

На третій день все вияснилося. Після сніданку з лісу виринули сотні воїнів, що, зігнувшись, несли на собі величезні в'язанки хмизу, якісь незграбні козли, важкі дубові колоди, оковані з одного кінця залізними гостряками, високі драбини, перевіси для метання каміння та великі самостріли — і попростували прямо до воріт Княжої Гори.

Захисники фортеці мовчки стояли на валу. Найбільш нетерплячі наклали стріли на луки — чекали, коли нападники наблизяться на достатню відстань. Воєвода Всеслав нагнув буйволячу голову, з-під кострубатої брови пронизливим поглядом єдиного ока

зири́в на поле, за́прудне́не чу́жинця́ми, стримува́в гарячих:

— Не поспі́шайте, хлопці́! Бережі́ть стрі́ли! Щоб жо́дна не пропа́ла за́дарма! Та одяга́йте броню́ — у ко́го яка є́! За́раз почне́ться! — І на́тягну́в на чо́рну чу́прину го́строверхо́го шоло́ма.

Його́ нова ко́льчу́га, ви́блиску́ючи проти́ сонця́, ту́го обля́гала де́белі пле́чі, ши́рокий ре́мінний по́яс обвис під ва́гою ва́жкого ме́ча, а лу́к і стрі́ли ле́жали тут же́, по́ряд, ждучи́ свого́ ча́су.

На відста́ні пере́стрі́лу монго́ли зу́пинили́ся. В пере́дню ла́ву ста́ли ті, хто ні́с в'язанки́ хми́зу, — ви́стави́ли їх пе́ред со́бою, утво́ривши невразли́ву для стрі́л сті́ну, і пово́лі ру́шили зно́ву. Зра́зу за ни́ми йшли́ лучни́ки, по́стрі́люючи з-за тако́го незвичайно́го при́криття́. Інші́ зали́шали́ся сто́яти на мі́сці

Підійшо́вши до ро́ву, якраз на́супроти́ ворі́т, напа́дники́ жбу́рнули́ в нього́ свої́ в'язанки́, заповни́вши його́ майже́ напо́ловину, і ві́дразу по́вернули́ наза́д, підста́вивши захи́сникам го́родища́ свої́ незахи́щені спи́ни [65]. Ось тут і на́здогна́ла ба́гатьох із ни́х зла до́ля — спі́вуча ору́сутська́ стрі́ла. Тоді́ їх — по́ранени́х чи в́битих — шви́дко підхо́плюва́ли по́під ру́ки їхні́ уда́чливі́ші спі́впле́мінни́ки і бі́гцем ві́дтягу́вали в бе́зпече́не мі́сце.

За першо́ю хви́лею ри́нула до го́родища́ дру́га, поті́м тре́тя. А ко́ли рі́в бу́ло заповне́но вще́рть, на́перед по́суну́ли шу́рмові за́гони во́їнів-а́ратів, які́, при́криваю́чись вели́кими хворостя́ними щита́ми, не́сли на со́бі поро́ки, пере́веси та само́стрі́ли. Одя́гнуті́ в нагрудні́ шкі́ряні па́нцири та шкі́ряні ша́пки-шоло́ми, що ма́ли захи́щати їх від ору́сутських стрі́л, во́ни те́ж ча́сто не у́никали зло́ї до́лі і па́дали, по́ранені́ чи в́биті, на холо́дну осі́нню зе́млю, і те́пер їх про́сто ві́дтягу́вали в́бік, щоб не за́важали́, і зали́шали́ там напри́зволя́ще. На їх́нє мі́сце нега́йно ста́вали но́ві во́їни.

— Стрі́ляйте́ їх, хлопці́! Стрі́ляйте́! — кри́чав з над-бра́мної ве́жі во́євода́ Всесла́в, поси́лаючи́ вни́з стрі́лу за стрі́лою. — Не до́зволя́йте ї́м вису́нути но́са з-під при́криття́!

Але́ тата́ри бу́ли до́свідче́ні во́їни, ви́дно, не в одно́му бо́ю побу́вали, не одне́ го́родище́ бра́ли при́ступом, — во́ни в зру́чних мі́сцях шви́дко поста́вили пере́веси та само́стрі́ли, і з ни́х ві́дразу на Кня́жу Го́ру по́леті́ли ва́жкі ка́мені та го́рщики́, начи́нені́ го́рючим кита́тським поро́хом. В го́родищі́ спалахну́ли по́жежі́. Ка́міння́, що пере́лі́тало че́рез ва́л і па́дало на го́лови жі́нкам та ді́тям, сі́яло стра́х се́ред лю́дей. Дехто́ з во́їнів ки́нувся́ ряту́вати́ свої́х. Скори́ставши́ся ци́м замі́шання́м, тата́ри підтя́гну́ли до ворі́т три поро́ки, миттю́ підві́сили на це́пах ва́жкі ду́бові "ба́рани", обко́вані́ з тов́стого бо́ку за́лізом, і, розго́йдавши́ їх, у́дали́ли в дере́в'яну́ бра́му та в зе́мляний ва́л. Бра́ма за́стогнала́, за́трі́щала́, ва́л здрќггіву́вся і поча́в осипа́тися.

— Кху́, кху́! — за́квокта́ли під щита́ми напа́дники́ і в́дали́ли ще́ си́льніше́.

— Да́вайте ка́зани́! Ошпа́рте пе́сиголо́вців! — гу́кнув во́євода́. — Бо на́ші стрі́ли їх не беру́ть!

На за́боро́ло при́несли́ кі́лька чо́рних від са́жі ка́занів́ — ли́нули́ вни́з окро́пом. Ошпа́рені́ ди́ко за́кри́чали́ і, ви́скочивши́ з-під свої́х хворостя́них щиті́в, що захи́щали́ їх від стрі́л, та не змо́гли захи́стити́ від окро́пу, ки́нули́ся ті́кати́ в по́ле. ї́м на́вздо́гін

свиснули з валу стріли і враз поклали кількох. Інші припустили ще дужче.

— Га-га-га! — зареготали на валу. — Припекло?

Добриня суворо обірвав сміхунів.

— Не радійте передчасно! Вони не забаряться повернутися!

Татари справді не забарилися. До покинутих пороків підступили нові загони. Свої щити вони понакривали сирими кінськими шкурами — і тепер ніякий окріп їм був не страшний.

І знову загупали важкі тарани, знову на Княжу Гору полетіло каміння, а горщики з палаючими гнотами падали на сухі очеретяні дахи, там з гуркотом лопалися і підпалювали їх.

Тим часом зі всіх боків, де тільки можна було підійти до городища, навіть від Дніпра та Росі, поволі наближалися мовчазні ворожі загони на чолі з десятниками. Кожен десяток ніс довгу штурмову драбину.

На валах запанувала тиша.

— От і починається справжнє діло! — сказав Добриня. — Здається, вони задумали прикінчити нас одним ударом!

Всеслав повернув у поле своє єдине око.

— Схоже на це! Сміливо йдуть! Але ж ми теж, хлопці, не ликом шиті! Будемо триматися! Головне — не дати їм здертися на валі Ідіть на свої місця і — з Богом!..

5

Добриня залишився біля воріт. Вибравши з купи дерев'яних вил-дворіжок найдебеліші, поставив їх біля себе і виглянув із-за потемнілого від часу заборолу в поле. Татари сунули до городища. Вже добре видно їхні жовто-бронзові худі обличчя, жилаві руки, що обвисли під вагою драбин, блискучі шкіряні шапки-шоломи на круглих головах. Позаду кожного десятка йшов десятник з міцною довгою жердиною, призначеною для того, щоб підняти драбину на вал. Він криком понукав своїх воїнів іти швидше:

— Гурракх! Гурракх!

Добриня прикинув відстань і взяв лука. Вибрав стрілу, подивився, чи рівна, і прицілювався. Тятива бренькнула голосно, мов струна, і тонка білопера стріла, лунко просвистівши в холодному осінньому повітрі, вп'ялася в горло десятникові. Той змахнув руками, випустив жердину і впав навznak без єдиного скрику.

Влучний постріл Добрині став сигналом: з Княжої Гори посипався град стріл. Татари закрилися щитами і прискорили ходу, але все ж то тут, то там хтось із них падав під ноги своїм співплемінникам.

Тоді із глибини монгольського війська, що кількома лавами йшло услід за своїми штурмовими загонами, почувся чийсь різкий владний окрик:

— Лучники — вперед!

Сотні воїнів другої лави враз побігли вперед, підняли луки — і хмара стріл затьмила небо. Тепер уже на валу хтось упав, хтось закричав від болю.

— Обережно! Не висовуйте носа без потреби! — гукнув воєвода в один бік, а потім у

другий — до синів, до своїх родичів та співплемінників.

І тут же сам скрикнув голосно:

— Ой лихо!

Добриня кинувся до нього. На батьків скрик прибігли сини.

Воевода схопився рукою за своє єдине око, і у нього з-під пальців по щоці зазміїлася кривава стрічка.

— Батьку! Ти поранений?

Воевода відняв руку від лица — і всі, хто був поблизу, вжахнулися: замість ока у старого зяяла рана. Стріла пішла поковзом — вусиком вістря чи оперенням зачепила по ньому і вирвала з орбіти.

— Я нічого не бачу! — гукнув він. — Боже! Я нічого не бачу! Я осліп! Як же я воюватиму?!

Йому ніхто не відповів. Усі з жахом дивилися на червону вирву, з якої поволі стікала кров, змішана з сукровицею.

Сини шматиною м'якого відбіленого полотна перев'язали старого.

— Батьку, ходімо додому! Там тобі буде спокійніше! Ляжеш...

Та воевода заперечно похитав головою.

— Нікуди я звідси не піду! Хочу тут померти як воїн!

— Але ж ти нічого не бачиш! Як керуватимеш боєм незрячий?

— А я тепер і не керуватиму... Куди вже мені? Вважайте, що відвоювавсь...

— Хто ж буде воєводою?

— Всі ви — по черзі. Спочатку Іванцьо. Загине або зазнає поранення Іванцьо — воєводою стане Петрусь, потім. Дмитрик і Грицько. А всіх вас не стане, тоді хтось знайдеться... Та про це не думайте! Головне зараз — ворога відбити!

Іванцьо торкнув батька за плече.

— Якщо ти мене призначив воєводою, то й сам повинен слухатись. А моя воля така: йди вниз, до хати! Ти незрячий, тяжко поранений! Тільки заважатимеш нам тут!

Воевода розсердився, тупнув ногою.

— І знову за рибу гроші! І що я робитиму в хаті? Лежатиму, як німічна баба?

— А тут тебе влучить перша ж стріла! Загинеш!

— Так, може ж, я того й хочу, Іванцю! Як ви всі не розумієте цього? І досить теревенити! Не гайтеся — йдіть на свої місця, бо зараз тут нам стане жаркої

Останні слова воєводи змусили всіх протверезіти і глянути через забороло вниз. Татари вже впритул наблизилися до валу і зводили вгору штурмові драбини. Стрілянина посилилася — з татарського боку.

Іванцьо вилаявся:

— Прокляття! Нам справді зараз стане жарко! До бою, браття! До бою! Не пустимо ворога на вал!

Всі кинулися до своїх місць.

Добриня схопив дворіжки, підчепив ними верхній щабель драбини і зі всієї сили уперся, щоб підважити її.

— Браття, допоможіть мені!

Йому на допомогу кинулося кілька молодиків, штовхнули драбину так, що вона спочатку сковзнула по валу вбік, до воріт, а потім з грюкотом упала на пороки, що враз перестали гупати.

Це була невеличка перемога, але молоді воїни щиро зраділи, дивлячись, як вовтузяться нападники, намагаючись підняти драбину знову.

Та радість була недовгою: в багатьох місцях татарам пощастило здертися на вал і зав'язати рукопашний бій. Добриня перший оцінив небезпеку, що нависла над городищем. Він видобув меч і, пориваючи за собою всіх, хто був поряд, кинувся на допомогу Іванцю, що ледве стримував зі своїми людьми шалений натиск татар.

— Браття, за мною!

Тут було по-справжньому жарко. Нападаючі лізли вгору, мов сарана, і вже тіснили русичів до внутрішнього заборула. Блискали криві татарські шаблі і прямі двосічні мечі захисників Княжої Гори. Зовсім перестали співати пісню смерті тонкі стріли степовиків. Але кров лилася, як водиця, і падали, падали вбиті та поранені з обох боків, загромаджуючи вузький прохід, де й без того було тісно.

Кілька десятків воїнів, приведених Добринєю, стримали натиск татар і відкинули їх назад, до зовнішнього заборула. Добриня рубався люто. Він знав, що важко вразити татарина в груди чи живіт, захищені цупким кожухом, на який було нашито металеві або шкіряні пластинки, а також в голову, прикриту шкіряним шоломом-шапкою, тому разив ворогів прямо в лице або в шию вістрям меча, не вбиваючи їх, а наносячи болючі криваві рани.

— Натиснімо, хлопці! Дужче! Ось так! — вигукував він, завдаючи удару черговому нападникові, що підвернувся під руку.

Не чуючи голосу воєводи Іванця, він підбадьорював не тільки своїх воїнів, а й Іванцьових, а ті, оговтавшись від першого оглушливого удару, тепер самі перейшли в наступ і вирубували супротивника до ноги.

— Підважмо драбину, друзі! Скинемо її з валу! Добриня вхопився за драбину. Йому на поміч кинулись інші — і їхні спільні зусилля увінчалися успіхом, драбина ковзнула по стіні і під вагою багатьох монголів, що лізли вгору, посунулася набік, трощаючи своєю вагою кістки нападників.

З тими, що залишилися оточені, було покінчено відразу — їх перестріляли з луків. Відбили нападників і на інших ділянках валу.

— Де ж воєвода? Де Іванцьо? — спитав Добриня. — Іванцьо!

Іванцьо не відгукувався. Його знайшли серед купи мертвих тіл з розкраною головою. Мовчки зняли шапки.

— Розшукайте Петра! Або Дмитра!

Обох середульших братів теж ледве знайшли. Петрусь лежав поверх підстаркуватого монгола, вчепірівшись ворогові руками в горлянку, і тут його настигла раптова смерть: йому було завдано удару ножом у спину, якраз під ліву лопатку — в саме серце. А Дмитрик конав у невимовних муках — стріла пронизала йому живіт

наскрізь. Незабаром він помер.

Побачивши братів, яких воїни поклали на дощаному козиркові низького внутрішнього заборолу і вони лежали, мов живі, але непорушні, юний воєводич Грицько схопився за голову і закричав на все городище:

— О мої братики! О мої найдорожчі! Горе мені! Його почув воєвода Всеслав. Тримаючись за стіну і спотикаючись об трупи, прийшов — простягнув руки, намацав тіло одного сина, другого, третього. Потім охопив усіх разом руками, упав на них головою і беззвучно заривав.

— Сини мої! Сини! Соколи ясні! Чому ж не мене смерть забрала першим? Чому вас? О небо!

Коли сонце сіло за далекі горби, татаро-монголи відступили і розвели в полі багаття. Сьорбали [66] з казанів сорбу, що пахла димом, обгризали маслаки і вкладалися тут же, побіля багать, закутавшись у кошму, спати.

Затихла і Княжа Гора. Але не до сну тут було. Догорали хатини, підпалені китатськими паперовими ракетами, начине ними порохом; плакали діти, голосили над убитими жінки, чоловіки при кривавому світлі пожарищ копали ями і складали в них загиблих.

Страх і розпач зависли над приреченим городищем. Ніхто вже не вірив, що ворога пощастить відбити. Втекти теж ніяк: довкола палають багаття, стовбичать темні постаті дозорців — куди втечеш, як пройдеши?

Добриня з Грицьком привели сліпого воєводу до хати, що чудом уціліла. Посадили на лаву, і над ним зразу ж заголосила стара воєводиша. Їй завтурували дочки, невістки та онуки.

— Цитьте! — гримнув воєвода. — Не час нюні розпускати! Послухайте, що скажу!

Всі затихли. В челюстях печі заблимає жовтаве світло лучини.

— Кажі, батьку, ми слухаємо, — сказав Грицько. Старий на його голос підняв свої невидючі очі.

— Я так думаю: ми не втримаємося! Будемо дивитися правді в очі — ми не втримаємося! Ще один день такого скаженого натиску — і Княжа Гора впаде. Наші сили тануть. Загинули наші сини, загинула майже половина воїнів. Втратили ми ліпших мужів наших! Завтра татари знову підуть на приступ — і хто зна, чим він закінчиться. Тому треба нам усім приготуватися до найгіршого — до смерті або полону. Плакати не треба — така доля наша. Одягніться у все найтепліше, що є у нас. Кому судилося загинути, тому однаково буде, а хто в полон потрапить, тому одяг зимовий згодиться, бо на носі — зима...

— Ой Боже наш, Боженьку! — знову заголосили жінки.

— Цитьте, кажу! Не наганяйте журби на серце собі й іншим, — підвищив голос воєвода. — Ваш плач нікому не допоможе! Слухайте далі, що скажу... Битися будемо до останнього! Скільки сил наших стачить! Чуєш, Грицьку? Ти воєвода! Тобі це кажу, щоб знав! Ні на які угоди з ворогом не йти! Безчестям життя собі не виторгувати! Битися до загину, щоб прихопити з собою на той світ якомога більше ворогів! Чуєш, Грицьку? То

буде наша поміч Києву!

— Чую, батьку, — відповів син. — Так ми і чинимо!

— А як ти загинеш, воєводою стане Добриня. Така моя воля! Сьогоднішній день показав, що цей молодик — воїн сміливий, досвідчений...

— Добре, батьку, — схилив голову Грицько.

— Тепер — останнє... У нас водилися коштовності — золоті та срібні гривні, жіночі прикраси, посуд. Ніщо не повинно потрапити до рук наших убивць! Збери все, Грицьку, і закопай у такому місці, щоб вороги не знайшли, а ви всі щоб знали. Може, кому-небудь пощастить урятуватися, то пригодиться... Зрозумів?

— Зрозумів, батьку. Зроблю, як кажеш. Грицько відібрав у жінок їхні прикраси — сережки, персні, фібули, дістав із судника кілька золотих чар та срібних тарілок, а зі скрині — торбинку з гривнями, склав усе це в велику череп'яну макітру і накрив її плоскою череп'яною покришкою.

— Де ж закопати? Під валом? Чи під грушею?

— Тут, у хатині, і закопуй, — відповів старий воєвода. — Біля печі... Вал обсунеться, груша згорить, а піч свою ви відшукаєте і через двадцять літ... Закопуй біля печі, і щоб усі бачили — дорослі й малі!

— А... А Добриня? — Грицько зніжковів.

— Я вийду, — підхопився Добриня.

— Не треба виходити, сину, — простягнув до нього руку Всеслав. — Ховаємо від ворогів, а не від своїх людей... Копай, Грицьку!

Грицько взяв копаницю — з розмаху ввігнав у тверду, мазану червоною глиною долівку біля припічка. Викопав яму глибиною в коліно, поставив туди макітру, засипав, притоптав.

Поки він працював, ніхто не промовив ні словечка, тільки по жіночих лицах текли сльози, а в дитячих очах стояв жах, змішаний з цікавістю. Закінчивши, Грицько витер шапкою спітніле чоло і глухо промовив:

— Запам'ятайте це місце... Кому пощастить вижити — хай той і володіє цим скарбом! Дай Бог, щоб кому-небудь пощастило!..

Останні його слова потонули в голосному жіночому риданні та дитячому лементі.

7

Ранок був сонячний, але прохолодний. З-за Дніпра потягнуло сіверком, що сповіщав про наближення осені. По лісах та по ярах палахкотіли кетяги червоної калини.

Добриня стояв на валу і дивувався: тихо, вже сонце підбилося височенько, а татари мовчать. Відійшли в поле, грюкають там сокирами, щось лаштують, а що — звідси не розбереш. Це непокоїло Добриню, бо він добре знав підступність і хитрість супротивника. Що ж він готує? Відповіді не було.

Лише опівдні орда заворушилася. В полі пролунало глухо і грізно:

— Кху! Кху!

І тоді зі всіх боків до Княжої Гори зрушили з місця щільні ряди баатурів і,

прискорюючи ходу, помчали до городища з драбинами в руках. Стріли русичів не зупинили їх. Падав один баатур — на його місце ставав другий, підхоплював драбину і разом з усіма кричав:

— Кху! Кху! Гуррахх!

Драбини упали на вали. І не просто упали, а залізними гаками, прив'язаними до верхніх щаблів, міцно зачепилися за дерев'яні забороло. Тепер їх не відіпхнеш назад, не посунеш набік.

"Так ось яку хитрість застосували татари, — подумав Добриня, відкидаючи непотрібні вила-дворіжки і беручись за меч. — Попруть на вал, мов сарана, — не відіб'єшся!"

Бій, страшний рукопашний бій розпочався одночасно на всьому обводі городища. Навіть там, де вал тягнувся понад самим урвищем, татари ціною нелюдських зусиль зуміли підняти вгору драбини і вже лізли на забороло. Тріск, брязкіт, крити, стогін, прокляття — все змішалось в один громоподібний рев. Коротко і пронизливо цвюхали стріли, свистіли, розтинаючи холодне осіннє повітря і людські черепи, прямі мечі та криві монгольські шаблі, з глухим хряскотом репалися під булавами та татарськими шокпарами голови. І кров бризкала на всі боки, щедро обагрюючи старе дерево заборол, і трупи захаращували вузькі проходи, і вогненні стріли та начинені горючим китатським зіллям паперові ракети летіли на вцілілі після вчорашнього приступу дахи будівель і підпалювали їх. І ядучий дим здіймався над городищем і виїдав очі.

Добриня не знав, чи живий молодий воєводич Грицько, чи вже поліг, як полягли сотні захисників городища. Не чути було його голосу, та й самого не видно було. Тому, збивши біля себе купку воїнів, Добриня відчайдушне захищав надбрамну вежу.

— Тримаймося, хлопці! Тримаймося! — заохочував він своїх товаришів, що билися поруч. — Перемогти не переможемо, зате дорого життя продамо! А що може бути почеснішим для воїна, як усвідомлювати, що загинув ти не задарма, що прихопив з собою на той світ одного, двох, а то й десятюх ворогів! Та й б'ємося ми за рідну землю, за своїх людей, за правес діло!

Його довгий двосічний меч разив ворогів безпощадно; відбивав ворожі шаблі, протикав горлянки, розтинав голови навпіл чи залишав криваву мітку на обличчі.

Однак сила силу ломить. Вже в багатьох місцях татари захопили забороло. Під могутніми ударами пороків упали ворота, і густий натовп озвірілих від крові ординців — у заячих, рисячих, вовчих малахаях, баранячих кожухах — увірвався в городище і накинувся на беззахисних жінок, дітей та стариків. Виск, плач, зойк струнули землю. На валах ще тривала січа, а в городищі почалася кривава розправа переможців над беззахисними людьми.

З надбрамної вежі Добрині добре видно, що робиться внизу, і він зрозумів, що це кінець. І тут його охопив божевільний шал. Він рикнув, мов буйвол, і одним ударом, в який уклав усю свою силу, розчахнув навпіл баатура, що підвернувся якраз під руку.

— Ге-ех!

Відразу ж вирвав з падаючого тіла меч і вразив другого — сторчма в живіт. Але

той упав не назад, а навалився вперед, скувавши його дії. І в ту мить Добриня відчув, як щось важке торохнуло його по голові. В очах заблимали зірки, в ушах загуло — і він провалився в глибоку темну яму...

І мариться йому, ніби лежить він горілиць на возі, на снопах запашного свіжоскошеного жита, віз їде, погойдується, поскрипують ярма, важко сопуть воли, небо синіє над головою, але дихати важко, бо його притягнуто через груди рублем, і той рубель поволі сповзає з грудей до горла і от-от задушить його. Він намагається закричати, покликати на допомогу батька, який сидить попереду з батоном у руках і не бачить, як мучиться син, та скрикнути не може, бо йому не вистачає повітря — забило віддих. Тоді він збирається з силами, піднімає руки і штовхає рубель від себе, щоб хоч раз дихнути і криком чи хоча б стогоном покликати батька...

Нарешті його свідомість прояснюється, і він розплющує очі. Ні воза, ні батька, ні жита, ні волів. А лежить він горілиць на валу, біля дубового заборолу, і на нього навалився проткнутий мечем баатур і своєю вагою та рукояткою меча, що стримить у ньому, здавлює йому груди і горло.

— А-а... — намагається подати голос Добриня. — А-а-а!.. Хтось нахилився над ним, стягнув набік мертвого баатура, а його схопив за чуприну, струснув і посадив під заборолом. Добриня жадібно ковтнув кілька разів холодного повітря і розплющив очі.

Перед ним стояли два монголи. Молодший тримав у руці закривавлену шаблю, запитально дивився на старшого.

— Прикінчити?

— Якщо поранений, то користі з нього ніякої... Кінчай!

Добриня підняв голову.

— Чекайте. Я, здається, не поранений.

Вражені монголи переглянулися.

— Ти дивись — він балакає по-нашому! А старший ногою копнув під бік, зняв з плеча волосяний аркан-жель.

— Ну, якщо не поранений, то вставай, орусутська собако!

Він миттю накинув петлю аркана Добрині на шию — потягнув до себе. Добриня підвівся.

— Іди! — штовхнув ззаду молодший.

Його звели з валу вниз, кинули в гурт таких же, як і він, бранців. Їх було не багато — сотня, не більше. Зате всюди — і на валу, і в городищі — лежали купи загиблих воїнів, дітей, стариків. На стінах і на землі — криваві плями крові. Догорали, потріскуючи і чадячи смердючим гаром, будівлі. Ревла худоба, яку арати-пастухи гарапниками виганяли через розламані ворота в поле. Ніде не видно було жінок та дівчат — їх, мабуть, переможці вже вивели з городища.

Одна тільки постать недоладно стовбичила посеред руїн, пожарищ та трупів — то був воєвода Всеслав.

Добриня здивувався, побачивши його. Як же він залишився живий? Усі сини загинули, мабуть, і Грицька вже немає на світі, онуки лежать порубані, стара воєво-

диха десь поряд з ними, невістки — в полоні... А він — живий! Невидющий! Нікому не потрібний. Навіть ворогам... Стоїть посеред згарищ свого городища, серед рідних і близьких йому, але мертвих людей, простягає наперед руки, щоб ухопитися за що-небудь, і не знаходить підпори... Нещасний!

Враз татари загелготали, захвилювалися. До городища в'їхав на баских конях гурт нойонів. Попереду на білій кобилі сидів невисокий, прямий, щоб здаватися вищим, чоловік. Його темно-жовте непроникне обличчя було знайоме Добрині, а дорогий чекмен і багата зброя свідчили, що належить він до вищої знаті.

Добриня прикипів до нього поглядом. Менгу-хан! Двоюрідний брат і темник Батия! Недобра слава йшла про нього по Степу — жорстоким, неблаганним був він. Де скрутно, туди посилав його Батий — і лилися там ріки крові, і відрізані голови переможених встидали землю.

Перед полоненими Менгу-хан зупинився.

— Чому їх так мало? Хтось із нойонів пояснив:

— Уперто оборонялися. Довелося майже всіх висікти!

— Так їм і треба!.. А то що за опудало стоїть? — він показав на воєводу Всеслава. — Чому не тут? Не в гурті, серед полонених?

— То старий воєвода орусутів. Він сліпий. Убити?

— Сліпий? Якщо сліпий, то не треба. Всіх нездатних до праці винищити, а його залишити! Хай бродить серед трупів та пожарищ! Дарую йому життя! — Крива усмішка промайнула по його темному обличчі. — Полоненикам — кожному! — надіти на шию кангу і вивести звідси, а городище розорити дотла, щоб ніколи вже не відродилося тут життя [67]! Хто чинить опір великим монголам, того знищувати!

Він ще якийсь час постояв мовчки, споглядаючи на страшне діло рук своїх, і, судячи по тому, як хижо-радісно роздувалися його ніздрі, воно його тішило. Потім торкнув поводи і рушив назад. Нойони повернули за ним.

Полонених теж почали по десятку виводити за ворота і тут кожному накидали на шию канту, туго скручували сирицею. Добриня виходив з Княжої Гори останнім. Біля воріт оглянувся: сліпий воєвода, почувши гул голосів, рушив було услід, але перечепився, упав. Підвівшись, застиг на місці, потім знову рушив — і знову впав...

"Нещасний!" — зітхнув Добриня і змахнув з ока сльозу.

8

Того ж дня Менгу-хан зі своїм туменом та валкою полонеників рушив до Канева, де була ставка Бату. Сонце ще не опустилося за небосхил, як він з'їхав на гору і побачив перед золотою юртою дев'ятихвостий туг [68] джихан-гіра.

Кінні і піші тургауди — охоронці ханської ставки — впізнали його, схилилися перед несамопитим тайджі [69] в низькому поклоні, провели до юрти, відкинули полог.

Менгу високо підняв ногу, переступив через поріг, щоб не зачепити його і цим не накликати на господаря нещастя, і вступив до розкішної юрти з золотистого шовку. Побачивши Саїн-хана, що сидів на підвищенні, опустився на одно коліно.

— Встань, брате! — промовив тихо Бату. — Підійди до мене. Я відчуваю, що ти

приніс мені щасливу і приємну вістку! Сідай ось тут!

Менгу сів на оксамитовий половецький міндер [70], що лежав біля правої ноги Бату, підняв очі, бо Бату був вищий за нього на цілу голову.

— Саїн-хане, брате! Княжа Гора після рішучого бою упала і більше ніколи не підніметься! Радуйся!

— Дякую, брате! Це перша перемога в нашому поході на вечірні країни — і вона віщує нам нові славні перемоги. Але це тільки початок. Твій тумен доблесних піде далі!

— Куди, брате? Під Київ? — Хижі очі Менгу заблищали. — Я давно очікую щасливої хвилини, коли знову побачу золоті хрести його церков! О, горе йому!

Бату заперечно похитав головою.

— Ні, під столицю оруситів іти рано. Поки не візьмемо всіх городищ, — а їх тут багато, — доти на Київ не підемо. Ми не можемо залишати у себе в тилу жодного орусгського баатура! Щоб не сталося так, як після взяття Рязані, коли не знати звідки взявся баатур Євпатій Коловрат і завдав нам дошкульного удару. Зараз мої тумени обложили Канів, Чучин, Іван-город та Витачів на Дніпрі, Дівич-гору, Корсунь, Богуславль, Торцьк, Юр'їв та Володарів на Росі. Це велика сила! Якщо ми її не знищимо і підемо на Київ, то вона вдарить нам у спину... Ми не можемо допустити такого!

— Я згоден з тобою, Саїн-хане.

— Але це ще не все. Київ оточив себе не тільки з півдня, а й з заходу багатьма городищами. Торік ти розвідав їх, але взяти не зміг. Треба зробити це зараз.

— Ти хочеш послати туди мене?

— Так. Твій тумен доблесних і непереможних узяв Княжу Гору. Поки інші воюватимуть на Дніпрі та Росі, ти пройдеш на Стугну та Ірпінь і візьмеш Василів, Плісенськ, Чорногород, Звенигород, Ясногород, Мутажир та обложиш Білгород...

— Чи не забагато для одного тумена?

— Ти тільки обложи і не випускай нікого, а тобі на підмогу прийдуть інші темники. А там, де зможеш узяти, — бери! Патрай орусгські села — нам потрібно якомога більше захопити рабів, коней, скоту, хліба! Не дозволяй нікому тікати до Києва, бо кожен втікач посилить залогу того міста. А нам його брати!

Батий говорив тихо, повільно, ніби розмовляв сам з собою, а Менгу знизу вгору дивився на двоюрідного брата і думав про дивовижну примхливість людських доль.

Бату був другим сином Джучі — отже, одним з багатьох онуків Чінгісхана. Спадкоємцем усіх завойованих монголами західних земель, що належали Джучі, мав бути старший син — Орду, аде добрий і не владолюбний Орду відмовився від влади на користь Бату... Щасливчик Бату! Його взяло під свій захист Вічне Небо! І він став великим ханом! Якщо йому пощастить підкорити всю Русь і всі західні країни аж до моря франків, то він, чого доброго, зрівняється славою зі своїм дідом — Чінгісханом... Гм, а чого досягнув він, Мунке? Невже йому до кінця бути простим темником Бату? Невже онгони — добрі духи — не прихиляться до нього? Невже Вічне Небо ніколи не ошчасливить його милістю своєю?

Він здригнувся, бо помітив, як, замовкнувши, Бату пильно зазірав йому в очі. Бату

розумний і проникливий! Не відбереш цього у нього! Кажуть, що він і справедливий. Може, й так. Недарма ж прозвали його Саїн-ханом, тобто справедливим ханом. Та чи буде він справедливим, якщо розгадає його думки?

— Так, так, будуть зайві втрати, — повторив він поспішно останні слова Бату. — А ми не можемо допустити зайвих втрат, бо ще довгий нам шлях до останнього моря, до моря франків! Я подбаю, щоб їх не було!

— Ти мене правильно зрозумів, брате, — відвів очі Бату.

— Бай-аралла [71], Саїн-хане, — схилив у поклоні голову Менгу. — Дякую за добрі слова. Завтра вранці копита моїх коней торуватимуть путь на Ірпінь! Побажай мені удачі!

— Бажаю тобі удачі! Бай-артай [72]!

9

Василів, Плісенськ, Чорногород і Звенигород були оточені одночасно. З-під Звенигорода Менгу розіслав летючі загони у навколишні села. Калиновий Кут дістався джигунові Жадігеру.

— Кажуть, там поряд є укріплений монастир. Знай: якщо служителі орусутського Синього Неба піддадуться нам, то нікого з них не чіпай. Така воля Саїн-хана! — пояснив йому Менгу-хан. — Тоді він дасть монастиреві тархан [73]... Але якщо вчинять опір, візьми приступом і спали! Щоб і сліду не залишилося! А ченцям на шию кангу — і в рабство! Це теж воля Саїн-хана!

— Слухаюсь і покоряюсь! — схилив голову Жадігер, але тут же випростався. — З дозволу найяснішого каана я візьму десятків два або три полонеників — може, доведеться вести облогу.

— Бери.

Стомлені, голодні полоненики лежали на високому березі Ірпеня і похмуро дивилися, як до них на коні мчить якийсь мунгальський нойон, їм зараз усе було байдуже: три дні пішого ходу — більше як по півсотні верст за день, та ще впроголодь — знесли людей. Мунгальські гарапники збасамужили спини. А попереду — голод, холод, кров, смерть, страждання. Тож ніхто не надав значення якомусь нойонові, що шпарко мчав до них. Один Добриня підняв голову, нечесану, скуйовджену, бо був без шапки, яку загубив ще на валах Княжої Гори. Йому не лежалося: ген-ген за річкою, вниз по течії, в сірій осінній імлі мріло рідне село — Калиновий Кут. Що там? Як там? Чи знають, яка доля їх чекає? Чи, може, вже його рідні полягли під шаблями мунгальськими? Чи почули вони, як забив у Звенигорода дзвін на сполох? Зрозуміли, про яке лихо сповіщає? Тікають у ліси, в густі хащі, в печери? Чи зацікавили в жахові і ждуть біди покійно, як віл обуха?

Він перший помітив нойона та його нукерів. Щось знайоме в його зовнішності змусило його підвестися. Жадігер? Невже він? Так, він, Жадігері! Що ж несе йому ця зустріч?

Жадігер зупинив коня прямо перед ним. Витріщив очі. Його тверде обличчя, бронзове і безвусе, виражало непідробний подив.

— Добриня? Ти? Ти був на Княжій Горі?

— Був.

— Авжеж! Товрул казав, та ніколи мені було шукати тебе. Тепер я знаю: після загибелі брата Жокте ти залишився в Києві. Але, як бачиш, ти помилився. Кожен, хто виступає проти нас, помиляється і гине або потрапляє в полон, і на нього накидають кангу, як оце на тебе.

— Так, я знову став полонеником... Ти уб'єш мене?

— Навіщо? Ти одного разу приніс мені щастя. Не виключено, що і вдруге принесеш. Я вірю в долю. Ти знову станеш моїм полонеником і разом з іншими, яких я відберу зараз, підеш зі мною!

Він вибрав три десятки найсильніших, і їх зразу ж Жадігерові нукери погнали по лісовій дорозі на схід. Ніхто не знав, куди їх ведуть. Ніхто, крім Добрині.

У нього похололо під серцем — лісова дорога вела прямо в Лисівку, до Лисівського монастиря і до Калинового Кута. А туди ж усього три чи чотири версти!

Скільки разів ходив він по цій дорозі! Довкола стояв глухий осінній ліс. Вікові жовтогарячі сосни високо здіймалися вгору зеленими головами і прикривали від вітрів і бур густий підлісок — всю оту вільшину, горобину, ліщину, калину, що зараз, в осінню пору, горіла десятками барв і сповнювала повітря п'янкими запахами опадаючого листя та дозрілих плодів.

Нукери підганяли полонеників гарапниками. Люди спотикалися, але тюпали прискорено, підбігцем. Незграбні канти на їхніх шиях похитувалися, моя ярма, поскрипували і чіплялися за кущі ліщини, на яких ще подекуди висіли потемнілі кім'яхи горіхів. Невільники рвали їх і ховали в кишені, щоб потім, на привалі, хоч трохи втамувати голод.

Лише Добриня не рвав. Його серце тужно стискалося. Ось — Погар, ось дорога на Скиток, ось місток через тихий ручай. Нарешті — Кладова... А зараз і Лисівка...

З кожним кроком наближалося страшне лихо до рідних місць, до найдорожчих людей. А він нічим не може їм допомогти!

Лисівський монастир виринув раптово, як тільки мунгальський загін виїхав на широку галявину. Він стояв на крутому пагорбі, що обривисто спадав до Ірпеня. За посірілим від часу забором здіймалася золотими хрестами дерев'яна церква з високою дзвіницею, а довкруг неї темніли приземкуваті будинки — келії ченців та всякі служби.

В ту ж мить забив на сполох дзвін. Із-за заборула виглянули чорні ковпаки. Такі ж ковпаки з'явилися і на дзвіниці. То ченці у великому страхові стежили за тим, як мунгали виринали з лісових хащів і оточували монастир.

Жадігер, що їхав попереду, щось крикнув — і один загін звернув ліворуч і навскач помчав по узвозу до греблі, що вела в Калиновий Кут, а другий — до монастиря.

Добриня обімлів. Калиновий Кут лежав на тому боці річки, як на долоні, і було видно все, що там робиться. З першими ударами дзвону люди вискочили з хат — побачили вершників. Крик жаху долинув через заплаву до Лисівки. Люди враз

заметалися по селу, по дворах, по городах. Одні поверталися до хат, щоб сповістити своїх про несподіваний напад, інші вибігали з вилами, косами, надвір, треті — таких було небагато — кинулися через Рудку в ліс, що темнів попід горою.

"Тікайте! Тікайте! — безмовно волала Добринина душа. — В цьому ваш єдиний порятунок! Тікайте!"

Він глянув на Рокитне озеро, знайшов свою хатину. Що там? Він же не раз казав, щоб, зачувши небезпеку, всі тікали до лісу! Хтось із двору ніби метнувся до Рудки і зник в заростях верболозу, але хто — не розібрати! Далеко!

А тим часом нападники одним духом перехопилися через луг і почали оточувати село. І тут трапилося те, чого ніяк не чекав Добриня. Назустріч нападникам з-за хат, з-за хлівів виступили лучники і зустріли ворога роєм стріл. Кілька вершників упало, їхні коні теж упали, але страшна у своєму нестримному натискові лавина вже досягла села, і там зав'язався рукопашний бій.

Добриня застогнав. Що можуть зробити його погано озброєні земляки, які до того ж ніколи не воювали, супроти загартованих у безперервних боях, досвідчених і добре озброєних воїнів Батия? Вони не встигли зібратися до купи і оборонялися розрізнено, купками або навіть поодинці. Тому ставали легкою здобиччю степовиків.

За боєм у Калиновому Куті спостерігав не тільки Добриня, а й Жадігер.

Побачивши, що сотня зазнала втрат ще на підході до села, він бридко вилаявся і спорядив гінця.

— Передай — спалити все дотла! Не залишати жодної хати! Пощади не давати ні старим, ні малим. Всіх непотрібних нам перебити, дужих — забрати в полон!

Гонець схилив у поклоні голову і миттю помчав по греблі на той бік річки.

— Жадігер! Жадігер! Не роби цього! — гукнув у розпачі Добриня, кидаючись до сотника і хапаючи його за стремено.

— Чому? — витріщився той.

— То моє село! Там мої рідні! Мене убий — їх не чіпай! Жадігер хижо вищірив крупні кінські зуби, уперіщив Добриню гарапником по плечах.

— Як смієш, рабе, заступатися за тих собак? Наша сила — в жорстокості, а ти просиш про милосердя! Чінгісхан заповідав нам не мати жалю навіть до своїх співплемінників, а ти хочеш, щоб я проявив співчуття до тих, хто вчинив спротив моїм воїнам, хто підняв на них руку! Ніколи не буде цього! Не проси! Дякуй, що тебе не вбив! — і він, сидячи на коні, чоботом відштовхнув від себе нахабного богола.

Добриня впав, але тут же схопився і, рятуючись від ударів, кинувся до гурту полонеників. Вони розступилися — і довгий Жадігерів гарапник уже не дістав його.

Тим часом Калиновий Кут запалав з чотирьох кінців. Дерев'яні хатини, хліви і клуні, криті очеретом та соломою, спалахнули, як сухе сіно. Серед того пожарища зчинився страшний крик, лемент, виск, що перелетів через луг, через річку — аж до монастиря і різким болем віддався в Добрининому серці. Чуєш? Це ж, здається, кричить мати — і голос її слабне і раптово замовкає, обривається... А ось ніби озивається батько, а потім Ганночка... Вищать діти... По подвір'ю гасають вершники.

Над їхніми головами зблискують шаблі і падають вниз, укорочуючи комусь віку... Боже! Що робити? Як і чим їм допомогти? Нічим допомогти, ніяк допомогти...

Добриня охопив голову руками, заплющив очі і, схилившись комусь на груди, беззвучно заривався.

— Не хочу жити! Не хочу бачити цього страшного суду! Цього пекла! Я уб'ю Жадігера!

Він стиснув кулаки і рвонувся, щоб бігти, але міцні руки притримали його.

— Куди? Ти збожеволів? Не встигнеш і кроку зробити, як тобі довбешкою розтрощать черепі Нікому не допоможеш і сам загинеш даремно!

Добриня схилився комусь на плече і крізь сльози глянув на Калиновий Кут.

Бодай був не дивився! Там усе палахкотіло. Отой невеличкий шматочок рідної землі, обмежений з трьох боків болотами, річками та озерами, де він народився, жив і був колись щасливий, тепер вирував морем полум'я. Знизу бухало жовтогаряче, аж малинове пекло, звідки линули голоси болю і відчаю, а зверху клубочився темний дим, що летів у небо, пронизуване червоними іскрами. І все покривалося переможними вигуками нападників, іржанням коней та ревінням нажаханої худоби.

По греблі вели бранців. Їх було небагато. Одягнуті хто в чому встиг вискочити з хатин, простоволосі, обсмалені вогнем, закривавлені, вони впереміш з худобою брели понуро, страдницькими очима оглядаючись назад, на рідне село, що потонуло у вогні.

Добриня намагався впізнати кого-небудь із своїх, але впізнати не міг — ні чоловіків, ні жінок, ні дівчат. Всі вони здалеку здавалися на одне лице.

Він довго ще на щось сподівався — вдивлявся в кожну постать. Чи нікого не пізнає із своїх? Та нікого не впізнав. Пройшли сусіди — ближчі й далші, пройшли односельці, а своїх не було, і Добриня зрозумів, що їх уже й не буде. Надія розтанула, випарувалася, як весняний сніг, і він опустил голову, відчувши, як щось важке й холодне налягає йому на плечі...

Так він стояв довго. Дивився услід валці невільників, яку повели до Жорнівського лісу, потім поглянув на Калиновий Кут, що вже догорав. І з його очей бризнули сльози, там тепер димілися чадні згарища, чорніли обгорілі кущі та дерева. Щойно був Калиновий Кут — і не стало його!

Із розпачу його пробудив різкий голос Жадігера:

— Добрине! Де ти? Добрине!

Добриня підвів голову, поправив тверду кангу, що муляла шию, похмуро озвався:

— Я тут!

— Іди лишень сюди, паршивцю! Скажи своїм патлатим шаманам, щоб негайно відчиняли ворота! Інакше і їм те буде, що твоїм землякам! Іди!

В першу мить Добриня хотів було відмовитися виконувати цей мерзенний наказ, щоб Жадігер розкрояв йому шаблею голову, тоді всьому був би швидкий кінець — життю, мукам, горю. Але зразу ж подумав, що в такому випадку смерть рідних залишиться не відомщеною, бо, крім нього, нікому буде відомстити. А душа палахкотіла ненавистю, і серце гриміло в грудях, і руки рвалися до зброї... І він стримався.

— Гаразд, джагуне. Тоді ходімо разом! — сказав глухо. — Найкраще буде, коли ти сам це їм скажеш! Жадігер засопів, засовався в сідлі.

— А ще чого? Щоб пустили стрілу в живіт? Іди сам, коли тобі кажуть!

Добриня поторкав руками кангу.

— То зніми хоча б оцю колодку! Бо й мені незручно, і що подумують обложені! Як-не-як, а я ж, виходить, посол твій!

— Не посол ти мій, а раб! І хай бачать служителі орусутського бога, що їх чекає, якщо не піддадуться мені по власній волі! Іди!

Добриня поколивав до воріт. Скільки разів приходив він сюди, коли був підлітком, — з радістю і цікавістю, бо відкривав тут для себе новий світ, а тепер прийшов ницим рабом, щоб розорити це мирне гніздо, а його мешканців теж завдати в рабство.

Йому перехопило подих, а невидима рука здавила болем горло. Він довго не міг промовити жодного слова.

— Ти хто? І чого тобі треба? — нарешті почулося згори, з брами.

Його не впізнали, і це піддало йому духу.

— Братіє... Це я... Добриня... Мене прислав до вас мунгальський сотник Жадігер... Он він там стоїть... І я хотів би поговорити з ігуменом Яковом.

— Я ігумен Яків, сину. — Із-за дубового забороло показався чорний кlobук, насунутий на голову. — З чим прислав тебе мунгальський сотник? І як ти, сину, потрапив до нього? Судячи по тому, що на шиї у тебе теліпається бридке мунгальське ярмо, ти став їхнім рабом?

— Отче, ще кілька днів тому я був воїном і захищав Княжу Гору, а тепер ось — бачиш...

— Бачу. Кажу, чого прийшов!

— Жадігер хоче, щоб ви відчинили йому ворота. Ось чого хоче клятий убивця! На ваших очах він сплюндрував, спалив Калиновий Кут, мої всі загинули... А тих, хто залишився, потягнули в неволю.

— Ми бачили, — відповів ігумен. — А далі?

— А далі... Він згоден залишити вам життя, якщо відчините ворота... Але не вірте йому! Не вірте клятому! То все обман! Всі ви станете рабами! Кожному з вас на шию почеплять ось таку канту, як у мене, і довіку вже не бачити вам волі! Краще смерть, ніж таке життя! Обороняйтеся! Їх не багато — всього дві сотні! А ви сидите за міцним частоколом — тож можете протриматися якийсь час і покласти не одного поганина! Тримайтеся!

Ігумен перехилився через забороло. Тепер було видно все його обличчя — крупне, заросле довгою бородою. Під рясою випиналися могутні плечі, що так і просилися, щоб на них була надіта кольчуга.

— Сину, — сказав він. — Тепер я бачу, що ти Добриня, той Добриня, якого ми колись знали і якому давали притулок за цими ворітьми!.. Радий бачити тебе таким! Іди до мунгальського сотника і скажи, що ми мирні божі люди і нікого не хочемо чіпати, але якщо хто-не-будь зачепить нас, ми станемо не ченцями, а воїнами! Так і скажи! А

тепер — прощай! Бо настає наш смертний час!

Жадігер, не дослухавши, розлютився — гримнув:

— Взяти приступом і спалити це кубло! І попіл розвіяти по вітру! А шаманів, котрі залишаться живими, забити в колодки і потягти під Київ! Ми поженемо їх, як биків, у саме пекло бою! І хай там гинуть від рук своїх же!

10

До вечора і всю ніч мунгали довкола монастиря палили багаття, варили м'ясну сорбу з яловичини та конини, їли, а потім розгрібали жар і на гарячій землі вкладалися спати, накриваючись широкими заялженими кошмами — і від того земля зберігала тепло аж до ранку.

А боголи в цей час працювали під наглядом молодих аратів. При світлі багать звалили кілька сосон, зробили три пороки і підтягнули до монастиря.

Як тільки зійшло сонце, мунгали, поснідавши прямо з котлів підігрітою юшкою, оточили монастир.

— Бийте пороками! — наказав Жадігер, зупиняючись насупроти воріт на віддалі польоту стріли.

Молоді арати гарапниками підняли з землі полонеників, які лише перед світанком прилягли спочити, і погнали до пороків.

— Бийте! Та сильніше, смердючі свині!

Заляскали гарапники. Добрині удар прийшовся по голові та обличчю — на лобі здулася багрово-синя смуга.

Нехотя загупали тарани. Задвигтіли ворота. З-за монастирської стіни виглянули ченці — пустили кілька стріл, але нікого не влучили, бо над пороками лежав товстий настил із жердин.

Кожен удар тарана відгукувався болем у серці Добрині. Ось як трапилося: власними руками йому доводиться допомагати ворогам плюндрувати рідну землю, вбивати своїх людей! І хоч Калиновий Кут був знищений без його найменшого втручання, він не міг позбутися відчуття провини перед рідними, перед земляками. Адже він був не з ними, а з ворогами! Не бився проти нападників, не випив смертну чашу разом з батьком, матір'ю, братами, а з ворожого стану мовчки спостерігав, як вони гинуть під шаблями чужинців, як палахкотить рідна хата і щезає у вогні, може, навіки його дорогий, миліший за все на світі Калиновий Кут!

Він ледве тримався за шкарубку кору тарана. І це відразу помітили наглядачі. Дошкульні удари один за одним посипалися на його голову.

— Проклятий орусут!

Довго і натужно гупали пороки. Тріщало під їхніми ударами старе дерево. Щоб ченці не висовувалися з-за стін, мунгали посипали їх стрілами. Підпалювачі, ставши за вітром, закидали дахи будівель китатським вогнем, і там уже спалахнули ножежі.

Майже одночасно утворилися проломи в стінах і в брамі. В них з вереском кинулися баатури. Недосвідчені в рукопашному бою ченці не змогли стримати їх — і це був початок кривавого кінця Лисівського монастиря. Мунгали убивали ченців списами,

шаблями, шокпарами або вражали стрілами.

Тим часом піднявся вітер — і роздмухав пожежу. Вогонь перекинувся на церкву та дзвіницю. Смолисте дерево зашкварчало і спалахнуло, мов солома. Ті з ченців, хто заховався в будівлях, тепер змушені були вибігати надвір, і тут на них накидалися баатури, зчіплювалися в поєдинках.

До обіду монастир перестав існувати. Все, що могло, згоріти, згоріло. Поранених переможці без жалю добили, а живих, уцілілих кинули до гурту полонеників. Серед них був і ігумен Яків.

— Господи, караєш нас за гріхи наші! — перехрестився він і рясою витер на обличчі кров.

Ліва щока його була розсічена вістрям шаблі. Кров стікала на бороду і на рясу, падала червоними краплинами на холодну осінню землю.

Добриня відірвав шмат сорочки — перев'язав рану.

— Тримайся, отче! Загоїться!

— Все в руці Божій... Дякую, сину.

— Так, все в руці Божій, — погодився Добриня, але тут же важко, з болем, ніби погрожуючи комусь невидимому, вигукнув: — Тільки чому та рука така немилосердна до нас?! Чому така важка!

— Не богохульствуй, сину! — застеріг ігумен і поправив на обличчі пов'язку. — Не гніви Всевишнього!

Розділ V

ОБЛОГА КИЄВА

"В літо 6749 (1240). У той же рік прийшов Батий до Києва в силі тяжкій зі многим множеством воїв своїх і оточив місто і обступив силою татарською. І опинилося воно в облозі великій. І став Батий неподалік від нього, а вої його облягли город. І не чути було нічого від скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його та від іржання коней його. І наповнилася земля Руська [74] ворогами..."

І було це напочатку осені року кулкун-іля, тобто року Миші.

1

Добриня оглянувся довкола. Це ж востаннє бачить він свої рідні місця. З Лисівського узвишся видно далеко — на багато гін.

День був по-осінньому похмурий, вітряний. Сіре небо низько нависло над принишкою землею, над холодним Ірпенем та темними борами. В ньому шугало чорне вороння, і найбільше його зібралося над спаленим Калиновим Кутом. Звідси тягнуло болотяною сирістю, духом крові та свіжими згарищами, що ще подекуди курилися ледь помітними смердючими димами.

У грудях заклекотало, віддалося в серці щемким болем.

"Калиновий Куте! Калиновий Куте! Де ж ти подівся?

Що з тобою сталося? Тепер ти з'являтимешся мені, якщо живий буду, хіба що вві сні чи спогадах, бо тепер тебе вже ніколи не буде, допоки й сонця-світу на землі! Тепер на тому місці, де ти красувався серед заростів калини, жовто-зелених рокит та

запашних луків, де не одне літо гасали мої босі дитячі ноженята, куди рвалася звідусюди, де б я не був, моя душа, тепер там пустка, чорні купи попелу та людські трупи, над якими вже опускається на страшну трапезу криклива ненажерлива галич... — Так думав Добриня, востаннє вбираючи в себе красу і жах рідного краю. — Там десь лежать непоховані батько, мати, брати, сестриця Ганночка... Прощайте, мої рідні! Прощайте навіки!"

Його боляче штовхнули списом у спину — і він, хитнувши кангою, як віл ярмом, рушив разом з іншими невільниками услід за кінним загоном Жадігера.

Шлях лежав через Жорнівку на Білгород. З дитинства знайомий шлях. Скільки разів проїздив він ним — не злічити, а тепер плететься знову і, мабуть, востаннє. Тут утратив він усе: домашнє вогнище, рідних людей, волю і навіть майбутнє. Душа була випалена, спустошена, збайдужіла. Все втрачено! Все! О Господи!

Перед вечором валку невільників обігнав з військом Менгу-хан і, не зупинившись біля Білгорода, що вже горів, узятий темником Бурундаєм, помчав прямо на Київ. Невільники прибули туди лише наступного дня. І чим ближче було до міста, тим більше люду — ратного і підневільного — виднілося на шляхах. Зі всіх усюд до нього поволі повзли, мов гаддя, незчисленні монгольські орди. Верхи на конях, на верблюдах, на возах їхали і їхали одягнуті в овечі кожухи, у заячі та вовчі шапки худі вилицюваті сини далеких азійських степів і пустель, і гвалт їхніх гортанних голосів змішувався зі скрипом возів, іржанням коней та ревом верблюдів і затоплював увесь простір довкола міста.

Нічого подібного Добриня ніколи ніде не бачив. Здавалося, ворухатися, здригаються горби понад Либіддю і стугонять, гримлять незнаними досі підземними громами. І йдуть ці громи з півдня, від Росі, куди спрямував Батий свій перший удар. Отже, майже вся Київська україна вже захоплена чужинцями, затоплена полками кривавого Батиги. Залишився один вільний, непідкорений ще острів — Київ, та й той здригається перед лицем грізної небезпеки.

Валку зупинили в долині над Либіддю. Звідси, знизу, як на долоні, видно міські вали — від Білгородських до Золотих воріт. Високі вони, могутні! І рови, знав Добриня, перед ними глибокі і люду багато на посірілих від часу й негоди дубових зоборолах — ген як усіяли їх кияни! Мов мурашки! Та повертає Добриня голову в протилежний бік, і серце завмирає від жаху — пре Батієва сила на Київ! І немає ні числа його ордам, ні впину! Скільки їх — сто, двісті чи триста тисяч? Хто теє знає? Передові загани вже охопили місто зі всіх боків, стали так щільно, що навряд чи й пощастило б кому-небудь вислизнути з нього, хоч би хто й хотів. То тут, то там спалахували короткі перестрілки, що швидко затухали. Обидві сторони промацували одна одну — чого хто вартий? Кияни, видно, страхалися неймовірної, небаченої досі кількості ворожих воїнів, що ворухилися внизу, як величезний мурашник, а монголи були вражені розмірами міста, висотою та могутністю його валів.

Всюди по долині палали багаття. Пахло вареною кониною та бараниною.

Добриня відчув, як йому звело судомою живіт, бо відтоді, як потрапив у полон, не

те що не наїдався, а цілими днями, бувало, рiски не мав у ротi, живився тим, що знаходив пiд ногами або довкруж себе, — викинутим недогризеним маслом, жменею зерна, знайденою у смердiвськiй stodолi, лiсовими горiхами, жолудями, ягодами калини та шипшини. Та хiба то їстиво? Тут же i на це не можна було сподiватися — тiльки на милiсть завойовникiв.

Та милостi вiн не дочекався. Саме тодi, коли закiптюженi кухарi почали знимати з тринiг над багаттями котли i дiлити мiж воїнами м'ясо i юшку, прискакав Жадiгер з Товрулом та десятком Товрулових кешиктевiв [75].

— Добрине! — гукнув джагун, не злязачи з коня. — Вставай i ходи з нами! Менгу-хан вимагає тебе до себе! Та швидше, хлопче, швидше!

Жадiгер, як завжди, мав вигляд суворий, але голос лунав доброзичливо. Та й було чого! Менгу-хан знову звернувся до нього, щоб розшукав товмача. I вiн у думцi похвалив себе, що зберiг цьому боголовi життя. Взимку цей орусут принiс йому пiдвищення по службi — звання джагуна-согника; може, i нинi завдяки йому пощастить зiгритися ласкою джихангiра?

Добриню привели до юрти Менгу, дали коня.

— Сiдай!

Обабiч нього зразу ж прилаштувалися кешиктени Товрула. Ще четверо стали позаду.

"Боятися, щоб не втiк, — подумав Добриня i гiрко усмiхнувся. — Куди? Чи далеко забiжиш тут, серед такого стовпотворiння, та ще й з кангою на шиї? Вiдразу спiймають!"

З юрти вийшов Менгу — ковзнув поглядом по охоронцях, запитав кволо, бо почував себе хворим:

— Все готово?

— Все, каане, — вклонився Жадiгер.

— Тодi рушаймо! До юрти лашкаркашi [76]

2

Золотисто-шовкове шатро Батия стояло на самому шпилi крутої гори [77] над Либiддю. Ханськi туленгiти та юртаджi [78] вибрали її для ставки лашкаркашi не випадково. З неї через Либiдську долину добре видно Київ, усю пiвденно-захiдну частину його валу з Золотими ворiтьми посерединi. Звiдси було зручно керувати туменами лiвої руки, що стали понад Глибочицею, i туменами правої руки, що обсили мiсто збоку Хрещатицької долини. А на випадок орусутської вилазки ханська ставка надiйно прикривалася Либiддю та її заболоченою заплавою. Перед шатром стояв позолочений, з дев'ятьма хвостами монгольських якiв великоханський бунчук — тут.

Коли Менгу з почтом виїхав на Батиеву гору, небо прояснилося i туманна iмла над землею розсiялась. Сюди не докочувався гомiн вiйська, що затопило всi околицi.

Жоден голос не порушував тут незвичної тишi. Туленгiти пiвколом громадилися позад ханської юрти. Попереду, пiд тугом, шанобливо завмерли найближчi сподвижники Саїн-хана — джихангiри та найвизначнiшi нойони — баатури, що прибули

на курултай [79]. А сам Батий стояв попереду, над схилом гори і, склавши руки на грудях, мовчки дивився на Київ. Був він одягнутий у вовчий кожух, на голові мав тимах з корсачого хутра.

Ніхто не порушував дум лашкаркаші.

Плоске обличчя Батия було жовто-сіре, непроникне. Тільки рідкі вії його вузьких розкосих очей злегка тремтіли, і це свідчило, що думка великого каана працює напружено.

Він був другим сином Джучі, якому Чінгісхан віддав, як старшому серед своїх синів-джихангірів, усі західні землі, вже завойовані і ще не завойовані, але які потрібно було завоювати в майбутньому: Ібір-Сибір, Булгар, Башкорд, Дешт-і-Кипчак, Русь і Черкес до Тімур-Кахалки [80]. Рання смерть Джучі не дозволила йому виконати наказ Потрясателя Всесвіту — завоювати ще не завойовані країни. Він помер 1227 року, за півроку до кончини самого Чінгісхана, несподіваною і страшною смертю — йому невідомі злочинці під час полювання в степу переламали хребет. Прошурхнула було чутка, що це сталося не без волі і згоди самого Чінгісхана, але зразу й погасла, бо за таку чутку рубали голови... Після смерті Джучі великим кааном Західного улуса [81] мав стати його старший син Орду, але м'якотілий добродушний Орду добровільно уступив владу своєму молодшому братові Бату, що мав не тільки тверде ім'я [82], а й твердий, жорстокий характер. Кажуть, і в цій акції проявилася воля і далекоглядність їхнього великого діда, який давно вже запримітив у молодому внукові Бату щось своє, чінгісханівське — непохитну волю, жорстокість і військові здібності... Як би там не було. Бату став володарем Синьої орди, що посіла землі від Алтаю аж до Дніпра, землі майбутньої Золотої Орди.

З Орду жив він мирно, у братерській злагоді, мав його не тільки за першого темника, а й за порадника і навіть у своїх ханських ясаках та ярликах [83] братове ім'я ставив попереду свого: "Ми, хани Орду та Бату, повеліваємо..." Мабуть, це й стало причиною того, що його прозвали Саїн-ханом, бо по відношенню до підкорених народів, до своїх монголів та навіть до нойонів та беїв був він не справедливіший, ніж Чінгісхан, Джучі чи інші джихангіри.

Виконуючи волю Чінгісхана, Бату підкорив башкирів, булгарів волзьких, саксинів, половців, черкесів і весь Північний Кавказ, половину Русі до Дніпра, а тепер, у рік Миші, розпочав свій останній, вирішальний похід на вечірні країни. І першим у цьому поході упав йому до ніг прадавня столиця Русі — Київ. А останнім... Однак хто те знає, яке місто чи який народ упав йому до ніг останнім? Хіба що Вічне Небо... Його великий дід, По-трясатель Всесвіту, заповів йому перед смертю дійти аж до Останнього моря. І ось він вирушив у цей грандіозний похід.

Ще влітку цього року заклав він за Ітилем, тобто за Волгою, свою нову столицю Бату-сарай і поставив перед розкішною золотою юртою чорне знамено — знак війни. Три місяці на цей заклик зі всього улуса збиралися до походу військові сили — переправлялися через Волгу і поволі, не поспішаючи, простували на захід сонця, а коли всі зібралися і перейшли Дон та Донець, Бату вирушив і сам. Він швидко

наздогнав військо і пішов прямо на давно розвідані дніпровські переправи побіля Росі...

І от він тут — Киюв перед ним! Як же взяти його — ось питання!

Батий дивився на грізні вали міста, що ошетинилися тисячами вояків, і думав. Довго думав. Та місто здавалося йому неприступним.

Тоді він підняв руку — і монгольські царевичі та найвидатніші нойони наблизилися до нього. Мовчки схилилися в чеканні.

Батий запитав коротко:

— Джихангірі! Нойони! Ось перед вами Киюв! Як його взяти?

Запала мовчанка. Ніхто не поспішав розкривати рота. Батий повернув голову через ліве плече і побачив Менгу.

— Мунке! Ти вже стояв раз перед ворітьми цього міста. Скажи — що нам робити? Менгу шанобливо вклонився.

— Брате, я радий, що знову стою тут. Орусути-кияни побили моїх послів. Тепер я прийшов сюди, щоб покарати зарозумілих! Тому в мене одна думка: брати місто приступом і знищити його! І ніяких перемов з обложеними!

— А ти, Субедею? — Батий перевів погляд на свого вірного пса, знаменитого старого полководця, що у свій час ходив не раз у походи з Чінгісханом та Джучі. — Що ти скажеш?

Худий жилавий старик поплямкав синіми губами, стягнув з голови сіру вовчу шапку і статечно вклонився. Його широке зморшкувате обличчя було суворе і темне, а вузькі вицвілі очі каламутилися проти вітру слізьми. Голос його, як і він сам, був сухий, скрипучий.

— Саїн-ханеї Батько йека-монголів Чінгісхан, коли підступав до якого-небудь міста, завжди посилав попереду послів і пропонував обложеним почесні умови для здачі. Нерідко були такі, що піддавалися нам, і це рятувало кілька сотень чи й тисяч монгольських воїнів від неминучої загибелі. Так робив завжди і ти, джихан-гіре. Чому ж нині маєш відступитися від цього мудрого правила, заповіданого нам Священним Правителем?

Субедей перечив думці Менгу. Але він звик перечити джихангірам ще з часів Чінгісхана, бо покладався на його захист. А тепер за ним стояли слава великого войовника і літа, що збагачують людину мудрістю та безстрашністю.

Батий повернувся до своїх полководців — темників та тисячників, обвів усіх пильним поглядом, ніби чекав, що ті висловлять іншу думку, та всі мовчали. Тоді він поклав руку на плече "непереможному".

— Так, мій аталику [84]! Не будемо порушувати яси [85] Потрясателя Всесвіту. Пошлемо послів і нині — хай ніхто не скаже, що Саїн-хан учинив несправедливо!

Він плеснув у долоні — і в ту ж мить перед ним став сотник туленгітів.

— Привести полоненика!

Сотник враз щезнув. А Батий звернувся до Менгу:

— Брате, ти обіцяв знайти досвідченого терджумана. Він з тобою?

— Ойє!

— Давай його сюди!

Менгу кивнув Жадігерові — і той привів Добриню. Майже одночасно туленгити поставили перед Батием виснаженого полоненика у драному половецькому чапані і теж з кангою, як і в Добрині, на гаю. Він був без шапки, і на його нічим не прикритій голові кучмилося густе русяве волосся, що спадало майже до пліч.

Щось дуже знайоме привиділося Добрині в його очах, в його обличчі. Та що — ніяк не міг уторопати. Знав напевне, що ніколи раніш не зустрічав цього молодика, і все ж не міг позбутися почуття, що знайомий з ним.

Цю загадку тут же розгадав Батий.

— Цей богол, — сказав він, — син київського бея Думитра Ільяс. Підведіть його до міста і покажіть орусутському воєводі — хай упізнає сина. Може, зговірливіший буде...

Царевичі і нойони-баатури зацмокали язиками, загелготали:

— Дзе-дзе! Мудра думка! Хто ж піде послом? Батий повів оком по колу.

— Надамо цю честь нашому достославному братові Мунке.

— Небезпечно посилати джихангіра, — зауважив Субедей. — Орусити дізнаються, хто він такий, — уб'ють.

— Не уб'ють. У нас заложником залишиться Думитрів син, — заперечив Батий. — Та й не треба йти йому в місто — перемовиться на відстані, через рів.

— Дякую, брате, за ласку і довір'я, — схилив голову Менгу. — Хоча, правду кажучи, особливої радості від майбутньої посольської місії не відчуваю, бо впевнений, що закінчиться вона невдачею, як і взимку.

Та Батий підняв угору вказівний палець, промовив урочисто:

— Мунке! Скажи завтра Думитрові, що мені жаль знищувати таке гарне місто, якому немає рівних у цілому півсвіті — від Керулена до Дунаю. І якщо Думитрові воно дороге, якщо він хоче зберегти його для себе і своїх нащадків, то хай відчинить ворота і виведе в поле його мешканців. За це обіцяю всім життя, а Думитрові владу та життя сина... Якщо ж він не погодиться на це, то скажи, що син загине лютою смертю, і дай ніч на роздуми, а післязавтра вранці, якщо Думитро не прийме наших умов, виведи його сина перед Золоті ворота і привселюдно зламай йому хребта!

— Зрозумів, Саїн-хане, — схилив голову Менгу. — Зроблю все так, як ти сказав.

— І починайте по-справжньому облягати Київ, — додав Бату, звертаючись до всіх. — Ми вже третій день тут — тож пора обступати його так щільно, щоб жодна миша не вислизнула з міста!

Він рушив до шатра, і всі розступилися і схилилися перед ним, утворюючи широкий прохід.

3

Добрині не пощастило в той день чи вночі зустрітися з Іллею. Лише наступного дня, коли після туманного ранку, що повільно піднімався з-за Дніпра, блиснуло сонце і осяяло все довкруг скупим осіннім світлом, доля звела їх віч-на-віч на майдані перед Золотими ворітьми. Їх обох привели сюди.

Тепер Добриня пильніше придивився до полоненика. Сумніву не було — Ілля.

Справді — гарний. Ясні розумні очі, крутий лоб, прямий ніс, злегка зачучерявлене волосся, що спадало на плечі. Все — як у Дмитра! Безперечно, це він! Бояриня не погрішила проти істини.

— Здоров будь, Ілля! — тихо привітався Добриня. Той стрепенувся.

— Ти мене знаєш? Звідки? Хто ти? Охоронці не звертали уваги на їхню розмову.

— Я Добриня... Цього року я був частим гостем твоєї сім'ї, знаю боярина Дмитра, бояриню Анастасію, Янку, братів твоїх.

— Чоловіче! Просто не віриться! Ти був у нас дома? Так недавно! Як же ти опинився тут?

— Мене воєвода Дмитро послав на Рось, і я затримався на Княжій Горі, аж поки потрапив у полон.

— Як же мої? Всі живі-здорові?

— Всі живі-здорові. Янка виросла, брати поженилися...

— Ну, вони поженилися ще при мені.

— Всі за тобою побиваються... Горюють...

Ілля заплющив очі.

— Боже, Боже! Бути так близько — і не побачитися! — прошепотів крізь сльози. — Повернутися додому, та як — нещасним рабом! Та ще й на погибель киянам і своїм рідним! Краще б мені було загинути, ніж тепер бути іграшкою в руках ненависного ворога!

Добрині здалося, що Ілля до кінця не усвідомлює, для чого його привели сюди і яка жахлива смерть чекає на нього, якщо кияни не відчинять браму перед Батиєм. Звичайно, це буде жорстоко — відкрити йому всю правду. Однак іншого виходу не було. Він повинен знати все, щоб несподівана звістка під час перемов з воєводою Дмитром не застала його зненацька. Тому Добриня наважився:

— Ілля... — Він поклав руку своєму співбесідникові на плече. — Чи тобі відомо, що князя в Києві нема, а воєводою призначений твій батько?

— Так, я це знаю, — відповів Ілля. — Про це я дізнався ще в Орді, коли мене одного разу привели до самого Батия і поставили в ряд таких же, як і я, рабів. Було нас не менше сотні, і, як виявилось, всі ми носили спільне ім'я — Ілля. Це нас здивувало і насторожило. Для чого нас зібрали сюди? Незабаром нам стала відома причина такого дивного збору. До нас вийшло кілька нойонів, половець-товмач та наш землячок — без канги, ситий і добре вдягнутий. Ти ж знаєш, що нашого брата можна зразу відрізнити від половця чи татарина.

— Знаю. Що ж далі?

— А далі — наперед вийшов товмач і спитав: "Вас тут багато, і всі ви прозиваєтесь Іллею, та нам потрібен лише один з вас — син київського тисяцького Дмитра. Чи є він серед вас?" Наш стрій ворухнувся, загув, а я на якийсь час утратив здатність і рухатися, і розмовляти. Ось воно що! Це ж мене розшукують! А для чого? Я розумів, що не для добра, і мовчав. "Отже, немає такого? — перепитав товмач. — А хто з Києва?" Знову ніхто не відгукнувся. Тоді товмач звернувся до нашого землячка:

"Домане, дивись!"

Тут Добриня вражено вигукнув:

— Як ти сказав? Доман?

— Так, Доман... А ти його знаєш? — в свою чергу здивувався Ілля.

— Ще б пак! Він теж був разом зі мною у Києві. Це мій лютий ворог... Але розповідай далі!

— Так ось цей Доман почав пильно розглядати невільників, і я зрозумів, що він знає батька, матір, братів і хоче впізнати мене. Йому, безперечно, було відомо, що я потрапив у татарський полон. Та оскільки він мене ні разу не бачив, то і впізнати не міг. Тоді він вибрав шістьох чи сімох найбільш, на його думку, схожих на уявного Іллю і сказав:

— Один з них — син воєводи Дмитра.

Як не дивно, я опинився серед них, і нас по черзі почали катувати. Розрахунок у наших мучителів був простий: якщо серед відібраних є Ілля, син київського воєводи, то він, не витримавши знущань над собою або товаришами по нещастю, сам признається. Так воно і сталося. Я справді не витримав. Коли четверо дужих, мов цербери, туленгітів схопили одного з моїх товаришів, що стояв крайнім у ряду приречених, роздягли догола, підняли за руки і ноги над багаттям і почали припикати йому груди й живіт, так що той, звиваючись, як вуж, від болю, закричав на весь степ, я вискочив наперед і вигукнув:

— Припиніть! Не катуйте його! Я — син Дмитра! Так мене змусили виказати себе, і тепер я знаю і розумію, для чого я був потрібен Батиеві. Добриня сумно похитав головою.

— Боюсь, ти знаєш і розумієш не все до кінця. Та Ілля відповів твердо:

— Знаю! Все знаю! Я вже трохи розумію їхню мову і второпав, що сказав учора Батий... Мені зламають хребет!

— Ну, якщо воєвода Дмитро відчинить ворота міста, то, може, і не зламають.

— Ні, він не відчинить! — вигукнув Ілля, і очі його блиснули рішучістю. — Він не відчинить! Я знаю батька! Та й кияни не дозволять йому зробити це, хоч би він і хотів!

Добриня полегшено зітхнув. Так ось який наймолодший син воєводи! Здається, на нього можна покластися! Але він не хотів позбавляти його надії, тому сказав:

— Ну, може, все обійдеться щасливо...

Та Ілля не захотів прийняти примарної розради.

— Не обійдеться. Ти не знаєш мунгалів!

Добриня криво усміхнувся.

— Не знаю!.. Ще й як знаю! Але на рожен лізти не раджу. Під час зустрічі з батьком будь стриманий...

Тут під'їхав хан Менту в оточенні сотні кешиктенів, і їхня розмова припинилася.

— Все готове для перемов? — спитав він.

— Все, — коротко відповів Жадігер.

— Тоді — рушаймо!

Кияни перехилилися через заборолу, мовчки стежили за монгольським посольством. Ні погроз, ні крику — сувора напружена тиша.

Менгу зупинився за перестріл до воріт. Не злазячи з коня, підняв угору камчу — ткнув нею прямо на заборолу.

— Погляньте — орусити бояться нас! Вони тремтять! Скажи їм, терджумане, що я знову прийшов до них! Я — Мунке!.. І запитай відразу, чи є серед них воєвода Думитро. Я хочу говорити з ним!

Добриня приклав долоні до рота — гукнув:

— Кияни, перед вами хан Менгу! Він хоче говорити з воєводою Дмитром!

Згори зразу ж почувся голос воєводи:

— Я тут, Добрине! Я впізнав тебе! І радий, що ти живий-здоровий!

Добриня стрепенувся, знайшов воєводу, який стояв не там, де завжди, на вежі Золотих воріт, а просто на валу, на тій його частині, що спускалася до Хрещатого яру.

— Воєводо, воєводо! — вигукнув він. — Не звинувачуй мене в тому, що не попередив тебе завчасно про ворожу навалу. Лише встиг я добратися до Княжої Гори, як зразу ж був змушений захищати її. Там же потрапив у полон. Не осуджуй за це нікого! Ми билися скільки мали сили — і не одного нападника відправили на той світ! Втрати ворога теж не малі — і це виправдовує нас!

— Я все знаю, Добрине, і нікого не звинувачую. Шкодую лише, що не можу зараз обняти тебе. Ти зробив усе, що міг. З чим же нині прийшов до нас Менгу-хан?

— Його прислав до тебе, воєводо, сам хан Батий. Хоче, щоб ти відчинив ворота міста і здався на милість переможців!

— Але ж він ще нас не переміг! — вигукнув Дмитро. — Про яку ж милість переможців може йти мова? Менгу нетерпляче засовався в сідлі. Добриня переклав. Менгу спалахнув.

— Передай йому все дослівно!.. Ми не сумніваємося в перемозі! Але щоб не проливати ні вашої, ні нашої крові, Бату-хан пропонує тобі, Думитре-бею, почесну задачу. Він обіцяє всім киянам життя і посильний, справедливий податок. Ти згоден?

— Ні.

— Чому?

— Сила у вас велика, Менгу-хане, — спокійно пояснив Дмитро. — Але у нас теж не мала. Позмагаємося — от і видно буде, хто кого переможе. А здаватися без бою — ганебно для справжнього воїна! Не здалися ми тоді, коли ти вперше підступив до Києва, не здамося і нині! Така наша відповідь на твої слова!

— Не поспішай, Думитре! Спочатку пильно приглянься ось до цього молодого раба, що стоїть поряд зі мною, — не впізнаєш? — І він ткнув камчею в плече Іллі. — Дивися! Дивися пильніше!

Тисячі киян стежили за цією розмовою. На валах стояла мертва тиша. Лише легкий подих вітру та гороб'яче цвірінчання порушували її.

Дмитро перехилився через заборолу, довго вдивлявся у зарослого обідраного мунгальського невільника з колодкою на шії.

— Ні, не впізнаю! Далеко!

— Ну, як же, воєводо! Невже сина не впізнав?

Дмитро перехилився ще дужче.

— Ілля? Це ти, Ілля?

У Іллі з очей бризнули сльози. А з горла вирвався не людський голос, а якийсь хрипкий натужний клекіт:

— Е... а... а... у... е... а!..

Здається, він хотів сказати: "Це я, тату, це я!" Та замість слів крізь плач проривалися одні нерозбірливі вигуки, який не міг розібрати ніхто.

Один Дмитро по тому клекотові відразу впізнав його і схопився за голову.

— Ілля! Сину мій! Ілля!..

— Тату-у! — нарешті спромігся на слово і Ілля. — Тату-у!..

В тих вигуках не почулося ні крупинки радості, а пролунав страшний відчай, що одночасно вибухнув із двох сердець — батькового й синового.

Все замовкло навкруги. Навіть вітер притих і горобці припинили. І лише через довгу хвилину по київському валу прокотилося ледве чутне людське зітхання — о-ох! Та й воно зразу розтануло, ніби його й не було.

Дмитро простягнув униз руки, ніби хотів вихопити сина з ворожого кільця і перенести на вал, в оточення рідних людей, а Ілля рвонувся йому назустріч, але міцна Жадігерова рука притримала його.

Менгу розплився в хижо-солодкій усмішці.

— Упізнав-таки сина, Думитре-бею? Упізнав! Тепер, гадаю, ти розумієш, що ми не дарма привезли його сюди. Відчини нам ворота міста — і матимеш сина! Живого, здорового! Києв залишиться цілим, неушкодженим, люд київський сидітиме в своїх житлах, як і сидів, а дзвони ваших церков і ваші бородаті шамани-попи прославлятимуть тебе вічно під Вічним Небом — за здоровий глузд і добре серце! Послухайся моєї поради — здайся на милість нашого справедливого Саїн-хана!

Здайся! Стань нашим андою [86], союзником і йди разом з нами на вечірні країни!

Дмитро вислухав його мову і зразу ж відповів:

— Ні, цього не буде! Київ без бою ми не здамо!

Менгу налився кров'ю.

— Нерозумний! Що ти робиш? Ти прирікаєш сина на люту смерть! Даю тобі ніч на роздум, а завтра, якщо не вийдеш з поясом на шії і по вашому орусутському звичаю з хлібом-сіллю, ми ось тут, на цьому місці, зламаємо йому хребта і кинемо здихати, а ти дивитимешся на його муки і проклинатимеш ту мить, коли Вічне Небо відібрало у тебе розум і ти відмовився піти на угоду з непереможними йека-монголами, не захотів стати нашим побратимом, щоб спільно воювати проти наших ворогів! Невже у тебе, орусуте, кам'яне серце? Подумай!

Почувши ці слова, Дмитро схитнувся. Його підтримали сини Микола та Степан, що, як і батько, зацікавившись, слухали цю мову.

— Боже! — простогнав Дмитро. — Бідний Ілля! Нещасний сину мій! Краще б тобі не

з'являтися було на білий світ! Краще б мені було померти вчора, ніж сьогодні я маю завдавати тебе на люті муки! Боже! Ти ж знаєш, що Києва я не здам! Не здам, хоч би мала загинути вся родина моя! Навіщо ж ти. Боже, не прибрав мене раніше? Навіщо посилаєш мені такі жорстокі, нелюдські випробування?

— Тату! — гукнув Ілля. — Я готовий на все — на смерть і на муки! Не піддавайся нечестивцям! Бо все то — обман! Об однім прошу — не кажи матері та сестриці Янці, що я тут і що мене чекає завтра. Хай вони не знають цього! Їм легше буде! А ти — тримайся! За мене не думай! Захищай Київ! Обороняй його до кінця! І хай я буду першою жертвою в цій, обороні! Прощай, батьку! Прощайте, братове!

Він хотів сказати ще щось, але його заступив собою ведмідькуватий Жадігер.

— Досить!

А Менгу спитав Добриню:

— Що сказав наостанку темник Думитро? Згоден він здати Київ чи ні?

— Ні.

— І навіть страта сина не лякає його?

— Лякає. Але Києва здавати не збирається!

— О Вічне Небо! О Високе Небо! Мангуси затьмарили його розум! Нещасний!.. Чи ж він до кінця уторопав, що завтра його син лежатиме тут і конатиме в страшних муках? Ти правильно йому розтлумачив?

— Він знає про це.

— Тоді нам нічого більше робити тут! — з досадою вигукнув Менгу і повернув коня назад.

4

Темна осіння ніч важко налягла на Київ та його околиці. На заборолах — чатові. Вони чутко вслухаються в темряву, що стає ще густішою від далеких татарських багать, що оперезали місто. Там форкають коні, гавкають собаки, ремигає захоплена по селах на м'ясо худоба, перегукуються караули.

А в місті — темно і тихо. Ні багать, ні голосних розмов. Ніби страшне Батиеве нашествя всім заціпило уста. Навіть собак не чути, які в мирні часи нерідко валували вечорами аж до півночі. Тільки де-не-де у віконцях блимав вогник свічки чи лучини, та й той швидко згасав, ніби боявся, що його помітить ворог.

Лиш у хоромах воєводи Дмитра довго не гасне свіча. За столом сидить уся сім'я. І нікого чужого. Всі вкрай засмучені, у печалі жінки плачуть, а бояриня Анастасія схилилася на стіл, і її плечі, вкриті барвистою хусткою, здригаються від глухого ридання.

Янка, теж у сльозах, гладить матір по плечах рукою, втішає:

— Мамочко! Ріднесенька! Не плач! Чує моє серце — не загине Ілля! Не знаю, звідки в мені така віра, але вірю — не загине! Не плач, не ховай його завчасно! Та й себе разом з ним!

Всі похмуро мовчать. Микола нахилився батькові до вуха — шепоче:

— Ілля ж просив не казати матері... Воєвода скрушно стенає плечима.

— Ну, як же не сказати? Все одно дізналася б... А бояриня судорожно хапає Янчині руки, цілує їх, притискає собі до обличчя, мов шукає в них розради й захисту, а потім знову заходиться відчаєм:

— А-а-а!.. Не вірю! Нікому не вірю! Загине він! Загине синочок мій!.. Не загляну я в його ясні очі, не почую його голосу, не доторкнуся до його білого лиця!.. Навіщо мені жити!

Янчині губи кривляться, очі наповнюються слізьми, і дівчина, припавши до матері, починає голосити теж — а-а-а! Їм поспішили на підмогу невістки, і в хоромині вкотре за вечір вибухає сльозами і криком розпач.

Дмитро — ніби занімів. Сидів похмурий, зчорнілий. Болючі думи охмурили його чоло, стягнули на ньому шкіру в глибокі зморшки. Обидва сини закам'яніло сиділи поряд і збоку поглядали на нього, мовби чекали якогось наказу. Та воевода, міцно стиснувши зуби, мовчав.

Нарешті Микола узяв його за руку.

— Тату, час біжить... Треба зважуватись!.. Ніч темна — допоможе нам непоміченим пробратися до хати чинбаря Солопка. Хлопці там! Ми ж усі бачили, що їх завели туди, а я слідкував до самого вечора і переконався, що їх звідти не виводили. Отже, вони там! Дозволь узяти сотню охочих — ми визволимо їх!.. Охоронців там не більше десятка. Дозволь!

— Дозволь, батьку, — підтримав брата Степан. — На вилазку — єдина надія!

Дмитро і сам це розумів. Та його охоплювали сумніви.

— А якщо самі загинете? Що тоді скаже мати? А якщо загинуть інші, що скажуть люди?

— Війна, тату... Комуś чи так, чи інак доведеться загинути... А може, і всім!

Вони вже цілий вечір домагалися, щоб батько дозволив зробити вилазку, та він вагався. Боявся утратити всіх трьох синів зразу, боявся утратити молодих гриднів, а найголовніше — боявся ворожої підступності. Він не раз чув, що монголи вдаються до хитрощів. А хіба тут їй не може бути? Чому вони не відвели Іллю та Добриню в глибину свого табору? Чому помістили на ніч зовсім недалеко від Золотих воріт? Та, ще й на очах киян? Чи не виманюють на вилазку навмисне, щоб скористатися нею і знищити всіх, хто вийде з міста, аби увірватися у розчинені ворота?.. Ось що непокоїло воеводу і змушувало його вагатися, стримуватися від рішучих дій.

Останні синові слова повернули думки в інший бік.

Київ — город могутній, запасів у ньому вдосталь, тож триматися можна довго. Але ж не безконечно! Хай місяць, два, три... А там і запаси вичерпаються, і голод здолає, а головне — розтануть загони київських захисників. У місті п'ятдесят тисяч мешканців, прибуло з околиць ще десять тисяч — всього шістдесят... Лише кожен четвертий — воїн. Отже, всього п'ятнадцять тисяч захисників Києва! А у Батия скільки — сто, двісті чи триста тисяч? Навіть побіжного погляду досить, щоб переконатися, що супроти одного киянина стане десять, а то й двадцять мунгалів! Тож, може, всім доведеться загинути? Навряд чи, ідучи на західні країни, Батий залишить у себе в тилу

непідкореним таке велике місто, як Київ! Безперечно, він спробує будь-що взяти його! Отже, смерть або полон!..

— Гаразд, ідіть! — погодився нарешті Дмитро. — Візьміть скільки треба охочих — і йдіть! Та будьте обережні — не заривайтеся! А я чатуватиму з кількома сотнями біля воріт...

5

Добриню та Іллю завели в якесь чимале приміщення і штурхнули в темний куток, і вони обоє попадали на купу сирих, невичинених овечих, телячих та кінських шкур. Сморід, що йшов з них, забивав віддих, вивертав нутрощі.

— Тьху! — сплюнув Добриня, сідаючи і обпираючись спиною на стіну. — Чинбарня це, чи що?

— Чинбарня Солопка, — відповів Ілля. — Я знав його... Він постачав пергамент на князівський двір. Та й ми купували в нього.

— Дихати нічим! У роті повно шерсті! — Добриня знову сплюнув. — І придумали ж зачинити нас сюди! Задихнутися можна!

Руки у нього були зв'язані за спиною, важка дубова качга давила на карк, страшенно хотілося пити. Та найбільше дошкуляв сморід — важкий, густий, що тхнув падлом. Видно, шкури лежали тут давненько.

Він підвівся і рушив у протилежний кінець приміщення, де під стелею, крізь вузьку щілину, запнуту бичачим пузирем, пробивалося трохи сірого денного світла. Де вони? Чи не можна звідси втекти?

— Ілля, йди-но сюди!

Підійшов Ілля, став поряд.

Коли їхні очі призвичаїлися до темряви, вони почали розглядати чинбарню. Тут було просторіше, видніше, легше дихалося. Середину чинбарні займав довгий дощаний стіл, на якому жовтіла вже вичинена, вим'ята теляча шкура — заготовка для пергаменту. Під стінами стояли низькі широкі корита, де мокли шкури, дерев'яні цебра з вапном, квасом та борошном, на полицях безладно валялося різне чинбарське причандалля — залізні шкребки, розтяжки, важкі дерев'яні молотки, березові качалки з рублями, ковані гранчасті гвіздки, щоб напинати на столі шкури. Збоку, в темному закутку, застромлений глибоко в щілину, причаївся широколезий ніж з вишмугляною до блиску дерев'яною колодочкою.

— Ілля, глянь, що я знайшов! — повернувшись спиною до стіни, Добриня пальцями намацав ножа і висмикнув його із щілини. — Оце так знахідка!

— Ти гадаєш — він нам пригодиться?

— Ще б пак! Іди-но сюди — стань до мене спиною і міцно тримай руки, а я спробую перерізати сирицю! Що буде завтра — побачимо, а сьогодні скористаємося тим, що посилає нам доля!

З цими словами Добриня обережно почав пильгучити цупку сирицю, якою було скручено руки Іллі. Незабаром вона впала, а через хвилину і Добриня був вільний.

— Ох, як стало легко! — вигукнув він, потираючи затерплі зап'ястя.

— То, може, скинемо й кангу? — спитав Ілля,

— Та, звичайно ж, скинемо ік бісовій мамі! На — ріж! — і підставив шию.

Упала одна колодка, потім — друга. Упала — ніби гора з пліч звалилася. Кляте ярмо не тільки давило шию і плечі, не тільки заважало ходити, бігати, спати — воно гнітило душу, не давало жити. Віл звекає до ярма, людина — ніколи. І тепер, коли ненависна канта упала на підлогу, Добрині здалося, що він вдруге народився на світ.

Як легко! Як вільно! То дарма, що вони з Іллею взаперті. У них попереду ще цілий вечір, ціла ніч, і вони щось придумують. А якщо доведеться померти, то помруть достойно — в боротьбі! Іншого кінця Добриня собі не мислив.

Тут грюкнули двері. Не заходячи до приміщення, вартовий поставив просто на підлогу казанок з сорбою.

— Їжте! — і знову засунув засов.

Хлопці переглянулися. Пронесло! Було б гірше, значно гірше, коли б вартовий помітив, що вони звільнилися від пут і колодок.

Вони швидко вихлебтали рідку сорбу, в якій де-не-де плавали шматочки м'яса, і прислухалися. Вартовий неспішно чалапав по двору, мугикаючи щось собі під ніс. Отже, їх стережуть! Тож, щоб зараз вибратися з чинбарні, нічого й думати.

Добриня уважно оглянув приміщення. Збудоване добротно, міцно! Смолисті соснові колоди пригнані одна до одної щільно. В єдине вузьке віконце, що тьмяніло під стелею, не пролізти. На горище лазу немає — отже, надвір вийти можна тільки в двері. Вони ж заперті, а за ними — вартовий!

Що ж робити?

Ілля теж нічого не міг придумати. Обидва довго мовчали.

— А знаєш, давай поспимо, — несподівано запропонував Добриня. — До вечора не близько, а спати хочеться...

Ілля не перечив.

Вони знайшли кілька м'яких овечих шкур, що не дуже відгнали тухлятиною, постелили на долівці, лягли і швидко поснули.

Тихо в чинбарні, глухо. Не долітають сюди ні гортанні вигуки монголів, половців, башкирдів, болгар, саксинів та синів інших племен, змушених Батиєм іти з ним у похід, ні кінське іржання, ні рев верблюдів. Не чути і скрадливих кроків вартових за стіною. Все, здавалося, заснуло — спить непробудним сном.

Так би і проспали стомлені полоненики весь вечір і всенюк ніч, та тут раптом десь загавкали, заваливали собаки.

Добриня схопився. В чинбарні було темно. Невже ніч?

У грудях тривожно тенькнуло серце. Проспали!

Він штовхнув Іллю під бік.

— Вставай!

І тут же його мозок пронизала несподівана думка: ось хто може змусити вартових відчинити двері — Ілля! Це ж його вони стережуть! На нього їхня надія, бо вони сподіваються, що воевода Дмитро заради сина відчинить їм ворота міста. А що, коли

спробувати?

— Ілля, послухай! — зашепотів він на вухо боярчукові. — Утекти можна лише через двері. Отже, треба вигадати важливу і ймовірну причину, щоб вартові їх відчинили. І я, здається придумав, як це зробити!

— Як?

— Треба сказати їм, що тобі погано, що ти помираєш...

— Ти гадаєш, вони зважать на це?

— Ще й як! Адже тебе вони стережуть, як зіницю ока! Уявляєш, що сказав би завтра охоронцям Менту, коли б ти справді упокоївся? Та він голови їм постинав би! І вони це добре знають! Ось чому я впевнений, що двері вони нам відчинять.

— А тоді що?

— Якщо їх буде двоє чи навіть троє, то ми їх зможемо приголомшити і втекти. Ось тримай! — і Добриня вклав у руки Іллі важку дубову качалку, якою чинбарі розкачують і рівняють вичинені шкіри. — Такою довбешкою не тільки людину, а й вола можна вбити.

— Замашна! — погодився Ілля, виважуючи качалку в руці.

— Якщо добре торохнути, то вважай, що й кінець!

От ми й при зброї. Лише б заманити одного чи двох у чинбарню, а з тим, хто залишиться надворі, теж справимося!

— Ну, що ж — згода!

Вони стали обабіч дверей. Вартових не чути. Поснули чи пішли до хати?

— На допомогу! На допомогу! — раптом голосно заволав Добриня.

З-за дверей відразу ж почувся стривожений голос.

— Що там? Що стряслося?

— Ілля помирає! Син київського воєводи! Швидше! Води!

— Що з ним?

— З'їв щось погане.

— Хай не буде свинею і не жере чого не слід! Почекає до ранку!

— Дурню! Якщо він околіє, то вранці тобі хан Менгу знесе голову!

Вартовий довго мовчав — видно, обмірковував і зважував почуте. Потім вилаявся:

— Прокляття! Хай заберуть вас мангуси! Хай пожеруть вас собаки! — Але важливість звістки, видно, дійшла до нього, бо він зразу ж загукав до свого напарника, що був десь у другому кінці двору: — Хасар! Хасар! Поклич десятника Товлура! Полоненикові погано — помирає! Та бігом мені! Бігом!

Здалеку долинуло важке гупання ніг — якийсь невідомий баатур Хасар побіг будити десятника. Ось, чути, загрюкав він ногами по дощаних сходах ґанку, хряпнув дверима... Потім настала тиша.

Вона тривала зовсім недовго. За стіною чинбарні знову загупало кілька ніг, зчинилося якесь вовтузіння, ніби хтось кого душив, почувся болісний скрик, хрип — і так же раптово все затихло.

Стривожений Ілля стиснув руку Добрині, шепнув:

— Що там?..

— Не знаю... — так же шепотом відповів Добриня.

Тут грюкнув засув — і двері широко розчинилися. В їх отворі стояло кілька темних постатей. Хтось тихо покликав:

— Ілля! Добриня!

Хлопці завмерли. Це було так несподівано, що їм на якусь хвилину відібрало мову. Хто там? Свої? Звідки? Як?

Другий голос прозвучав невпевнено:

— Невже їх тут немає? То де ж вони? Це був Степанів голос — такий характерний, що не впізнати його було неможливо. І Ілля скрикнув радісно:

— Братику! Степане! Невже це ти? Він кинувся надвір до брата, та Добриня, що пильнував також і за хатою, де спала охорона, перехопив його.

— Тихо! Варта йде! Ховайтеся всі сюди! Тікати було пізно. З хати вийшло двоє і попростували прямо до чинбарні, перетинаючи шлях для відступу. Вони відразу помітили б утікачів і зняли тривогу. Тому кияни — а їх було більше десятка — вскочили в чинбарню і причаїлися там.

— Всім мовчати! Говоритиму я! — пошепки сказав Добриня. — Заманю їх сюди — і прикінчимо обох! Але Микола заперечив:

— Ні, ні, хоч одного бажано взяти живцем!

— Гаразд, одного брати живцем, — погодився Добриня і застеріг: — Тихо! Наближаються! Ілля, стогни! Та дужче! Ніби тобі й справді невтерпець! Ну!

Ілля голосно застогнав, заохкав — ох, ох! Двоє наближалися швидко, не підозрюючи небезпеки.

Кроків за десять десятник Товлур — то був його голос — запитав:

— Егей, де ти, хлопче? В сараї?

— Ойє, ойє, — глухо відповів Добриня.

Двоє сміливо вступили до чинбарні. І тут один відразу впав додолу, вражений невідворотним ударом захальявного ножа, а другий заборсався в залізних обіймах молодих гриднів, що вмить скрутили його і забили рота ганчіркою.

Він опирався недовго: його стягнули туго мотузками, поставили на ноги.

— Ходімо! — подав голос Микола. — Нас ждуть!

Сю ніч ніхто в господі воеводи Дмитра і не думав спати. Як тільки Микола та Степан з невеликою дружиною охочих гриднів почали готуватися до вилазки, воевода наказав челяді дістати з погребів ситу та сирівець, пекти пироги, смажити м'ясо.

Двір сповнився гамором. Повсюди загорілися свічки, запалали смолоскипи. Миттю поширилася чутка, що воевода жде молодшого сина Іллю, якого мають визволити з монгольського полону.

Здивована і вражена бояриня кинулася до чоловіка.

— Дмитре, що ти затіяв? Чому зі мною не порадився? А якщо не пощастить визволити Іллю? Що тоді? Навіщо цей пир?

Дмитро узяв її за плечі — заглянув в очі. Він знав — може не пощастити. Більше

того, він знав, що сю ніч може втратити не тільки Іллю, а й Миколу та Степана, бо вилазка може закінчитися по-різному — і щасливо, і нещасливо. Тоді навіщо ж ці приготування?

— Кріпись, мати, — сказав він якимось дивним, незвичним голосом. — Нині нас спіткає або велика радість — і ми зустрінемо сина Іллю, або...

Він запнувся.

Бояриня відсахнулася. Очі її округлилися від страху.

— Або?.. Що ти хочеш сказати? Дмитре!

— Або ж ми втратимо всіх синів — ось що я хочу сказати! — Дмитрів голос здригнувся. — Я зрозумів це в ту мить, коли погодився на вилазку. Ось чому я наказав готувати вечерю. Це буде або велика наша радість, або велике горе — і на той випадок, і на інший потрібна учта... Ти мене зрозуміла, мати?

Він стиснув її плечі.

— Боже, Боже! — прошепотіла бояриня. — Який час настав! Піду ж до себе — молитимуся за вас усіх, за моїх синочків!..

— Гаразд, мати, йди! Тут усе зробиться без нас. А я до Золотих воріт — ждатиму там... Там ждатиму...

...Коли сотня молодців тихо вислизнула з Києва, перебралася через рів і розтанула в густій темряві ночі, Дмитро наказав гريدням опустити важкі підйомні ворота, сковані у вигляді ґрат із товстих залізних прутів, а сам сів у прибрамній ніші, біля мовчазних сторожів, і задумався.

Думи були важкі і гнітили душу.

Ще рік тому він ніяк не сподівався, що йому доведеться очолювати оборону Києва. Навіть у думці такого не мав. Завжди у Києві був князь. Не цей — так інший. Але князь! Він і був військовим вождем дружини і всього київського ополчення, він думав або мав думати про все: про зброю, про дружину, про людей та припаси для них на випадок облоги.

Правда, Київ давно вже став не той, що був раніше. Колись Київ був столицею всієї Руської землі, матір'ю городів руських, а з часом занепав, утратив не тільки значення і вагу як столиця, бо від нього відокремилися більші і менші князівства, а й перестав бути вагомою військовою силою. Київських великих князів ніхто вже не слухався, не поважав і не боявся. Слухаються, поважають та бояться сильного, а нині у київського князя тільки й залишилося, що одна назва — великий. Насправді ж — ні сили, ні величі! А тепер — і князя немає! Ніхто з останніх київських князів, крім Данила Галицького, не користувався на Русі повагою і не мав такої сили, щоб повернути Києву його колишню славу, а Данило, ставши волею обставин київським князем, знехтував київським столом, бо галицький золотокований стіл здався йому ліпшим. Та насправді так і було — після загибелі Володимиро-Суздальського князівства, сплюндрованого Батием, Галицьке князівство залишилося єдиною силою, що могла протистояти монголо-татарам.

Отже, Київ залишився сам на сам з усією силою Степу! Город могутній — мови

немає. Мабуть, наймогутніший з-поміж тих, які ще були незалежними, але людські сили у ньому обмежені, а військові ще менші, бо жоден князь не залишив тут своєї дружини. Єдиною справжньою військовою силою була київська міська залога, яку утримує боярська дума, але вона невелика. Тож уся надія на городян, здатних узяти зброю до рук, на бояр, купців, ремісників, смердів, що втекли сюди з навколишніх сіл. Але скільки їх? Десять тисяч. Ну, дванадцять від сили. А ворогів? Цікаво, скільки ж їх? Якщо подивитися з міських валів, то — тьма-тьмуца!

Дмитро зітхнув і заплющив очі. Перед його внутрішнім зором постав Київ — Гора і Поділ. Як його утримати? Куди передусім ударить Батий — на Гору чи на Поділ? На Золоті ворота? На Білгородські? Чи на Лядські? Де зосередити головні сили киян? Одних валів — кілька верстов! Якщо рівномірно розподілити воїнів, то вийде по тисячі на верству — дуже ріденько! Один рядочок — та й той не густий! А Батий, напевне ж, ударить десь в одному місці. Великою силою! Але — де? Поділ слабше укріплений, ніж Гора, його, мабуть, не варто і захищати. Але відразу переводити подільців у Верхнє місто теж нерозумно. Поки не стане ясно, де Батий готуватиме приступ, зривати їх з місця не слід.

Від думок тріщить голова. І все одно зараз нічого путнього придумати не можна. Майбутнє покаже! В комірчину заглянув гридень.

— Воевода, наші подають знак! Повертаються! Дмитро швидко схопився і вийшов у підворіття. Тут було темно, лише крізь ґрати залізного заборула у брамі пробивалося тьмяне нічне світло.

— Щось нікого не чути.

— Перебираються через рів. Зараз будуть тут. Справді, з глибокого рову долинув якийсь неясний шум, шурхіт, а потім пролунав умовний знак — скрекіт сороки:

— Скре-ке-ке-ке!

— Піднімайте ворота! — наказав схвильовано воевода. Заскрипіли підойми, загуркотіли, намотуючись на дерев'яні барабани, ковані ланцюги — і залізні ґрати поволі поповзли вгору. Попід ними, пригинаючись, почали входити до міста воїни.

Хтось приніс палаючий смолоскип — стало видніше. Темні постаті все йшли і йшли, поминаючи мовчки воеводу. І раптом у цій напруженій тиші пролунало коротке і радісне:

— Батьку!

Воевода здригнувся, розкинув руки.

— Ілля! Синку!

Ілля був зарослий, худий, одягнений у чужий брудний одяг, але Дмитро відразу впізнав його по голосу і пригорнув до грудей. Вони відступили вбік, щоб не заважати нікому, і, обнявшись, мовчки заплакали. Біля них стали Микола, Степан та Добриня. Зупинилися також два гридні, що тримали зв'язаного полоненика.

Всі довго мовчали, аж поки Дмитро відірвав від грудей сина і не глянув затуманеним поглядом на них і не спитав:

— А це ж кого ви привели? Невже мунгал?

— Це десятник Товрул, воєвода.

— Добре, що спіймали такого птаха. Тримайте його міцно! — І звернувся до Миколи: — Втрати великі?

— Втрат немає, тату. Нам пощастило.

— Це ще краще! Тоді — не гаймося! Ходімо додому — там уже нетерпляче ждуть нас.

...Невдовзі всі сиділи в боярському теремі за гостинним столом. Потріскували у підсвічниках свічки, пахло воском. Чашники наливали у келихи холодну шипучу ситу.

Воєвода, що сидів у голові стола, підняв келих.

— Сину наш, за твоє повернення! Нерадісний, правда, зараз час, але все одно ми раді, що ти з нами, а далі — що Бог дасть!

Бояриня з другого боку пригорнулася до Іллі, поцілувала в зарослу щоку, схлипнула. Вона все ще не вірила в своє щастя.

У Янчиних очах теж стояли сльози. Вона не відриваючись дивилася на брата і нікого більше не помічала. Добрині здалося, що за той недовгий час, що він її не бачив, дівчина піросла, подорослішала. Під очима у неї залягли ледь помітні тіні, а щоки схудли, обриси їх порізкашали. Хворість яка чи мунгальська навала наклали на неї цю печать дорослості?

Задумавшись, він не помітив, як вона швидко глянула на нього. Очі їхні зустрілися. Йому здалося, що вона приголубила його поглядом, ніби сонячний промінь зазирнув у його серце. І воно здригнулося.

Янко!

Він потягнувся до неї через стіл і ще раз у думці вигукнув: "Янко!".

І вона ніби почула. Бліді щоки враз спалахнули, бровенята здригнулися, а губи розкрилися йому назустріч, беззвучно прошепотіли одно-єдине слово:

— Добрику!

Так це було чи не так — хтозна. Але саме так прочитав він ту німу мову її погляду, і йому стало раптом радісно і легко, як колись, у далеку пору дитинства, коли після довгої зими вибігав він босоніж надвір і мчав на Широкий Берег по ще жовтій, непробудженій після довгої зимової сплячки траві назустріч теплому весняному сонцю. І такий він був тоді щасливий!

І тепер був щасливий теж.

Скільки тривала їхня німа мова поглядів, ніхто з них сказати б не міг. За столом наростав гамір. Після п'янкої сити швидше запрацювали щелепи зголоднілих людей, забрязкотів посуд, загомоніли чоловічі й жіночі голоси. А вони всього цього не помічали, заглиблені у свої потаємні для всіх перемови.

Обірвав ту таємничу мову молодят голос воєводи.

— Хлопці, а введіть-но сюди полоненика — дещо спитати його маю!

Ввели полоненого — поставили посеред хоромини. Гамір затих. Всі прикипіли поглядами до чужинця, що прибув з далеких незнаних земель, щоб знищити Київ, а мешканців його перебити чи поневолити.

Полоненик був худий, жилавий, мав широке, спечене сонцем та вітрами вилицювате обличчя, на якому де-не-де стирчали чорні волосинки. Під рідкими бровами жмурилися вузькі розкосі очі. Був він одягнутий у баранячий кожух та гостроверху лисячу шапку. Шапку хтось із-gridнів з нього зняв, і всі побачили, що його цупкий чуб був заплетений у багато косичок, що масними пацьорками звисали з голови.

Руки його були зв'язані за спиною, тому стояв він прямо, навіть задерикувато, хоча очі бігали від страху, як у зацькованого тхора.

— Як тебе звати, чужинцю? — спитав Дмитро, кивнувши Добрині, щоб переклав.

— Я Товлур.

— Скільки тобі літ?

— Тридцять.

— Чого ж ти прийшов сюди, до Києва, Товруле? Той заморгав очима, улесливо вклонився.

— Войвода-баатур сам знає, чого прибув сюди джи-хангір Бату.

— А ти все-таки скажи!

— Щоб узяти Кияв... А потім — піти до Останнього моря, як заповідав нам Чінгісхан.

— Де ж те Останнє море?

— Не знаю. Десь на захід сонця.

— Ну, гаразд... А скільки воїнів у Батия?

— І цього я не знаю. А хоч би й знав, то не сказав би.

— Ось як! — Дмитрові очі наповнилися гнівом. — А я хотів було подарувати тобі життя. Тепер же бачу, що ти не заслуговуєш на це. Як у вас страчують тих, кого Батий прирік до смерті?

Тавдур посірів, затупцяв кривими ногами. Йому перехопило дихання — і він пробелькотав:

— По-різному...

— А все-таки?

— Відрубують голову, розтинають навпіл, четвертують, саджають на кіл...

— А ще? Вчора від Менгу-хана я дізнався, що у вас, буває, ламають спину, і людина кілька днів умирає в страшних муках.

Товлур упав на коліна.

— Невже найсвітліший нойон учинить таке зі мною? За віщо?

— Якщо скажеш, скільки воїнів привів з собою Батий і хто з його воєвод прийшов з ним сюди, тоді я залишу тобі життя. Якщо ні — завтра ми виведемо тебе на міський вал, зламаємо на виду у твоїх одноплемінників хребет і кинемо вниз, щоб ти там конав у страшних муках. Вибирай!

У Товлура відвисла нижня щелепа.

— Войводо Думитро! Войводо Думитро! Я скажу... Все скажу...

— Кажи!

— Бату-хан привів під Київ п'ятнадцять туменів та ще стільки ж невійськового люду — візників, погоничів верблюдів, пастухів, рабів, жінок... Усіх не перелічити.

— А воевод мунгальських?

— Теж багато. Найвизначніші серед них — джихан-гіри Орду, Байдар, Бірюй, Кайдан, Бечак, Менту, Кююк, а також нойони-баатури Субедей та Бурундай.

— Та-ак... — протягнув Дмитро і надовго задумався. — Здається, мунгал каже правду. Батий підняв у цей похід усю силу, що була під його рукою, бо задумав дійти до німців, до франків, а може, і до гішпанців. А оскільки ми перші на його шляху, то нам буде найважче.

7

Пізній осінній ранок похмуро піднімався над Києвом та його околицями. По Хрещатицькій долині та понад Либіддю сівів холодний туман, на безлистих гілках дерев, на кущах та столоченій пожовтілій траві висіли крупні краплини роси.

У монгольському стані всі вже були на ногах. Палали багаття, у великих казанах шумувала жовтою піною юшка і лоскотала ніздрі майже завжди голодних аратів різким запахом кінського м'яса, що варилося всуміш із пшоном та пахучим зіллям.

О цій порі до білого шатра Менгу-хана прискакав сотник Жадігер. Охоронці відкинули перед ним важкий вологий полог.

У шатрі було тепло. Горіла свічка. Менту сидів на широкій подушці і з похідного дерев'яного тостагана запивав кумисом золотисті шматки бішбармаку, приготовленого із м'яса молоді кобиліці.

Жадігер упав ниць на килим.

— Біда, каане, — прошелестів задерев'янілими від страху губами.

Менгу відставив набік тостаган.

— Що трапилося? Яка біда?

— Утік син київського войводи, а з ним і товмач.

— Як він міг утекти? А де ж була сторожа? — гримнув Менгу.

— Двох охоронців убито, а десятник Товлур зник. Мабуть, утікачі захопили з собою, бо ми скільки не шукали, не знайшли його ні живого, ні мертвого.

— Що ж робили інші охоронці?

— Спали, каане.

— Спали! — вигукнув Менгу. — Яке вони мали право спати, коли їм було доручено стерегти такого важливого богола? Чому вони допустили, що їхніх двох товаришів було забито, а десятник подівся хтозна-куди? Чи вони забули ясу Чінгісхана, яка гласить — якщо начальник десятка чи сотні потрапив у полон, його підлеглі мусять навіть ціною власного життя визволити його, а тим, хто цього не зробив, ламають хребет! Що ж ти вчинив з ними?

— Я всіх, хто залишився з Товлурового десятка живий, узяв під варту.

— Не під варту їх треба, а вивести на майдан, поставити перед сотнею сторч головами і ноги загнути назад, аж до землі! І хай лежать там, поки не подохнуть! Щоб інші дивилися і бачили, якою смертю вмирають боягузи, сплюхи та ледарі!

— Слухаюсь і підкоряюсь, каане!

Жадігер підхопився, щоб іти, але Менгу знаком зупинив його.

— Хто ще знає, що син войводи Думитра втік?

— Крім мене та нукерів Товлурового десятка, ніхто поки що не знає, каане.

— Це добре. Тоді ось що, Жадігере, зробимо так... — Менгу на хвилину замислився, потираючи рукою нижню щелепу, а потім сказав: — Візьми якого-небудь молодого богола-орусута і скарай на смерть замість утікача! А Бату-каанові я скажу, що, оскільки Думитро відмовився здати Київ, його синові переламано хребет. Ти мене зрозумів?

Ще б не зрозуміти! Жадігер краще за будь-кого знав заповіт Чінгісхана: ханська таємниця залишається доти таємницею, доки про неї знає сам хан. А він же єдиний свідок такої таємниці! Чи ж надовго? Чи не нависла і над ним смерть? У грудях у нього похололо, а язик затерп.

— Зрозумів, каане, — ледве вимовив.

— І щоб жоден собака не дізнався, як було насправді! Затям собі!

— Слухаюсь, каане. Я буду німий, як риба!

— Іди!

Обливаючись холодним потом, Жадігер вискочив з ханської юрти, взяв свою сотню, вибрав серед полонеників молодого орусута, схожого на Іллю, і притьмом помчав до Золотих воріт.

Він поспішав, бо боявся, щоб приречені на смерть не розп'якали, що трапилося тут вночі. Зразу ж наказав вивести їх — сім чоловік — на майдан, приєднав до них восьмого — орусута. До кожного з них стало по троє кешиктенів — схопили їх за руки.

Не злазячи з коня, Жадігер гукнув:

— Воїни! Ось перед вами сім смердючих псів, що допустили, щоб вороги убили їхніх двох товаришів, а десятника взяли в полон. Восьмий — син київського войводи Думитра... Менгу-каан наказав усіх стратити! Ламайте їм хребти! Та швидше!

Приречені до смерті заборсалися, запручалися, закричали, але їх хутко поставили головами сторчма на землю і зі всієї сили загнули ноги за спину. Почувся хрускіт кісток. Жахливий зойк струсонув ранкову тишу і зразу ж обірвався.

Ще живих, але безпорадних людей, що вже не могли ворухнути ні рукою ні ногою, а тільки пускали криваву піну з рота і вибалушеними очима зі смертельною тугою дивилися на цей безжально-жорстокий світ, кинули у неглибокий рів, виритий на узбіччі майдану дощовими потоками.

У Жадігера відлягло від серця: ніхто зі скараних не встиг вибовкати ханської таємниці. Полегшено зітхнувши, він об'явив:

— Воїни! Ці виродки поплатилися за те, що спали на чатах. Вони проспали вилазку орусутів, які захопили в полон десятника Товлура, і нічого не зробили, щоб його визволити. Дивіться всі на їхні муки — і зарубайте собі на носі: така смерть жде кожного, хто знехтує ясою великого Потрясателя Всесвіту і волею преславного Саїн-хана!.. Ми скарали також полоненого орусута, бо батько його, київський войвода, відмовився здати Київ нашому доблесному війську!.. Чули всі?

Воїни у страсі великому мовчали. Дивилися, як беззвучно зіпають запіненими ротами їхні нещасні товариші, і дякували в думках Вічному Небу, що самі вбереглися від такої страшної долі. Влада великого хана безмежна і безпощадна. О аруах, аруах!

З високих київських заборол на це мерзенне дикунське видовище дивилися сотні киян і теж заціпеніло мовчали.

8

Уранці, поспавши всього годину чи дві, Добриня та Ілля помилися в лазні, яку жарко натопив Никодим, одяглися у все нове та чисте і, поснідавши, з'явилися до воеводи на його виклик.

У воеводи сидів ще не старий чернець. Чорна ряса у нього була застебнута на всі гудзики, на голові — чорний клобук, довга борода спадала на груди, в руках — рівний, вишмульганий до блиску посох.

Хлопці привіталися, поцілували руку ченцеві, а Дмитро сказав:

— Ієромонах Іяникій, сіреч Оникій, великий книжник, доглядач і хранитель бібліотеки собору святої Софії, де зберігаються також книги князя Ярослава Мудрого, турбується долею книгозбірні. Питає — чи не варто було б переховати її у безпечніше місце?

— Татарове, кажуть, мають грецький вогонь, — вступив у розмову отець іяникій, — то можуть спалити і храм, і бібліотеку. А в ній зело велика мудрість зберігається! Не десятки і навіть не сотні, а тисячі книг. Багатство, можна сказати, нерукотворне. Дім можна відбудувати, храм Божий возвести заново, якщо згорить, а рідкісну книгу нічим не возмістиш... Отож єпископ і послав мене до влади світської і військової запитати — що робити? Переховати книги зараз у надійне місце чи почекати? Може, не такий страшний чорт, як його малюють?

— Батий страшніший за чорта, — сказав Ілля.

А Добриня додав:

— Він має не грецький, а китатський вогонь, що палить так само люто, як і грецький. І ніхто не знає, коли той вогонь полетить на нас — на початку облоги чи під кінець. Тож, мабуть, краще все цінне поховати заздальгідь. І не тільки бібліотеку.

Отець Іяникій пильно глянув на Добриню і промовив, звертаючись до воеводи:

— А сей муж, здається мені, каже діло. Я теж такої думки, що краще поспішити, ніж потім каятися. Так я скажу єпископові і вже сьогодні почну переносити найцінніші книги туди, де ніхто їх не знайде.

— Може, мої хлопці допоможуть вам, отче? — спитав Дмитро.

— Ні, ні, — аж замахав руками отець Іяникій. — Я сам. То буде тільки моя таємниця!

— А якщо, даруйте, ти загинеш? Хто ж потім знайде їх?

— Ще єпископ відатиме, де вони заховані.

— Воля твоя — тобі видніше, — з досадою стеноув плечима воевода. — А по-моєму, чим більше людей знатиме, тим безпечніше і спокійніше буде на душі. Хтось же та уціліє!

— Людей Батий припече, вони й викажуть тайник, а з мене хоч шкуру живцем здери — мовчатиму! Наша бібліотека цінніша за всі скарби Києва, і сховати її треба так, щоб вона збереглася до кращих часів! Амінь!

Отець Іяникій підвівся, поблагословив усіх десницею і вийшов, стукаючи патерицею по дощаній підлозі.

— Проводити мене не треба, — підняв він заперечно долоню. — Я сам.

Дмитро якийсь час дивився йому вслід, хоча той уже зачинив за собою двері, а потім підвів очі на сина та Добриню.

— Отець Іяникій, — великий книжник і мудрець, але тут він чинить не мудро. Ой, не мудро! Якщо він загине, якщо загине або помре єпископ, якому і без теперішніх клопотів залишилися три чисниці до смерті, то хто знатиме, де шукати бібліотеку?

— Нам треба ще витримати облогу, воєводу, а потім думатимемо про бібліотеку, — сказав Добриня.

— Ти гадаєш, не витримаємо?

— Сили дуже нерівні.

— Так, сили нерівні, але ми зробимо все, щоб не впустити Батия в Київ, а якщо незмога буде, то продамо життя якнайдорожче! Я для цього вас і покликав.

— Слухаємо, батьку, — схилив голову Ілля. Добре викупаний, підстрижений Василякієм, пристойно одягнутий, він дуже змінився, порівнюючи з тим, яким знав його Добриня ще вчора. Стрункий і ставний, хоча тендітніший за старших братів, він був схожий одночасно і на сестру Янку, і на Ісуса Христа, як його малювали на іконах. Тільки Янка була чорнява, а Ілля русявий. Зате на Ісуса Христа він був схожий і обрисами лиця, і мудрістю та ласкавістю якихось по-особливому людських очей, і рівним проділом посеред голови, що розділяв його пишне світло-бронзове волосся.

— Слухаємо, батьку, — знову повторив він. Дмитро підійшов ближче.

— Я ось чого вас покликав... Беріть коней і їдьте на Копирів кінець. Там, як мені стало відомо, скупчилося на майданах та вулицях майже півтори тисячі бездомних іудеїв, що з передмість утекли в Київ. Розшукайте боярина Воротислава, який керує обороною Копиревого кінця, з ним зайдіть до рабина Ісаака Зайденберга і гуртом влаштуйте людей по дворах, щоб мали притулок і їжу. А коли з цим покінчите, відберіть з них чоловіків, здатних носити зброю, розбийте на десятки та сотні, наставте десятників та сотників, дайте всім мечі, луки, бойові сокири і визначте місця на валу, які вони мусять обороняти.

— Мені залишатися там? — спитав Ілля.

— Так, ти будеш там замість мене. Я повинен знати, що робиться кожного дня і навіть кожної години на тому кінці.

— А Добриня?

— Добриня допоможе тобі і повернеться назад. Я хочу послати його до Лядських воріт. Там боярин Домажир... Та й взагалі, всі ви будете моїми руками і моїми очима по всьому Києву, а особливо там, де можна чекати ворожого приступу. Поділ мене дуже непокоїть: вали там нижчі, і заборолла слабші. Чи не перевести всіх подільців у Верхне

місто?

— Поки що не варто цього робити, — сказав Добриня. — Хіба коли стане дуже скрутно.

— Я теж так думаю. Тоді — йдіть! І кожного вечора повертайтеся додому, бо я хочу знати, що робиться у нашому нещасному обложеному Києві. Йдіть!

Копирів кінець, куди незабаром прибули Добриня та Ілля, був розташований у західній частині міста. З Ярославового города сюди вели могутні Іудейські ворота [87], від яких широка вулиця пролягала до Білгородських, або Західних, воріт [88], звідки починався Білгородський шлях. Тут, окрім корінного люду, мешкало чимало багатих євреїв, або, по-тодішньому, іудеїв — купців, гендлярів, лихварів, ремісників. Ще більше їх, особливо бідноти, тулилося за Білгородськими ворітьми, понад Білгородським шляхом, по схилах горбів, по ярах та понад річкою Глибочицею. Жили вони тут здавна, ще з десятого сторіччя, у невеликих дерев'яних та мазаних хатинах, нерідко в напівземлянках, шили чоботи, одяг, шапки, валяли валянки, виготовляли вози, збрую, бочки, діжки, верстати для ткання, займалися дрібною торгівлею, ледве зводячи кінці з кінцями, фурманували. Тепер увесь цей люд — з дітьми, домашніми тваринами та птицею, лантухами та вузлами, начиненими бідняцьким скарбом, рятуючись од видимої смерті, всунувся в Копирів кінець і запрудив усі майдани, вулиці та вузькі провулки. Значна частина їх уже познаходила притулок у своїх багатих одноплемінників та знайомих городян, але багато хто ще сидів разом з дітьми та стариками на своїх бебехах попід частоколами, трясучись від осіннього холоду.

— Біда! — похитав головою Ілля, спостерігши, як бліда змучена жінка пеленала посиніле, змокріле, закаляне немовля. — Біда прийшла на нашу землю!

Всюди стояв шум, гвалт, як це завжди буває при багатолюдних скупченнях під час війни. Хтось розмовляв, хтось плакав, хтось лаявся. Мекали голодні кози на прив'язі, верещали діти. Базар — не базар, ярмарок — не ярмарок...

— Справді біда, — погодився Добриня і, зупинивши молодого гридня, що поспішав на вал, запитав: — Де нам знайти боярина Воротислава, хлопче?

Той збив шапку на потилицю, наморщив лоба.

— А хіба ви його не зустріли? Він щойно поскакав до воєводи Дмитра: не знає, яку раду дати цьому людові.

Добриня з Іллею переглянулися. Яка досада! Це ж вони десь розминулися на тісних київських вулицях!

— А до рабина як проїхати?

— До рабина? Та дуже просто, — махнув рукою гридень. — Беріть зразу ліворуч, потім праворуч, потім знову ліворуч і їдьте прямо — якраз упретесь в синагогу, а вже поряд з нею знайдете і хату рабина. Уторопали?

— Спасибі, уторопали, — відповів Ілля. — Синагогу я знаю.

Біля синагоги теж товпилися люди, але на майдані панувала тиша. На дерев'яному ґанку стояв невисокий чоловік у чорному одязі і щось промовляв до народу.

— Хто то? — спитав Добриня.

— Наш рабин, преподобний Ісаак Зайденберг, — відповів хтось із гурту.

Рабин говорив не поспішаючи, але гаряче, переконливо, і всі уважно слухали його. Поверх звичайного одягу на ньому була чорна накидка без рукавів — ротонда, на голові невелика кругла шапочка з чорного шовку, а в руці — молитовник, загорнутий у талес — білу хустину з чорними смужками.

— Про що ж він вам розповідав?

— Про єгипетську неволю... Як важко було тоді нашому народові... Такі ж страшні часи наступають для нас знову... Ой вей, вей! [89]

— Ну, не про це зараз треба говорити, — буркнув

Добриня і направив коня просто на натовп. — Розступіться! Дайте проїзд!

Люди розступилися — і два вершники під'їхали до синагоги, сплигнули з сідел прямо на ґанок. Промовець замовк, повернувся до незнайомців.

— Рабин Ісаак Зайденберг? — спитав Добриня. — Доброго вам здоров'я!

— Будьте і ви здорові. Так, я Ісаак Зайденберг. А ви?

— Ми посланці воєводи Дмитра. Ось його молодший син — боярин Ілля... Нам наказано всіх ваших людей поставити на постій по дворах, щоб ніхто не залишився на вулиці, а чоловіків, які здатні носити зброю, звести в десятки та сотні і визначити їм місця на валу.

— Атож, атож, — покірно погодився рабин, киваючи чорною шовковою шапочкою. — Але як це зробити — поставити стільки люду на постій? Не кожен киянин згодиться пустити.

— Для того ми і приїхали сюди, — заспокоїв його Добриня. — А зараз відпустіть людей! Залиште з кожної сім'ї лише одного старшого, і ми розведемо їх по дворах. І накажіть, щоб після обіду всі чоловіки від п'ятнадцяти років до шістдесяти зібралися до синагоги.

Рабин підняв над головою талмуд і, коли майдан затих, щось довго пояснював людям. Після того натовп враз сколихнувся, загомонів. Більша частина людей розійшлася, розтеклася по бічних вуличках і завулках. Залишилися тільки поважні чоловіки, голови сімейств, що наблизилися до ґанку синагоги і мовчки вступили в двох молодиків, один з яких, як виявилося, був сином самого воєводи київського.

— Люди! — гукнув до них Ілля. — Зараз ми підемо по вулицях. Запам'ятовуйте двори, де вам буде визначено мешкати, приводьте туди свої сім'ї — і поселяйтеся! Ходімо!

Вручивши коней на догляд рабиновому наймиту, рушили.

В першому ж купецькому дворі, куди зайшли Ілля, Добриня та рабин, дебелий похмурий господар, зарослий від вуха до вуха рудою бородою, почувши, чого від нього хочуть, grimнув:

— А ще чого? У мене самого сім'я — дванадцять душ! А тут цілий кагал на голову! Та ще й годувати! І взагалі — хто ви такі, дідько б вас забрав! — і старий вирячився на Іллю. — Ану, гетьте з двору!

Добриня усміхнувся, а Ілля розсердився.

— Я — син боярина Дмитра, воєводи київського! — спалахнув він. — Ти, чоловіче, мабуть, забув, який час настав! Війна ж! Мунгали обсіли Київ, як чорти грішну душу! Не сьогодні, то завтра, може, всім нам доведеться з життям розпрощатися, а тобі, бач, тісної Бога бійся!.. І чого ти вдома? Чому не на валах? Скільки тобі літ? Чи меча в руках не втримаєш? Чи хворість яка напала? Може, ведмежа?

Господар витріщив очі. Ім'я воєводи Дмитра, видно, подіяло. Та й різкі слова молодого боярина протверезили його. Знизив голос.

— Та я що?.. Я нічого. Хай поселяється одна сім'я.

— Три сім'ї! — відрубав Ілля тоном, що позбавляв рудобородого бажання перечити, і ткнув пальцем у груди найближчим чоловікам. — Ось ти, ти і ти! Приводьте сюди свої сім'ї і поселяйтеся!

Далеко за полудень — де по-доброму, а де не без примусу та погроз — вся єврейська громада була розселена по купецьких та ремісницьких дворах. Вулиці опустіли, галас затих.

Стомлений рабин, що намагався не відставати від молодиків, підняв на них свої смутні карі очі.

— То, може, добродії відобідають у мене? Бо давно вже минув час. Та й стомилися нівроку! Добриня глянув на Іллю.

— А чому б і не відобідати, коли запрошують? Чи як? Після нестерпного голодування в полоні йому здавалося, що ніколи не зможе насититись. А де? Напрошуватися до столу воєводи? Незручно. А свого пристановища, де б міг попоїсти і переспати, у нього в Києві не було.

Ілля підтримав його.

— Я теж і вола з'їв би, їй-богу! Рабин зрадів, заметушився.

— То не гаймося тут — ходімо. Мої Ребекка і Маріам будуть такі раді хорошим людям!

— Ребекка і Маріам?

— Ну, Ребекка — то моя половина, жона, а Маріам — донька... Єдина донька! Їй шістнадцять весен... Було ще двійко діток, та Бог прибрав — від віспи померли... Залишилася одна Маріам, наша ненаглядна... А що тепер буде з нами, з нашою Маріам? Ой вей, вей! Яке лихо обсіло Київ! Невже це всьому кінець? — Він швидко йшов попереду, то похваляючись ліпотою доньки, то журячись і тужачи, що настав час Страшного суду і всіх їх жде неминуча смерть. — Чує моє серце — не пережити нам цього нещастя! Не вистоїмо ми супроти поганина мунгала Батия! Скільки вже городів, скільки племен підбив він під свою руку — не злічити! Скільки крові пролив — не зміряти!

Він, видно, чекав утіхи, але хлопці не відповідали. Та й що вони могли відповісти, коли його слова їм самим душу гризли?

Світлиця, куди рабин завів Добриню та Іллю, була вся обвішана килимами. Посередині стояв стіл, попід стінами — лави, покриті барвистими ліжниками, та дві різьблені скрині, в кутку — високий столик на одній ніжці, куди рабин поклав талмуд і

прикрив хустиною.

— Сідайте — зараз будемо обідати, — і зник за невисокими дверима.

Майже зразу ж він з'явився у супроводі двох жінок, що несли поперед себе широкі підноси з мисками, тарелями та високим череп'яним глеком. Сам він ніс теж піднос — із хлібом, келихами, чашками та ложками. Видно, все було вже приготовлене.

— Оце моя половина, моя жона Ребекка, — показав рабин на невисоку чорняву жінку. — А це наша донька Маріам.

І Добриня, і Ілля разом повернулися до дівчини. Коли вони на вулиці слухали рабинове базікання, то не зовсім вірили йому, бо якому ж батькові своя дочка не гарна. Навіть у душі підсміювалися з нього. Та, побачивши Маріам, ледве стрималися від вигуку захоплення, такої красуні вони тут не сподівалися побачити. Перед ними стояло юне чарівне створіння, яке можна було порівняти лише з весняною квіткою, що розцвіла рано-вранці і, покроплена чистою росю, заграла під промінням сонця всіма барвами веселки. Густі кучеряві коси дівчини пругкими хвилями спадали їй на округлі плечі, обтягнуті білою сорочкою, з-під чорних брів таємничістю південних ночей зоріли великі прекрасні очі, а крізь напіввідкриті свіжомалинові уста сяяла снігова білизна її рівних зубів.

Боже, що за чудо з'явилося перед ними! Молодий боярин Ілля, вражений несподіваною з'явою юної красуні, довго стояв мовчазний, остовпілий, не в силі відірвати від неї очей. Добриня теж був вражений красою дівчини, але ще дужче вразив його Ілля, що, здається, втратив дар мови. Він непомітно підштовхнув його під лікоть.

Ілля прийшов до тями і перевів погляд на рабина.

— Ну, знаєш, Ісааку, твої слова, якими ти розхвалював свою дочку, були занадто бліді, безбарвні. Хіба можна було з них уявити, яке божественне чудо розквітло під дахом твоєї хати!

— Не родись красивий, а родись щасливий! Побажай їй, боярине, краще щастя! — сумно промовив рабин.

— Бажаю їй щастя від щирого серця, — сказав Ілля, приклавши руку до грудей.

Маріам поставила підноса на стіл і, кинувши швидкий погляд на Іллю, вклонилася, її щоки зарум'янилися, і, відчуваючи це, вона зніяковіла і зарум'янилася ще сильніше.

— Ну, піду я, — промовила тихо. Та батько притримав її за руку і силоміць посадив на стілець.

— Е ні! Ці молодці — наші добрі друзі. Завдяки їм уся наша громада дістала притулок і шматок хліба. От тільки не знаю, чи надовго цей притулок, чи не доведеться нам змінити його на мунгальську канту... Та цур їх, ці невеселі думки! Ми ж іще живі! Так що посидь з нами, голубонько! Ці хлопці чемні — не кусаються!

Він хотів цим жартом хоч трохи розвіяти смуток, що зачаївся у кожного в очах, але ніхто не усміхнувся, а Ребекка, що порядкувала біля столу, змахнула зі щоки сльозу, бо ні на мить, видно, не могла, як і всі, забути, яке лихо чигає на них за стінами Києва.

— Сідаймо ж! Сідаймо! Може, це остання наша по-людськи пристойна вечерея.

Може... — вона схлипнула, але зразу ж проковтнувши сльози, спохватилася і почала припрошувати знову: — їжте, дорогі гості! Усе беріть!

Ось у мисці — холодець із судака, це мендела — суп з грінками, це есі-флейш — кисло-солодке м'ясо, а ото на блюді — куглики, тобто пиріжечки з м'ясом, облиті підливою і запечені в макітрі. Всього покуштуйте! Таке добре — пальці оближете! Та запивайте цимесом — його Маріам варила. Богоподібний цимес! Узвар по-вашому, але приготовлений по-особливому. Маріам так старалася, так старалася!.. Ох, Маріам, наша Маріам! Коли б не вона, нічого б ми не боялися — ні Батия, ні полону, ні смерті. А Маріам, квітонька наша... Що їй жде?

Вона знову схлипнула і хвартухом витерла очі. Рабин обняв жону за плечі, посадив поруч з собою.

— Ну, досить тобі, мати, досить! Припрошуй гостей не з сльозми, а з усмішкою, а то, бачиш, сидять, голови опустивши, — такого суму нагнала на них!

Це була напівправда. Гості дійсно сиділи мовчки, але не тому, що дуже сумували, а тому, що голодний Добриня вже встиг послати до рота добрячий шмат вареного судака і не менший шмат пирога, а Ілля тому, що все ще не міг до кінця отямитися від потрясіння, якого зазнав, раптово уздрівши Маріам. Ніби якесь наслання найшло на нього, ніби світ перевернувся перед його очима — і він увидів таке, чого не знав раніш і ніколи не сподівався увидіти і знати. Він зачудовано дивився на дівчину і не міг відірвати від неї очей.

Це помітили всі. Тільки старі — рабин і його дружина — і знаку не подали, як вони ставляться до цього, з похвалою чи осудливо. Маріам же опустила очі і почервоніла ще дужче, не сміючи під тим поглядом ні ложку взяти до рук, ні випити чашку цимесу, хоча від хвилювання у неї пересохли уста. Один Добриня сприйняв це спокійно, хоча і не без деякого подиву. Наминаючи судака з пирогами, він спостерігав за боярином Іллею, за виразом його обличчя, що стало якимось щасливо-одухотвореним, за його смутними сіро-блакитними очима, в яких не гасло захоплення, і думав: "От і прийшло кохання до юного боярина. Раптово, як вогонь! Не в пору прийшло, невчасно загорілося. Та хіба воно питає тебе, коли впору, коли вчасно? А хіба в мене не так? Йому, коханню, що мир, що війна, що літо, що зима — однаково. Стрепенулося серце, забурхала вогнем кров — і оповило тебе якимись солодкими чарами, як маревом, і ніщо вже не стане на перешкоді, не зупинить того шаленого почуття, хіба що само з часом вичахне й загасне або розлука стане на путі... Ох, боярине, боярине, не на радість, не на щастя зустрівся ти з цією отроковицею! А втім — хто відає, що жде нас завтра? Тож зазнай хоч крихітку щастя, боярине, сьогодні, а там — що Бог дасть!"

Бачачи, що Ілля все ще не відводить погляду від Маріам, він непомітно штовхнув його під столом ногою, а вголос сказав:

— Яке все смачне! Язика можна проковтнути! Їж, боярине!

Ребекка розпливлася в радісній усмішці і простягнула Іллі кухоль з цимесом.

— Не погордуй, боярине, нашими стравами. Відпий хоч краплину з цього кухля — і відчуєш себе на сьомому небі! Та їж, їж! Голодний же!

Ілля струснув з себе глибоку задуму, взяв кухоль і випив до дна.

— Дякую, божественний напій! — І знову кинув через стіл погляд на дівчину, яка теж, хоч і неспішно, підвела на нього очі.

"Здається, вони створені одне для одного, — подумав Добриня. — Бач, як Маріам потягнулася до парубка — як квітка до сонця! Тільки на що ж вони сподіваються? Боги, такі різні у них і такі далекі, — проти них, Батий — проти них! Само небо — проти них! Нещасні!"

При цьому він гірко подумав і про себе: "А яка моя доля? Чи зазнав я хоч трохи, хоч краплину людського щастя? Ні, не зазнав! Милану втратив навіки, сам поневірявся п'ять літ і п'ять зим у неволі. Батько, мати, брати, сестриця Ганночка загинули, село спалене, а зараз і над його головою щербата смерть занесла косу... Та хіба тільки над його головою? Над усім народом!.. Не раз, бувало, ченці та старі люди розповідали про Страшний суд, про кінець світу, та сприймалися ті розповіді, як казки. Аж ні! Ось він і наступає, той кінець світу, той Страшний суд! Тільки ніхто не відає того дня, коли він звершиться! Однак — скоро!"

9

Наступного дня надвечір найповажніші мужі київські та єпископ зібралися у Володимирів град на боярську раду. У князівській гридниці давно не топилося, було холодно. Бояри сиділи за довгим столом похмурі, насуплені. Ні розмов, ні сміху. Глибока тривога, що межувала з відчаєм, заціпила всім вуста. Мовчки ждали воєводу Дмитра — що він скаже?

Та що він може сказати? Що б не сказав, від того становище Києва не поліпшиться. Татари оточили місто незмірною людською силою. Оточили, обсадили так щільно, що й миша не вишмигне з нього. Мабуть, готуються приступом брати. А чому б і ні? Адже мають десятикратну перевагу в людях!

Чи ж вистойть Київ? Звичайно, він значно більший за Рязань, Володимир, Переяслав або Чернігів. І вали його вищі. Та очевидці, що пережили там облогу і чудом урятувалися, розповідають про неймовірну силу мунгалів. Вона значно переважає силу русичів. Стріли їхні летять далі, під ударами їхніх пороків падають найміцніші стіни й ворота, китатський вогонь палить усе, що може горіти, а Батиеві багатурські, здається, не відають страху і пруть напролом супроти всіх, хто стає на їхньому шляху. Як же вистояти Києву?

Невеселі думки ятять боярські серця, і страх крижаним холодом заповзає в них. Адже в кожного сім'я — жона, діти, онуки. Що з ними буде? Невже настає судний день? Невже всі погинуть?

Чомусь довго немає воєводи Дмитра. Де він? Для чого їх зібрав?

Пусткою і нежилым духом віє від давно покинутої людьми князівської гридниці, і від того ще важче стає на душі.

Воєвода Дмитро увійшов разом з синами та Добринею, сів на чільне місце, навпроти єпископа, де колись біля столу возсідали князі. Був, як і всі, стурбований. На обличчі залягла втома, а брови зійшлися одна до одної так туго, що між ними

утворилася глибока зморшка.

— Бояри, ліпші мужі київські — вимовив він похмуро, майже суворо. — Зібрав я вас ненадовго, щоб почути вашу думку, як нам бути, як краще захищати Київ від осоружних моаветян, і висловити свою... Але перед тим хочу сповістити, що Батий щойно знову прислав послів, щоб ми по добрій волі піддалися йому. Я й запізнився тому, що ті послі затримали мене. Вони передали мені ханового листа. Ось що пише нам Батий, послушайте! — Дмитро витягнув з-за пазухи згорток білого китатського шовку, розгорнув і почав читати: — "Я, каан, посол Царя Небесного, якому він. Цар Небесний, віддав владу над землею, щоб я підносив тих, хто підкоряється мені, і придушував тих, хто противиться, дивуюся тобі, Дмитре, воєводо київський. Хоча ти бачиш, якщо не сліпий, яку велику силу привів я під Київ, хоча я не раз уже пропонував тобі піддатися мені по добрій волі, без спротиву, ти, однак, чомусь не відповідаєш. Харманкібе, або Манкер-нак, як звуть підлеглі мені племена твій Київ, безперечно, велике місто, і люду в ньому багато. Мабуть, це зробило тебе, воєводо, зарозумілим і чванливим. Але ж даремно ти нахваляєшся неприступністю Києва! Я візьму його у визначений Вічним Небом час, бо немає на землі такої кріпості, якої я не взяв би зі своїми воїнами! Ось чому я востаннє наказую тобі вийти зі своїми людьми з міста, скласти зброю і підкоритися мені, щоб не проливати ні вашої, ні нашої крові. Якщо ти це зробиш, я подарую всім киянам життя, а тобі дам золоту пайцзу і червону тамгу — ознаки ханської влади над Києвом. Жду два дні — і хай злі духи не скаламутять твого розуму!" [90] Воєвода замовк і глянув на бояр.

— Що відповімо на цей підступний, оманливий лист? Важка тиша зависла у гридниці. Бояри пальцями кошлатили бороди, переглядалися через стіл. Хто ж перший наважиться сказати слово?

— Може, й справді подумати та піти у підданство до Батия? — непевно прогук, знижуючи плечима, Домажир і поплямкав губами, мовби хотів виправдатися за свій блюзнірський намір здати місто. — Адже ж всі загинемо! Хіба не видно? Всі загинемо! Може, й справді подумати?..

Гридниця враз наповнилася гамором. Хтось крякнув, хтось зашаргав ногами. Але інші мовчали і погляди звернули на єпископа, що, згорбившись, сидів попереду, неподалік княжого столу. Він був сивий, високий і, здається, дрімав — така кволість відчувалася у всьому його вже неземному тілі. Та раптом несподівано для всіх він сильно стукнув своїм посохом по підлозі. Стукнув — і встав. Суворим поглядом обвів гридницю і припинив бояр.

— Що я чую, бояри? Про що подумати? Про що подумати, боярине Домажире? Про здачу Києва? Про здачу наших святинь? Одна думка про це — святотатство! Вся Русь два літа мечами різалася до останнього подиху з поганями, а Київ, матір городів руських, виходить, здати без бою? — Голос його загримів, як трубний клич, і дивно було всім, що з такого утлого, немічного тіла раптом вирвалася така сила. — Свята церква християнська закликає вас, бояри, грудьми стати на захист древнього Києва і всієї землі нашої! Військо мунгальське не безмежне, і кожен загиблий Батий воїн — то

зменшення тієї антихристової сили! І десь колись дійдуть ці гоги та магоги до останньої межі, яку не зможуть через свою слабкість переступити, і покотяться назад, аки злі духи перед хресним знаменням! Священний обов'язок кожного, хто може тримати меч в руках, не думати про смерть, не думати про рани та про долю ближніх своїх, а мужньо битися з нехристами — і благодать Божа зійде на вас! Якщо треба буде, то вся братія наша — від причетника до архідиякона — стане на вали з хрестом і мечем, а я один молитимусь у святій Софії за всіх — живих і убієнних! Амінь!

Домажир сопів і совався на лаві, почервонілий, мов варений рак. Іншому не змовчав би, але єпископові...

— Архіпастире! Та я що... Та я нічого... Та я і в думці не мав... — забубонів він, не піднімаючи очей. — Я перший стану на вал і сина візьму з собою. Та щоб я пішов на перемови з Батигою? Та ніколи!

— Ну, й амінь на цьому! — знову стукнув посохом єпископ. — Гадаю, ніхто більше не хоче так думати, як боярин Домажир? То й ще раз — амінь на цьому! Будемо триматися до останнього, як Бог нам велів! А якщо він захоче покарати нас за гріхи наші, то на те його Божа воля!

— Всі чули? — спитав Дмитро.

— Всі! — дружно гукнули бояри.

— Тоді так і порішимо — битися до останнього, скільки сил наших стане! А Батиеві нічого відповідати не будемо!

— Не будемо!

— От і гаразд. Тепер слухайте, бояри. Уже який день живемо ми в облозі, а військового порядку у місті немає. Кожен чинить, як сам знає. Так не годиться! Не думайте, що коли ми без князя, то й влади немає. Я — ваша влада! — він стиснув кулак і підніс перед собою. — Ім'ям князя Данила — я ваша влада! Запам'ятайте це! І не подивлюся я, чи ти смерд, чи закуп, чи купець, чи боярин, — всім буде одна шана й одна кара! В такий час живемо!

— Про що ти, Дмитре? — подав хтось здивований голос.

— А ось про що. Не всі чоловіки стали під військові корогви. Я вчора й сьогодні об'їхав Поділ — половина їх сидить дома. Питаю — чому? Відповідають — не було наказу від боярина, немає зброї... Нічна залога на валах спить. Так і до лиха можна dospatisia. Нехристи переріжуть вартових, мов ліних каплунів, і ввірвуться в місто!.. Ніхто не дбає про втікачів із передмість та дальніх околиць. Уже осінь, холодно, а люди туляться по вулицях та майданах. Хто ж про них подбати мусить, як не ми?.. І останнє — найголовніше. Облога затягнеться надовго — тож треба ощадливо розходити наші припаси. Поставте на майданах казани, розкладіть вогнища і варіть для воїнів та неімущих кашу. Люди не повинні голодувати! Але й розперізуватись не слід, щоб потім не класти зуби на полицю.

— Де ж брати припаси, воеводо? За який кошт?

Дмитро сумно усміхнувся.

— За який кошт!.. На той світ ніхто з нас нічого не візьме — тож за наш кошт,

бояри, за наш! Залишимося живі — ще надбаємо, а не залишимося — нікому наші добра не потрібні будуть, хіба що татарам... Та й купцям скажіть, щоб відчинили свої комори. Церква допоможе... Чи як, єпископе?

— Допоможе, — кивнув головою той. — Церква годуватиме всіх неімущих.

— Ось бачите — так ми гуртом і протримаємося.

— Ти віриш у це, Дмитре? — спитав Домажир.

— Ну, якщо не вірити, то краще зразу здатися. Але війна є війна, і в ній можна зазнати поразки, загинути. Ви це знаєте не гірше за мене і повинні бути готові до всього. І не будемо товкти воду в ступі, не будемо втішати себе та обманюватися, а скажімо прямо: стоїмо ми перед Страшним судом, на якому іспили гірку чашу браття і сестри наші з тих міст і сіл, що вже обернулися в прах під чоботом монгольським. Не хочу втішати вас, — самі знаєте! — Останні слова Дмитро вимовив твердо і навіть з відчаєм, який нікому з присутніх не залишив надії. — Не хочу втішати вас, бо ворог перед нами сильний і безпощадний. До того ж ми побили послів хана Менту — і ні Менту, ні Батий нам цього не простять, а воздадуть сторицею. Тому залишається одно — продати своє життя якнайдорожче і своєю жертовністю порятувати інші частини землі нашої, інші наші міста й села, а може, й інші народи. Ось так! А ви питаєте, за який кошт годувати людей!

— Так, так! — прогули голоси. — Справедливі слова!

— От і добре! На цьому й кінчати будемо. Що потрібно, я передам через цих ось молодців, — і Дмитро показав на синів та Добриню, що сиділи збоку, не втручаючись у розмову. — Вважайте, бояри, що їхній наказ — то мій наказ, їхнє слово — то моє слово! Всі мовчали.

10

Кілька днів Добриня гасав по Києву, виконуючи доручення воєводи. То спускався вниз, до Лядських воріт, де обороною керував боярин Домажир, щоб пересвідчитися самому і розповісти воєводі, як закладається брама міхами з землею, чи добре озброєні захисники її та чи не голодують вони; то повертав у Ізяславів город [91] — до боярина Борислава, щоб передати йому наказ про передачу Домажирові ще одної сотні захисників, бо навряд чи нападе Батий на їзяславів город, розташований над урвищами, куди й підійти важко; то мчав на Поділ, піднімався на вали і разом з боярами стежив за ворогом, який чомусь тут раптом заворушився. Не було коли вгору глянути. Снідав і обідав похапцем — біля казанів з кашею, і тільки пізно ввечері, коли повертався на дворище боярина Дмитра, добрі та гостинні Никодим та Горпина пригощали його ситою вечерею і клали спати у теплій комірчині. А вранці, коли ще тільки на світ благословлялось, схоплювався і мчав до боярина Дмитра — що робити сьогодні? І знову відбував на цілий день.

І ні разу за цей час він не зустрівся з Янкою, хоча, коли входив у боярський дім, серце його щемно тьохкало — ось-ось раптом вирине вона йому назустріч із якогось темного закутка і сяйне оченятами, як зірками. Та Янка не виринала, і він, зітхнувши, йшов із двору з важким каменем на душі. Розумів — не пара вона йому, та й час не для

кохання, та нічого не міг подіяти з собою.

Щось дивне сталося з ним. Куди б не йшов, куди б не їхав — перед очима стояла Янка. Тендітна, ще майже отроковиця, вона пливла в холодному осінньому мареві дня, повернувшись до нього обличчям, і манила до себе своєю юною красою, темними зоряними очима і червонокалиновою свіжістю напіврозтулених вуст. Вона не відступалася від нього ні вдень, ні вночі — постійно жила в його уяві, промовляла до нього своїм теплим грудним голосом.

Такого не було з ним, коли він зустрічався з Миланою. Тим більше не відчував він такого і тоді, коли на його шляху стала Росиця. Обидві вони були гарні, обидві — кожна по-своєму — подобалися йому. Та не снилися йому щоночі, не стояли перед його очима вдень, коли важкі турботи та обов'язки, здавалося б, не давали ні крихти часу для згадки про дівчину.

Ні, Янка ні на мить не полишала його. Душа скніла, і серце тривожно щеміло, і весь він рвався кудись, а куди — і сам не знав.

Зустрілися вони зовсім несподівано. І не вдома, а на валу.

Добриня поспішав до надбрамної вежі, де, як звичайно, можна було застати боярина Домажира, як раптом побачив юнака — в простенькому кожущку, у заячій шапці та грубих юхтових чоботях. Він стояв спиною до Добрині і з лука цілився крізь вузьку бійницю в когось невидимого за валом. Поряд з ним лежав шкіряний тул, начинений стрілами. За валом було тихо — жодного ворожого воїна поблизу. В кого ж він цілиться так пильно?

Тятива тонко тенькнула — і юнак радісно скрикнув:

— Є!

— Ти що робиш? Навіщо марно стріли тратиш? — підступив до нього Добриня.

Юнак повернувся — і вони обоє завмерли, вражені і здивовані.

— Янко! Ти? В такому наряді? — нарешті знайшовся на слові Добриня. — Що ти тут, на валу, робиш?

Очі в дівчини сяяли від щойно пережитого захоплення.

— Хіба не бачиш? Вчуса стріляти влучно!

— Але це ж не твоє діло! Тут тебе вб'ють!

— Ну, так уже і вб'ють! Не вбили ж! А я тут кожен день!

— Кожен день! А мати, а боярин Дмитро — знають?

— Так би я їм і сказала! Гадаю, і ти не скажеш?

— Я не скажу... Але навіщо тобі це? Хіба у нас мало лучників? Не вистачало ще, щоб і жінки та отроковиці бралися за лука!

— Я не отроковиця вже, — підняла очі на Добриню Янка. — Я вже дівчина!

Він спалахнув. Від того погляду все в його голові раптом змішалось, перевернулося. Він узяв її за руку.

— Янко! Яночко! — Ці слова вирвалися у нього мимо його волі.

Дівчина зашарілася.

— Ти збожеволів! Поглянь — люди ж! — і випручала руку.

Добриня оглянувся: так, люди вешталися всюди по валу, але ніхто на них не звертав уваги. Та й хто б звернув увагу на якогось хлопчика у витертому кошуку і старій заячій шапці? Янка забула про те, що вона так незвично обрядилася, що й рідна мати не впізнала б. Від цієї думки Добрині стало смішно. Він знову взяв її за руку.

— Не бійся! Сам боярин Дмитро не впізнає в тобі свою дочку! Краще покажи, куди ж ти цілилася.

На цей раз Янка не пручалася і, повернувшись, припала до бійниці.

— Дивися!

Вони стали так близько одне до одного, що Добриня собою зовсім затулив її від сторонніх очей. Він теж виглянув у бійницю.

— Я нічого не бачу. По тім боці яру — татари. Але ж до них твоя стріла не долетить.

— Та куди ти дивишся? Ось дерево — бачиш?

— Бачу.

— А в стовбурі — дві стріли. Тричі стріляла — двічі влучила!

Тепер Добриня теж побачив стріли.

— Але ж це добре! Не кожен лучник так влучить!

— Справді? Ти кажеш правду?

Добриня легенько стиснув її за плечі.

— Яночко, люба, я ніколи не скажу тобі неправди! Ніколи!

Янка підняла на нього очі, притулилася щокою до грудей.

— Люба? Невже люба?

— Люба! Не віриш?

— Не вірю, — шепнула вона і раптом затремтіла в його обіймах, як пташка в сильці, і, заплющивши оченята, напіврозтулила уста.

— Вір! — Добриня міцно поцілував її. — Вір! Хіба не бачиш, як я стратив розум? Хіба не чуєш, як шалено б'ється моє серце? Я ходив ці дні як неприкаяний — шукав тебе! І нарешті знайшов! Тепер мені ніхто не страшний — навіть Батий! Ніщо не страшне — навіть смерть!

Янка стрепенулася.

— Мені теж ніщо не страшне. Одного боюся — полону. Обіцяй мені, любий, що ти вкоротиш мені віку, якщо ми не втримаємося в Києві. Обіцяй! Прощу тебе!

— Я зроблю все, щоб урятувати тебе. А якщо не зможу, ми загинемо обоє, люба, — пообіцяв Добриня і міцно пригорнув дівчину до себе. — Тільки тримайся побіля мене. Тримайся поближче!

На знак згоди вона ще дужче притулилася йому до грудей і заплющила очі.

Розділ VI

ОБЛОГА ТРИВАЄ

Бату-хан був сам не свій, злився, без видимої причини гримав на нойонів і навіть на джихангірів, що вони, мовляв, нероби, тюхтії, що постаріли і розгубили у вирі літ хоробрість і військове уміння. Аякже! Обступити Київ — обступили. Та що з того? Ще жоден воїн не зумів здертися на його високі вали! Ще вивідачі не винюхали слабого

місця, де можна було б прорватися в місто! Ще не зосередили там переважаючих сил, як це вчив робити Чінгісхан, не підтягнули туди пороки, катапульти, штурмові драбини і китайський вогонь, що не тільки підпалює будинки, а й страшним своїм гуркотом наводить жах на обложених!

Він самотньо стояв на своєму улюбленому місці — на вершині горба, з якого, мов на долоні, було видно пів-Києва, його могутні вали, заборолі і золоті хрести та куполи величезних церков, що безперервним калатанням своїх дзвонів нагнали нудьгу. Стояв і думав.

Внизу перед ним лежала широка болотиста долина, поросла вільшняком, верболозом та високими пожовтілими травами, де паслися стриженої коні. Вгорі поволі плвли по низькому осінньому небу непривітні сірі хмари, з яких зрідка сіявся то холодний і дрібний, мов крупа, сніжок, то набридливий дощик. Пронизливий північний вітер приносив з долини запах диму і вареної конини, трохи гіркуватий, але такий знайомий і такий рідний.

Цей запах раптово розбудив у його душі спомини про давно минулі дні дитинства і юності, що гривастими кінями відгримкотіли у безвість, про неосяжні степи батьківщини, срібносніжні вершини Ала-Тоо, про високе і вічне небо над головою, якого в цих краях немає і не буде ніколи. Ні, він не зміг би тут жити! Дехто радить йому завоювати Київ і подальші землі — і осісти на них з родами своїми. Та його немолода душа вже не сприймає чужини. Старіє він, видно, бо все частіше приходять до нього у спогадах і снах безмежні степи Синьої і Білої орди. Ні, він не зможе тут жити! Тут немає високого Вічного Неба, не шугають орли в піднебессі, не свистять у весняному степу байбаки і не мчать, як вихор, у безмежних просторах косяки коней — найкращих створінь на світі! Він виконає заповіт свого великого діда — завоює ще не підкорену йєка-монголами частину Всесвіту, скупає свого бойового коня у водах Останнього моря і повернеться назад, до Ітилю, що є серединою його володінь. Тільки там він зможе жити спокійно, бо туди східні вітри приносять терпкополинні запахи далекої прабатьківщини, бо звідти він зможе пильно слідкувати за тим, що робиться на окраїнах його держави — на сході, на заході, на півночі і півдні.

Він так поринув у думки і спогади, що аж здригнувся, коли за плечима почувся скрипучий, сорочачий голос Менгу.

— Дзе-дзе! Саїн-каане, тебе знову, бачу, обсіли мангуси і тривожать душу. Кинь! Не думай! Прийде час — і впаде цей міцний горіх сам. А тим часом, щоб ти викинув клопоти з голови і втішився, я привіз тобі красуню орусутку, яку, признаюся, тримав для себе. — Не ждучи відповіді Батия, він плеснув у долоні, і два туленгіти підвели гарно прибрану в багатий одяг дівчину, яка від страху ледве трималася на ногах. — Ось — подивися! Звуть її Росицею, але це чуже наймення важке для нашого слуху і для наших вуст, тому назви її ранковою зорею — Юлдуз. Вона і схожа на ясну ранкову зірку!

З цими словами він пальцями підняв за підборіддя дівочу голівку — і на великого хана раптово глянуло синє Вічне Небо — такі були густоблакитні очі Росиці.

Батий усміхнувся сірими губами.

— І справді Юлдуз! Дякую, брате! Де ти роздобув таку пташину?

— Сотник Жадігер привів. Для мене привів. Ну, а я вже згадав про те, що ти в цей похід, мабуть, найважчий з тих, які ми з тобою затівали, не взяв своїх жон. Чи, може, постарів?

Менгу хитро примружився і зареготав, а Батий хмикнув:

— Гм, але ти теж не взяв!

— Моя там, у Києві. Мої воїни знають, яких красунь я полюблюю! Приведуть не один десяток! Ну, а я вже виберу собі до вподоби. Ха-ха!

Батий дав знак туленгітам, щоб відвели дівчину, і глянув прямо в вічі Менгу. Тепер його тверде обличчя насупилося, а в жовто-коричневих вовчих очах блиснув хижий вогонь. Менгу добре знав натуру двоюрідного брата і зрозумів, що цей блиск означає одно — крайню роздратованість Справедливого, після якої нерідко вчиняються несправедливі діла. Що ж трапилося нині?

— Менгу, — сказав Батий, — що мені робити? Я вперше не знаю, як підступитися до ворога. Вчора ми з Субедеєм об'їхали місто. Золоті ворота — неприступні. Західні і Лядські — теж. Нижнє місто укріплене так само сильно. Всюди нам буде нелегко. До того ж у Думитра багато люду. Старий вірний пес Чінгісхана Субедей завжди безпомилково указував на слабкі місця в обороні противника, а вчора ніби йому мову й розум відібрало! Де не їхали — всюди такі високі вали, що лише на крилах можна перелетіти. Але ж ми не птахи!

— І що ж ви надумали?

— А нічого! Брати місто приступом — утрачу на самому початку походу найсміливіших своїх баатурів. Чекати, коли кияни почнуть мерти з голоду, — затримаюся тут на кілька місяців, а може, й на півроку. Ні те, ні інше мені не підходить! Що ж робити?

Менгу на мить замислився. Потім його вузькі очі звузилися.

— А знаєш, Саїн-каане, коли я сьогодні їхав до тебе, то передбачив, що виникне така розмова, і прихопив з собою того орусута, про якого я тобі розповідав ще на берегах Ітилю. Він добре знає Київ...

— Доман? Чому ж ти раніше не нагадав мені про нього?

— При переправі через Дніпро він обмок і застудився. Ледве мої знахарі відхаючили його від смерті. Лише тепер оклигав.

— Ти гадаєш, він стане нам у пригоді?

— Стане чи не стане — не відаю. А запитати треба!

— Тоді давай його сюди! І терджумана теж!

— Обійдемося без терджумана. Він уже кумекає по-нашому, — сказав Менгу, подаючи знак туленгітам, що тісною купкою стояли віддалеки.

Привели Домана. Він був худий, пожовтілий, ніби вийнятий з домовини, борода кошлатилася, як віхоть, у грудях хрипіло, але очі вже мали живий блиск і дивилися на Батия з цікавістю.

— Кажуть, орусите, що ти добре знаєш Київ? — спитав Батий.

Доман упав ниць і поцілував землю.

— Знаю, великий хане, — відповів, підводячись. — Як свої п'ять пальців!

— Тоді скажи мені, де в ньому найслабше місце? Які ворота найлегше взяти? А може, є туди таємний хід? Скажи — і матимеш від мене честь!

Доман зсутулився, забухикав, а відкашлявшись, знову вклонився.

— Великий хане, найлегше взяти Поділ, тобто ту частину міста, що внизу, над Дніпром. Нелегко, але все ж легше, ніж Верхнє місто.

— Чому легше? Там вали такі ж високі, як і на горі.

— Високі, та не такі. До того ж заборолата там та ворота від низинної вологи підгнили. Якщо добре стукнути пороком, то швидко впадуть. Та й залога Подолу слабша. На Горі — більше люду, і це люд, що не раз тримав меч в руках, а на Подолі самі ремісники — гончарі, кожум'яки, кравці, шевці, колісники, бондарі, ковалі. Вони не звичні до зброї, з ними легше справитися.

Доман знову закашлявся і схопився за груди. Батий з цікавістю подивився на нього і запитав:

— Ти орусити хочеш, щоб я погромив твоїх співвітчизників. Чому так? Чого зло на них держиш?

— Кияни вчинили мені зло! Я ненавиджу їх! — аж захлинувся Доман, важко дихаючи.

— Гаразд. Іди! — сказав Батий, а коли той відійшов, проникливе глянув на Менту. — Мерзенний же цей Доман! Коли б він з наших, я відразу велів би відрізати йому язика! Зраджує своїх!

— Але оскільки він чужинець і служить нам, то хай живе! — завершив розмову Менту. — Він допоміг тобі хоч трохи? Навів на яку-небудь думку?

— Бачиш, між мною і Субедеєм сьогодні виникла суперечка. Субедей радить брати приступом Лядські ворота — ті, що в яру. Я згоден, ті ворота — найзручніше місце для приступу. Вони на вигляд міцні, але коли придивитися, то неважко помітити, що дерево там дужче постаріло, потрухлявіло, ніж на Західних воротах, а отже, легше піддається нашим порокам. Мабуть, це тому, що ці ворота, як і Подільські, стоять у низині, над струмком, де завжди багато вологи. Та й вітри їх менше обвівають і висушують... Та не тільки це. Головне — підхід до них зручний, а з протилежного горба, та ще з дерев, видно все, що робиться в місті. Ось чому Субедей наполягає на Лядських воротах.

— Ну? А ти?

— Я? А я нині, після розмови з Доманом, думаю так. Зараз у киян свіжі сили, багато зброї і припасів, отож вони завзято оборонятимуться і покладуть немало наших баатурів. Якщо ж ми спочатку візьмемо Нижнє місто, — а взяти його, безперечно, легше, ніж Верхнє, тут я згоден з Доманом, — то це для Думитра буде приголомшливий удар! Кияни підупадуть духом, і нам легше буде брати Лядські ворота. До того ж у Нижньому місті ми переб'ємо або захопимо в полон умільців, які виготовляють зброю:

стріли, мечі, луки. А без зброї не навоюєш!

— Ну, що ж — ти думаєш мудро, Саїн-хане. Будемо спочатку брати Нижнє місто, — сказав Менгу. — Я згоден з тобою!

2

— Ой вей, Ісааку! Яке горе! Яке горе, якби ти тільки знав! — кинулася в сльозах назустріч чоловікові, що зайшов увечері до хати, пишнотіла, але ще прудка Ребекка — у розстебнутій кофтині і з розпатланими чорними косами. — Де ти тільки ходиш? Де тебе носить? Чому не сидиш дома?

— Але ж, люба, я маю бути там, де мій народ, де мої прихожани! Я був на валу — ми відстрілювалися від тих дикунів... А що трапилося, люба? Чому ти така схвильована?

— Ой, яке лихо спіткало нас, нещасних! — заголосила жінка, припадаючи йому до грудей.

Рабин сполотнів, це було помітно навіть при слабкому світлі свічки.

— Та кажи ж бо, що трапилося? Про яке нещастя ти говориш? Щось сталося з Маріам? Вона жива? Ребекка витерла фартухом очі.

— Ой вей, вона жива!

— Так у чому ж річ? — приголомшений рабин почав приходити до тями.

— А річ у тім, що дівчина з'їхала з глузду! Закохалася! — вигукнула з розпачем Ребекка. — Десь і зараз повіялася до нього!

— Закохалася! Гм! — рабин закліпав очима, кров почала приливати до його змертвілих щік, він полегшено зітхнув. Ну й клята жінка — так налякала! А вголос сказав: — Але ж Маріам уже пішов сімнадцятий годочок, люба, хіба не час закохатися? Пригадую, ти теж у такі роки закохалася.

— А-а, про що ти згадуєш! — махнула рукою Ребекка. — То ж був ти!

— А Маріам що? Закохалася у віслиюка?

— Гірше! Ой вей, гірше!

— Та кажи ти толком, жінко! — розсердився рабин. — У кого?

— В агоя [92]! — вигукнула Ребекка. — Ой вей!

— У кого?

— В агоя, кажу! У того красунчика боярина! В Іллю! Таке лихо!

Рабин розсміявся, ударив руками об поли лапсердака [93]. У нього гора зсунулася з пліч.

— Гм, ну й дурна ж ти, рибонько, так мене перелякала! Замалим не вмер! А виходить — і лиха ніякого! Подумаєш — дівчина закохалася! Та це ж звичайна річ! Ну й на здоров'я їй!

Він відсторонив жінку, скинув лапсердака і сів до столу. Застібаючи на грудях кофтину, Ребекка кинулася за ним.

— Як ти можеш таке казати! Маріам — іудейка, а він — агой, християнин! Ні синагога, ні церква не обвінчають їх! А якщо... А якщо трапиться щось між ними? Ну, сам знаєш — люди молоді... Що тоді?

Вона сіла поряд, і рабин обняв її за повні, іще по-дівочому пругкі плечі, з глибоким

сумом сказав:

— Люба моя! Це безпідставні страхи! Не будемо їм заважати — хай кохаються! Недовго їм насолоджуватися тим коханням! Недовго триватиме їхнє щастя...

Ребекка кинулася, сполошилася.

— Що ти хочеш сказати?

Рабин узяв її за руки, заглянув в очі.

— Люба моя, згадай, коли ми живемо! Який час настав! Війна ж! Та яка! Такої ще не було! Раніше, бувало, князь на князя зробить наїзд, поб'ються дружини — і знову все спокійно! Від половців можна було відсидітися за київськими стінами. Навіть за чернігівськими та переяславськими... А тут не відсидишся. Тут буде смерть усім або полон, що ще гірше смерті. Чула, що боярин Ілля розповідав? Якого лиха він зазнав!.. А ти — агой, закохалася в агоя! Яка дурниця! Смерть на носі, а ти... Та й Ілля не агоя, а боярин, син воєводи київського! Е-е, що тут казати! Був би мирний час — і я, мабуть, сполошився б, як і ти, а тепер...

Ребекка заплакала, припала йому до грудей.

— Невже ніякої надії?

— Ніякої! Тільки — на Бога! Побачила б ти, яка сила-силенна війська стоїть довкола міста, — жах! Що буде з нами! Що буде з нашою донькою! Кінець світу — та й годі!

— Ой, вей-вей, що ж нам робити? І Маріам не приходить! Уже якщо вмирати, то всім разом!

— Ну, не зараз же вмирати! Може, тиждень, може, місяць або й більше Київ вистоїть, а там... Та, може, й не поб'ють нас...

Ребекка перестала плакати. Чоловікові слова трохи заспокоїли її. Але тут їй у голову прийшла інша думка.

— Ісааку, а як же нам бути з нашими скарбами? Якщо нас не поб'ють, то все заберуть, пограбують — то вже напевне! А як же нам тоді жити? Я поскладала все в скриньку — золото, персні, сережки... Може, закопаємо?

Рабин на якийсь час задумався, дивився у куток, де ходили темні мерехтливі тіні від свічки, що потріскувала і блимала, а потім сумно усміхнувся.

— А хто ж відкопає наш скарб?

— Як — хто? — збентежилася Ребекка. — Та неже нас справді поб'ють? То, може ж, хоч Маріам зостанеться!

— Може, — зітхнув рабин. — Тоді давай скриньку — і ходімо! Тільки одягнися, щоб не застудилася, бо надворі вже холодно. Осінь!

Вони одяглися, взяли невеличку дерев'яну скриньку, перев'язану простим мотузком, постояли, ніби вагалися — заховати її чи ще не час? Потім рабин сказав:

— Відкрий — подивимось!

Ребекка розв'язала шнурок, відкинула кришку. В скриньці тьмяно блищали золоті монети різних часів і різних народів, срібні та золоті обручки, сережки, персні з коштовним камінням. Все їхнє багатство, яке дісталось їм від їхніх батьків та яке вони самі вже придбали!

— І все це пропаде! Вей-вей! — знову затужила Ребекка. — А ми ж його збирали для нашої єдиної, нашої ненаглядної доньки Маріам! О горе!

Вона запустила руку в скриньку і почала пальцями перебирати холодний і важкий вміст її. До неї приєднався і рабин. Вони поволі пересипали крізь пальці свої коштовності, пригадували, де й коли придбали чи одержали в подарунок ту або іншу річ, і мимоволі спливало перед ними все їхнє життя. І виходило, що не так і багато прожили вони на світі: Ісаак — сорок і чотири літа, а Ребецці заледве минуло тридцять п'ять. Ще зовсім не старі люди — і погібати? Їхні руки зустрілися, сплелися в тісній скриньці, золото висипалося з них, як ніби вони й не цікавило уже їх, а в їхніх очах стояли сльози.

— Рибонько, любко моя, — Ісаак поцілував руку дружини і обняв її, — не знаю, чи буде у нас ще час для того, щоб ось так удвох постояти, погомоніти, тому сьогодні хочу сказати тобі, що я не шкодую, що взяв тебе, що прожив з тобою усе наше життя, бо любив тебе і люблю безмірно!

— Я теж, голубе мій! І не віриться, що це вже кінець. Вони довго стояли мовчки, кожен думаючи про своє, аж поки затріщала, спалахнувши, свічка і вивела їх із дивного заціпеніння. Тоді Ісаак підняв руку і почав скидати з пальця золоту обручку.

— Зараз вона мені ні до чого. Хай лежить у скриньці! Але обручка, як він не силкувався, ніяк не хотіла перелазити через потовщений суглоб, що вже давненько поболював.

Ребекка зняла свою відразу.

— Ти бачиш? Та що ж це таке — не злазить! — дивувався Ісаак. — Ніяк не злазить! Доведеться залишити!

— Тоді й моя хай буде на мені, — сказала Ребекка і наділа обручку на палець.

На тому й порішили. Ребекка знову зав'язала скриньку, і вони вийшли надвір.

Було по-осінньому темно, холодно, шарудів у безлистій груші, що самотньо росла за хатою, дрібний дощик, десь глухо валували собаки. І жодного вогника — ні в хатах, ні на валах. Якщо десь і горіла свічка або лучина, то їхнє слабке світло не пробивалося назовні крізь маленькі затулені віконця. І тільки вряди-годи чувся протяжний оклик вартових на валу:

— Слу-хай! Слу-хай!

Рабин знайшов дерев'яного заступа із залізним лезом, тихцем запитав:

— Де копати?

— Десь у примітному місці, щоб не забути, — відповіла жінка. — Може, під грушею?

— Можна і під грушею. — Він швидко викопав невелику, глибиною в коліно ямку, поставив у неї скриньку, закидав сирію від дощу землею. — Щоб знала — між грушею і причілком хати. Завтра покажемо це місце Маріам — може, їй доведеться відколупувати.

Вони ще трохи постояли біля свого скарбу, а потім рушили до двору. Але з-за хати раптом долинули приглушені голоси. Ісаак притримав дружину, що йшла позаду, — тс-с-с! — і завмер за рогом.

Вони впізнали голоси Маріам та боярина Іллі. Самих молодят не видно було в темряві. Мабуть, вони щойно зайшли в двір і стояли під дашком ґанку, щоб не мокнути під дощем. Та їхні голоси, хоча вони говорили тихо, доносилися виразно.

Батько й мати стали мимовільними свідками розмови дочки з боярином Іллею. Їм би було озватися, показатися, але ноги мов прикипіли до землі.

— Ні, я завтра не вийду — не проси! І так мати вже запідозрила, що я зустрічаюся з тобою, мій милий. Прямо сказала мені про це сьогодні. Я якось викрутилася, а завтра вже не викручуся, — сказала Маріам. — Хай уже днів через два.

— Та ти що, дорога, через два дні! — вигукнув Ілля. — Два дні для мене — як два роки! Ти ж знаєш, що я не можу й півдня прожити, не побачивши тебе, не поцілувавши твоїх оченят!

— Це ти зараз так кажеш, — заперечила йому дещо вередливим голосом Маріам. — А потім забудеш мене, ніби й не знав. Подумаєш — якась іудейка! Над нею можна і посміятися! Хіба не так?

Чути було, як Ілля пригорнув її, поцілував.

— Звідки такі думки, Маріам? Чому ти заговорила про це? Невже ти можеш повірити, що я кину тебе, та ще й насміюся з тебе? Ні, такого не буде! Ніколи такого не може бути, бо я люблю тебе так сильно, що ладен життя своє віддати за тебе!

— Любий мій! — шепнула Маріам, і тепер було чути, як міцно поцілувала вона свого коханого. — Гаразд. Хай буде завтра! Чекай мене там же, як стемніє. Я вже якось вирвуся від матері, а батько приходить пізно. Якось вирвуся, хоч би і посваритися мала! Он я яка!

— Моє голуб'ятко! Я знав, що ти така! Я знаю, що ти кохаєш мене, а я тебе — безмірно! За тебе я і на вогонь піду!

— Я теж... — ледь чутно відповіла дівчина.

Потім була довга тиша. Потім брязнула хвіртка, грюкнули хатні двері.

Ісаак і Ребекка ще довго стояли онімілі, не в силі вимовити слова, їм раптом відкрилася найбільша таємниця душі рідної дитини, найріднішої і єдиної кровинки, щастям якої вони жили і хотіли прожити всі останні дні свого життя.

— А ти казала! — нарешті порушив мовчанку Ісаак. — Мовчи та диш!

— Та я що! Я нічого! — глибоко зітхнула Ребекка і сторожко рушила до ґанку.

3

В ті осінні похмурі дні, коли навколо Києва зашморгнулася міцна монгольська петля, король мадярів Бела Четвертий отримав від Батия листа і, ознайомившись з ним, негайно закликав до Пешта своїх васалів — можновладних банів-феодалів, щоб порадитися, як бути. Бани з'їжджалися неохоче і дихали лиховісне, бо короля не шанували і ставили ні в гріш, а намагалися всіма засобами випручатися з-під його влади і зажити самостійно — королев'ятами.

Бани сиділи у великій королівській залі за гостинним столом. Все було приготовлене для учти. Однак з її початком король не поспішав, поглядав крізь вікно у двір — видно, чекав ще когось.

Нарешті знадвору долинув тупіт копит, людський гомін, почувся грюкіт дверей — і до зали зайшли хан Котян з п'ятьма синами та половецькими вельможами. Одягнуті в блискуче, шите сріблом та золотом вбрання роботи візантійських кравців, вони поважно вклонилися королеві, його найяснішому братові Коломану та високому зібранню і прослідували наперед, за окремий стіл, указаний їм мажордомом.

Бани переглянулися, глухо загули. Всім у країні була відома їхня неприязнь до половців, що після появи їх в Угорщині стали військовою — і не малою! — опорою королівської влади.

Тепер їм з ласки короля доводиться сидіти поряд з цими дикими степовиками, які лише з примусу, бо ніде було дітися, прийняли католицизм!

Король підвівся і підняв руку.

— Достославні панове! Держателі землі Угорської! Високошановані мною родичі, хане Котяне і вся братія половецька! Закликали ми вас з братом моїм Коломаном сюди для того, щоб сповістити, що богопротивний нехрист-язичник Батий надіслав нам листа. Правда, дійшов лист до нас запізно, через треті руки, бо посольство хана Батия в дорозі було затримане князем суздальським, і лист ним був відібраний. Лише згодом, коли з нашої далекої прабатьківщини, Великої Угорщини, повертався додому посланий туди Папою Римським з посольською місією брат Юліан, князь передав ним того листа. Він був написаний язичницькими літерами на татарській мові. Переїжджаючи Куманію, брат Юліан знайшов якогось язичника, який переклав його зрозумілою нам латиною, а ми вже — нашим письмом. Послухаймо його і подумаймо, що відповісти!

Бела ще не закінчив мови, як зал вибухнув обуренням, лайками та прокльонами. І неясно було, кого лають бани: Батия, короля чи половців, бо в тому гаморі і гармидері чулися різні наймення.

Король знову підняв руку і довго ждав, поки розхвильоване магнатство заспокоїться. Потім узяв листа і почав читати:

— "Я, хан, посол Царя Небесного, якому він дав владу над землею підносити тих, хто підкоряється мені, і придушувати тих, що противиться мені, дивуюся тобі, королю угорський. Хоча я в тридцятье посилаю до тебе послів, ти чомусь ні одного з них не повернув до мене назад, та й своїх послів ані листів не шлеш. Знаю, що ти король багатий і могутній, і що много у тебе воїнів, і один ти правиш великим королівством. Тому-то тобі важко по добрій волі мені підкоритися. А це було б краще і корисніше для тебе, коли б ти підкорився мені добровільно. Дізнався я зверх того, що рабів моїх, куманів, ти тримаєш під своїм захистом. Я наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Куманам легше тікати, ніж тобі, оскільки вони, кочуючи в шатрах, можливо, і в змозі тікати. Ти ж, живучи в будинках, маєш замки і міста: як же тобі уникнути руки моєї? Подумай — і пришли послів, щоб я взяв тебе під свій захист, як данника мого!"

Король замовк. Вражене і приголомшене почутим, вельможне зібрання теж німувало, лише поволі приходячи до тями. Про Батия чули всі. Знали, що він погромив половину руських князівств, знищив половців, підкорив башкирдів, болгар, буртасів,

саксинів та асів. Але ніхто і в думці не мав, що наступить час, коли Батий зверне свій погляд також на далеку від нього Угорщину, розташовану за високими горами, в самому серці Європи, на благословених просторах Придунав'я. Ніхто ніколи не думав, що таке можливе. Де та Волга, а де Дунай! І ось — на тобі! Заздренне око Батиеве досягло і сюди, за гори Карпати! Тепер — жди біди! І чомусь ніхто не пригадав, що й самі мадьяри кілька сотень років тому із-за далекої Волги перекочували в саме серце Європи, захопили межиріччя Тиси та Дунаю і поволі почали розширювати свої володіння за рахунок навколишніх, переважно слов'янських, племен, вогнем і мечем нав'язуючи їм свою мову і свій спосіб життя.

Зате відразу почали дошукуватися причини — чому Батий саме на Угорщину звернув увагу? Є ж Русь, Литва, Польща, Валахія, Болгарія... Є німці, франки, римляни... Ні, чомусь саме Угорщина впала йому в око!

Недарма кажуть: що в кого на умі, те і на язиці.

— Це все через половців! Це через них поклав Батий на нас гнів! — вигукнув гоноровитий і не залежний ні від кого, навіть від короля, магнат Іштван Сегедський.— Батий прямо говорить про це в листі! Коли б хан Котян не привів на наші землі своїх недобитків, коли б король не дозволив йому поселитися в угорській пушті і не перетягнув його разом зі всією ордою в нашу святую католицьку віру, Батий просто не згадав би про нас! Він не знав би, що існує на землі така країна — Угорщина! Тепер — маєш! Через половців, що втекли від його шаблі, ми потрапили самі під його гнів!

Він рикав, мов бик. Його чорна шерсть на обличчі наїжачилась, крута, дебела шия налилася кров'ю, а буйволячі очі витріщилися на короля так, ніби хотіли спопелити його.

Іскра кинута. Кинута на підготовлений ґрунт. Присутність тридцятитисячної орди хана Котяна в Угорщині була корисна королеві, зміцнювала його несказанно, і це бісило можновладне магнатство, бо зв'язувало йому руки в боротьбі з королем.

Тепер, здається, настав час розрубати цей ненависний союз.

Гнів спалахнув, як суха солома, і гучним громом покотився попід високим склепінням зали.

— Геть куманів з нашої землі! Це вони винні!

— Вигнати їх! Видати Батиеві, на розправу!

— Вони посіли наші землі!

— Почувають себе тут, як удома!

Король Бела замахав руками, намагаючись утихомирити це роздратоване, розбурхане стадо розлютованих буйволів. За ним підхопився королевич Коломан — теж щось кричав. Але в загальному гармидері їхніх голосів ніхто не чув і не хотів слухати. Навпаки, зрозумівши, що король хоче захистити своїх родичів-половців, бани зчинили ще дужчий галас. Хтось забажав крові. Хтось вихопив шаблю.

— Геть степовиків! Смерть королівським конюхам! Хани збилися в куток, спідлоба зиркаючи на грізний натовп, що наближався до них з прокльонами і погрозами. Котян шепнув синові Тігаку, що опинився поряд нього:

— Бачиш двері? Там, за королем? Тікай туди, бо зараз проллється кров! Через королівські покої спустишся вниз — і до своїх! У бійку не вступай — я наказую тобі! Рятуй народ наш!

До них уже бігли. Над головами нападників заблискотіли шаблі. Король кинувся навперейми раптово знавіснілій юрбі.

— Панове! Що ви робите! Це ж наші союзники!

— Твої союзники, а не наші! — ревнув Іштван Сегедський і з розмаху рубонув хана Котяна по голові.

Той упав, обливаючись кров'ю.

Хани вихопили шаблі — почали відбиватися. Дзвякнула сталь, загуркотів, перекинувшись, стіл, закричали поранені, захрипіли вмираючі. Все закрутилося, як у шаленому вирі.

У цій круговерті ніхто не помітив, як Тігак відступив назад, у напівтемний закуток, і поза колонами шуснув у двері. Він ще встиг оглянутися і побачити, як загинули, порубані на шмаття, його брати та інші родичі, а тоді у розпачі великому кинувся геть. Стража, що хотів зупинити його, відштовхнув, перебіг кілька покоїв і мармуровими сходами збіг униз. На широкому подвір'ї, біля конов'язі, стояло багато коней, вешталися конюхи, слуги, озброєні магнатські охоронці. Він бистрою стрілою притьмом промчав мимо них — до невеликого гурточка половців, що в дальньому кутку двору стерегли ханських коней, з лету стрибнув у сідло і гукнув:

— Наших побили! Тікаймо! Вперед! За мною! Двічі повторювати наказ йому не довелося. Та й не оглядався він. Половці миттю попадали у сідла і, охоплені жахом, помчали услід за молодим ханом. Вирвавшись із воріт замку, вони навскач рвонули на схід, де в пушті, нічого не відаючи, спокійно випасали свої стада і табуни їхні роди.

Другого дня, опівдні, Тігак доскочив до половецьких становищ. Жахлива звістка блискавично поширилася по степу і підняла всю орду. Тігак бив себе в груди і кричав:

— Мадяри порубали наших ханів! Смерть їм! Смерть! Серце моє бажає помсти! Кривавої і справедливої помсти! За батька Котяна, за братів, за інших ханів наших!.. Люди! Знімайте юрти! Лаштуйте вози для дальньої дороги! Ми підемо в Болгарію — там приймуть нас! Але ми залишимо після себе на цій землі кривавий слід! На коней, воїни! Шаблі наголо! Не жалійте нікого — ні старих, ні малих! Помсти бажають наші серця! Помсти бажають душі загиблих ханів! Паліть і нищіть усе нещадно, щоб земля підпливала кров'ю і небо палало вогнем! Уперед, джигіти, і горе мадярам!

Так нерозважливий, нерозумний вчинок угорських магнатів призвів до страшних для країни наслідків. Тігак вогнем і мечем прорубав собі широкий шлях з угорської пушти в Болгарію і залив його кров'ю тисяч безвинних жертв, освітив його пожарами, скропив слізьми мадярських дітей [94]. І це — напередодні монголо-татарського вторгнення!

Останні дні Добриня жив ніби в рожевому тумані. Кохання з Янкою, що спалахнуло з шаленою силою, перевернуло його душу, піднесло над буденністю — до самих небес.

Зовні він залишався таким же спокійним, урівноваженим, як і раніш, хіба що попрохав Василя, щоб підстриг розрослий чубище, та голився кожен день, чим немало дивував бородатих киян, а в душі відчував якусь могутню силу, що хтось звідки взялася, якусь незбагненну радість, несподівану і навіть кошунську для того становища, в якому опинився Київ.

Душа його співала. Так пояснював він сам собі цей дивний стан, що охопив його після випадкової зустрічі з Янкою на валу біля Лядських воріт. Душа його співала від кохання, від усвідомлення того, що і його кохають, від молоді сили, що сповнювала його вщерть, і ще хтось від чого. Це було більше ніж дивно. Довкола безпощадний ворог, що готується, як лютий хижак, до вирішального стрибка, всі ждуть найгіршого, всюди — страх, відчай, сльози, смерть, а душа його співала і тремтіла від радощів.

Янка! Ось причина того стану. Це юне, прекрасне і вередливе дівча перевернуло його світ, збаламутило розум, загостило до останку його почуття і змусило забути про все, навіть про те страшне, що чигало на них попереду. Такого з ним ще ніколи не було. Кохання до Милани нагадувало, як він це тепер розумів, лише іскру, що вилетіла з-під кресала, а кохання до Янки було подібне сонцю, що не тільки гріло, а могло й спопелити. Таким сильним було воно! А крім того — чистим, цнотливим, невинним, як ранкова роса, але й пекучим, як вогонь.

Може, це сталося тому, думав він, що довго був відірваний від рідного порога, від життя, що неволя так жорстоко гнітила його молоду душу, а тепер, здобувши свободу, душа розпростала крила? Чи, може, в передчутті великої біди доля в останню мить послала йому сонячний промінь щастя? Бо хіба ж не так і в Іллі? Він виніс, пережив те ж, так само несподівано-негадано став вільною людиною, зустрів споріднену душу, яку саме небо послало йому в особі чарівної Маріам, і так же безоглядно кинувся назустріч їй... Спільність долі? Чи ж таке буває? І чим ця спільність завершиться? Смертю? Полоном? Новими муками?

Однак обставини були такі, що зустрічалися вони з Янкою не часто. Добриня вставав рано, а повертався пізно — іноді навіть опівночі, коли всі вже спали. Боячись випадкової стріли, що могла залетіти через вал, бояриня відпускала Янку з дому неохоче — хіба що в церкву. Тому зустрічі їхні були випадкові і короткоплинні, деś на вулиці чи на валу, серед людей, де вони могли перекинутися поглядом та двома-трьома словами. Але й цьому вони були раді. Ті люблячі погляди і ті слова були такі значущі і говорили їм так багато, що їх вистачало до нової зустрічі.

І все ж, живучи в рожевому тумані надій і сподівань, Добриня постійно відчував неясну тривогу і тугу, що гнітили його серце. Кияни були впевненіші за нього у тому, що Батієві не пощастить здолати могутні київські вали і ввірватися в місто. Він же дуже добре вивчив ворога і знав, що Батий швидше покладе тут половину своїх людей, ніж відступить без перемоги. Що тоді буде з Янкою? З ним? З усім людом київським?..

Перебуваючи ось у такому тривожно-радісному настрої, одного разу, в неділю вечором, він побачив біля Софії Янку. Дівчина не помітила його і швидко завернула у розчинені двері собору. Добриня пішов услід за нею.

У соборі правилася вечірня служба, глухо і грізно рокотали чоловічі басы хору, тьмяно блимали свічки, пахло ладаном і воском.

Янка купила у притворі свічку, запалила її і поміж людьми направилася до ікони Божої Матері. Там, опустившись навколішки та склавши молитовне руки, схилила голову.

Добриня теж купив свічку, пробрався крізь натовп до неї і, непомічений, став поряд.

Янка молилася:

— Мати Божа, Царице Небесна, допоможи йому і захисти його!

Добриня зрозумів, що вона молиться за нього.

Вона гаряче шепотіла свою нехитру, але щиру, що виходила з самого серця, молитву і низько схилялася в поклоні. В соборі було напівтемне, довкола стояло на колінах багато людей, і дівчина не помітила, як хтось опустився поряд з нею.

Лише тоді, коли Добриня запалив свою свічку від її свічки і поставив перед іконою, Янка підвела очі.

— Добрику! Ти?!

Навіть при тьмяному світлі було видно, як здивовано звелися брови, а лице спалахнуло густим рум'янцем.

Добриня потиснув їй холодні руки, шепнув над саме вухо:

— Люба! Ти за нас молилася?

— За тебе!

— Значить, за нас!

Не випускаючи її руки, він підняв голову до ікони і пристрасно повторив її молитву:

— Мати Божа, Царице Небесна, допоможи їй і захисти її! Допоможи їй і захисти її! Допоможи їй і захисти її!

На очах у Янки виступили сльози. Вона з вдячністю і любов'ю дивилася на юнака, і її прекрасне зажурене личко поволі ясніло, світліло, ніби освітлювалося сонцем, ставало якимось неземним, одухотвореним, по-дитячому ніжним, невинним і добрим.

Від надміру радісних почуттів вона міцно стиснула йому руку.

— Любий мій! Наша сьогоднішня молитва, я вірю в це, не лише нас захистить, а й відверне напасть від Києва та киян. У мене таке відчуття нині, ніби ми з тобою щойно обвінчалися!

— І в мене таке відчуття!

Добриня нахилився, ніби в поклоні, і припав устами до її рук. І його тверде, заклопотане лице теж розпогодилося і просвітліло.

Облога затягувалася. Минув жовтень, минуло два тижні падолисту. Наростало загальне напруження, і тривога все більше холодила людські серця. Батий не відступав та й, судячи по тому, як його сотні та тумени ґрунтовно обсіли навколишні пагорби, не думав відступати. А запаси киян все танули і танули. У місті почався справжній голод. Бідняки та люди прийшли, що втекли до Києва під захист його валів без достатнього запасу харчів, уже голодували. Спочатку на майданах для них варили тричі на день

гарячий куліш, потім стали варити двічі — вранці та ввечері, а починаючи з п'ятого тижня облоги, перейшли на одноразове харчування — вранці. Лише для дітей церкви та собори на свій кошт влаштовували вечірні трапези — варили борошняну затірку, капустяну та морквяну юшку або роздавали по одному млинцю-гречанику. Та цього було явно мало, люди, особливо старі та хворі, почали мерти. Ховали тут же у місті, у глибоких братських могилах, що з наказу воєводи Дмитра заготовлялися про запас, на випадок великих втрат у боях. Значних сутичок з ворогом ще не відбувалося, а ями поволі наповнювалися трупами померлих, їх прикидали тонким шаром землі, на яку наступного дня клали нових мерців.

Сум і безнадія падали на обложене місто і поволі підточували віру в порятунок.

— Краще б уже ворожий приступ, то, поки сила є, поки зовсім не охляли, пощерили б свої мечі об голови бузувірські! — гарячкували відчайдушні.

— Встигнемо з козами на торг,— відповідали їм обачніші.— Ще немало кривці проллється і нашої, і їхньої! Ще встигнемо всі в братську яму! Куди поспішати?

Над Києвом котилися низькі сірі хмари, кропили землю і місто холодними дощами, що іноді переходили в крижану крупу. Потім хмари розходилися, крізь них прозирало скупе осіннє сонце, і на якийсь час у зневірених душах загорався промінчик надії.

— Постоять татари, померзнуть у своїх юртах та й, чого доброго, дременуть звідси куди-небудь в інше місце... Тут їм теж голодно, теж не з медом, бо вже обібрали всі навколишні села — нічим більше пожитися!

— Аякже — жди! Дременуть! Он Переяслав діждався? Або Чернігів? І нам таке буде! Ординці нахпали по селах збіжжя, худоби, коней — вистачить їм жерти на цілу зиму! А ми за той час дуба вріжемо з голоду! Краще вже справді загинути в бою, щоб не гнити заживо трухлявою колодою в болоті!

Такі розмови точилися серед киян, різні думки висловлювалися. Лише про добровільну здачу Києва ніхто й словом не обмовився, бо всім було ясно, що Батий не подарує киянам побиття послів Менгу-хана. Та й кому охота самому надівати на шию ярмо?

Непевність очікування закінчилася раптово — в третю суботу падолисту.

Напередодні ще моросив надокучливий дощик, а надвечір хмари розійшлися, розвіялися, виглянуло сонце і заходило криваво — на мороз. І справді, суботній ранок видався ясний, морозний. Мокра земля затужавіла, замерзла і дзвеніла, мов криця. Вітер улігся, і в ранковій тиші в голубе небо раптом ударив на сполох дзвін.

Київ ураз переполошився, загув.

Звуки сполоху — протяжні і тривожні — линули з Подолу, з дзвіниці Пирогощі.

Воєвода Дмитро кинувся у Володимирів город — на вал, звідки було видно весь Поділ. Його супроводили сини, бояри та ліпші київські мужі.

Поділ кипів, вирував. Тисячі людей копошилися по вулицях та дворах, бігли зі зброєю у визначені місця — ставали на загорола.

А по той бік валів сунули до Подолу, як мурашня, ординські полчища. Понад Глибочицею та Сетомлею вони везли стінобитні пристрої — пороки, тягнули важкі

самостріли, що метали каміння та горщики з китатським вогнем, несли штурмові драбини.

— Батий хоче захопити Поділ,— сказав Дмитро.— Зараз нам буде гаряче!

— Треба допомогти подолянам, самі вони не втримаються,— вставив боярин Воротислав.

— Як саме?

— Послати туди з Гори кілька тисяч людей.

— А якщо це хитрість Батієва? — спитав Домажир.— Ми оголимо Гору, а він — тут як тут! Нападе на Золоті або Лядські ворота! Що тоді?

Дмитро задумався. Він давно вже передбачав, що Батий може спочатку напасти на Поділ. Хана могло привабити те, що там нижчі вали, слабші на вигляд ворота, менша залога. На такий випадок Дмитро обмізкував дві можливості — оборону Подолу до останку, скільки сил стане, і виведення мешканців його на Гору, здачу Подолу без бою. Однак тепер, коли кияни почали боятися голоду і прагнули схрестити з ворогом зброю, друга можливість відпадала. Поділ потрібно було захищати. Але як? Лише силами подолян чи справді послати туди підмогу, як радить Воротислав? Ні, потрібно зробити так, щоб ворогові завдати втрат якнайбільших, а своїх людей зберегти.

— Добрине,— повернувся він до свого молодого помічника,— скажи вниз і передай подільським воєводам, щоб не гаючись вивели всіх, хто не може тримати меча в руках, сюди, на Гору. Дітей, жінок, старих! Усіх, хто не потрібен для оборони! Хай забирають з собою найне-обхідніше, що в кого є, харчі та одяг! Передусім — харчі!

— Що ти надумав, Дмитре? — спитав Домажир.

— Надумав я ось що, бояри,— Дмитро відповідав Домажиру, але звертався до всіх.— Не знаю, чи зуміємо ми утримати Поділ. Батий посунув проти нього великою силою. Гляньте, скільки їх пре! Тож, щоб не було у нас зайвих утрат, половину люду треба вивести у Верхнє місто. Заздалегідь! Що це дасть? А дасть те, що воїни будуть спокійні за свої сім'ї і на випадок здачі Подолу зуміють без штовханини відступити теж.

— А з допомогою їм як? — спитав Воротислав.

— Пошлемо два полки. З ними підуть мої сини — Микола та Степан. А щоб не було сум'яття, полкам спускатися на Поділ Глибочицькими ворітьми, а подолянам підніматися Боричевим узвозом через Подільські ворота та Кожум'яцьким узвозом через Кожум'яцькі ворота. На Горі — пильнувати за ворогом, щоб не захопив нас зненацька, і варити більше кулешу для прибулих! Ідіть і хай вас береже Бог!

6

Відправивши на Гору останніх подолян з тих, хто не стояв на валу зі зброєю в руках, Добриня зупинився посеред опустілого торговища, перед храмом Богородиці Пирогощі, і задумався. А що далі? Повертатися на Гору до воєводи чи залишитися на Подолі?

Інших розпоряджень він не одержав. Отже, йти на Гору? Але там поки що спокійно, а тут ось-ось розпочнеться ворожий приступ. Як же в таку хвилину покинути Поділ і його захисників? Що скаже Дмитро, коли він постане перед ним? Чи не розцінить

такий вчинок як боягузтво?

Глухі крики і далеке гупання пороків у Дорогожицьку браму перервали його роздуми. Там тривожно — отже, треба йти туди!

Воеводич Микола зрадів йому.

— Добриня? А тут у нас така крута каша заварюється! — Він перехилився через забороло і показав рукою вниз.— Поглянь!

Ворота здригалися і тріщали під могутніми ударами обкованих залізом дубових "баранів", а понад річечкою Сетомлею вишикувалися готові до наступу Батиеві тумени. Попереду молоді баатури ставили полонеників з довгими драбинами в руках, щоб відразу, як тільки пролунає сигнал, погнати їх попереду і поставити ті драбини до валів міста.

Воеводич не перебільшував. Тут справді незабаром завариться криваве бойовисько. Чи ж готові подоляни?

Добриня оглянувся. Ворота зсередини були закладені міцною загатою — товстими колодами та міхами з землею. Це добре! Микола не гайнував даремно часу. Але людей на валу було обрідно. Чи ж зможуть вони відбитися від густих, як ліс, мунгальських полків?

— Мало воїв. Ще б тисячу або хоч півтисячі.

— А де ж їх узяти? — здвигнув плечима Микола.

— Зняти там, де приступу не передбачається. Над Почайною чи над Глибочицею...

— Чи ж тамтешні бояри дадуть?

— Якщо сам поїдеш, то дадуть. Вони ж не сліпі! Ми не втримаємось — і їм погибель. Микола задумався.

— А що? Це справді розумна думка! Залишайся тут за мене, а я поїду!

Тим часом пороки все били і били. Вал осипався, надбрамна вежа здригалася, тріщала, заборола обабіч неї двиготіли, ніби їх колихав землетрус. А після полудня з підвороття раптом пролунали переможні поклики:

— Гурракх! Гурракх!

Там, нарешті, впали ворота, і баатури, що проломили їх, гучними покликами сповіщали військо про свій успіх.

Монгольські тумени, що темною стіною стояли за Сетомлею, відповіли на це глухим, але грізним, як підземний клекіт вулкана, бойовим кличем:

— Кху, кху! Кху, кху!

І відразу ж рушили на приступ.

Попереду йшли полоненики з драбинами, їх підганяли баатури-наглядачі. Слідом, ховаючись за спинами полонеників, поспішали відбірні штурмові загони на чолі з десятниками та сотниками. Лучники трималися позаду і засипали подільський вал співучими стрілами, що своїм гудінням наводили страх на киян.

Давно очікуваний приступ розпочався!

Правда, з підвороття незабаром пролунали люті лайки і прокльони: то виявилася за брамою нова перепона — загата, крізь яку не пробитися. Та це вже не могло зупинити

нападаючих. Ворог нестримно рвався вперед, заглушуючи і супротивника, і себе грізним криком:

— Кху, кху! Кху, кху!

Добриня вдарив у залізне било. Його тривожне гучання підняло всіх. Спітнілий, задиханий боярин Микола злетів на вежу, припав до бійниці, довго мовчки дивився на ворожі лави, що накочувалися на Поділ, і лице його, рум'яне від швидкої їзди, почало раптом бліднути.

— Почалося! — прошепотів він. — Це йде моя смерть! Добриня вражено підвів на нього очі.

— Чому ти заговорив про смерть, боярине? Хто відає, коли кому вона судилася?

— Чує моє серце, — тихо відповів Микола. — Розум підказує, що не всі в бою гинуть, а серце так тривожно б'ється, так ниє, ніби віщує щось недобре. А що серце навіщує, того ніяким конем не об'їдеш! Бо то — судьба!

— Кинь про це думати, боярине! Всі ми смертні...

Микола сумно усміхнувся.

— І хочеться не думати, так не можу. Щось діється зі мною незрозуміле...

Щоб припинити цю бентежну розмову, Добриня спитав:

— Підмога нам буде?

— Уже йде... Подільський тисяцький Свічка виділив кілька сотень воїв.

Тим часом ворожий вал наближався.

— Боярине, одягни лати, — порадив Добриня. — Зараз почнеться!

— А ти?

— У мене немає. А ти одягни!

Він допоміг Миколі натягнути потемнілі від часу важкі лати, прикріпив поручі та поножі, зав'язав під бородою шолом. І лише встиг це зробити, як на стіни з гуркотом упали штурмові драбини.

— Стріляйте! — гукнув воєводич. — Та влучно! Не витрачайте даремно стріли

Добриня підняв лука. Ворог уже був зовсім близько. Видно схудлі, зарослі, знеможеш обличчя невільників, що, добігши до валів, з натугою піднімають важенні драбини. Видно їхніх наглядачів-баатурів з шаблями та шокпарами в руках, готових кожної миті опустити їх на голови підневільних людей, коли б хто загаявся чи проявив непослух. А за ними — ряди мунгалів. Кожен нападник у кожусі або чепкені з цупкими шкіряними нашивками на грудях та на животі, що добре захищали від стріл, кожен з шаблею чи бойовою сокирою — йдуть безстрашно, твердо ступають по київській землі, як по своїй власній, несучи щити при боці і пильно зирячи за подолянами.

Із-за подільських заборол свиснули стріли. То вистрілили подоляни — вчорашні кожум'яки, ковалі, бондарі та кравці — похапливо, безладно, не цілячись. Лише якась десята, якщо не двадцята, стріла знайшла свою ціль. Лише де-не-де в мунгальських рядах хтось похитнувся чи схопився за поранену руку. А ще рідше — упав.

Воєводич Микола з досадою похитав головою, а Добриня не стримав гніву.

— Влучніше, братове! — гукнув в один бік і в другий. — Ось дивіться, як треба

стріляти! Тут поспіх ні до чого!

Він витягнув з тула стрілу, пересвідчився, чи вона ціла та не викривлена, потім наклав на лука, уважно прицілився — і відпустив тятину.

Хльось!

Політ стріли був блискавичний і точний. Один з баатурів, що наглядали за полонениками, змахнув руками і повалився навznak.

— Так треба стріляти! — сказав Добриня, легким помахом підбивши вгору шапку, що сповзла на очі. — Ось погляньте, як Бог моєю рукою покарає ще одного бусурмена, що підганяє наших людей!

Він знову неспішно прицілився. Знову хльоснула тятинка — і похмурий баатур, що виділявся серед своїх переважно низькорослих одноплемінників високим зростом і могутньою статуєю, раптом заточився, зіпнув щелепастим ротом і важко впав під ноги полоненикам, яких він щойно підганяв.

Вигуки радості і задоволення пролунали над валом. Виявляється, ворог теж смертний! Треба тільки відігнати від себе страх і спокійно робити своє діло, як робив ти колись у чинбарні чи в кузні.

І полетіли тепер з подільського валу стріли рідше, але влучали частіше. Це зразу внесло в ряди нападаючих поспіх і розгардіяш. Наглядачі бичами і шаблями почали підганяти полонених, щоб швидше піднімали драбини, а стрільці, що йшли позаду, теж заспішили, стріляли не цілячись, а тому не причиняли особливої шкоди подолянам.

Лише одна стріла, пущена, як і інші, навмання, знайшла свою жертву — влучила воеводичу Миколі в ліву щоку. Правда, вона вже закінчувала свій лет і втратила убивчу силу, та все ж дзьобнула в тіло, так що бризнула кров.

Микола охнув і сплотив.

— Ну, от — передчуття не підвело мене! — Він вийняв з-за халяви шмат чистого полотна і приклав до рани. — Кого доля обере, того смерть не обмине!

Добриню боляче вразили його слова: в них вчулася приреченість.

— Ну, що-бо ти, боярине, говориш! Дай перев'яжу — і відразу присохне!

Поки перев'язував, монголи почали здиратися на вал. Лізли по драбинах швидко, спритно, один за одним і зразу кидалися в рукопашний бій. Микола і Добриня витягли мечі.

З цієї хвилини всюди на валу закипіла і тривала до самого вечора люта січа. В багатьох місцях монголам спочатку пощастило прорватися, але скоро вони застрягли і далі не пробилися. Різалися люто, шалено, намагаючись скинути подолян вниз, та ті утрималися до темряви, що рано впала на місто. Годі було розібрати, де свій, де чужий, всі проходи, увесь поміст було завалено вбитими та пораненими. Короткий зимовий день згасав у крові й муках, примусивши монголів відступити.

Однак радості у подолян не було. Коли при світлі смолоскипів розтягли полеглих, поранених та приголомшених, коли підраховали втрати, то побачили, що наступного дня воювати нікому — залога Дорогожицької брами зменшилася вдвічі.

До того ж занедужав воеводич Микола. Йому раптом стало погано, руки й ноги

потерпли, голос охрип, а в грудях сперло дихання.

— Зніміть з мене лати,— попросив він, опускаючись на залитий кров'ю поміст.— Та вкрийте чим-небудь... Так морозить!

Прибіг Добриня — схилювся над ним.

— Що з тобою, боярине? Вдруге поранений?

— Ні, Бог милував... Але щось зі мною сталося, ніби ось-ось помиратиму...

— Та що-бо ти кажеші

— Так мені ще ніколи не було важко... Руки й ноги мовби не мої, а в грудях — вогнем пече!..

— Може, ти з'їв що-небудь погане?

— Нічого поганого не їв. За весь день лише окраєць хліба...

Добриня поклав йому на лоба долоню. Лоб був холодний і рясно зрошений потом. У червонястому відблиску смолоскипа обличчя боярина здавалося чужим — якимось позеленілим, спотвореним. У відкритих очах застигли біль і жах.

У Добрині похололо під серцем: боярин помирає. Що робити? Яка хворість причепилася до нього? І чим йому зарадити? Отут, на валу, під холодним нічним небом...

Він гукнув гриднів.

— Готуйте коней і носилки — повеземо боярина додому!

Гридні швидко знесли хворого з валу, поклали на похідні носилки, прикріплені до стремен поставлених один за одним коней, і невеличкий загін рушив на Гору.

7

У хоромі було натоплено, пахло воском. На столі, в узголів'ї біля ліжка, на якому лежав, важко дихаючи, Микола, горіли свічки.

Гречин Васи́лакій довго прислухався до того дихання, розціплював хворому рота — розглядав язика, прикладав Руку до грудей, де лунко стугоніло серце, пальцями розплющував скаламутнілі очі і скрушно хитав головою.

Всі, хто стояв довкола, з острахом ждали, що скаже лікар. Та він мовчав.

Першою не витримала бояриня.

— Ну, що? Васи́лакію, що з ним? Кажи! Гречин розвів безпорадно руками.

— Погано! Дуже погано!

Тепер до нього кинувся воєвода Дмитро.

— Що ж з ним? Адже рана неглибока! Чи, може, якась хвороба вселилася в Миколу? Чи хто наврочив?

— Ні, це не хвороба. І ніхто не наврочив. Молодий боярин отруєний...

— Отруєний? Ким? Коли? Хто посмів це зробити? — Дмитрів голос пролунав зловісне.

Але Васи́лакій заперечно похитав головою.

— Не шукай винуватців, боярине. Винна отруєна мунгальська стріла. Досить було невеликої подряпини, щоб отрута потрапила в кров.

Від цих слів голосно заридала молода Миколина жона, схилилася Янці на плече.

Бояриня Анастасія сплеснула руками, обняла синові ноги і теж у розпачі заплакала. Воевода Дмитро потемнів на лиці.

— Що ж то за отрута? Невже нічим не можна врятувати Миколу? Василякію! — він аж скрикнув і в безнадії здушив голову руками.

Василякій винувано відповів:

— Не знаю, що це за отрута, боярине. Може, з якогось зілля зварена, а може, зміїна — з гюрзи чи з кобри... Кочовики уміють добувати її.

Дмитро простогнав:

— Зміїна! Боже мій, Боже, яке лихо! Так це ж певна смерть! І не в бою, а від якоїсь нікчемної змії! Хто б міг подумати, що такою смертю помре мій син!

Добриня тихо заперечив:

— Боярине, твій син Микола хоробро бився і отримав рану в бою! Він сьогодні переміг мунгалів — і вони змушені були відступити! Він проявив себе справжнім витязем...

Ніхто на ці слова не відгукнувся, бо всім було важко. Одна Янка з вдячністю підвела на мить свої заплакані оченята, але зразу й опустила. Її плечі здригнулися від ридання.

Добрині до болю стало жалко її. Бідна дівчина! Хотілося якось розрадити, втішити добрим словом. Та як? При всіх? Цього зробити він не міг, тому міцно стиснув уста і перевів погляд на вмираючого.

Микола метався на постелі, стогнав, важко дихав. По його тілі пробігав дрібний дроз, ніби він щойно вихопився з крижаної води, а руки невпинно шарили біля грудей, у свудомі, в корчах теребили сорочку.

На його муки важко було дивитися. Всім стало ясно — молодий боярин помирає.

— Василякію, невже не можна полегшити його страждання! — з болем вигукнув Дмитро.

— Чим же? — винувано відповів Василякій. — Коли б відразу після поранення, то можна було б висмоктати отруту разом з кров'ю. Чи припекти рану розжареним мечем. А зараз... що я зараз зроблю? Отрута розійшлася по всьому тілі... Кріпись, боярине! І уповай на Бога!

Дмитро опустился на стілець, охопив голову руками і заплакав. Плакав він тихо, беззвучно, по-чоловічому. Здавалося, ось так просто сів собі чоловік, задумався чи задрімав. І тільки плечі, що здригалися дрібно-дрібно, видавали всю глибину його болю.

Ні Василякій, ні Добриня, ні тим більше домочадці, що самі зааніміли в горі, не посміли потривожити і розрадити старого. Яка тут розрада!

Врешті Дмитро підвів голову, витер долонями мокре від сліз обличчя і, важко зітхнувши, глянув на Добриню.

— Що на Подолі? Мунгали всюди відступили?

— Відступили, боярине. Та вранці знову підуть на приступ і ввірвуться в місто.

— Чому вважаєш, що ввірвуться?

— Тому, що Дорогожицькі ворота розбиті. Там поставлено загату позаду них, та

мунгали знову б'ють і до сходу сонця розіб'ють її остаточно. Тоді вже ніщо не спинить їх...

— Що ж робити?

— Не знаю.

— Скільки людей у вас залишилося?

— Менше половини. Решта або поранені, або загинули.

— Боже, які втрати! А в інших місцях?

— Там трохи легше, але всюди точилися тяжкі бої. Багато вулиць вигоріло.

— Отже, половини людей немає... За один день — половини...— Дмитро довго мовчав, і важко було зрозуміти, про що він думає, про долю Подолу та його захисників чи про сина, що в нестямі метався на ліжку. Потім підвів на Добриню змучені очі.— Ти ось що, парубче, мчи назад і передай боярам, щоб виводили людей на Гору. Поділ нам не втримати! Та не забудьте винести поранених. Іди!

Вражений почутим, Добриня не зрушив з місця.

— Але ж, воєводо... Здати без бою Поділ? Так я зрозумів?

Дмитро посуворішав.

— Що ж тут незрозумілого? Подолу нам не втримати. Будемо гуртом захищатися тут, на Горі! Уторопав? Іди!

На цей раз Добриня не посмів перечити і вийшов.

Надворі стояла темна осіння ніч, пролітав рідкий холодний сніг, по Києву валували розтривожені собаки та на валах чувся поклик нічної сторожі:

— Слу-хай!

Гридні підвели коней. Добриня скочив у сідло і на чолі невеличкого загону помчав у темряву — до Боричевого узвозу.

8

Всю ніч подоляни не спали. Без шуму, без гвалту залишали міські вали, рідні житла, забираючи з собою лише зброю та харчі, які ще тут зберігалися, а також поранених товаришів, і піднімалися в темряві у Верхнє місто.

До ранку Поділ спорожнів. Чулося лише безперервне, одноманітне гупання дубового "барана", та шарудів набридливий крижаний сніжок.

Наступний ранок приніс зміну погоди. Підморозило. Небо прояснилося, із-за далекого Дарницького бору раптом виглянув малиново-кривавий круг сонця і осяяв усе довкола — і гонтові дахи ремісницьких халуп, і золоті куполи церков, і сіру Дніпрову гладінь, і зелені бори, що темно мріли вдалині.

Добриня був стомлений, змучений, та спати не йшов. Стояв разом з іншими подолянами і киянами на вежі Боричевого узвозу і дивився вниз. Поділ виднівся як на долоні. За ніч Батий підтягнув до нього нові сили, і вони стали понад Глибочицею, нижче Копиревого кінця, понад Сетомлею та Почайною. Тисячі воїнів, не відаючи того, що подоляни відступили на Гору, готувалися до нового приступу. Сотні полонеників з драбинами вже поволі рушили вперед, і за ними поспішали баатури з оголеними шаблями.

— Боже, твоя воля! — прошепотів боярин Свічка, що стояв поряд.— Це був би для всіх нас Судний день, коли б воєвода Дмитро не наказав відступити...

Так, це був би справді Судний день, подумав Добриня, і воєвода передбачив його. Утримати Поділ сьогодні до ночі було б неможливо, а кілька тисяч виведених на Гору подолян укріплять оборону Верхнього міста.

— Дивіться, дивіться! — вигукнув хтось.— Мунгали здираються вгору!

Десятки баатурів, що лізли попереду, вибралися на подільські вали і зупинилися, вражені тим, що місто порожнє. Вони деякий час мовчали, потім забігали, замахали руками, закричали, сповіщаючи своїх про несподіване відкриття.

І тоді мунгали, не остерігаючись небезпеки, швидко, один за одним, полізли, мов комашня, вгору і незабаром затопили весь Поділ. Вони бігали від хати до хати, хапали все, що мало в їхніх очах хоч яку-небудь вартість, розбивали двері склепів, лавок, церков, запихали у свої шкіряні хурджуни — торби для здобичі — найцінніше. Крик, гам, вереск зчинився над Подолом і досягнув Гори. Кияни, що зі своїх валів спостерігали за цим дикунським розгулом розбою та грабіжництва, здригнулися від думки, що й сам Київ може одного дня поділити долю Нижнього міста. З їхніх грудей мимоволі вирвався крик відчаю. На той крик прибували все нові і нові сотні людей, виглядали із-за дерев'яних заборол і німіли від жахливого видовища.

Приїхав воєвода Дмитро. Змарнілий, за одну ніч посивілий, став поруч з Добринею — мовчки глянув униз.

Добрині хотілося спитати про Миколу, та не наважувався. Як питаєш, коли і так видно, яке горе налягло на старого? Спитати — завдавати нового болю, ще одного удару...

Перегодя, ніби відчуваючи за собою якусь провину і караючись нею, воєвода, не повертаючи голови, тихо, з мукою в голосі сам сповістив страшну вість:

— Не стало Миколи... Перед світом душа його відлетіла від нас...

— Боже правий! — прошепотів Добриня.— Яке горе!

— Приходь перед вечором — поховаємо... У нас на подяір'ї, бо всі кладовища міські за межами міста і нам тепер недоступні... Приходь!

Розділ VII

ПАДІННЯ КИЄВА

1

Минув місяць падолист. Хоча після взяття Подолу Батий поклявся Вічним Небом, що заморить киян голодом, якщо не здадуться, і горласті терджумани прокричали цю погрозу біля всіх воріт міста, Київ не здавався. Дмитро твердою рукою установив серед городян суворий порядок: зібрав усі припаси — раз на день кожен отримував миску каші або кулешу. Звичайно, від цього ситий не будеш, але ніхто не вмирав голодною смертю.

Та настрої в обложених був пригнічений. Гасла надія на те, що ворог, не домігшись успіху, зніме облогу і відступить. Ні, він стояв, як і раніше, непорушне. По горбах та долинах горіли вогні, темніли юрти, вешталися воїни, мчали гінці, ревли верблуди,

іржали коні — і від усього цього у киян ставало тужно на душі. Та скільки ж це катування, це моріння голодом триватиме?

Рано-вранці першого грудня весь Київ почув глухе рівномірне гупання — гуп, гуп, гуп! Воно доносилося з Хрещатого яру, від Лядських воріт.

Дмитро перервав сніданок — відклав набік ложку, стривожено глянув на домочадців.

— Здається, Батиеві увірвався терпець. Не ждється йому — починає приступ! Сідлайте, хлопці, коней — поїдемо!

Поки воєвода з синами збиралися, Добриня метнувся до стайні — осідлав і вивів коней. До Лядських воріт вони прискакали, коли почало розвиднятися. Швидко піднялися на вал і з його висоти глянули навколо. Внизу стояли три пороки, накриті для захисту від стріл щитами з довгих соснових ворин та бичачими шкурами. Один бив у браму, інші — в суміжні з брамою стіни. Вал здригався, осипався, ворота стугоніли, тріщали, вежа колихалася, ніби під нею ворочалося якесь велетенське страховисько.

Звідусюди поспішали кияни. Прибіг задиханий боярин Домажир, витер спітніле чоло.

— Що, Дмитре? Почалося?

— Здається, почалося,— похмуро відповів воєвода.— Глянь, скільки пре їх сюди!

По Хрещатій долині густо, не поспішаючи, наближалися піші загони, ставали на перестріл — кожен на визначеному місці, воїни клали шити на землю і всідалися на них, чекаючи свого урочного часу.

Потім проскакав кінний загін — вершники спішилися на тому боці Хрещатика, на високому горбі, звідки можна було заглянути в місто, на ті його вулиці, що з Гори спускалися до Лядських воріт. То прибули монгольські воєводи.

— Невже сам Батий серед них? — спитав, ні до кого особисто не звертаючись, Домажир.

Йому ніхто не відповів. Батий чи Субедей, Менгу-хан чи Бурундай — хто розбере їх здалеку? Та й яке це має значення? Все відбувається по волі Батия, цей приступ теж. Прибуття воєвод лише свідчило, що чекати нападу недовго.

Дмитро не став гайнувати часу на зайві розмови. Передусім розпорядився вдарити на сполох — закликав народ на вали. Звелів найбоездатніші сотні стягнути вниз, до Лядських воріт, і кожному сотникові визначив місце — ділянку валу, яку той мав захищати. До заборол поставив найліпших лучників та списометальників. Решту озброєного люду залишив унизу — будувати внутрішню загату, гріти в казанах смолу та варити куліш чи просто чекати свого часу.

До Лядських воріт все більше і більше прибувало народу. Воїни ставали таборами по ближніх вулицях, майданах та дворах, навіть у будинках, звідки поспішно втікали мешканці, що не могли тримати зброю в руках.

Підтягували свої сили і монголо-татари. Увесь розлогий Хрещатий яр уже кишів ратним людом, що на очах у киян готувався до приступу — підносив ближче до валів штурмові драбини, бичами і шаблями підганяючи полонеників, що йшли неохоче,

шикував свої сотні і встановлював казани над багаттями, щоб варити сорбу.

Час спливав швидко — напруження наростало. Кияни бачили всі приготування ворога, але зашкодити їм нічим не могли.

Добриня тримався біля воєводи, щоб бути у нього під рукою: захистити від випадкової стріли чи виконати перше-ліпше розпорядження. А що мунгали поки що не стріляли і розпоряджень не надходило, то у нього була можливість дивитися, стежити за ворогом і думати.

Чи вірив він у те, що Київ вистоїть?

Вірив. Він знав, які міцні, майже неприступні київські вали. За всю історію міста жодному нападникові не пощастило взяти їх приступом/ Іноді Київ здавався добровільно князям, що хотіли сісти на великокнязівський стіл і були любі городянам, зокрема боярству,— їм кияни відчиняли ворота. Іноді ворог проникав силою, підступом чи обманом — теж крізь ворота. Але щоб через вал — такого не бувало. Батий, безперечно, розумів, що лізти на вали — смерті подібно. Тому й вирішив шукати щастя біля Лядських воріт. Чому саме тут? Щоб вони були слабші, менш укріплені за Білгородські, Михайлівські, Подільські чи тим більше Золоті — ні. Причина, мабуть, у тому, що до них був зручний підступ — рівний, як долоня, а не похилий чи й зовсім стрімкий, як до інших воріт. Окрім того, тут поряд, у струмку, що тік по Хрещатому яру, було вдосталь чистої джерельної води та дров з лісу, який підступав майже під стіни міста. Бо як же бути війську без води, як готувати їжу без дров? Та найголовніша причина, чому Батий вибрав для штурму Лядські ворота, полягала не в цьому, а в тому, що насупроти них, за якихось дві чи три гони, здіймалася висока крута гора з уступами, звідки Батиеві та його воєводам відкривалося пів-Києва. Звідти було видно все, що відбувалося і на валу, і в місті. До того ж і сонце, якщо буде ясний день, допомагатиме ханові, бо світитиме в вічі киянам і засліплюватиме їх.

Ось і зараз мунгальські воєводи, серед яких, напевне, стоїть сам Батий, пильно зирять на місто, радяться, як краще, легше і без великих втрат прорвати його оборону.

До полудня били пороки, до полудня тривога холодила серця киян. Витримують ворота чи ні?

Не витримали. Після полудня затріщали, повалилися, а вал, по якому без угаву гамселили дубові "барани", обсунувся і разом з частиною дерев'яного заборолу упав у рів. У цей пролом відразу ж хлинув тумен темника Бурундая. Тисячі горлянок при цьому дружно проквотали свій грізний бойовий клич "кху, кху", підхоплений усім монгольським військом. Незабаром він переріс у грізний рев — гурракх, гурракх!

З цієї миті час для киян перестав існувати. Почався безперервний кривавий пир, що тримав рівно шість діб, страшний пир, похмелятися після якого кривавим вином довелося нашому народові півтисячоліття [95].

2

Щоб підтримати відчайдушний порив Бурундая, монгольські катапульти метнули на Київ цілі кошелі каміння. Воно градом упало на вали, на вулиці та будинки, на воїнів, що запруджували їх, калічачи тих, хто не встиг сховатися чи прикритися щитом. Потім

услід полетів китат-ський вогонь. Він вибухав на сірому ґонті дахів, сичав, шипів, та сире дерево не хотіло займатися.

Потім співучі монгольські стріли затьмили киянам білий світ. Летіли вони густо, гули, мов тисяча бджолиних роїв, і під їхнім прикриттям сотні полонеників, підстьобувані бичами, з драбинами в руках помчали вперед. За ними рушили тумени Гуюк-каана та Субедея. Щоб відвернути увагу киян від Бурундая, вони мали штурмувати прилеглі до Лядських воріт вали.

Кияни зустріли їх роєм стріл. Десятки баатурів раптом спіткнулися і впали під ноги своїм товаришам. Це роздратувало, розлютило живих. Жахливий крик прокотився понад Хрещатим яром:

— Ур! Ур! Бий! Бий!

І темна людська лавина покотилася на Київ, хлюпнула по драбинах шпарко вгору, сподіваючись одним ударом зіпхнути киян з валу. Їх підтримали стрільці, що йшли позаду. Вони зупинилися, викинули перед собою луки; натягли тятиви — і рої стріл, ще густіші, ніж раніше, змусили киян заховатися за темні дерев'яні за-борола.

— Стріляйте! Стріляйте! — гукнув Дмитро, сам пускаючи стрілу за стрілою.— Бийте тих, що попереду! Скидайте донизу! Метайте каміння! Сипте пісок! Лийте розтоплену смолу!

Він висунувся із-за заборола, наклав стрілу, прицілився — і тут же голосно скрикнув: — Ох! — і випустив лука.

До нього кинулися Добриня і воєводи Степан, нахилилися над ним.

— Що, воєводи? Що, батьку?

Дмитро підняв ліву руку — в ній стриміла закривавлена стріла. З її оперення на брудний дощаний поміст капали яскраво-червоні краплини крові.

— Боже, яке горе!

Добриня стягнув з пораненої руки боярина шкіряну рукавичку, ножом розітнув рукав каптана. Стріла пронизала передпліччя наскрізь, якраз посередині між зап'ястям і ліктем, але здається, кісток не зачепила.

— Зараз, воєводи, зараз! Потерпи! Я перев'яжу! — І витягнув з кишені тугий згорток тонкого полотна.

— Треба їхати додому, до Василякія,— сказав Степан.

— Ні, ні,— швидко заперечив Дмитро.— Додому я не поїду. Привезіть Василякія сюди!

— Але ж така рана, батьку! Це не жарт!

— Рана як рана! Поболить — і перестане... Я залишаюся тут, на валах, з людьми! Хіба я можу піти звідси в таку хвилину?

Добриня тим часом наклав пов'язку, натягнув бояринові кожуха, а саму руку під'язав на грудях, перекинувши перев'язь через шию.

Дмитро підвівся.

— От і добре. Тепер і Василякія не треба. Та й що тут Василякій зарадить, коли наступна стріла влучить уже не в руку, а в груди? Ходімо!

Звістка про те, що поранено воеводу Дмитра, блискавично поширилася по валах. Люди засмутилися. Хто ж тепер очолить оборону? Крім нього — більше нікому! А ворог суне як навіжений! І скільки його — тьма-тьмуща! Ось він густими рядами наближається до Лядських воріт, пре в пролом, ось уже ставить драбини в тих місцях, де вали цілі, і лізе вгору, мов комашня. А тут таке лихо — замовк голос боярина. Хто ж скаже, що робити? Хто підбадьорить у цю скрутну хвилину? Хто замінить досвідченого воеводу, якому вірили всі?

Тому коли Дмитро підвівся і з надбрамної вежі гукнув на обидва боки так дужо, що його голос перебив гомін бою, кияни відразу піднеслися духом.

— Воевода! Воевода Дмитро! Живий! Він з нами! Слава Богу!

— Я з вами! З вами, братове! Тримаймося! Биймо супостата! Не пустимо його в Київ! Помремо, а не пустимо! — грімив голос воеводи.

3

Штурмом Лядських воріт керував сам Батий. Разом із Субедеєм та сотнею охоронців, закутих у шкіряні панцири, обшиті залізними пластинками, він стояв на протилежному схилі Хрещатого яру і стежив за ходом бою.

Щоб приголомшити киян, які несподівано вчинили сильний спротив, він перед вечором наказав кинути на приступ кешиктенів — свою гвардію.

— Рано, — скривився Субедей. — Рано вводити в діло найкращі війська. Похід тільки-тільки розпочинається, а ми можемо втратити половину "безсмертних"!

Батий завжди прислухався до мудрих порад свого "вірного пса" Субедея, але тут заперечив:

— Київ — столиця землі орусів. Могутнішого міста тут немає! Упаде Київ — підкориться мені вся Русь! Ось чому я згоден пожертвувати половиною корпусу "безсмертних".

Субедей, єдиний з монгольських полководців, хто не боявся не погоджуватися з думкою Бату-хана, закрутив носом.

— Твоя воля, джихангіре, але я так не зробив би. Батий насупився і незадоволено глипнув на старого.

— Не бурчи, аталику. Якщо до вечора ми не прорвемо оборону орусів, я поїду спати, а ти без мене виведеш кешиктенів з діла.

Відбірні загони монгольської гвардії ринули на приступ. Їх миттю підтримали тисячі лучників, що випустили на київські вали хмари стріл.

Заскрипіли, загуркотіли катапульти, метаючи угору важке каміння, закричали, лізучи у проломи, кешиктени, заревли верблюда, що паслися по Хрещатій долині, вискубуючи поміж деревами та кущами пожухлу від осінніх заморозків траву. Зірвалися з дзвіниць та прилеглих до Києва лісів зграї гайвороння і, зловісне кричучи, затьмили півнеба.

Перед вечором "безсмертним" пощастило здертися на вали обабіч Лядських воріт і на самі ворота, і тут зчинилася жорстока різанина. Кияни не відступали, але й не мали сили скинути ворога вниз. Все нові й нові монгольські десятки і сотні здиралися вгору і

ставали на місце загиблих. Жодна з сторін не піддавалася. Рубалися шаблями, мечами, кололи списами-сулицями, різалися захальними ножами та кличами, били по головах була-вами-шокпарами, чеканами, залізними ядрами, прикріпленими до коротких міцних ланцюгів. Гам, крик, лайка, стогін, прокляття, дзвякіт заліза, тупіт ніг, важке дихання тисяч осатанілих людей, що зустрілися в смертельному герці, приглушували й отуплювали свідомість. Кров із перерізаних жил і мозок з розтрощених черепів забризкували все довкола рожево-кривавими плямами. Ноги бійців ковзали на залитому кров'ю дерев'яному помості.

Відколи на високих горах над Дніпром стояло це древнє місто, воно не знало подібної січі.

Батий нетерпляче созався в сідлі. Чому застряли "безсмертні"?

Чому не йдуть уперед?

Яка сила стримує їх?

Він посилав усе нові й нові сотні і з надією витягав свою жилаву ший, щоб побачити, чи зломлять вони несподіваний опір киян. Та сотні танули, рідшали, щезали хтозна-куди, а кияни не подавалися назад ні на крок!

Прокляття!

Батий крадькома зиркав на Субедея, але той удавав, що не помічає нетерплячки джигхангіра, і спокійно, підкреслено спокійно спостерігав за боєм на стінах.

Коли на Хрещаті долину опустилися вечірні сутінки і все довкола почало покриватися сірою млою, Батий коротко кинув:

— Нічого не видно. Поїду спочивати. Я думаю, головне зроблено: оборону противника прорвано, і ти, Субедею, закінчиш розпочате — до ночі ввірвешся в місто.

— Гаразд, Саїн-хане,— буркнув старий.— Будь спокійний!

Як тільки Батий у супроводі охорони відбув у свій стан над Либіддю, Субедей підкликав темника Бурундая і, не підвищуючи голосу, тихо проскрипів:

— Ми вже втратили половину "безсмертних". Інші стомилися. Дзе-дзе! Негайно виведи їх із бою, а натомість пошли свій тумен і постарайся збити орусутів зі стін. Уранці ми повинні бути в Києві!

Бурундай не любив Субедея, вважав, що старому пора сидіти в теплій юрті і попивати кумис, а не воювати, але проявляти свої почуття боявся: старий полководець був не тільки улюбленцем давно померлого Чінгісхана, а й військовим радником Саїн-хана. Тому мовчки схилив голову і буркнув:

— Слухаюсь і підкоряюсь!

Із вводом свіжих військ бій розгорівся з новою силою. В Києві спалахнули пожежі, що осявали все довкола мерехтливим кривавим світлом, і на валах було видно, як удень...

4

Опівночі бій на валу затих. Вичерпалися сили обох сторін. Ніби збігла потоками остання вода зі ставу — і колеса зупинилися, млин став, важкі кам'яні жорна, що гуркотіли без угаву цілий день, перетираючи зерно на борошно, заглухли. Аж дивно

стало — над Києвом раптом запала холодна зимова тиша, а смертельно зморені воїни — і кияни, і монголо-татари — де стояли, там у знеможі й попадали на ще теплі трупи загиблих, щоб відпочити, перевести дух.

Добриня обіперся спиною на внутрішню стіну заборолу, важко дихав, але меча з руки не випускав, готовий у першу-ліпшу мить знову стати на рівні нрґи і зчепитися з ворогом у двобої.

В голові гуло, ноги тремтіли, а по всьому тілу розливалася важка нелюдська втома.

Та перепочити не пощастило. З темряви до його слуху долинув чийсь приглушений голос:

— Добрине! Ти живий? Воевода кличе! Хутчій!

— Іду! — відгукнувся він і, переступаючи через мертвих, пораних та живих, що лежали впереміш, направився до надбрамної вежі, яку міцно утримували кияни. Тут темніло кілька постатей.

Воевода сидів у кутку, на лаві, поклавши поранену руку на стіл. Обличчя його зблідло, на чолі у відблисках свічки мерехтіли дрібні краплинки поту, в очах — страждання. Його рану щойно перев'язав Василакій, і серце старого боярина заходилося від щемкого болю.

Та, побачивши Добриню, він пересилив себе і усміхнувся.

— Живий?

— Живий.

— Не поранений?

— Бог милував.

— От і добре... Бо тут одна божевільна не вірить. Прибігла посеред глумої ночі, щоб переконатися, що ти живий і не поранений...

З темного кутка раптом почувся докірливий голос Янки:

— Таточку!

Воевода усміхнувся знову.

— Ну, що там — таточку! Виходь! Виходь на світло! Хай усі бачать, яка в мене неслухняна дочка! Я наказав їй сидіти вдома, а вона прибігла сюди, в саме пекло...

— Я принесла вам їсти,— буркнула Янка, метнувши бистрий погляд на Добриню.— І йшла не сама, а з Василакієм. І мені зовсім не було страшно! А питала я за всіх — і за тебе, і за Степана, і за Іллю, і за...

Вона на мить замовкла і знову кинула погляд на Добриню.

Скориставшись цією паузою, воевода з лукавинкою в голосі закінчив:

— Авжеж, і за Добриню... Тільки мені чомусь здається, що найперш — за нього!

— Таточку, який-бо ти!

— Е-е, що правда — то не гріх! — махнув здоровою рукою Дмитро і зразу ж посуворішав:— Але я забороняю тобі з'являтися там, де небезпечно! Зразу ж повертайся додому! А Добриня проведе тебе!

— Таточку!

Та воевода вже підвів очі на Добриню.

— Проведи її, хлопче, щоб не боялася. А по дорозі зайді в собор святої Софії, розшукай ієромонаха Іяникія і дізнайся, чи переховав він у надійне місце бібліотеку князя Ярослава і куди, а якщо не переховав, то скажи, щоб зробив це негайно. Іди і не барися — мунгали з зорею знову розпочнуть приступ, і ми повинні стягнути сюди всі свої сили! Іди!

Добриня був страшенно вражений словами воеводи. В дещо жартівливому тоні він перед усіма присутніми розкрив сімейну таємницю — кохання дочки Янки до нього, простого смерда, колишнього мунгальського полоненика. І не тільки розкрив, а й схвалив. Бо що ж це, як не схвалення, наказ провести її додому і повернутися з ранковою зорею?

Але ж що це все означає? Чому Дмитро так явно розкрив Янчину і його таємницю? Чому стурбувався долею бібліотеки? Чи не думає він, що кияни не стримають ворожого натиску? Невже не сьогодні-завтра Київ упаде?

Охоплений цими тривожними думками, Добриня швидко вклонився і мовчки рушив до виходу з тісного приміщення вежі. На сходах оглянувся — Янка йшла за ним. Він схопив її за руку.

— Янко! Яночко! Люба моя! Я такий радий, що знову бачу тебе! — не стримав він почуттів, що переповнювали його.

— Я теж, Добрику,— шепнула дівчина.— Я теж!

— Але батько каже правду — тут дуже небезпечно!

— Я не сліпа — бачила. Навіть стріляла з лука.

— Ну от! Так і загинути можеш!

— А ти? Навіщо ж мені тоді жити?

Він допоміг їй зійти на землю, і вони, взявшись за руки, попростували на Гору, до собору святої Софії.

Ієромонаха Іяникія знайшли відразу, як тільки заглянули до приміщення бібліотеки. У великій кімнаті з порожніми полицями було напівтемне. Тільки в дальньому кутку на столі коптів недогарок свічки, а біля нього, над аркушем пергаменту, схилилася чубата голова ченця.

На скрип дверей чернець відклав перо і, підвівшись, пішов назустріч.

— Які пізні гості! Мир вам!

— Мир домові цьому,— привітався Добриня.— Ми від воеводи Дмитра. Це його донька Янка, а я — Добриня. Ієромонах перехрестив їх.

— Що ж вас привело до мене?

— Бібліотека, отче. Воевода просив запитати, чи переховав ти її в безпечне місце і куди.

Іяникій пильно глянув на обох, зморщив лоба.

— Бібліотеку я переховав. Бачите — порожньо стало тут, а було стільки книг! Вся мудрість людська лежала на цих полицях, а тепер — пуста!

— Де ж ти заховав їх, отче?

— Де заховав? Не скажу! Книги — дорожчі за золото! Не скажу!

Дсбриная скипів.

— Але ж воєвода просив дізнатися!

— Воєводі скажу, єпископові скажу, а більше нікому! — суворо відрізав ієромонах. — Їм належить знати, а вам — ні! Я ось написав, де заховав книги, і записку цю покладу в тайник. У кожному соборі, в кожній церкві та в монастирях є такий тайник, про який знає тільки владика та князь або воєвода. Якщо я загину, владика прочитає...

— А якщо й він загине?

— Воєвода знатиме. Хтось із нас трьох та залишиться... А хіба так сутужно на валах? Невже окаянні візьмуть Київ?

— Не знаю,— глянув на Янку Добриня.— Не знаю. Але сила у них велика.

— Все в руці Божій! — перехрестився ієромонах.— Ідіть!

Добриня і Янка зачинили за собою двері, вийшли за ворота і повернули в темний провулок. Тут Янка зупинилася, схлипнула і, впавши Добрині на груди, раптом заридала.

Добриня сторопів.

— Янко, чого ти? Що з тобою? Дівчина заридала ще дужче, притиснулася щокою до його кожуха.

— Добрику, Добрику! — вигукнула крізь сльози.— Та невже ж це всьому кінець — нашому життю, нашому щастю, нашому кохання? Боже, навіщо ти караєш нас? За які гріхи? Ми ж нічого не заподіяли поганого ні тобі, ні людям, ні тварям земним! Боже! Ми ж не нажилися!

Добриня обняв її, гладив плечі, що здригалися від плачу, цілував мокрі очі і щоки, заспокоював, умовляв, як дитину, щоб перестала плакати. І Янка поволі затихла, щільніше притулилася до його грудей і довго так стояла, мов мала пташина, в його обіймах, а потім сказала:

— Тепер ти бачиш, Добрику, яка я провидиця? Душа моя відчувала, що спіткає нас лихо! Ось чому я просила тебе в останню хвилину, якщо виживу, вкоротити мені віку, щоб я сама не накладала на себе рук, бо то гріх великий. І зараз прошу тебе, милий, обцім! Не відмов! Ліпше мені відразу загинути, ніж мучитися в чужинській неволі! Ну, обіцяй!

Добриню бив дрож. Невже справді настане мить, коли йому доведеться підняти меч на своє щастя, на це мале дивовижне пташенятко, що несподівано ввійшло в його серце і стало дорожчим за все на світі? Невже це буде? І так скоро?

— Люба! — прошепотів він.— Якщо до цього дійде, ми загинемо обоє. Я не переживу тебе. Але дозволь визначити цю смертну хвилину мені самому. Мені самому! Не нароби дурниць!

— Ні, не нароблю,— запевнила дівчина і, піднявшись навшпиньки, поцілувала його.— Я вірю тобі — ти не підведеш! Ти не дозволиш, щоб твоя Янка стала підніжком у юрті кочовика! Щоб вона поневірялася в неволі по чужих чужинах, як тобі довелося, щоб терпіла наругу та насилля від злих і жорстоких нелюдів!

— Не думай про це! Все буде гаразд! — шепотів Добриня, хоча сам не вірив у те, що

казав.— Все буде гаразд, люба моя!

Він легко підняв її на руки, притиснув до себе і, не розбираючи дороги, спотикаючись на нерівних плахах, якими була вимощена вуличка, поніс у темряву, до двору воеводи, а вона припала до нього, притулилася щоким до його щоким і завмерла на його широких грудях, прислухаючись, як десь глибоко, під кожухом, лунко і бентежно гупало юнацьке серце...

5

Ніч для обох сторін була тривожна. Повернувшись у свій стан, Батий зібрав військову раду і наказав Гуюк-хану підтягнути до Лядських воріт свій тумен, а Бучек-хану — тумен тургаудів, який не був ще в ділі.

— Кияни захищалися стійко, але їм не вистояти проти нас! Киньте на вал свої тумени і раптовим ударом прорвіть їхню оборону — завтра до обіду ви повинні бути в місті!

— Будемо, Саїн-хане! — запевнив Гуюк-хан.

— Даю переможцям три дні на пограбування. Хай воїни потішаються! Ідіть!

Коли вони вийшли, Батий підвів очі на джихангірів.

— Ми не дамо передишки Думитру-воеводі! Будемо наступати безперервно, вдень і вночі, вводячи в Київ усе нові й нові сили. Ти, Менту, будь готовий зі своїм туменом вступити в бій завтра опівдні — зміниш стомлених воїнів Гуюк-хана та брата Бучек-хана. Тобі на поміч зразу ж прийде мій брат Орду; цього, гадаю, досить, щоб приголомшити киян і зав'язати бої в самому місті. Потім підуть інші.

— Ойє, ойє! — закивали головами царевичі.— Завтра Київ упаде до твоїх ніг, Саїн-хане!

Настрій у всіх був бадьорий. Ніхто не сумнівався у швидкій перемозі. Завтрашній день має стати останнім днем Харманкібе!

Зовсім інші почуття панували в Києві. Як тільки Добриня з Янкою зачинили за собою двері, у вежі надовго запала ггіітуча тиша. Мовчав боярин Дмитро, мовчали воеводи Степан та Ілля, що весь день не відходили від пораненого батька, ані пари з уст не виронили інші бояри. Всім було нелегко. Кожен розумів, що збити ворога з валу неможливо, якщо не кинути проти одного мунгала двох киян. Але де їх узяти? Оголити вали в інших місцях? Цього Батий тільки й жде! На що ж тоді сподіватися? Всі дивилися на Дмитра — що він скаже?

Дмитро сидів за столом, заплющивши очі. Думав? Чи стримував стогін, що клекотів у грудях, бо рана пекла вогнем? Чи відпочивав після незмірне важкого дня?

Ніхто не наважувався порушити його мовчанку. Нарешті він підвів голову.

— Важко нам, друзі. Важко Києву! Так ще й не було ніколи. Билися ми сьогодні мужньо. Відчайдушно! Та скла силу ломить...

— Що ти хочеш цим сказати, батьку? — вигукнув Ілля.— Невже наше становище безнадійне, безвихідне?

— Чому безвихідне? Я не кажу цього! — твердо відповів воевода.— З будь-якого становища є два виходи. У бою — перемога або смерть. Є й третій — полон.

— Ні, ні, тільки не полон! Тільки не полон! — пролунали вигуки.— Краще вже смерть!

Дмитрові очі блиснули.

— Ось такі слова я й хотів почути від вас, браття! Тільки не полон! Тоді виходить — будемо битися до останнього! Хай самі загинемо, зате з собою прихопимо на той світ немало багатурів Батиевих! Отож наша кров проллється недаремно! Якщо кожне місто аж до Холма та Берестя вчинить так, то Батиеві ні з ким буде повертатися додому! Отож вирішили — триматися до останнього!

Тоді йдуть і переводять сюди свіже підкріплення, бо наступний день буде дуже важкий! Ідуть!

Бій відновився на світанку. Як тільки за Дніпром заграла ранкова зоря і піднявся край неба, пролунав глухий монгольський клич: "кху, кху!" І зразу ж свіжі сотні хана Гуюка, що змінили тумен Бурундая, ринули в атаку. Але кияни за ніч теж поновили свої лави і стіною стали супроти ворога. На валу почалася битва, ще упертіша і лютіша, ніж учора. Знову задзвеніли шаблі та мечі, захурчали сулиці, пронизливо засвистіли стріли, воїни закричали у шалі бою, захрипіли і застогнали в смертному конанні поранені, важко падали на дерев'яний поміст убиті.

Опівдні, коли на валу з'явився свіжий тумен Менту, стало ясно — Лядські ворота не втримати. Дмитро підкликав Іллю, Степана та Добриню.

— Ось що, хлопці, біжіть по допомогу! Один до Золотих воріт, другий — до Мстиславового города. А ти, Степане, до Білгородських! Хай бояри залишають лише сторожу, а самі з полками мчать, не гаючись, сюди! Скажіть людям, щоб, коли задзвонить на сполох Софія, тікали до Володимирового города! Там, за його валами, будемо оборонятися! То наша остання надія!

Три гінці зразу ж погнали в три кінці.

Добриня з Мстиславового города, розташованого на кручах над Дніпром, повернувся перший. За час, поки він був відсутній, кияни відступили з валу вниз, і бій клекотав уже на прилеглих до Лядських воріт вулицях, завулках та в ближніх дворах. У нього похололо в грудях: татари в самому Києві! Невже не втримаємося? Невже не зупинимо їх?

Він мчав попереду цілої тисячі воїв. В одній руці — меч, в другій — чекан. Боярин Воротислав хекав десь позаду, і молоді вої, що не відставали від Добрині, з ходу врізалися в праве крило монголо-татарського тумена і потіснили його аж до воріт, звідки розходилося вгору п'ять вулиць, забудованих дерев'яними будинками. Всюди кипів бій. Гвалт, лемент, брязкіт зброї оглушили його спочатку. Дим, що снувався в повітрі, виїдав очі — в багатьох місцях палахкотіли пожежі. Та ніхто на це не зважав — вся увага була прикута до противника. Зупинити! Знищити! Вибити з міста! Відкинути в Хрещатий яр!

Але відкинути не пощастило. Крізь розтрощені ворота все вливалися і вливалися свіжі монгольські загони і відразу вступали в бій. Навіть підмога, приведена Степаном та Іллею, не могла стримати скаженого натиску кочовиків, і кияни поволі відступали.

Так тривало до вечора. Вночі бій теж не припинився. Маючи багатократну перевагу в людях, Батий кидав в атаку все нові й нові тисячні загони, і кияни почали знемагати і відступати на Гору, до Софії та Золотоворітської вулиці. Вся південна частина Києва опинилася в руках ворога.

— Добрине, мчи до настоятеля собору — хай б'ють на сполох і всі тікають до Володимирового города! — наказав Дмитро. — А потім — додому! Рятуй наших!

Він змарнів за ці дні, його мучила рана, а ще більше, видно, боліла душа. Київ гине! Київ доживає свої останні дні! І ніякої надії — навіть на Бога, навіть на чудо! Як тут не впасти у відчай!

Добриня не раз бачив, як воєвода з одним мечем кидався в саму гущу бою, нехтуючи небезпекою. Шукає смерті? Не хоче пережити падіння Києва?

Він з сумом і жалем глянув на старого, ніби попрощався назавжди, і, не кажучи ні слова, метнувся до Софійського собору. Те, що він побачив там, вразило його до краю. Весь майдан перед папертю був запруджений народом — тут були літні чоловіки й молоді, жінки, ремісники і купці, жебраки і ченці. І всі — при зброї!

На паперті — весь соборний клір на чолі з єпископом. І теж у кожного меч при боці, а в багатьох ще й лати, кольчуги, шоломи. Тільки старенький єпископ тримав у правій руці кадильницю, а в лівій — хреста.

Він, видно, щойно закінчив молитву і напучував паству:

— Я відпускаю вам, миряни, всі гріхи ваші! З цієї хвилини ви стаєте перед Господом Богом нашим чисті й невинні, яко младенці. Ідіть на нечестивих ворогів наших — і кому судилося бути убієнним, той з чистою совістю вознесеться на небесі... Ідіть на супостата! З нами правда! З нами Бог і Мати Божа! Амінь!

Добриня розштовхав натовп і опустився на коліно перед єпископом. Той осінив його хрестом.

— Я від воєводи Дмитра, панотче!

— Що велів сказати воєвода? Тяжко там?

— Тяжко, панотче. Воєвода Дмитро велів передати, щоб ви вдарили на сполох і весь народ з припасами вивели з Ярославового города в город Володимирів. Там будемо оборонятися!

— Ми хотіли нині стати на прю з ворогом, чадо моє.

— Для цього ще буде час, панотче. А зараз — бийте на сполох і виводьте всіх у город Володимира. Такий наказ боярина Дмитра!

— Гаразд, — погодився єпископ і, повернувшись назад, щось шепнув найближчим з причту.

Як далі передавалося повеління воєводи, Добриня не заперимітив, бо тут хтось прихилився до його плеча, і почулося тихе:

— Добрику!

Добриня оглянувся.

Перед ним стояв безвусий отрок — у звичайному кожушку з баранячим коміром, у вовчій шапці, натягнутій аж до брів, та сірих валянках. До пояса у нього був

прив'язаний короткий меч та тул зі стрілами, а за спиною теліпався лук, що був йому явно не по плечу.

Добриня аж руками сплеснув.

— Янко!

Юне обличчя під шапкою розпливлося в радісній усмішці, чорні оченята засяяли.

— Я, Добрику! Я!

Він потягнув її з натовпу. І в цей час гучно й тривожно забив на дзвіниці дзвін. Ця тривога миттю рознеслася по всьому Києву.

— Куди це ти так вирядилася? — спитав Добриня, коли вони вибралися на просторе місце.

— Як куди? Куди і всі! До вас! А ти куди мене тягнеш? Куди повертаєш?

— Додому.

— Додому? Не підуй — вона кинулася вбік. — Я ледве вирвалася звідти!

Добриня схопив її за руку.

— Дурненька! Воєвода наказав, щоб я всю вашу сім'ю вивів у Володимирів город! Хіба не чула? Мунгали вже добираються до Софії!

— Чула. Але...

— Так ще раз тобі кажу! І слухайся мене! Ходімо!

Ще два дні тривала страшна різанина на вулицях Ярославового города. Власне, не було тут ні дня, ні ночі — пожежі осявали вулиці й майдани так ясно, що бої не припинялися і вночі. Від гарячої крові та пекучого вогню сичав і танув сніг, що білою ковдрою вкрив землю. Горіло дерево, горіли трупи, гарячий дим і сморід забивали дух.

Батий тепер вводив у місто все нові й нові тумени. Великі втрати засмучували, прикро вражали його, але не тому, що йому було жалко воїнів. Ні, до цього він давно звик і ні в гріш не ставив людське життя. До того ж основу його війська складали чужі, підкорені народи — кипчаки, огузи, карлуки, саки, бургаси, алани та багато інших, що населяли Золоту орду, а йека-монголів була жменька одна — лише кожен десятий. Великі втрати засмучували його тому, що Київ був початком походу на вечірні країни. І якщо всюди він губитиме стільки воїнів, як у Києві, то з ким же йтиме далі — до Останнього моря?

І все ж він, незважаючи на втрати, кидав і кидав свої сотні і тисячі у цей кривавий вир, сподіваючись якнайшвидше зламати опір киян.

Третього грудня впала Софія. Соборний причет разом із кількома сотнями киян, що не встигли заховатися у город Володимира, зачинився спочатку в дворі, обнесеному високими мурованими стінами, і вчинив нападникам несподівано сильний спротив. Розлютований темник Бурундай прискочив до Батия.

— Саїн-хане, що робити з орусутськими шаманами, які зачинилися в своєму головному храмі і з луків стріляють у моїх воїнів? Ти казав — не чіпати їх, але ж...

Батий тупнув ногою.

— Якщо вони стріляють у моїх воїнів, то вбивай їх, як скажених собак! Милувати лише тих, хто на колінах проситиме пощади!

Бурундай кинув на собор цілий тумен. Підтягнувши порок, його воїни висадили ворота і, ввірвавшись на подвір'я, вчинили різанину. Захисники зачинилися в самому соборі, стріляючи в нападників з вікон. Але досить було кількох ударів "барана", щоб двері розлетілися на щепки і сп'янілі від крові кочовики вдерлися в храм.

Перед образами горіли свічки. Пахло ладаном. Одягнутий у срібні ризи старий єпископ, піднявши перед собою хреста, закликав киян не піддаватися.

— З нами Бог! Бийте нехристів! Бийте погубителів землі нашої і віри християнської! — гукав з амвона.

Він стояв перед іконостасом, що у відблисках свічок горів щирим золотом. З-під його розшитої сріблом і самоцвітами митри вибивалася сива чуприна. В руках — золотий хрест. І, заворожені цією пишнотою, цим блиском і багатством, напівдикі степовики ринули до нього, шаблями прокладаючи собі шлях.

Напереріз їм метнувся з мечем отець Іяникій, але не встиг затулити собою єпископа, як важка чужинська шабля впала на його тім'я.

— Ох! — глухо скрикнув він і, випустивши меч, схопився руками за обличчя, що враз заюшилося кров'ю.— Боже, твоя воля! А як же бібліотека... бібліотека... князя Ярослава...

Це були останні слова ученого ієромонаха Іяникія. В наступну мить ще один удар розкраяв йому голову.

Ненадовго пережив свого захисника і єпископ. До нього кинулося кілька баатурів — схопили сяючу сріблом і золотом митру, вирвали з рук хреста і кадильницю, стягнули з пліч ризу, розірвали на кілька шматків, а самого штурхонули з амвона вниз, на кам'яну підлогу, під ноги натовпові, що біснувався в лютій сутичці, і його там було затоптано на смерть ногами ошалілих бійців.

Незабаром бій у соборі затих. Вся підлога червоніла від крові, в ній лежали вбиті й поранені, серед них немало і переможців. Але ніхто з їхніх одноплемінників не проявив бажання допомогти їм. Навпаки, всі з вереском, лайками і прокльонами кинулися до ікон та іконостаса, оздоблених сріблом та позолотою: ламали, виривали, виколуплювали шаблями, трошили шокпарами та сокирами і все, на їхню думку, коштовне пхали у свої хурджуни.

Після падіння Софії Київ був розкраяний наступаючими монгольськими туменами на чотири частини. Город Ярослава повністю опинився в руках Батия. Воевода Дмитро з киянами, що залишилися живі, зачинився у городі Володимира, найстарішій частині Києва, над Подолом, добре укріпленій резиденції київських князів. Не зуміли монголи з ходу взяти і Копиревого кінця з його міцними Іудейськими та Білгородськими ворітьми. Лише на валах Ізяславового города, обложеного туменом Субедея майже зі всіх боків — і від Дніпра, і від Перевісища, і, головне, з середини Києва, з Ярославоного города, не припинялися бої, аж поки "непереможні" не зламали опору невеликої жменьки захисників і не захопили його в ніч з четвертого на п'яте грудня.

Батий потирав руки. Харманкібе! Кіюв! Столиця могутнього орусутського царства! Ось-ось упаде вона під могутнім натиском його залізних полків — і тоді відкриється

прямий шлях на вечірні країни. Там, кажуть, немає більше таких могутніх фортець, і він швидко проникне в країну келарів [96], чехів і башкордів [97]. А звідти недалеко і до Останнього моря! Хай радується безсмертна душа діда, великого Потрясателя Всесвіту Чінгісхана, він виконає його найважливіший заповіт — підкорить всі суцї на землі народи владі великих монголів!

Він не поїхав у свою ставку на Батієву гору, як почали її називати після того, як там був поставлений дев'ятихвостий туг повелителя Золотої орди, а залишився в Києві, щоб самому керувати останніми боями. Туленгіти очистили Софійський собор від трупів та поранених, вигнали блукаючих тут у пошуках здобичі нукерів і натопили для нього єпископські палати. Але спати йому не хотілося. Душа прагнула боїв, останніх боїв, що, можливо, стануть найславетнішими у його житті.

Він підкликав Менгу. Сидячи на коні, камчею показав на Копирів кінець.

— Візьми його, брате! Здобич — твоя!

— Візьму,— з готовністю відгукнувся тайджі.— Але мені хотілося б помірятися силами з самим войводою Думитром!

— Встигнеш і туди,— кивнув головою Батий.— Думитра взяти не так просто!

— Слухаюсь і скоряюсь,— вклонився Менгу і, вдаривши коня ногами під боки, помчав до свого тумена.

7

Відступаючи з боями від Лядських воріт по вузьких київських вуличках, Ілля загубив десь батька, брата Степана та Добриню. Киплячий вир вуличних боїв несподівано заніс його поміж Ірининською, Георгіївською церквами та Софійським собором до Копиревого кінця. Там разом з іншими відступаючими йому пощастило проскочити в Іудейські ворота і, зачинивши їх за собою, піднятися на вал.

Мунгали з ходу кинулися на заборолу, але їх легко скинули вниз. Після цього зав'язалася млява перестрілка, що тривала до самого вечора і не завдавала відчутної шкоди жодній із сторін. Коли стемніло, перестрілка припинилася, бій лучників поволі ущух. Над Копиревим кінцем залягла тривожна морозяна тиша.

Ілля піднявся на вежу. Криваві відблиски пожеж миготіли у вузьких вікнах Софійського собору. З темних

вулиць долітали радісні поклики переможців, стогони та плач киян і киянок, гірки дими пожарищ нагнали на око сльозу. З валів Ізяславового города чулися крики: там не припинявся приступ.

Ілля зціпив зуби. От і наступив Судний день! Всьому кінець — життю, волі, славі золотоверхого Києва. Хай ще день чи два — і кінець. І він сам теж десь лежатиме з розтрощеним черепом, як тисячі інших, під низьким зимовим небом, і хижі круки клюватимуть його скрижаніле тіло, вийматимуть мертві очі. Бр-р-р!..

Він перевів погляд на той куток міста, де стояв їхній дім. Там пожеж поки що не було. Але свого обійстя він не розгледів, бо все окутувала криваво-імлиста пелена, зрідка пронизувана вогнистими пасмами іскор, що піднімалися над палаючими будинками, розліталися довкруг і падали в почорнілий сніг.

Серце його стиснулося. Що там? Як там? Чи встигли втекти мати з Янкою і всією родиною? Де вони? Чи мунгали захопили їх, побили, і їхні тіла зараз сковує грудневий мороз?

Уявивши таку жахливу картину, він мимоволі стиснув кулаки і глухо застогнав. Навіщо він живе? Чому доля милувала його до цього часу? Адже він не уникав небезпек і кидався в самий вир бою! Чому не вкоротила йому віку, щоб не знати цього лиха, не бачити загибелі Києва і найрідніших, найдорожчих людей?

А Маріам? Де його кохана? Що з нею? За ці дні, відколи Батий розпочав шалені приступи на Лядські ворота, а потім ввірвався в місто і зав'язав бої на валу та міських вулицях, він ні разу не бачив її. Якщо жива, то десь тут, на Копиревому кінці.

Несподівано він відчув, як на плече йому лягла чиясь рука. Він швидко оглянувся, сподіваючись побачити кого-небудь із своїх воїв. Але перед ним темніла невисока і в темряві невиразна постать чи то отрока, чи отроковиці. Щось знайоме привиділося йому в ній. Голос його здригнувся.

— Маріам? Ти? Не може бути! Тут? О доле! Він все ще не вірив, аж поки дівчина відгорнула комір кожушка і промовила:

— Так, це я, мій голубе. Це я, твоя Маріам! Він кинувся до неї, стис в обіймах.

— Маріам! Боже! Щастя моє кохане! Я такий радий! Але звідки ти тут узялася? Як ти мене знайшла?

— Цілий день усе місто було на валу. Я теж. От і впізнала тебе, коли ти разом з іншими воями входив у ворота. Я гукала тебе, але ти не почув. Тоді я кинулась на пошуки. Та хіба легко знайти людину у такій круговерті? Я бігала туди, сюди, розпитувала, аж поки хтось не підказав, що бачив, як ти піднімався на вежу. Отак я опинилася тут...

Ілля дивувався і радів, радів і знову дивувався такому несподіваному, неймовірному щастю.

— Як це добре! Я такий щасливий, що ми знову разом!

Вона тихо і сумно відповіла:

— Разом, голубоньку! Разом! Тепер аж до кінця, до останнього подиху!

Вона раптом припала йому до грудей і тихо заплакала. Він сторопів і повернув її голівку до світла. Криваві відблиски пожежі осяяли її прекрасні темні очі, наповнені слізьми.

— Чого ти? Не рада нашій зустрічі?

— Рада,— відповіла Маріам пошепки.— Дуже рада! Тільки що нас чекає? Подивись навколо — бачиш?

Вона обвела рукою міський виднокіл з його пожежами і трупами, розпачливими зойками і стогоном, що неслися звідусюди, і знову заплакала.

Він почав утішати її.

— Не плач, люба моя. Що б не трапилося з нами, знай, я кохаю тебе над усе на світі! І немає такої сили, яка б вирвала з моїх грудей це кохання! Ні людські пересуди, ні Батий, ні навіть сам Господь Бог! Хіба що одна смерть!

— Я вірю тобі, єдиний мій! Бо і в моєму серці живуть такі ж почуття! І я вже перестала плакати. Бачиш?

Вона витерла сльози і навіть усміхнулась. І сяйнуло в її поглядів щось дитинно-невинне, жалісне і разом з тим таке палке, зазивне, що серце молодого воєводи́ча здригнулося, ніби його щось опекло вогнем. Він пригорнув її і поцілував у пухкі прохолодно-трепетні уста, а вона не відвернулася, припала до його грудей і завмерла, сп'янівши від його гарячої ласки.

Плинув час, бралось на мороз, але вони нічого не помічали. Стали у затишний куток, щоб не продимав крижаний північний вітер, і німіли від щастя, якого — вони це обоє добре розуміли — доля відпустила їм так мало.

Майже нічого.

Перед ранком до їхнього слуху долинув глухий гул і гуркіт.

Ілля перехилився через забороло. Маріам підійшла до нього.

По вузьких вулицях, затягнутих сірою передранковою імлою, сунули до воріт натовпи монголів. Полоненики, впряжені в шлеї та довгі вірьовки, тягнули попереду по замерзлих, припорошених снігом дерев'яних мостових важкі, незграбні пороки та обковані залізом дубові "барани" до них. Гуркіт від того здіймався такий, що здавалося — десь далеко гримить грім.

— Прокляття! — прошепотів Ілля. — Ідуть на приступ!

— Ой мамочко! — злякано вигукнула Маріам і приклала руку до уст.

— Тобі тут залишатися небезпечно! Йди додому!

— Я зостануся з тобою!

— Дурненька, як же ти можеш залишитися зі мною? Я ж не сидітиму тут, на вежі, я буду там, де литиметься кров! Ми відіб'ємо ворога! — Він і сам не вірив у свої останні слова, але, щоб підбадьорити дівчину, надав своєму голосові упевненості і твердості. — Так, ми зупинимо і відкинемо його!

Він звів її вниз, поцілував у холодні щоки і відірвав від себе.

— Любий мій, прощай! — вигукнула Маріам з болем.

— Іди! Якщо буду живий, я знайду тебе! Ілля постояв, поки Маріам зникла за рогом, а тоді вийняв меч і рушив до гурту воїв, що збиралися біля воріт.

8

Того надвечір'я, коли знемагав у криках і гуркоті бою Ізяславів город, а Копирів кінець опинився в кільці, воєвода Дмитро стояв, безсилий допомогти їм, на вежі Софійських воріт [98]. У нього боліла рука, скніла душа і студеніло серце. Він розумів, що це загибель. Якщо впав могутній Ярославів город, то ніщо вже не зупинить Батия. Що йому Ізяславів город чи Копирів кінець? Вали ж Володимирового города високі. Софійські ворота теж міцні, та самого города — жменька одна. Від Софійських воріт до Боричевого узвозу — два перестріли всього або й менше. І хоча люду тут зібралося чимало, протриматися довго ніяк, бо всі запаси вичерпалися, і ось-ось притисне киян справжній голод. Що тоді?

Воєводи́ч Степан помітив, як батько морщиться, і зрозумів це по-своєму.

— Болить? — кивнув на руку, що висіла на перев'язі.

— Е-е, що там рука,— скривився воєвода.— Поболить та й перестане... Ось де посправжньому болить,— і показав здоровою рукою на груди.

Степан підступив ближче, тихо запитав:

— Невже ніякої надії?

Дмитро ще тихше відповів:

— Ніякої... Не будемо обманювати себе, сину. День або два...

— То, може...— Степан замовк, боячись висловити думку, що вертілася на язиці.

Але воєвода зрозумів його і заперечно похитав головою.

— Ні, будемо битися до останнього! Про те, щоб відчинити Батиеві ворота і піддатися, і не думай! Це нікого не врятує, бо вороги наші — то люди підступні, слова не дотримуються — без честі і совісті. Краще вже іспити смертну чашу до дна, ніж самому підставити ший під мунгальську шаблю!..

— А як же наші — мати, Янка, діти, моя та Миколина жони?

Дмитро стиснув зуби. Погляд його затвердів, посуворішав, а з грудей вирвався глухий клекіт.

— Як і всім... І нам, і їм — як усім... До речі, треба їх провідати, поки тихо, бо, може, іншого часу не буде. Де вони зупинилися?

— Добриня їх супроводив, він знає.

— То гукни його — піде з нами.

На вулицях було повно людей. Пізнаючи воєводу, вони розступалися, замовкали, багато хто знімав шапку і кланявся. Дмитра любили: втратив у боях сина, сам поранений, а воював нарівні з молодими і здоровими, на валах спав, їв із спільного котла. А те, що кияни здали Лядські ворота і Ярославів город, ніхто йому в провину не ставив. Всі розуміли, який ворог стоїть перед ними — багатолюдний і безпощадний. Ні, киянам докоряти Дмитра і себе ні за що!

На майданах горіли багаття, над ними варилася якась юшка — вечеря для змучених, голодних, змарнілих, а часто й поранених захисників міста. Але довкола вже стояли натовпи жінок з дітьми — у кого ж з воїнів простягнеться рука з ложкою до того варива?

Дмитро підняв очі.

Перед Десятинною церквою, на Бабиному торжку, у відблисках багать здибилася квадрига баских мідних коней, запряжених у бойову колісницю. Вони стояли на мармуровому постаменті. Їх вивіз із Херсонеса після перемоги над ромеями князь Володимир, і вони простояли тут двісті п'ятдесят літ, ставши такою ж невід'ємною ознакою Києва, як і собор Святої Софії та Золоті ворота.

Коні басують, рвуться вперед, високо піднявши передні копита. З їхніх ніздрів, здається, пашисть вогонь, а рвучкий вітер розвіває буйні гриви, на їхньому тілі видно кожен напружений м'яз, кожную жилку — так досконало вилив і вирізьбив їх невідомий ромейський майстер у нестримному леті.

А хіба не так і Русь-Україна летіла кілька віків серед інших народів і інших держав,

могутня і нестримна? І слава її, слава її столиці — красеня Києва — широко рознеслася по всіх ближніх і дальніх землях.

Дмитро зітхнув і опустив голову.

Була слава, була могутність, а тепер усьому — кінець. Половина Київської України лежить у руїнах, у пожарищах, під п'ятою Батия, Київ доживає свої останні дні, а решта земель і князівств, споглядаючи, як колишня столиця у нерівній борні знемагає під ударами кочовиків-язичників, тремтять і німіють у великому страсі.

Було від чого впасти у відчай. Хіба думав-гадав він, проживши у Києві півста літ, тобто все своє життя, що стоятиме біля його смертного одра, що його, боярина Дмитра, ім'я навіки буде зв'язане з загибеллю рідного міста?

Ці важкі думи так охмарили йому чоло, що на якийсь час він забув, куди і чого йшов, і тільки голос Янки, що сплеснула руками і вигукнула таке звичне слово: "Таточку!" — вивів його із задуми і змусив підняти голову.

Бояриня Анастасія зі всією сім'єю стояла на ганку князівського палацу, де вони поселилися після того, як залишили свою оселю в Ярославовому городі. Зараз рідко хто сидів у хаті, тривога гнала надвір — на вали, на заборолу.

Він кинувся до них.

— Рідні мої!

— Дмитре! — скрикнула бояриня голосно і, впавши бояринові на груди, заридала.— Дмитре! Що ж буде з нами! Що буде з нашими малятами-внучатами!

Всі заплакали. Воевода кріпився, але і на його очах заблищали сльози. Здоровою рукою він обнімав усіх, цілував, голубив онучат, що тулилися йому до ніг.

— Любі мої, дорогі мої! Настали для Києва і для всіх нас найважчі дні. Усе, що могли, ми зробили, щоб захистити вас. Тисячі киян полягли. Та не вистояти, бачу, нам, не утриматися,— це ви повинні знати і бути готовими до найгіршого. Не лякайтеся нічого — видно, так угодно Господу нашому, бо все в руці його! На нього уповаємо ми всі!

Він розумів, які важкі й жорстокі слова каже, і все ж казав, бо вважав, що не має права приховувати правду. До смерті теж треба кожному приготуватися.

Всі збилися в невеличкий гурточок і, обнявшись, плакали тихо, беззвучно. Добриня відчув, як його руку знайшла і стиснула Янчина рука, і він, незважаючи на те, що хто-небудь може помітити, пригорнув дівчину до себе.

— Люба моя,— шепнув на вухо.— Янко, Яночко!

— Я хочу бути з тобою, Добрику,— відповіла вона ледве чутно.— В останню хвилину хочу бути з тобою разом! А там — що буде! Хоч і смерть!

— Я теж цього хочу. Якщо мунгали ввірвуться в город Володимира, шукай мене біля Янчиного монастиря [99]. Буду живий, то прийду туди.— Непомітно, користуючись темрявою, що насувалася, він відсторонив її від гурту.

— Біля Янчиного монастиря... Який дивний збіг! Чи думала княжна Анна Ярославна, теж Янка, що біля її монастиря, який вона заклала, коли дівчиною від'їздила в далеку Францію, щоб вийти заміж за французького короля Генріха

Першого, обірветься колись життя іншої, незнаної їй дівчини по імені Янка? Ні, не знала вона. А чи думала я, що впаду від ворожої шаблі саме в Янчиному монастирі? Боже, Боже! — Янка заплакала.— Добрику, невже це всьому кінець? Невже це кінець світу?

Що він міг їй сказати?

Він уже, як і всі, розумів, що Києву не встояти, що ці холодні грудневі дні — це його останні дні. Він краще, ніж будь-хто інший, знав, що пощади нікому не буде, що. смерть і неволя чигають на всіх. І хтозна, що краще — раптова смерть чи важка доля раба або рабині?

Тому він не став її втішати, заспокоювати, а сказав відверто:

— Яночко, ми приречені на смерть. Це так же ясно, як і те, що ти стоїш переді мною. Але я буду з тобою і захищатиму тебе до останнього! Будь мужньою! Такою, як молода рязанська княгиня. Пам'ятаєш, ти розповідала мені?

— Пам'ятаю. Я буду мужньою.

— А ще раджу тобі в останній день одягнутися в чоловічий одяг.

— Навіщо?

— Бо за жінками та дівчатами буде страшне полювання.

— Я зроблю так, як ти кажеш. А ти пообіцяй мені, що не даси мене живою в руки ненависному ворогові! Пообіцяй! Бачиш, я відчувала, що настане такий день, от він і настав! Обіцяй же мені!

— Обіцяю, люба!

В цю мить страшний гуркіт долинув від Софійських воріт. Усі відчули, як під ногами здригнувся кам'яний підмурівок палацу.

— Мунгали підтянули пороки — б'ють у браму та в заборолу! — вигукнув воевода Дмитро і поцілував внучат, невісток, Янку, бояриню.— Дорогі мої, будемо прощатися! Нам пора! Ходімо, хлопці!

9

В голові стояв якийсь надокучливий безперервний гул, ніби то гув, не перестаючи, вічовий дзвін. Але чомусь не чути було ударів била — лише один протяжний гул, що дратував своєю нескінченністю, викликав внутрішній спротив, змушував напружувати всі сили, щоб відігнати його від себе, стряхнути, як в'їдливу муху, що настирливо лізе в обличчя.

Все це Ілля відчував, як у глибокому сні. А ще відчував, що йому важко лежати, важко дихати, ніби камінь наліг на груди і давить, давить до землі.

Потім свідомість поволі прояснилася, і він раптом зрозумів, де він і що з ним сталося. Лежав він горілиць на засніженій дерев'яній мостовій поряд з мертвим мунгалом-баатуром, а зверху на них обох навалилася ціла купа ще теплих тіл — убитих чи пораних, що не давали йому перевести подих.

І тоді він враз пригадав, як на світанні на нього налетів якийсь баатур і заніс над головою шаблю. Та йому пощастило підставити щита, відбити її мечем і самому нанести невідворотний удар. Баатур упав.

Ще один! Бо це був не перший, що поліг від його меча! Він не вів ліку, скількох ворогів переміг сьогодні. Трьох, п'ятьох чи десятих? Хіба до цього було в тому несамовитому кривавому вирі, що закрутив його опівночі і не відпускав до самого ранку? Це був просто "ще один".

Однак не встиг він порадіти цій перемозі, не встиг оглянутися, як монгольська довбешка обрушилася ззаду йому на голову. В очах блиснув голубий сніп іскор, ноги підкосилися — і він поринув у темряву. Як упав — не пам'ятає... Чи довго лежав тут — не знає теж...

Він розплющив очі.

Над ним стояв підстаркуватий мунгал. У правій руці він тримав бойову сокиру, геть заляпану кров'ю і чимось рожево-блідим.

"Мозком? — подумав Ілля, не відчуючи страху.— Авжеж, мозком! Це ж баатур добиває поранених! Зараз доб'є і мене! Топірцем по голові!"

Думалося йому якось важко, ніби то думав не він, а хтось чужий. І ті думки були йому байдужі, та й власна доля зовсім не турбувала його.

Мунгал довго не помічав його погляду, він був зайнятий іншим. Своєю сокирою, тильною її стороною, гострим і тонким, як палець, обушком, він поволі, не поспішаючи, бив поранених киян по головах. При цьому він не дуже придивлявся — живі вони ще чи ні. Просто на всяк випадок бив усіх підряд, щоб не пропустити жодного живого.

Страху Ілля не відчував. Усе, що він бачив і що пережив минулої ночі і особливо в цей холодний грудневий ранок, притупило в його дупгі почуття страху. Ну, що ж — кінець! Один удар — і все зникне: Київ, рідні, кохана Маріам, важкі трупи, що лежать на його грудях. Усе!

Мунгал ударив своєю страшною сокирою ще одного пораненого — і раптом помітив широко розкриті голубі очі, що мовчки слідкували за ним. Його занесена вгору рука завмерла, він прикипів поглядом до тих очей, довго вдивлявся в них.

Ілля не знав, які думки роїлися під лисячим малахаєм баатура. Вони обидва мовчки дивилися один одному в вічі, і що кожен думав при цьому, що відчував, було відоме тільки кожному з них.

Нарешті мунгал ворухнувся, ошкірився і почав піднімати сокиру.

— Що? Страшно, орусуте? — спитав, показавши крупні зуби.

Під вагою мертвих тіл Ілля ледве дихав, тому відповів з натугою:

— Йок! — і похитав головою.— Ні!

Мунгал витріщив очі. Здивувала його не відповідь, а те, що орусут зрозумів його.

— Як? Ти знаєш по-нашому?

— Знаю.

— Звідки?

— Я два літа був у вас у полоні.

Мунгал закліпав важкими повіками, опустив сокиру, підкликав кількох товаришів.

— Він говорить по-нашому! Що будемо робити? Прикінчити?

Мунгали переглянулись. Потім так швидко почали шварґотіти між собою, що Ілля

нічого з їхньої мови не второпав. Нарешті один, найстарший, худий і темний, як висушена тараня, сказав:

— Покажімо його джагунові Жадігеру,— штовхнув Ілля ногою під бік.— Дякуй Вічному Небу, орусите! Вставай! А не встанеш — доб'ємо!

Вони розтягли трупи, і Ілля підвівся, натягнув чийсь чужу шапку і ступив кілька кроків. У голові гуло, як у млині, світ коливався перед очима, ноги дибали, мов дерев'яні, і неприємно-солодкава млість розлилася по всьому тілу, але він розумів, що треба йти, і через силу йшов.

Його повели на майдан, до церкви. Всюди лежали вбиті, стогнали поранені, їх тут же добивали без ніякого жалю. В кількох місцях розгоралися пожежі — бурий дим, змішаний з холодним морозяним туманом, поволі котився понад притихлим після бою Копиревим кінцем, забивав віддих, судомою зводив горло.

Сотник Жадігер здалеку помітив своїх воїнів і помахав їм рукою, але тут на майдан виїхав гурт вершників на чолі з ханом Менгу, і сотник повернув до них.

Баатури зупинилися неподалік, не сміючи наближатися до благородних нойонів.

Тим часом Жадігер зняв шапку і низько вклонився темникові.

— Вітаю з перемогою, каане.

— Спасибі, джагуне. Я знаю, ти бився хоробро,— відповів Менгу.— Я розповім про тебе самому Саїн-каанові.

— Дозволь, каане, піднести тобі подарунки. Ми здобули їх у боях!

Він плеснув у долоні — і до нього наблизилися три нукери. На простягнутих руках, покритих вишитими рушниками, лежали незбагненної краси вироби київських умільців — великий золотий хрест, срібний посуд — чаші, тарелі, ложки, боярський меч, оздоблений черню та усіяний самоцвітами.

Нойони зацмокали язиками.

— Дзе-дзе! Яка розкіш!

А хан Менгу розплився в усмішці.

— Ой-бой! Ти молодець, Жадігер! Я задоволений тобою!

Для рядового сотника це була найвища нагорода. Жадігер упав ниць, поцілував поміж простягненими до хана руками засніжену київську землю і зразу ж схопився.

— Дякую, пресвітлий каане! Дозволь показати тобі полонеників. Ми їх тут набрали вдосталь. Це київські ковалі, зброярі, ткачі, гончарі, золотих діл умільці, вишивальниці, кравці та кравчині... Всіх і не злічити! В подарунок Саїн-каанові і тобі!

Менгу доброзичливо кивнув головою, йому все дужче подобався цей хоробрий і розумний сотник.

На знак Жадігера його нукери почали проводити перед кааном пов'язаних десятками чоловіків та жінок. Витягнувши з кожуха жилаву шию, він приглядався, прицмокував язиком і задоволене потирив руки.

— Дзе-дзе! Ой-бой!

Коли невірників повели, Жадігер вклонився знову.

— Каане, тепер прийми ще один подарунок. Це вже тобі від мене!

— Ну, що там? — обізвався Менгу мляво. — Всіх подарунків, бачу, я тут і за день не передивлюся!

Йому вже набридло мерзнути, і в його голосі почулося невдоволення. Вузькі очиці були закриті, і здавалося, що хан дрімає.

Жадігер вловив ці нотки невдоволення і швидко плеснув у долоні. На цей знак з ближчого двору два нукери вивели невільницю і поставили перед ханом. Її обличчя було закутане шматком прозорої шовкової тканини.

Менгу розплющив одно око, здивовано підняв брову.

— Хто це?

Жадігерові губи розтягнулися в улесливій усмішці.

— Уй, уй! Це красуня із красунь, каане! Подивися сам — і зірвав з лиця дівчини покривало.

Вигук захоплення пролунав над майданом. Нойони дружно зацмокали язиками — дзе-дзе! Менгу крякнув і подався в сідлі наперед, схилившись коневі мало не до голови.

Нойони почали судити-рядити:

— Гарненька! Вай-пай!

— Серед орусуток багато гарненьких...

— І ніяка вона не орусуткаї

— А хто ж?

— Ромейка або іудейка. Хіба не видно?

— А може, аланка? Тільки не орусутка! Орусутки біляві...

— Ну, не скажи!.. Не всі!

Ці суди-пересуди припинив Менгу.

— Про що базікаєте! Яке це має значення, з якого вона племені? Аби красуня!

— А так, а так! — погодилися нойони, не спускаючи з дівчини очей.

— Жадігер має смак! — вів далі Менгу. — Знав, що вибирав! Чи не так, сотнику?

Той, приховуючи радість, що знову розперла йому груди, приклав руку до лоба, низько вклонився.

— Так, мій каане. Я радий, що дівчина сподобалася тобі.

— Гм, ще б пак! Чому б і не порадіти! Підніс каанові такий подарунок! Бачу, хочеш стати не простим сотником, а благородним нойоном. Ха-ха!

Менгу сміявся весело, а Жадігерові від того сміху стало раптом холодно. Невже хитрий джихангір розгадав його таємні наміри? Справді, даруючи полонянку, він сподівався, що каан належним чином оцінить його відданість і надасть йому звання благородного нойона. Та чи не забагато він захотів? Як розцінять цей його крок родовиті нойони, які ревно стежать за тим, щоб ніхто, а тим паче якийсь безрідний чабан, не затесався поміж них? Чи не піднімуть його на глузи? Не виштовхнуть зі свого гурту? І як все це сприйме сам каан Менгу?

Ці думки миттю промайнули в Жадігеровій голові, і він скромно відповів:

— Куди ішакові, каане, рівнятися до верблюда!

Та Менгу нелегко провести. Він хитро оскірнувся.

— Е-е, не кажи! Хочеш! По очах бачу — хочеш дорівнятися! Однак не поспішай — всякому овочу свій час!.. Скажу прямо — я задоволений тобою, сотнику! Ти сміливий, розторопний воїн, відданий своєму каанові, я люблю таких! Прийде час — і ти станеш благородним нойоном! Аби Високе Небо було ласкаве до твоєї долі і зберегло тобі життя. Ще, може, й еміром станеш — тисяцьким або й темником! Хіба не з чабанів вийшов вірний пес мого діда, великого Чінгісхана, непереможний Субедей? Але не поспішай! — Менгу на хвилину замовк, задумався, а потім рішуче сказав: — Зараз мова про інше! Ми повалили гордий Київ! Ми розтоптали столицю орусів, захопили її незчисленні багатства і тисячі людей! Майстрових ми на рабів перетворимо, що будуватимуть столицю йека-монголів — Бату-сарай, ткатимуть сукна і шитимуть нам одяг, випасатимуть табуни наших коней, а молоді гарні орусутки стануть нам утіхою в темних надрах наших юрт. Але все це треба допровадити туди. Хто це зробить? Це зробиш ти, Жадігер!

— Я? — збентежено запитав джагун, що ніяк не сподівався на такий поворот у своїй долі, бо це означало, що він на довгий час відлучається з війська, над ним не летітимуть ворожі стріли, не свистітимуть чужинські мечі.— О Високе Небо!

— Так, ти! — підтвердив Менгу.— Зі своєю сотнею ти допровадиш здобич до Ітилю, на нашу батьківщину, в благословенну Золоту орду! Цю дівчину теж! Зрозумів?

— Як не зрозуміти, каане! Слухаюсь і підкоряюсь! Тим часом, поки тривала ця розмова, позад гурту нойонів, які не особливо звертали увагу на те, що діялося довкола, бо були зайняті полонянкою, відбулася подія, може, й незначна на тлі всього того, що творилося в ці хвилини в Києві, але важлива для долі деяких учасників цих трагічних подій.

Коли Жадігер зірвав з полонянки покривало і нойони, вражені її красою, почали голосно висловлювати своє захоплення, ніхто з них не почув болісного вигуку, що вирвався з грудей Іллі.

— Маріам! Це ти? Ти? Маріам!

Не почула його і Маріам. Налякана, приглушена, приголомшена тим, що сталося, вона стояла перед завойовниками ні жива ні мертва. З її темних очей струменів жах, брови болісно заломилися на чистому мармуровому лобі, а завжди рум'яні щоки тепер були біліші за сніг.

Ілля застогнав. Маріам, його кохана Маріам стане наложницею жорстокого і брутального хана Менгу! Краще б не знати йому про це! Краще б лежати нині з проломаним черепом, ніж зазнавати такої душевної муки, такого нестерпного болю!

Він хотів кинутись до дівчини, хотів крикнути, щоб вона почула і побачила, що він тут, але, замість крику, з грудей видобувся лише хрипкий стогін, а ноги враз зімліли, підігнулися, в голові зашуміло, в очах потемніло — і він поволі посунувся додолу.

Його підхопили нукери.

— Йому погано! Доб'ємо? — спитав один.

— Ай справді, він не жилець на світі,— підтримав його другий.

Однак третій засумнівався.

— Прямо тут? На очах у каана? Долю полоненика вирішив старий, висохлий на тараню десятник:

— До сотника Жадігера зараз лізти не з руки, — розважно промовив він. — Давайте відведемо до гурту полонеників. Виживе — його щастя. Хирітиме — доб'ють і без нас!

На цьому всі погодились. Схопивши Іллю попід руки, баатури потягли його до церкви і штовхнули з натовп, що розступився перед ними. А там хтось допоміг йому пробратися до паперті і посадив на приступець, де вже сиділо чимало старих, жінок і дітей.

10

Того ж дня, надвечер, упали Софійські ворота. Монголо-татари здерлися на вали і ввірвалися у Володимирів город. Січа тривала цілу ніч: кияни відчайдушне захищали своє останнє пристановище. Відступати було вже нікуди. Тому, збудувавши нову загату, утримували її до полудня, аж поки Батий не кинув на неї тумен хана Менгу, що, трохи відпочивши після захоплення Копиревого кінця, з новою силою ринув в атаку.

Дмитро бився нарівні з простими воями. Поряд з ним стояли воєводи Степан та Добриня. Вони захищали старого, скільки мали сил, бо поранений у руку воєвода не міг тримати щита і був, по суті, беззахисний. Спочатку у них був намір взагалі вивести боярина з бою, та коли йому сказали, що тут дуже небезпечно і що його місце десь позаду, звідки б він міг спокійно керувати обороною, воєвода похмуро кинув:

— Моє місце тут! Хто ж зараз думає про життя!

Після цього він ні на хвилину не випускав з правиці меча — кидався туди, де було важче, і за ним поспішали всі, хто був поблизу.

— Тримаймося, синове! — підбадьорював він воїв, що вже вкрай знемогли від безперервних боїв та голоду. — Тримаймося! Там позаду — наші жони та діти! Невже ж віддамо їх на поталу поганину?

Кияни трималися з останніх сил. Татар було в кілька разів більше, і вони проривалися крізь ряди захисників Києва, оточували їх і вирубували всіх до ноги.

Дмитро бився затято, ніби шукав смерті. Біля нього трималося кілька десятків сміливців-відчайдухів, вони не давали оточити себе, та все ж під натиском ворога поволі відступали до княжого двору та Десятинної церкви.

Опівдні, — це було шостого грудня, на Миколин день, — кілька сотен украй знесилених киян було витіснено з навколишніх вулиць та завулків на Бабин торжок — стародавній, первісний майдан міста. За ним зовсім близько — княжі палати, Десятинна церква, збудована ще Володимиром Святославичем, квадрига та Янчин монастир.

Дмитро оглянувся і з тугою окинув поглядом величні споруди — колишню окрасу і славу Києва. Там десь бояриня Анастасія, Янка, невістки, малі онучата... Що їх жде через годину-другу? Смерть? Неволь? Ганьба? Боже, Боже!

Він окликнув сина.

— Степане! Біжи до наших! Будь в останню хвилину біля них! Розваж! Підтримай у смертний час!

— Тату! — хотів було заперечити воєводич, важко дихаючи і витираючи рукавом спітніле чоло.— Як же я залишу...

Він хотів сказати — тебе.

Та Дмитро суворо обірвав його мову:

— Слухай, що кажу,— іди! Прощай! І поцілуй за мене всіх!

Степан кинувся до батька, обняв, ткнувся обличчям у його обтягнуте латами плече і, як колись у дитинстві, крізь сльози промовив:

— Тату! А ти?..

І раптом здригнувся, обвис у Дмитрових руках. З рота цівкою бризнула кров — залила воєводі груди. В його спині, між лопатками, туго забриніла довга монгольська стріла, що призначалася батькові, а дісталася синові.

Дмитро охнув, сполотнів. З грудей у нього вирвався розпачливий зойк:

— Степане! Що з тобою? Що-о?

Та молодий воєводич уже не чув батькового крику. Стріла наскрізь пронизала його серце — в одну мить чорними долонями закрила очі, смертною глухотою заткнула уші.

— Боже! Сину! — застогнав воєвода, ледве втримуючись на ногах, що стали враз чужими.

Добриня підхопив обважніле Степанове тіло — поклав на землю. Дмитро опустився на коліна, змертвілими вустами цілував синове обличчя, а пальцями безтямно перебирав русяві кучері, що вибилися з-під шолома.

— Воєводо, вставай! — затермосив його Добриня.— Нас оточують!

Та Дмитро мов оглух — не чув, не звертав уваги на те, що Добриня щосили шарпав його, намагаючись підняти, та, мабуть, він і не хотів нічого чути. Смерть сина потрясла, приголомшила його. Та ще яка смерть — просто на руках у нього, в обіймах!

Кияни ледве стримували ворогів. Над їхніми головами шалено дзвюкали чужинські шаблі, хурчали списи, цьвохкали стріли, розтинали повітря волосяні желі.

— Воєводо, вставай!

Дмитро підняв голову, безтямно глянув на Добриню.

— Ти чого тут? — Очі його блиснули гнівом.— Я ж казав — біжи! Біжи до наших! Підтримай в останню хвилину!

Він забув, що не Добриню, а Степана посилав, та Добриня не став виправдовуватися — з силою відірвав боярина від мертвого сина, поставив на ноги. І зразу ж серед мунгалів учинився крик:

— Войвода Думитро! Войвода Думитро! Не стріляйте! Хапайте його живим! Батукаан наказав узяти його живцем!

Кілька арканів, кинутих вправними руками, обвили шию воєводи. Добриня рубонув їх мечем. Але тут же і його здушила, мов гадина, тверда волосяна вірвовка. В останню мить, уже відчуючи, як темніє в очах, він рубонув мечем, і петля на шиї попустилася. В очах розвиднілося. Він оглянувся.

— Воєводо! Дмитра ніде не було.

— Де воєвода Дмитро? Де боярин?

Ніхто не почув його крику. Бій шаленів по всьому Бабиному торжку і збирав своє останнє щедre жниво. Падали кияни, падали і вмирили на залитому кров'ю снігу їхні супротивники. Але їх було втриє-вп'ятеро більше, і не було упину їхньому натискові.

Вибираючись із цього киплячого котла, рубаючи направо і наліво своїм важким мечем, Добриня подумав, що це вже кінець, що навіть саме гірке київське повітря напоєне смертю...

А де ж Янка? Що з нею? Як він міг забути про неї?

Згадка про дівчину додала йому сили і, відбивши щитом занесену над ним шаблю, він вирвався з тісного ворожого кільця і помчав до Десятинної церкви.

11

Сім'я воєводи стояла там же, на ґанку князівського терему. Звідси Бабин торжок було видно як на долоні. Коли мунгальська хвиля виринула на нього і стало ясно, що киянам не стримати її, Янка зчинила крик.

— Наші відступають! Боже, що робиться! Люди ховаються в Десятинну церкву! Княгиня сплеснула руками.

— Ой лишенько! Це ж Страшний суд! Тікаймо! Де Никодим?

— Я тут, боярине,— подав голос старий дворецький.— Ходімо!

Вони притьмом схопилися з ґанку і навпростець побігли до церковної паперті. Невістки на руках несли дітей, бояриня Анастасія — вузлик з їжею, дворецький — відро з водою, а його немолода жона — оберемок одягу, щоб захистити малят від холоду.

Одна Янка вернулася в дім, швидко натягла на себе, як радив Добриня, заздалегідь приготовлений одяг котрогось із братів — штани, сорочку, кожух, чоботи, на голову — шапку, до пояса прикріпила меча, і лише тоді вибігла надвір.

Увесь майдан перед Десятинною церквою був запруджений втікачами — жінками з дітьми, дівчатами, старими, що в страсі металися, не знаючи, де шукати порятунку.

Багато хто, покладаючись на захист божого храму, ховався в ньому.

Крики, зойки, метушня, гуркіт і клекіт бою, що поволі наближався,— все це в першу мить приголомшило дівчину. Куди бігти? Де свої? Загубилися в натовпі, в цьому киплячому вирі збожеволілих людей? Ні, здається, ген вони — продираються разом з іншими до входу в церкву...

Янка з високого ґанку побачила їх і кинулася вниз, але раптом хтось заступив їй дорогу.

— Янко!

Дівчина підняла очі. Перед нею стояв Добриня, змучений, зчорнілий, забризканий кров'ю.

— Добрику! Добрику! Ти поранений?

— Ні, не поранений. Це не моя кров.— Він зам'явся. Йому не хотілося казати, що на його одязі, не тільки ворожа і не стільки ворожа кров, скільки кров її брата Степана.— Де ж бояриня? Де інші?

— Вони побігли до Десятинної церкви.

— А ти?

— Я поспішала туди теж, але...

— Тепер я буду з тобою...

— А де батько? Де Степан?

— Вони там,— махнув рукою Добриня в той бік, де клекотало бойовище.— Воевода послав мене сюди, щоб дізнатися, як ви тут.

Він знову нічого не сказав про Степана: навіщо в таку хвилину, коли все гине, завдавати дівчині зайвого болю? Тим більше промовчав про те, що мабуть, і воеводи вже немає на світі. Хай краще думає, що вони живі,— так їй легше буде.

— Добрику, що ж нам тепера робити? — спитала Янка пригнічено.— Дивись — мунгали затопляють весь Бабин торжок! Нашим несила вже триматися! Як їх мало, а ворогів багатої Який жах!

Добриня оглянувся. На майдані ще точилися бої, але швидко згасали. Лише де-не-де розрізнені купки киян чинили опір, відчайдушний, але безнадійний, бо їхня сила, швидко танула під шаблями та бойовими сокирами мунгальськими. На Софійських воротах — і це було видно дуже добре — з'явився гурт людей у гостроверхих хутряних шапках. "Невже то сам Батий спостерігає за боєм? — подумалося Добрию.— А чому б і ні? Втішається перемогою, клятий!" Та тут же він і забув про Батия.

Янка — ось що зараз турбувало його. Коли б не вона, він миттю повернувся б назад, у гущу бою. Але ж — Янка! Як бути з нею?

Він узяв дівчину за плечі — зазирнув в очі.

— Янко, Яночко! Люба моя! Не для щастя ми народилися, не судилося нам разом зазнати втіхи кохання! Приходить наш час — і ти повинна бути готова до всього!

— Я готова, Добрику,— сумно відповіла дівчина, і в кутиках її очей заблискотіли сльозинки.— Готова до найгіршого — до смерті! Лиш не віддай мене ворогам на наругу!

— Тоді ходімо зі мною! До Янчиного монастиря! Там будемо стояти до останку! Здається, там є люди! Ходімо!

— А як же мої? Вони заховалися в церкву, в Десятинну.

— Але ж ти сама сказала, що хочеш бути зі мною?

— Так, Добрику! Так! Тільки з тобою!

— Ну, от бачиш... А я не можу заховатися в церкві.

— Тоді ходімо!

Десятинним провулком, мимо Південного плацу, він провів її до Янчиного монастиря. Тут перед ворітьми кілька десятків воїнів спішно споруджували оборонну загату. Невисокий натоптуваний боярин у багатому військовому обладунку покрикував на них хрипким голосом:

— Швидше! Швидше! Тягніть усе, що потрапляє під руку! Ворог незабаром буде тут! Поспішайте!

Голос був знайомий, та Добриня не міг пригадати, кому він належав. І тільки тоді, коли вони підійшли ближче і боярин повернувся до них лицем, Добриня охнув: перед ним стояв боярин Домажир. Змарнілий, давно не стрижений. Ніс у нього потоншав, загострився, а в очах чорніла така смертельна туга, ніби він щойно поховав

найрідніших людей.

Домажир упізнав їх теж — витріщився на Янку.

— Ти? У такому вбранні? І з мечем? — Потім перевів погляд на Добриню.— І ти тут, парубче? Я думав, Дмитро підмогу прислав, а виходить...

Він розчаровано знизав плечима.

— Підмоги не буде,— відповів Добриня.— Татарове захопили вже половину Володимирового міста — наближаються до Десятинної церкви...

— О Боже! Вони скоро будуть тут!

— Де ж ваш син, Івор, боярине? — спитала Янка. Домажирові плечі враз опустилися, а в почервонілих очах заблискотіли сльози. Він витер їх рукавом.

— Нема Івора,— відповів глухо.— Нема сина мого... Поліг смертю... смертю хоробрих... А ви... чого тут?

— Ми залишимося з вами, в Янчиному монастирі,— відповів Добриня.— Тутешня Богородиця — покровителька Янки. Тут Янку хрестили, тут вона хоче битися з ворогом... Дозволиш, боярине?

— Про мене... Робіть як хочете... Хоча не жіноче це діло — з мечем устрювати в бійку... Однак — яке це має тепер значення?

Домажир махнув рукою і поколював до своїх воїнів, а Добриня з Янкою метнулися в сусіднє подвір'я і почали виносити звідти все, що могло пригодитися для будівництва загати.

12

Коли Дмитро прийшов до пам'яті, бій уже віддалився з Бабиного торжка в найдальші закутки Володимирового міста — до князівських хоромів, Боричевого узвозу та Янчиного монастиря. Звідти доносилися крики, долинав грім щитів і тужливий посвист стріл.

Хтось допоміг йому підвестися. Довкола лунала чужа мова. А коли світ йому зовсім прояснився, він побачив, що стоїть з арканом на шиї посеред майдану в оточенні великого гурту баатурів, які з цікавістю розглядали його.

— Войвода Думитро! Войвода Думитро! — розібрав він два слова і зрозумів, що його опізнали.

Шолома він загубив і тепер стояв простоволосий. Легкий зимовий вітрець куйовдив його чуба і бороду. Крицеві лати були залиті синою кров'ю.

Від Софійських воріт до Десятинної церкви наближався великий загін вершників. Коні хропли, обережно ступали поміж трупами, що густо всіяли просторий майдан.

Баатури розступилися і миттю упали ниць. Тільки один, невисокий, плосколиций,— видно, хан,— з силою пригнув Дмитрову голову...

— Бату-каан! Хіба не бачиш? Кланяйся, орусуте! Падай, собако, на землю!..

Його силою пригнули до землі. Так він і стояв, зігнувшись, ледве дихаючи, аж поки перед ним не зупинився вершник на буланому коні — викоханому, блискучому, з білою гривовою і білим хвостом. Тоді аркан розслабився, і він підвівся, став перед вершником, що, втупившись вузькими очима в полоненика, мовчки розглядав його.

— Хто це, Менгу? — нарешті запитав Батий плосколикого.

— Войвода Думитро, Саїн-хане! Сам войвода Думитро! — Хан Менгу злегка вклонився і пояснив: — Мої люди заарканили його і замалим не задушили, але він, на диво, видався міцний і живучий — вижив, очумався.

— Хто ж узяв його в полон?

— Мій джагун Жадігер, Саїн-каане.

— Він нойон?

— Ні, брате, він простий воїн, але хоробрий. Справжній баатур! Я настановив його сотником.

— Він достойний, щоб бути нойоном,— коротко кинув Батий.

— Він буде ним,— погодився Менгу.— За хоробрість я посилаю його з полоном і здобиччю на Ітиль, додому,— він буде старшим обозу.

— Ти правильно вчинив, брате. За хоробрість і відданість треба людей заохочувати,— сказав Батий і раптом, помітивши квадригу, розширив очі.— Гм, а то що? Які гарні коні! Як живі!

І Менту, і його баатури стенули плечима: ніхто не міг відповісти на запитання Саїн-хана.

Тоді із-за спини Менту випхався наперед гостропикий і гостроносий чоловік, схилився в низькому поклоні. Його нечесана борода і дзьобатий ніс видалися Дмитрові знайомими, але він не міг пригадати, де його бачив. Загадку розвіяв хан Менту, який став раптом щось пояснювати Батію, і в його мові Дмитро ясно почув ім'я "Доман".

"Так ось хто міг мене розпізнати! — подумав воєвода.— Це він не дав мені померти разом з моїми воїнами! Це він завдав мене в татарську неволю, щоб я зазнав сорому і гіркоти чужинецького полону!"

Тим часом, заохочуваний Менгу-ханом, Доман, безперервно кланяючись, почав розповідати Батієві все, що знав про квадригу:

— То мідні ромейські коні, Саїн-каане. Вони стоять тут двісті і п'ятдесят літ. Їх колись вивіз великий князь Володимир із Херсонеса, взявши те місто приступом, як ти нині Київ.

— Ось як! Коназ Ульдемар привіз їх із Куль-оби! Це наводить нас на думку, а чому б нам не перевезти їх до себе, за Ітиль, і не поставити в мій столич Бату-сараї? Га? — він запитально глянув на Менту.— Як ти думаєш, брате? Зуміємо? Менгу знизав плечима.

— Нічого складного, брате. Зробимо міцні сани, запряжемо в них три або чотири пари волів, і Жадігер доставить їх в Бату-сарай.

— Ти думаєш, це так просто?

— Ну, коназ Ульдемар якось доставив же! То чому ж ми не зуміємо?

— І то правда. Тоді прослідкуй, брате, щоб у цілості допровадили їх на місце!

— Слухаюсь і підкоряюсь, Саїн-каане,— схилився в поклоні Менгу.— А що робити з войводою Думит-ром? Зламати хребта? Обезголовити? Розірвати кіньми на чотири частини? Чи посадити на кіл?

Батий задумався. Довго дивився на київського воєводу, на його підв'язану через плече руку. При цьому каанове непроникне, мов закам'яніле, обличчя не оживилося жодним почуттям, хоча швидкі зіниці очей свідчили, що під його круглим черепом зяє далеко не безнадійна порожнеча, що там нуртують тугі, напружені мислі.

Потім запитав:

— Ти поранений, Думитре? На тобі свіжа кров...

— То кров мого сина... Він умер від рани на моїх руках.

— Яке нещастя!.. Пережити сина — то велике нещастя! Вай-вай!

— Так, хане. Я не хочу жити. Я хочу померти.

— Але як же ти помреш? На тобі немає свіжої рани?

— Немає,— відповів Дмитро.

— Однак розповідають, що ти нарівні з простими воїнами бився в передніх лавах. І лише — одна рана на руці! Це що — щастя? Везіння?

— Трохи щастя, а більше — військової виучки. Я змалку був воїном.

— Якщо ти змалку був воїном, як і я, то мав би розуміти, що Київ не міг вистояти супроти мене. Чому ж тоді чинив безнадійний опір? Чому не здав міста без бою?

— А хіба тобі не гидкі боягузи, хане? Хіба ти тоді більше поважав би мене, ніж зараз? Я не поважав би себе!

— Але скільки люду знищено! — вигукнув Батий з досадою.

— У нас була надія, що вистоїмо,— відповів на це спокійно Дмитро.— А не вистоїмо, то краще смерть, ніж довічне ярмо! Ось чому ми билися, не жаліючи живота свого! До того ж падали не тільки наші вої, а й твої, хане, а земля наша велика — якщо кожне місто захищатиметься так, як Київ, то з ким ти залишишся, Батию?

Батий мовчав, а запальний Менгу схопився за шаблю.

— Що він говорить, собака! Я зарубаю його! Однак Батий підняв застережно руку.

— Ні, Менгу, не треба! Я поважаю сміливих і хоробрих людей. Над достойним супротивником достойно і перемогу одержати. Хіба не так? Це не мої слова, це слова нашого діда Чінгісхана, а він, як завжди, і в цьому був мудрий.

— Однак він не давав пощади ворогам! — вигукнув Менгу.— Його бойовий шлях був усіяний черепами переможених!

— І мій шлях буде усіяний черепами переможених — я вже подбаю про це, Менгу! Будь спокійний, ми не залишимо в Києві нікого навіть на розплід! Але войводі Думитру я дарую життя заради хоробрості його! Я візьму його з собою в дальший похід, щоб він побачив загибель землі своєї, загибель усіх, хто не захоче підкоритися мені! Всіх їх чекає люта смерть! — І повернувся до полоненого воєводи: — Ти зрозумів мене, Думитре?

— На все воля Божа,— з гідністю відповів воєвода.— Всі ми смертні — і я, і ти! І народи наші смертні, бо нічого їїмає вічного під зорями! І якщо Бог вибрав тебе своїм знаряддям — бичем Божим, щоб покарати мій народ за гріхи його, то знай: ми не підставимо добровільно шиї під твої шаблі! Ми будемо оборонятися, скільки сил наших стане! А там — що Бог дасть!

Батий усміхнувся — холодно і зневажливо. Потім погордливо прорік:

— Вічне Небо давно наперед визначило, що йека-монголи підкорять собі всі довколишні народи зримого півсвіту. Невже ти сумніваєшся в цьому? Якщо сумніваєшся, то найближчим часом матимеш змогу переконатися, що так воно й буде! Як і те, що Київ уже впав! Дивися — останніх твоїх воїнів, що лишилися серед живих, уже в'яжуть желями і ведуть у полон, і в моїй владі вирішити їхню долю — умертвити чи завдати в рабство.

Дмитро і сам уже бачив, що Київ упав. Тільки від Янчиного монастиря ще долітали крики і гуркіт бою — там, видно, трималася жменя киян. Та чи довго вони протримаються?

Йому стало важко дихати, серце зайшлося гострим болем. Навіщо йому бачити все це — смерть синів, багатьох тисяч киян, загибель рідного міста? Навіщо доля залишила йому життя? Щоб до кінця випив гірку чашу ганьби і наруги?

А де боярина Анастасія? Де донька Янка? Невістки? Онучата малі? Немає, немає! Всі загинули, все пішло прахом! Боже мій. Боже!

Він відчув, як глибоко в грудях заклекотало, як у жлукті, коли в нього кинути розжарений камінь, а очі наповнилися солоними слізьми. Плечі здригнулися, широкі круті плечі, що не знали втоми упродовж багатьох літ, тепер поникли, опустилися.

Воевода плакав. Стояв посеред Києва, на Бабиному торжку, де колись збиралися віча, де відбувалися найважливіші події київського життя, і тихо плакав, не соромлячись нікого — ні Батия, ні його почту, ні воїнів-баатурів, що стерегли знатного полоненика. Плакав, що всьому настав кінець...

13

Якийсь час Домажир з кількома десятками киян, що відступили сюди, утримував загату перед ворітьми Янчиного монастиря. Але сили були нерівні — татаро-монголи зім'яли цю слабку оборону, заарканили боярина і побили найближчих його воїв, а потім кинулися до церкви, до дзвіниці та до келій, куди відступили останні оборонці Києва. Там, у приміщеннях, зав'язалися відчайдушні криваві сутички.

Добриня з десятком украй знесилених киян та з Янкою зачинився в дзвіниці і підпер зсередини двері.

— Біжи нагору! — наказав він Янці.

— Не піду! Я залишуся тут! — відповіла дівчина. Лице її розпашілося, коса вибилася з-під завеликої для неї шапки. Вона щойно побувала у справжньому бою, відбивалася від супротивника мечем і, хоча Добриня захищав її собою, відчувала в усьому тілі якусь незвичайну напругу, що змушувала її серце шалено колотитися.

— Не піду! — повторила вона уперто. — Я залишуся тут!

Тоді Добриня схопив її за руку і потягнув по крутих сходах нагору. Вона почала пручатися.

— Пустити!

Добриня розсердився і стиснув її невелику руку так, що дівчина скрикнула:

— Ой, мені боляче!

— А-а, боляче? То чому ж не слухаєшся? Іди! Він розумів, що наступають останні хвилини їхнього життя, і пам'ятав Янчину просьбу — вкоротити їй віку, коли постане загроза полону. Ні на мить не забував про це. Та як він це зробить — не уявляв. Хіба підніметься у нього рука на неї? Єдиний шлях — разом кинутися з нею з високої дзвіниці вниз і розбитися на смерть. А якщо він загине раніше, то, може, сама вона вчинить так, як вчинила рязанська княгиня? Може, висота дзвіниці нагадає їй про таку можливість?

Ось така думка і змусила його тягнути Янку нагору, на високу, відкриту всім вітрам дзвіницю, звідки було видно мало не весь Київ.

— Іди! Іди, Яночко! Іди, люба моя! Це, мабуть, наш останній шлях, який ми верстаємо разом! — заблагав Добриня.

Він зупинився, обняв її, припав пошерхлими на морозі губами до її теплих вуст. І Янка обм'якла, перестала пручатися — завмерла в його обіймах, як дитина у маминих руках. Лише дрібна сльоза викотилася з кутика її ока і впала йому на руку.

— Добрику, відпусти!

Він відпустив її — і вона покійно подерлась за ним нагору.

З дзвіниці перед ними відкрилося жахливе видовище: всюди по вулицях і майданах лежали трупи людей, переможці никали по глухих завулках, по дворах і хоромах — одні хапали жінок, дівчат, а малих і старих вбивали на місці, інші тягнули з будинків одяг, треті в'язали чоловіків — по десятку, руки назад, на шию — канта, а якщо її не було під рукою, то просто три палки, стягнуті сирицею.

Крик відчаю летів від закривавленої київської землі до низького сірого неба. Та воно мовчало, не загриміло громом, не вдарило блискавицями, ніби не бачило і не чуло всього того жаху, що творився внизу.

— Боже, що робиться! — прошепотіла Явка помертвілими губами і, плачучи, скинула шапку.— Страшний суд!

Її туга коса, в якій червонів заплетений шовковий кісник, впала їй на плече, Добриня погладив її рукою. Яка ніжна, яка шовковиста!

Раптом нова думка саянула йому в голову.

— Яночко, нахились! — і почав виймати меча з піхов. Дівчина злякано відсахнулася.

— Добрику, невже час?

— Ні, ні, не те! — Він стиснув її плечі.— Бачиш, все може статися в останні хвилини. Може, навіть потрапиш живою до рук ворогів, то краще хай вони вважають тебе за отрока, за хлопця. Я хочу відрізати твою косу. Нахились до перекладини!

Тепер Янка зрозуміла — і покійно поклала голову на потемнілу від часу дубову балку.

Добриня розпростав косу, натягнув — і одним ударом меча відсік її. Потримав якусь мить, потім кинув униз.

— Ну от — тепер ніхто, тебе не прийме за дівчину. Отрок — та й усе! Нікому не признавайся, що ти з боярського роду. Кажи — ремісницького. І стій на своєму, що б

там не було! Кажі — умію шити, вишивати...

Знизу донісся глухий удар. Потім — ще. Дзвіниця здригнулася.

— Б'ють у двері пороком або просто колодою,— сказав Добриня і обняв дівчину.— Яночко, залишайся тут, а я піду вниз. Там зараз буде сутужно. Я повинен туди йти.

Янка на знак згоди ледь помітно похитала головою. З її очей бризнули сльози. Тепер вона не перечила — лиш тихо-тихо прошепотіла:

— Іди! І знай — я кохаю тебе, Добрику! І більше нікого в світі! Тільки тебе! До загину!

Він поцілував її і швидко побіг униз, де тріщали під могутніми ударами двері, а Янка, опустившись на лаву, довго сиділа нерухомо з заплученими очима, все ще відчуваючи на губах смак його солоного — з її слізьми — поцілунку і не бажаючи розпрощатися з цим почуттям.

Раптом з Бабиного торжка долинув сильний гуркіт. Янка розплющила очі. Те, що вона побачила, змусило її здригнутись і миттю підхопитися: татаро-монголи підтягнули до Десятинної церкви пороки, поставили їх з чотирьох боків і одночасно вдарили важкими дубовими "баранами" в кам'яні стіни.

— Боже! Там же мої — в нестямі скрикнула Янка, простираючи наперед руки, мовби бажаючи захистити церкву від тих могутніх ударів.— Людоньки-и! Що ж це робиться! Мамо-о!

Серце її заніміло. Там же повно киян! Дітей, жінок, старих! Там же мати! Матінко! Люба! Там же малесенькі племіннички! Що ж з ними буде?

Вона металася по дзвіниці, мов у страшному сні. Ламала руки, плакала, зверталася до Бога, до Матері Божої і всіх угодників, щоб захистили Десятинну церкву, і не чула, як упали вниз двері і в притворі закипів, завирував бій, бо вся її увага була тепер скерована туди, де вирішувалася доля її рідних та ближніх.

— Боже! Спаси і помилуй їх!

Було видно, як здригалися стіни Десятинної. З них сипалися скалки плінфи. Тріщало дерев'яне перекриття бань. Зсередини церкви виривалися приглушені крики приречених — жінок, дітей, старих. Від того крику крижаніла кров у жилах і терпли руки й ноги.

Раптом бані церкви з позолоченими хрестами поволі почали хилитися.

— Добрику-у! — схопилася за голову Янка.— Доб-рику-у!

В ту ж мить страшний тріск і гуркіт заглушив її крик. Десятинна церква, переповнена людьми, що, шукаючи порятунку, набилися в усі її закутки і на хори, поволі почала нижчати, осідати, а потім раптом завалилася, упала, накриваючи всіх, хто в ній заховався, вагою зруйнованих кам'яних стін, уламками дубових балок та важким олов'яним дахом, з-під якого глухо залунали поодинокі розпачливо-болісні зойки і стогони придушених. Хмара пилуки шугнула високо вгору, в темне зимове небо.

— Добрику-у! — ще раз закричала Янка і, втрачаючи свідомість, поволі опустилася на дощаний поміст.

Добриня почув її розпачливо-пронизливий зойк і здригнувся, подумавши, що якимось чином до неї добрався котрийсь із ворогів. Зробивши глибокий випад і зваливши додолу супротивника, який насадив на нього, він притьмом кинувся нагору. Побачивши дівчину на підлозі, він скрикнув:

— Янко-о!

Меч випав з його рук. Він нахилився, відчуючи, як його ноги враз потерпли, підігнулися. Що з нею? Хто завдав їй смертельного удару? Чи влучила стріла?

Ні, не видно ні рани, ні крові.

— Янко-о! Що з тобою?

Янка ворухнулася, розплющила очі. Упізнавши Добриню, спочатку довго безтямно дивилася на нього, потім схлипнула, прошепотіла:

— Добрику, Добрику, ти? Поглянь на Десятинну... Боже, що вони зробили! Там же всі мої! Що вони зробили!

Не зовсім уторопавши, про що мова, Добриня підвів голову і глянув на Бабин торжок. Церкви не було. Там, де вона ще кілька хвилин тому красувалася, тепер стояли зруйновані стіни, лежала безладна купа каміння, плінфи, потрошеного дерева та понівеченої покрівлі. Над нею осідала сіра пилюка, а з-під неї доносилися крики й стогони придушених.

Тепер він зрозумів — там бояриня Анастасія з невістками та онуками, там вони конають, придушені, потрощені, пошматовані вагою зруйнованої будівлі! Так ось що вразило Янку, ось чому втратила вона свідомість! Бідна дівчина!

Він хотів підняти її, але тут жорсткий аркан раптом обвив його шию, а чиясь дужа рука схопила за комір кожуха, рвучко шарпнула назад. Він оглянувся.

Довкруг, нього на дзвіниці стояли баатури. Ще розпалені боєм, з шаблями і шокпарами наготові, розлютовано зирили на дужого киянина, що поклав у бою не одного з їхніх товаришів.

— Башларин кис! — рявкнув один. — Рубай їм голови! Чого на них дивитися! Вони наших рубали! Інші голоси підтримали:

— Ур! Ур! Бий! Бий!

— Яньчельдер! Тапта! Дави їх! Топчи!

Хтось заніс над Добрининою головою утикану залізними шипахами довбешку. Котрийсь із баатурів підняв шаблю.

Але той, що тримав полоненого, видно, старший, підняв наспроти руку, гаркнув:

— Гар-гар! Назад! Це мої полоненики! Вони молоді і сильні,— за них немало дадуть на невольничому базарі! Це моя здобич!

— Наша теж! — докинув хтось похмуро.

Старший погодився.

— Звичайно, і ваша теж! Битва закінчилася — треба ж чимось і пожитися! Та й сотникові показати, щоб не думав, що ми відсиджувалися в затишку!

Баатури трохи побурчали, але, видно, погодилися з думкою свого старшого товариша, бо опустили зброю і почали в'язати полоненикам руки.

Никодим пропхався наперед і, розштотхавши ошалілих від жаху людей, провів бояриню з домочадцями в ризницю, де збився весь церковний причет.

Всі потіснилися — дали їм місце. Дорослі мовчали, діти пхикали. Десь там далі, в темному кутку, хтось гаряче молився:

— Мати Божа, Царице Небесна, допоможи нам і захисти нас!

Никодим менше всього покладався на молитву. На Бога надійся, а свою голову май!

— Я знаю, тут був лаз у підземелля. Хто покаже його?

— Я покажу,— обізався титар, немолодий уже, сивий чоловік.— А для чого тобі? Лаз не закінчений.

— А копаниці чи заступа там, бува, не знайдеться? Та й відро б не завадило.

— Є все в підземеллі. Чому нема? Тільки... Чекай, чекай, чоловіче, а для чого все це тобі? Невже ти сподіваєшся...

— Сподіваюся... Нічого сидіти склавши руки! Поки до нас не добралися, спробуємо прокопати хід за межі міста — тут же зовсім недалеко...

— Та й якраз потрапимо гарненько до Батия в гості!

— Ну, це ще баба надвоє ворожила... Там яри, кущі, зарості — переховаємося. А хіба тут ми не в мишоловці? Треба ж щось робити!

Титар все ще сумнівався — стенив плечима, але Никодим гримнув на нього:

— Та ти покажи лаз, а далі — моє діло і свічку дай! Титар показав у куток.

— Ось тут,— і підняв дерев'яну ляду.

З ями дихнуло холодною задухою, пліснявою. Однак Никодим сміливо став на приступець драбини і почав спускатися вниз.

— Запали свічку і подай сюди!

В ямі було сиро, похмуро. Коли її було викопано, ніхто зараз, мабуть, не сказав би, та Никодим і не задумувався над цим. В кутку він помітив важку копаницю і заступа. Тут же стояло дерев'яне цебро з вірьовкою — все, що потрібно для копання.

Підземний хід, прорубаний у жовтій глині, був низький і вузький, але Никодим просунувся в нього і почав копати далі. Глухо загунав у його руках обкований залізом дерев'яний заступ.

Титар спустився вниз теж.

— Копай, а я буду виносити!

Никодим накинувся на тверду глину, як на лютого ворога. Гех! Гех! Гех! — важко видихав він, б'ючи копаницею, а потім заступом. Поспішав і вкладав у обшмуганий держак усю свою силу. Швидше, швидше! До валу не близько, а потім ще треба пробитися попід валом. Сподівався вивести сім'ю воеводи за межі міста, там у ярах, у нетрищах Старокиївської гори переховатися день або два і при сприятливій нагоді рушити через спустошений Поділ у праліси Пущі-Водиці.

Працював затято, до сьомого поту. Накопану глину титар витягував з нори відром і скоро заповнив нею половину старого підземелля.

Коли вдарили пороки і глухо загула під Десятинною церквою земля, обидва

зрозуміли — не встигнуть. Не встигнуть пробитися за вал!

— Даремна праця! — прошепотів у розпачі титар. Никодим теж на мить опустив руки: відчай почав закрадатися і в його серце. Але зразу ж струснув головою, ніби відганяючи від неї важкі думи, міцніше стиснув держак заступа.

— Ні, ні! — видихнув рішуче.— Будемо пробиватися далі! Не пощастить прокопатися за вал, на схили гори, зробимо вихід вгору і вийдемо десь вночі в затишному місці, щоб не помітили татари. Може, і заховається хтось у київських руїнах.

І він з новою силою вхопився за копаницю. Чим далі вгризалися вони в земну твердь, тим важче ставало працювати. Нора була невисока — стояли на колінах, світло від свічки майже не проникало в неї, а рачкувати з важким відром було дуже незручно. До того ж від безперервних ударів земля під церквою здригалася — і здавалося, ось-ось обвалиться.

— Швидше, швидше! — підганяв сам себе Никодим.— Поспішай!

Раптом зверху все задвигтіло, загриміло, загуркотіло. Пронизливий крик сотень людей проник і в підземелля, жахом сповнив серце дворецького та титаря.

— Мати Божа! Що там?

— Завалилася!..— простогнав титар. Свічка погасла — стало темно.— Церква завалилася!

Їдка пилука проникла в підземелля — забила легені. Крики й стогони придушених і поранених холодили серця. Пронизливо верещала дитина, і Никодимові здалося, що то заливається від болю котресь із онучат воеводи Дмитра.

Ні він, ні титар про себе спочатку не думали, їхня уява малювала жахливі картини Страшного суду, що вчинився зверху над жінками, дітьми та стариками, яких придушила своєю вагою зруйнована церква, і лише тоді, коли стало важко дихати, коли непроглядна пітьма налягла на очі, а могильний холод почав заповзати під їхній одяг, вони раптом зрозуміли, що і їм сподіватися ні на що.

— Свят, свят, свят! — прошепотів титар.— Краще б нас відразу задушило, ніж маємо тут вмирати від задухи, без води та їжі.

Никодим промовчав, але теж зримо уявив, у яких пекельних муках доведеться їм тут помирати, і приречено подумав: "Боже, твоя воля... Ми самі залізли сюди, в свою домовину... Справді, краще б відразу..."

...Мине сім з лишком довгих-предовгих століть — і невідомі для них учені нащадки розкопають їхню печеру-домовину, знайдуть у ній два скоцюрблені кістяки, перетлілі залишки одягу, заступа, копаницю та відро — далекі німі свідки київської трагедії.

Так упав Київ. Це трапилося 6 грудня 1240 року, на Миколин день. По монгольському літочисленню то був місяць желтоксан року Миші. На дев'яносто третій день облоги, героїчної, але нерівної битви-різанини з безпощадним ворогом.

Полонених киян — воїнів, що вціліли в боях, жінок, дітей, старих — баатури зігнали в обнесений високим цегляним муром просторий двір Софійського собору, як у велетенську кошару. Тут їх тримали просто неба три дні, довгі морозяні три дні,

протягом яких переможці з дозволу Батия грабували Київ.

Погром був жахливий. Ватаги жадібних до здобичі степовиків обікрали, обідрали й осквернили всі церкви й монастирі, розбили й пограбували торгові склепи й крамниці, винищили всі закапелки в князівських, боярських та купецьких хоромах, не минули й ремісничих жител та убогих бідняцьких землянок — все, що мало хоч яку-небудь вартість, запопадливо, один з-перед одного хапали, запихали в свої місткі хурджуни, а що не вміщалося — в лантухи та клунки. Чого ж не могли взяти з собою, те били, трошили, аби не дісталось нікому. Людей, що уникли полону під час боїв і сподівалися переховатися, вбивали тут же без ніякого жалю, а їхні житла спалювали. В усіх кінцях палахкотіли пожежі. Дим, чад і трупна задуха висіли над розтерзаним Києвом.

Як не дивно, але після перемоги Батий, окрім дозволу на пограбування, що стало звичним для загарбників, одночасно розпорядився очистити місто від трупів. Під суворим наглядом молодих джигітів по вулицях їздили полоненики-гробарі, вантажили трупи на сани, вивозили за Золоті ворота і скидали в рів — монголів направо, а киян — наліво. Потім копаницями довбали мерзлу землю і прикидали їх. У Володимировому городі викопали глибокі рови — ховали там теж.

Татари самі дивувалися; навіщо це робити? Ніде такого не було — ні в Рязані, ні в Володимирі, ні в Переяславі, ні в Чернігові, ні в половецьких степах. Ховали лише своїх, та й то не завжди. А тут... Чому тут така честь мертвим? І ніхто з них не здогадувався, що це було не рядове місто, а Київ, стародавня столиця Русі, і Батиеві захотілося оглянути його і зрозуміти, чому він затримався під його стінами на цілих тринадцять тижнів. Та як йому в'їхати в нього, коли там, незважаючи на зиму, така трупна задуха? Як переступати через трупи?

Тим часом тисячі полонених киян гинули без їжі та води, на холоді, під зимовими зорями, за мурами Софійського собору. Багато хто заховався в собор, але більшість ночували надворі. Кожну ніч слабосилі й поранені замерзали.

Тільки на четвертий день про них згадали. Вранці розчинилася брама. В ній показався старий зморшкуватий половець, різким голосом гукнув:

— Виходьте!

Біля брами зчинилася штовханина. Голодні закоцюблі люди кинулися до виходу. Геть звідси! Геть подалі з цієї святої обителі, перетвореної завойовниками на кошару для полонених!

Людині притаманно сподіватися. Отож і тут, після триденного страждання, кожен сподівався, що найліхіше позаду, і намагався якнайшвидше вирватися звідси.

Добриня притримав Янку.

— Не поспішай! Не поспішай поперед батька в пекло!

— Ти думаєш...

— Нас чекає смерть або неволя, Янко. Ти повинна знати це.

— І ніякої надії? Ніякого виходу?

Добриня розвів руками.

— Ну який тут вихід? Через стіни не перелізеш. А перелізеш — з міста не вийдеш. А

з міста вийдеш — через орду, що отаборилася довкола, не пройдеш. Враз схоплять...

Янка схилила голову Добрині на груди. Прошепотіла:

— Бачу, єдина розрада, що ми разом. Та чи надовго? Лише десь після полудня, коли натовп порідшав, вони наблизилися до воріт. І тут до них кинувся бородатий чоловік у сукняному лейбику, у якійсь киреї, накинутій наопашки, та в такій же старій облізлій шапці, натягнутій на самі очі.

— Добриня? Ти? Живий?

Услід за ним поспішала огрядна жінка, закутана з голови до ніг у теплу вовняну хустку. З-під неї виглядали тільки очі та ніс.

Добриня не впізнав їх.

Чоловік затупцяв на місці, винувато усміхнувся у чорну бороду.

— Та ви ж з боярином Іллею обідали у нас... На Копиревому кінці... Пам'ятаєш?.. Ні?.. Та рабин я! Рабин Ісаак Зайденберг!

— А-а... Ну як же! — тепер Добриня впізнав обох — і рабина Ісаака і його дружину Ребекку, що, обіпершись на чоловікову руку, з затаєною надією дивилася на молодика, ніби він міг зараз чимось їм допомогти чи зарадити лихові.— Упізнаю, упізнаю... А де ж Маріам, ваша донька? З очей у Ребекки бризнули сльози.

— Ой, вей! О горе! Немає з нами нашої милої донечки, нашої зіроньки! Десь, як і ми, поневіряється, якщо жива, в моаветянському полоні, що гірший за єгипетський. Вей, вей!

Рабин при її словах сумно хитав головою, а в його злегка випуклих чорних очах зацаївся такий жах, такий відчай, що Добриня мимоволі відвів погляд. Що він порадить цим людям? Чим допоможе нещасним?

— І про боярина Іллю ніякої звістки? — спитав, щоб змінити розмову.

— Ніякої.

Їх штурхнули в спину, швиргнули у натовп. Людський вир затягнув їх і виніс за ворота.

Тут тих, кого стражі штовхнули ліворуч,— стариків, дітей, поранених, а також багато вдягнених городян,— роздягали майже догола і в'язали по десять чоловік. Там стояв крик і плач.

Посеред майдану згромадили дужих молодих чоловіків — до війська. Їм на шиї в'язали дерев'яні колодки і зразу ж виводили з міста.

А праворуч стояли впереміш молоді та середнього віку жінки, дівчата, чоловіки. Чоловікам теж в'язали на шиї рогатки з ліщини чи грабини.

Під час перебування в полоні Добриня не раз бачив таку дільбу полонеників — одних до страти, других — до війська, третіх — у неволю. Але тоді, будучи полонеником, спостерігав це збоку, а тепер сам мав потрапити або на той світ, або у вороже військо, на важкі й небезпечні допоміжні роботи, або в неволю — десь аж за ріку Волгу, в Орду.

Йому стало страшно. Не за себе — за Янку. Вона горнулася до нього і злякано питала:

— Що це, Добрику? Куди цих нещасних? А нас? Теж туди?

Що він міг їй відповісти? Може, справді краще було б обом загинути?

Підстаркуватий сивобородий терджуман ткнув Добрині камчею в груди, зміряв поглядом його постать, схвально зацмокав язиком:

— Дзе-дзе! О, який сильний баатур! Ти воїн?

— Ні, я не воїн,— відповів Добриня.

— А хто ж ти? Що вмієш робити?

— Все вмію — з руди крицю вмію витоплювати, кличі та шаблі виготовляти, коней кувати... Що хочеш, те і зроблю!

— Ой-бой! Та ти справжній умілець! А цей малий, що з тобою? Він хто?

— Це мій молодший брат, агай. Він теж умілий майстер. Тільки він не крицю варить і не коней підковує, а штани шие, сорочки вишиває, кожухи лагодить... Кравець він!

Добриня пішов напролом. Якщо удасться його хитрість, вони врятовані. Добрих майстрів-ремісників монголи рідко позбавляють життя — найчастіше продають або використовують у своїх карханах [100].

— Якші, якші,— хитав головою половець.— Ідіть сюди! Сюди!

Він показав рукою праворуч, і два дебелі баатури списками штурхонули їх у гурт чоловіків з кантами на оліях. Добрині теж пов'язали важку колодку, руки заломили за спину — прив'язали арканом до якогось бороданя. А за ним — і Янку...

Потім погнали на вихід з міста.

За Золотими ворітьми стояв розпачливий лемент. Кричали приречені до страти, всі ті, кого не взяли ні до Батієвого війська, ні до відправки в Золоту орду. Це були діти, старики, поранені, юродиві, а також багаті кияни — купці, бояри, книжники. Напівголих, босих, пов'язаних, як і всі, по десятку, їх зразу ж завертали за ворітьми ліворуч, ставили над ровом, де вже лежали сотні вбитих, і баатур, що йшов попереду, бив гострим обушком сокири переднього по голові. Це ж саме ззаду робив його напарник. Убиті, упавши, тримали на прив'язі решту десятка — ніхто нікуди не міг втекти чи навіть кроку вбік ступити. Тепер баатури, не поспішаючи, розправлялися з іншими. Потім розв'язували аркан, трупи скидали в рів і поверталися назад, до Софії, за новими жертвами.

Іноді з десятком розправлявся навіть один баатур. Зв'язані люди нікуди не могли від нього втекти, а якщо й намагалися, то він швидко наздоганяв їх, убивав першого, хто потрапляв під руку, і той, упавши, зупиняв інших.

Добриня намагався затулити собою те страшне видовище від Янки, та дівчина вже все зрозуміла і сама затулила руками обличчя.

Поки вони стояли, зупинившись у сутолоці, з воріт виринув ще один десяток зв'язаних напівголих полонеників, його завернули ліворуч і повели понад ровом. Попереду виступав рабин Ісаак. Кирею і лейбика з нього зняли, і його пишна борода яскраво чорніла на білій сорочці. За ним ступала боса Ребекка. Розхристана, з розпатланим волоссям, з вірьовкою на шиї, вона з жахом дивилася на рів, начинений трупами, а потім, мов збожеволівши, кинулася вбік, мало не зваливши з ніг чоловіка,

заборсалася, забилася, закричала:

— Ой вей-вей! Ісааку, любий мій! Дивися, куди ж нас ведуть! Поглянь — скільки люду тут перебито! Це ж і нам таке буде! Ой вей-вей!

Збурений, збунтований нею десяток смертників теж раптом закричав. Всі почали рватися — хто куди! Аби подалі від цього жахливого місця, від залитого кров'ю, наповненого мертвими тілами рову. Та ба! Аркан був міцний, плівся умілими руками — витримав, як його не тягнули, не рвали, не смикали в усі боки.

Дивлячись на марні потуги знавіснелих від розпачу, приречених на смерть полонеників, баатури про щось перемовилися між собою і зареготали. Потім задній щосили вдарив гострим і довгим, мов цвях, обушком бойової сокири одного з них по голові — і той, упавши на землю, враз зупинив увесь десяток.

Передній теж замахнувся сокирою — і його удар призначався Ісаакові. Ребекка скрикнула, кинулась наперед, скільки дозволяв аркан, щоб захистити чоловіка, — і тут на її руці золотом сяйнув перстень.

Баатур завмер, заворожений тим блиском, потім ривкнув щосили:

— Зніми!

Жінка не зрозуміла його і відсахнулася. Тоді він схопив її за пальця, разом зі шкірою здер з нього перстень і, не довго роздумуючи, торохнув сокирою по тім'ї.

Ребекка тихо зойкнула, почала присідати і, хиячись набік, простогнала:

— Ох!.. Ісааку!.. Любий мій!.. Маріам... Донечко моя! — і враз замовкла.

Ісаак встиг підтримати її — притиснув її закривавлену голову собі до грудей. В його випуклих чорних очах стояв смертельний жах, а з тонких посірілих вуст зірвався не то болісний розпачливий крик, не то дикий звіриний рев:

— Ребекко-о!.. О Ребекко, жоно моя!.. О наша мамеле-е!.. Наша ріднесенька мамеле-е!.. За віщо ж вони тебе вбили!.. О-о-о!.. Ве-ей!..

Він кричав на весь Київ, кричав так, що луна віддавалася аж у Хрещатому яру, і тисячі люду повертали голови на той крик. Баатур гідко вилаявся і підняв руку з сокирою. Страшний удар розтрощив череп нещасному. Рабин упав, не охнувши, поряд з Ребеккою — лицем на холодну засніжену київську землю.

Баатур копнув його ногою — і раптом побачив на руці вбитого ще один перстень. Хижою радістю ошкірнув-ся його широкий рот. Він нагнувся, смикнув перстень до себе, та зняти з потовщеного суглоба не зміг. Тоді одним махом відсік усі чотири пальці відразу, вибрав той, що з перснем, і, незважаючи на те, що з нього капала кров, хазяїновито вкинув до свого заяложеного хурджуна...

— Боже, який жах! Яке бузувірство! — прошепотіла Янка і з плачем уткнулася Добрині в плече. — Що буде з нами, Добрику!

Тут заляскали по їхніх спинах важкі гарапники — аркан, яким був пов'язаний їхній десяток, натягнувся і змусив усіх ступити крок наперед, перший крок у невідомість.

Куди? В яке майбутнє? Що чигає їх там?

Розділ VIII

Шляхи, шляхи...

Далека дорога з берегів Дніпра до незнаної ріки Ітиль. Навіть розумом важко досягнути таку безмежну далечінь. Та ще взимку. Та ще в голоді.

Уже місяць минув, як валка, що нараховувала понад десять тисяч бранців, важко брьохалася засніженими полями, долинами та байраками, залишаючи після себе на второваному шляху трупи замерзлих, померлих від голоду та хвороб чи забитих при втечі. Як тільки валка віддалялася, до них зліталася на сите поїддя вороння, виходили з довколишніх гаїв та ярів зголоднілі звірі. І довго ще чулося позаду огидне крикання круків та смаковите тьявання лисиць.

Валку супроводили три сотні Жадігера, якому Менгу-хан доручив пильно стерегти бранців, допровадити квадригу на Волгу та гнати гурти скоту, коней та овець, щоб прогодувати таку силу людей.

Страшна дорога неволі пролягла з Києва на схід у ті холодні зимові дні, дорога, усіяна трупами, полита кров'ю та слізьми! Скільки невільників пройшло по ній, скільки щасливих доль та світлих надій, мов падучих зірок, погасло тоді на тому страдницькому шляху — не злічити! Страшна дорога неволі — не перша для нашого народу і не остання, бо у майбутньому судилося йому торувати її не одну — і на південь, і на північ, і на захід, і на схід, і в усі кінці хижого, зловорожого світу... З берегів Дніпра, Бугу, Десни і Черемоша — на чужину, з вишневих садочків — у люту неволю або й відразу в могилу, в сиру землю-матінку!

Валка просувалася поволі. Попереду їхав кінний роз'їзд ординців, що прокладав у снігу шлях. За ним гнали кілька тисяч пов'язаних по десятку бранців, а позад них, коли вони своїми ногами добре втоптували сніг, на великих санях, зроблених з дуба київськими стельмахами, везли четвірку мідних коней — квадригу, що два з половиною століття прикрашала в Києві Бабин торжок, а тепер їхала, щоб прикрашати Бату-сарай. За квадригою гнали череду скоту, великий табун коней та отару овець — на м'ясо. Присталих тварин на привалах забивали, білували і варили у великих котлах — кожному бранцеві тоді перепадав невеликий шматок м'яса і чашка гарячої юшки — на цілий день, аж до наступного вечора.

Поки йшли своєю землею, ночували в розорених городищах та селах, а коли перейшли Донець і заглибилися в колишні половецькі, тепер безлюдні, землі, — просто в снігу. Сторожа знаходила затишну долину в лісі або десь поблизу гаю, де було вдосталь дров, і невільники розводили багаття. Так навколо вогнищ, на купках хмизу і спали або дрімали знеможені, хворі, напівживі. Уранці не всі вставали — і сторожа пересвідчувалася, що то вже мерці, а тих, що ледве дихали, біла обушками по головах і залишала у снігу спати вічним сном.

За Дінцем всіх несподівано розв'язали. Йти стало легше, вільніше. Та ніхто не тікав. Куди втечеш серед засніженої морозяної пустелі? Де переночуєш, обігрієшся? Як розведеш вогонь? Що їстимеш? Два-три дні — і смерть... Тепер усі трималися купи, де сильніші підтримували ослаблених, де хоч раз на день перепадав шматок м'яса і кухоль гарячої сорби, що обігрівала нутрощі, де лунало рідне слово, де жевріла надія на те, що

виживеш...

Якраз тоді, за Дінцем, занедужала Янка. Увечері відмовилася від їжі. Лягла на купу хмизу і простягла до вогню холодні пальці, її всю трясло, морозило, ноги й попереки ломало, ніби в неї вселився злий дух.

Добриня присів біля неї, розстебнув кожуха, прикрив полами, зігрівав її своїм тілом і відчував, як вона тремтить, як б'є її пропасниця.

— Яночка, люба, що з тобою?

— Заслабла я, Добрику,— цокотіла вона зубами.— Помру, мабуть. Несила мені йти далі...

— Поїж хоч трохи! Випий юшки — зігрієшся! І, може, все пройде!

— Не хочу їсти, не хочу й пити... Коли б мені заснути й померти. Або замерзнути... Кажуть, це зовсім не боляче й не страшно. Заснув — і не прокинувся. Яка легка смерть!..

У Добрині від тих слів похололо в грудях — ніби серце раптом обірвалося. Увесь останній місяць він беріг Янку, ділився з нею своєю мізерною пайкою, підбадьорював, клав поближче до вогню... І от не вберіг — у дівчину вселилася якась важка хворість, чи нечиста сила, чи хтось наврочив. Був би гречин Василяк, той би сказав, що з нею. Але його немає — загинув, мабуть, старий.

Всю ніч Янка стогнала, металася, жалілася, що болить голова і все тіло, а під ранок таки заснула, і Добриня вже було подумав, що їй стане краще і вона встане. Та коли сторожа криками і батогами підняла людей, Янка не підвелася.

— Несила мені,— сказала тихо.— Залиш мене тут, Добрику... Хочу вмерти... Не тримають мене ноги... Та й у голові все наморочиться... Як я піду?.. Ще коли б до чогось радісного, світлого, щасливого йти, а в неволю, де все одно смерть, де тільки намучуся, не хочу... Залиш мене, прошу тебе...

До них уже мчав вершник — заніс над головою замашного гарапника, гукнув:

— Піднімайся, скотино! Чи захотів обухом по башці?

Янку всі приймали за хлопця, і нукер, брудно вилаявшись, уперіщив дівчину гарапником по кожухові.

Добриня не став чекати, коли він виконає свою погрозу, схопив Янку на руки і поніс. Нукер вищірів зуби, зареготав, але до сокири не потягнувся — помчав далі, піднімаючи гарапником тих, хто припізнівся підвестися.

Хоча Янка після неймовірних поневірянь останніх місяців схудла і стала легкою, мов пушинка, йти відразу стало важко. Добриня і сам схуд, знесилів за цей час.

До того ж заважала проклята канта, що давила, натирала до крові шию і йому, і Янці.

Поволі він став відставати. Його все обганяли і обганяли стомлені невільники, що теж ледве плентали, та все ж якось ішли, тримаючись знайомих, до яких уже звикли і які при лихій годині могли хоч чимось допомогти. А Добриня безнадійно відставав і незабаром зрозумів, що далі йти не зможе.

Це зрозуміла і Янка, бо відчула, як Добринині руки слабнуть, а ноги заточуються.

— Залиш мене, Добрику,— прошепотіла вона хрипким голосом.— І мене не врятуєш, і сам загинеш... Залиш! Кинь у сніг — і йди собі! А я засну вічним сном...

Він зібрав останні сили і пригорнув и міцніше.

— Мовчи! Ось дійдемо до того ліска — там спочинемо... Вже недалеко. Там, напевне, буде привал, адже всі стомилися.

Та привалу не об'явили. Довжелезна валка, що розтягнулася на багато поприщ, втягнулася в обрідний ліс, де поміж голих осин, беріз та кущів глоду подекуди зеленіли кучеряві ялинки та сосонки.

Добриня зрадів: ось що порятує їх!

Він відійшов убік, опустив дівчину просто в сніговий замет, зламав дві пишногіллясті ялинки і зв'язав їх посередині поясом. Вийшло щось на зразок великого пухкого ложа. Поклав на нього Янку, а щоб вона не сповзла від руху або не скотилася набік, попід руки їй заправив міцні гілки і теж зв'язав їх.

Поки він усе це робив, голова валки зникла в далечині. За нею полоненики прогнали табун коней, отару овець та череду худоби, що за місяць зменшилися майже наполовину, а за ними під охороною десятка джигітів проскрипіли полоззя великих низьких саней, на яких, обплутана міцними вірьовками, величаво пропливла київська квадрига. Позад неї в оточенні кількох вершників їхав на вороному коні сотник Жадігер. І одягом, і зброєю, і всім своїм виглядом та поставою він відрізнявся від рядових баатурів, що супроводили його.

Добриня внутрішньо здригнувся. Жадігер наближався і вже закріпив на обочині дороги дивну пару полонеників.

З часу втечі з полону Добриня рідко згадував свого колишнього господаря. Навіть зринала було думка, що вже ніколи з ним не зустрінеється, що він або загинув під час облоги Києва, або, якщо вижив, пішов далі з Батиєм.

І ось — на тобі! Живий-здоровісінкий, не загинув, не пішов далі з Батиєм у похід, а тут, за кілька кроків усього, і, по всьому видно, став неабияким цабе, якщо не головним!

Що несе зустріч з ним? Хіба міг Жадігер не впізнати його? Чи забути його зухвалу втечу разом із сином київського воеводи? Чи смерть брата від рук киян?.. Чим обернеться і для нього, і для Янки ця несподівана зустріч?

Жадігер смикнув повід і повернув прямо до них. За ним рушила охорона.

— Що тут? Чому звернули вбік? Де варта? Куди вона дивиться? — голос його звучав незадоволено, з погрозою.

Добриня зиркнув на нього з-під шапки, не піднімаючи голови і сподіваючись, що Жадігер не впізнає його.

— Ось брат захворів. Не може йти — буду тягти,— пояснив коротко.

Почувши щось знайоме в голосі полоненика, Жадігер під'їхав ближче, нагайкою торкнувся його підборіддя, заглянув в обличчя. Очі його округлилися.

— Ба, ба, ба! Добриня! — він не приховував подиву.— Виходить, живий? Не пощастило втекти від мене? Орусутський собака! Я мав через тебе великі

неприємності! Я міг через тебе, негіднику, не тільки втратити місце джагуна, сотника, а й позбутися голови! Дякуючи захистові добрих духів і Вічного Неба, я залишився живий і навіть не лишився прихильності мого благодійника Менгу-каана. Але то тільки щасливий збіг обставин, щасливий для мене випадок, а інакше б... Я тобі цього не забуду!

Добриня мовчав, розуміючи, що зараз він у повній владі цього всесильного монгола, який може одним ударом шаблі чи сокири обірвати його життя. А це означало б і смерть для Янки.

— Чому мовчиш, собако! — гримнув Жадігер. — Чи язика проковтнув?

Добриня розвів руками.

— А що казати? Ти, джагуне, на моєму місці вчинив би так само, як і я. Коли б потрапив у полон, то шукав би можливості визволитися. А коли б визволився, то знову разом із своїм народом захищався б від нападників. Хіба не так? Навіть заєць, коли потрапляє в капкан, намагається звільнитися від нього, навіть найплохіший кінь, коли на нього нападає вовк, копитами відбивається від нього. А ми ж люди!

Ти вельми розумний, боголе!

Добриня пропустив ці слова мимо ушей.

— Ти мене уб'єш? Тоді вбивай нас з братом обох, бо він без мене все одно пропаде.

— Якщо він захворів і не може далі йти, то мої люди доб'ють його.

— А мене?

— А ти підеш далі! Ти знову станеш моїм рабом — і на цей раз навіки! Аж поки не здохнеш від непосильної праці та голоду! Це я тобі обіцяю!

— Не вбивай брата, Жадігере! Прошу тебе! — заблагав Добриня, жахаючись думки, що Янка може зараз загинути. — Я потягну його сам! Він скоро видужає... Не вбивай!

Жадігер скосив очі вниз, на ялинки, де розпростерлося нерухоме тіло.

— Потягнеш? Ти гадаєш, що витримаєш таку далеку і нелегку дорогу?

— Витримаю.

— Тоді тягни, а я подивлюся. За тобою слідкуватимуть! І не подумай тікати!

— Я не тікатиму.

— Ще б пак! Куди тут втечеш?

— Отже, я можу йти?

— Іди! І тримайся тут неподалік — зразу за мною!

Добриня упрігся в свої ялинки, як в оглоблі, і рушив, полишаючи після себе широко прометений слід.

Йти стало значно легше. Тягнути — не нести. І як йому відразу не спало на думку влаштувати щось подібне? Не вибився б так із сил. І все ж він поволі відставав. Незчувся, як його почали обганяти ті, хто йшов позаду. Він і далі не звертав би на це уваги, та важкий удар гарапникам по плечах, що навіть через кожух дошкулив, змусив його стрепенутися, відігнути думки і оглянутися.

Баатур здивив коня і замахнувся вдруге. Його плоске обвітрене обличчя було темне й похмуре.

— Не відставай, рабе! Хіба забув, що сказав джагун? — кинув погрозливо.

І Добриня зрозумів, що тепер він кожного дня, кожної миті буде під пильним наглядом. Він не має права відставати, Жадігер подбає про те, щоб підігнати його бичем або й пристукнути обушком бойової сокири. Якщо хочеш жити, якщо хочеш урятувати Янку, то знаходь силу і йди, уперто йди вперед услід за своїм хазяїном — аж до Ітилю або й далі.

І, нагнувши голову та міцніше упершись ногами в стоптаний сніг, він прискорив ходу.

2

На щастя, пересілися морози. Йти по рихлому снігу стало важче, зате Янка не так мерзла, як раніше. До того ж Добриня скинув з себе кожуха і, сам залишившись у блаженському каптані, укутав її з голови до ніг, щоб вона могла зігрітися.

Вечорами, коли ставали на нічліг, він приносив їй гарячої юшки і поїв, як малу дитину. А коли вона відмовлялася, посилаючись на те, що не хочеться, гримав:

— Пий! Через силу пий!

Тоді вона покійно відкривала рота і з огидою ковтала гаряче питво, що смерділо димом і старою кониною, довго жувала жилаве солодкувате м'ясо, а він підтримував її за голову і радів, коли дерев'яний тостаган спорожнявся до дна.

— Ну, от — тепер ти молодчина! Тепер ти поправишся! Відчуваєш, як тепло розливається по всьому твоєму тілі?

Одного разу, коли він отак, сидячи біля Янки на ялинці, підносив їй до рота закіптюжений корець і примовляв при цьому, щоб вона не відмовлялася від бридкого маслака з кінської ноги, йому на плече раптом опустилася чиясь рука, а над вухом пролунав хрипкий, простуджений, але знайомий голос:

— Добрине, це ти?

Від несподіванки Добриня мало не випустив посудину: над ним стояв Ілля. Зарослий, схудлий, брудний, з кучмою густого-прегустого чуба, що заміняв йому шапку, та все ж це був він! Це був він — брат Янки, син воеводи Дмитра!

Хвиля радості переповнила Добринині груди. Він обережно поставив у сніг Янчин корець з недопитою юшкою, рвучко підвівся і, скільки дозволяла канта, стиснув Іллю в обіймах.

— Ілля! Ілля! Це ти! Боярине мій! Друже мій! А ми з Янкою думали, що ти загинув... А ти живий! Яка радість!

Ілля був радий цій зустрічі не менше, ніж Добриня. Він по-ведмежому стискував плечі свого друга, широко усміхався, показуючи білизну своїх міцних зубів, і не соромився сліз, що наповнили його чисті ясні очі.

Коли перший подив, перший приплив радості минув, Ілля раптом перемінився в лиці. Все ще тримаючи Добриню за плечі, він рвучко відхилив його від себе на віддаль витягнутих рук.

— Ти згадав про Янку... Коли ти бачив її востаннє? Вона жива?

Добриня глянув униз.

— Вона перед тобою.

— Як? Це... Ти хочеш сказати...

Ілля на якусь мить остовпів, пильно вдивляючись у невеличку постать, що лежала, прикрита кожухом, на зеленому ложі з ялинок, потім кинувся на коліна, відхилив комір кожуха і впізнав сестру. З його очей уже по-справжньому бризнули сльози.

— Яночко! Сестронько! Що з тобою? Я Ілля... Ти пізнаєш мене?

Янка теж заплакала.

— Братику! Ілля! Де ти взявся? Я така рада, що ти живий... Така рада... А я, бачиш, заслабла... Коли б не Добриня, то вже б стала досі поживою для круків та хижої звірини...

Ілля прихилився до неї, обняв, притулився обличчям до її гарячого лоба.

— Бідненька моя!.. Ріднесенька моя!.. А де ж наші? Що з ними? Я нічого ні про кого не знаю... Лише про Миколу...

З Янчиних очей знову бризнули сльози.

— І Степана немає — на очах у Добрині загинув в останній день... І братових наших з маленькими дітками, і матусю нашу — всіх роздавила Десятинна церква...

— О Боже! — простогнав Ілля.— Я чув про те лихо. Кажуть, у неї набилося стільки люду, що стара будівля не витримала тісняви і великої ваги — завалилася.

— Не сама... Її мунгали били пороками.

— Ось як! Святу церкву били порокамиї.. Невіри!

— Це трапилося на моїх очах. З дзвіниці Янчиного монастиря я все бачила... Лише про батька нічого не знаю. Добриня каже, що ще на Бабиному торжку він бився з нападниками... Там, мабуть, і загинув.

Ілля перехрестився.

— Мир душам загинувших... Залишилося з нашого роду лише нас двоє, сестронько. Та й то краще б не лишатися... Що нас чекає?

Вони довго розмовляли, розповідали одне одному про пережите, сумували і плакали, згадуючи своїх, кого вже ніколи не побачать, згадували рідний Київ, знелюднений, розгромлений, спалений, сплюндрований, до якого не було ніякої надії повернутися коли-небудь.

Добриня не заважав їм, сподіваючись, що зустріч з братом підбадьорить Янку, додасть їй сил, допоможе перебороти хворість, що вже триває цілий тиждень. Наносив сухого гілля, приніс палаючу головешку і розвів невелике багаття. Навколо нього намовив з ялинового та соснового гілля м'яке ложе, прикрив його сухим очеретом та осокою, у казанку, що знайшовся у когось з бранців, скип'ятив окропу з шипшиною та зеленою глицею — напоїв Янку.

Уже вся валка, що стягнулася у затишну долину, до вогнищ, спала. Тільки кінна монгольська сторожа проїздила туди та назад, стежачи за порядком. А вони, збуджені зустріччю, не могли заснути, довго гомоніли, аж поки їх перед світлом не зморив сон.

Наступний ранок розпочався, як завжди, різким гортанним криком дозорців та дошкульними ударами гарапника.

— Вставай!

Та на цей раз ні окрики, ні удари не здалися такими огидними і болючими, як раніш. Їх стало троє! Поява Іллі підняла дух, особливо у Янки. Дівчина ще відчувала велику слабкість, щось хрипіло у неї в грудях, ще кашель бив і голова боліла, але очі її повеселіли, заблищали, сповіщаючи про скоре одужання.

Побачивши це, Добриня полегшено зітхнув, перехрестився, налаштував свої незвичайні санчата в далеку дорогу і, коли почув голос сторожі, зрушив з місця. Тут же з другого боку взялася за ялинкову гілку рука Іллі — і тягнути відразу стало легше...

3

Місто Крем'янець лежить у глибокій тісній долині, а фортеця, кам'яна, мурована, височить на стрімкому вапняковому шпилі. Уже тиждень Батий підступає до нього зі всіх боків, а взяти не може. День і ніч б'ють пороки — і марно. Від світанку і до темноти лізуть по зв'язаних драбинах на ніздрюваті стіни тумени Субедея, Гуюка та Бурундая, та досягти вершини не зумів жоден з них. Вже не сірими були ті стіни, а стали червоними від крові — і все даремно.

Батий лютував. Скільки баатурів загинуло! А скільки пораних, скалічених! Так можна загубити все військо! З ким же йти далі?

Він стояв на горбі, приметеному снігом, в оточенні темників та нойонів. Серед бронзоволицих безбородих монголів виділялася густа темно-руса борода воєводи Дмитра, якого стерегли бистроокі кешиктени Саїн-хана. А позаду кутався в витерту верблюдячу опанчу, накинуту на кожуха, Доман, що сподобався Батиеві чи то собачою відданістю, чи досить виразною монгольською вимовою, чи тим, що не міг зрадити, бо заложниками залишилися в Бату-сараї його старі батько, мати, жона та діти.

Всі похмуро мовчали. Субедей заплющив очі і, здавалося, дрімав.

Батий помітив це і розсердився.

— Ми не спати сюди прийшли, а вирішувати, що нам далі робити з цією клятою фортецею! — підвищив голос. — Дмитре, може, ти порадиш?

Дмитро здивувався. Ось уже більше місяця Батий тримає його біля себе, ніби навмисне показує палаючі села, взяті приступом зруйновані міста, купи трупів ні в чому не винних людей, навіть тих, хто і меча в руках не міг тримати чи то через старечу неміч, чи через малолітство. І, видно, втішається, бачачи, яких душевних мук зазнає гордий полоненик.

А перед зором воєводи в одну мить зринули три події, що потрясли його.

Залишивши напризволяще дотла розорений, вкрай знелюднений Київ, Батий Білгородським шляхом рушив на захід. Ішов широко — спочатку понад Ірпенем, потім — понад Верхньою Россю. І всюди лилася кров, горіли села й городища — від смердючих димів по всій Київській землі почорнів сніг. Народ гинув, але не піддавався... І ось показалися високі вали Колодяжена. Як і всюди, Батий послав послів до колодяженців, щоб здалися без бою, але ті не захотіли їх навіть слухати.

— Взяти — і спалити! А мешканців перебити! — наказав Батий.

Однак легко сказати, та нелегко, виявилось, взяти. Вали Колодяжена високі і міцні.

Дванадцять пороків з ранку до вечора і з вечора до ранку кілька днів гупали безперервно і нічого не могли вдіяти. Час минав. Батий міг ждати, але не хотів, а колодяженці не могли ждати, бо з кожним днем все міцніше здушувала їх за горло кістлява рука голоду.

І тоді Батий об'явив їм:

— Я поважаю мужніх. Відчиніть ворота — і зі зброєю, з жінками та дітьми йдіть собі на всі чотири сторони світу! Я вас не зачеплю. Слово великого каана!

Почувши цю брехливу обіцянку, Дмитро сподівався, що колодяженці зрозуміють, що їх обманюють, і дадуть гідну відмову. Як же він здивувався, коли побачив, що ворота города відчиняються і з них виходять попи з кропилами, церковний причет з корогвами, жінки, діти, старики і, нарешті, воїни.

— Божевільні! Кому повірили! — простогнав тоді він, хапаючись за голову.— Кому повірили!

Його болісний стогін мовби став знаком для туменів, що стояли в мовчанні по узгір'ях. В ту ж мить вони з диким ревом — "ур! ур!" — кинулися зі всіх боків на довірливих людей і почали бити, різати, колоти, топтати кіньми, не жаліючи нікого. Болісно-жахливі крики знялися від землі до неба і там поволі гаснули. Ні, то не крики в небі згасали, затихали, то навіки замовкали тисячі обманутих колодяженців, устилаючи своїми трупами і зрошуючи своєю кров'ю рідну землю. Лише кільком сміливцям пощастило мечами прокласти собі дорогу крізь ворожі лави і лісами та байраками пробитися в невеличке сусіднє Болохівське князівство.

Думка — як блискавка. Миттю перенесла Дмитра з-під стін Колодяжена на границю Болохівського князівства.

Коли Батий з військом кількома днями пізніше ступив на Болохівську землю, він не повірив своїм очам: у чистому полі, на снігу стояли на колінах тисячі людей. І жодного — з мечем, луком чи бойовою сокирою!

— Хто це? — спитав Батий.

Терджумани хутко помчали вперед і незабаром привели кількох знатних людей, які піднесли ханові хліб-сіль.

— Ми князі та бояри болохівські,— сказали вони.— Ми почули про твою силу і вийшли просити пощади, бо не хочемо розділити долю колодяженців... Обійди, великий хане, нашу землю стороною — і ми довіку будемо твоїми слугами. Ось наші дари тобі!

І поклали на простелені рушники золоті та срібні келихи, тарелі, каблучки, сережки та гривні.

Засмагле на морозних вітрах Батієве обличчя проясніло.

— Моя слава завойовника йде попереду мого бойового коня! — промовив урочисто Саїн-хан, звертаючись до монгольських тайджі-царевичів та нойонів.— Бачите — ось що таке страх! Я провчив колодяженців — і тепер не тільки прості люди, а й самі князі прийшли до мене і готові служити мені.

— Ойє, ойє,— схвально закивали головами царевичі.— Це добрий знак! Ми провчили орусутів у Києві та Колодяжені, і тепер вони будуть піддаватися нам без

спротиву. Прояви до болохівських князів, Саїн-хане, своє милосердя.

Батий наказав, щоб болохівці підійшли ближче. А коли ті стали перед ним, урочисто прорік:

— Я, Бату-каан, посол царя небесного, приймаю вас, князі Болохівської землі, зі всім людом вашим під свою руку. Віднині ви мої піддані. Жоден мій воїн не ступить на землю вашу. Жодна волосина не впаде з голів ваших і з голів підданих ваших. Це кажу вам я, Саїн-каан, тобто Справедливий хан, і всі орусити знають про це. Хто прийде до мене з покорою, той повернеться в землю свою і в житла свої з моєю милістю... А за це ви мусите сіяти для мене і для мого війська на ваших полях просо і жито, пшеницю і ромейський злак — гречку, а також постачати для воїнів моїх коней та овець... Чи згодні ви на це?

Болохівці низько схилюлися в поклоні.

— Згодні, великий хане!..

Дмитро тремтів тоді, як у пропасниці. Що ж це робиться? Добровільно піддаватися найлютішим ворогам нашим, які кров'ю залили всю Переяславську Україну, зруйнували і спалили всю Київську землю і винищили її народ? По власній волі вирощувати для ворога жито, пшеницю, просо та гречку? Віддавати йому і коней, і худобу, і овець? А чи не забажає він згодом молодих хлопців до війська, а дівчат — для нічного слугування?

Яка ганьба!

Він мовчки стояв посеред знатних монголів, слухав, як Доман перекладає слова Батия, а внутрішньо тремтів від обурення та відчаю. Так, чого доброго, піддадуться всі західні міста Київської України, Волинського та Галицького князівств!

А Батий, сидячи на коні, зиркав на нього і зловтішне усміхався. Бачиш, мовляв, войоводо Думитре, як я завойовую всі твої землі? Страхом і милістю... Один ти бився до останнього, нерозумний! І чого досягнув? Де твій Київ? Де твої люди?

...Але потім наступило щось незрозуміле для Батия. Замість того щоб, подібно болохівцям, добровільно піддаватися, всі міста по Случі, по Горині, Прип'яті та Стиру ні разу не відчинили перед ним воріт, гинули у вогнів але не здавалися. А Данилів та ось цей Крем'янець, скільки не тужиться Батий, узяти не може. І росте радість у Дмитровому серці: народ не здається, б'ється до останнього — за своє життя, за свободу!..

— Чому мовчиш, Думитре? — підвищив голос Батий. — Що робити з цим клятим городищем? Як його взяти?

Дмитро опустил повіки, щоб пригасити радість, що загорілася в очах, і, трохи втамувавши свої почуття, пильно глянув на монгольського владика.

— Ніяк ти не візьмеш цієї фортеці, Саїн-хане, — відповів твердо. — Як не взяв ти і Данилова... Хіба не бачиш, які тут стіни і яка рішучість у людей, що їх захищають?.. Якщо ти просиш моєї ради, то я скажу: знімай облогу і йди далі, куди задумав. Але й там ти не знайдеш других болохівців... А коли хочеш узяти Крем'янець — стій тут до весни...

Батий не спалахнув, не розсердився. Він ще в Києві зрозумів душу київського

воеводи: в ній не було страху перед смертю. Чи то втрата родини випалила її і зробила байдужою до власної долі, чи розгром Києва — цього хан не знав та й не дуже дошукувався причин. Він сприйняв Дмитра таким, яким він є, і дозволяв йому говорити так, як той думав, намагаючись виудити з його слів, з його думок істину, корисну для себе, для головної мети — як підкорити монгольській владі всі землі і всі народи від Східного до Західного океану.

Він перевів погляд на муровані стіни фортеці, що з трьох боків стояли над стрімкими і глибочезними урвищами. Скільки сміливців-баатурів лізли на неї — і де вони опинилися? Лежать, залякли на морозі, внизу з розтщеними головами, і нові сотні ставлять на них драбини і лізуть знову, виконуючи його наказ — узяти цю прокляту, заморожену мангусами фортецю!

Чи не помиляється він, намагаючись будь-що взяти всі городи, спалити всі селища? А може, Дмитро правий? Може, залишити і Данилів, і Крем'янець у себе в тилу і йти далі? Що вони йому зроблять? Ударять з тилу? Так нічим же! Воїнів там — жменька одна, вони сильні лише тим, що заховалися за ці неприступні стіни. Ну, то й нехай сидять собі за ними! Настане час — і самі прийдуть до нього з поклоном!..

Гм, що не кажи, а цей київський войвода має головуї Шкода, що такий упертий і непідкупний, а то б дав йому під його руку тисячу або й тумен — і хай би позмагався з самим Субедеєм, що вже постарів! І ще видно було б, хто з них вправніший у військовому мистецтві!

Ніхто не порушував жодним словом роздумів Саїн-хана. Темники стояли мовчки. Кожному було ясно, що останнє слово все одно за Батиєм. Та він їх, здається, і не питав — обмежився відповіддю того завжди похмурого, заглибленого в себе киянина, якого чомусь уподобав і тримав при собі.

Один Субедей, відкривши своє старе вовче око, проскрипів:

— Саїн-каане, мені здається, ми даремно гаємо тут час. Середина зими, а ми топчемося на одному місці... Монгольський кінь застоявся, а він повинен мчати, як буря! Як ти гадаєш?

Батий ще раз зміряв поглядом вапнякові стіни фортеці, перед якою застряв, а потім глухо кинув:

— Я теж так думаю... Піднімайте військо — і впереді На Володимир!

4

Тан! Тан! [101] почувися попереду вигуки дозорців, що зупинилися на горбі, звідки відкривалася широка долина якоїсь великої ріки.

Добриня переглянувся з Іллею. Дон! Добралися, нарешті, до таємничого Дону, до землі незнаної, за якою, кажуть, зовсім недалеко ще таємничіший Ітиль, тобто добре відома Волога, Влага, Волга, велика північна ріка!

Що там їх жде — за Доном, за Ітилем?

Янка почала одужувати, але була ще така слабка, що вони і далі тягнули її на ялинках. Всіма правдами і неправдами намагалися роздобути їй зайвий казанок сорби чи шматок м'яса, щоб підгодувати дівчину. А коли не щастило, переполовинювали свої

пайки і залишали їй на сніданок.

— Завезуть нас на край світу,— прошепотіла вона.— Там. і загинемо!

Вони промовчали і наддали ходу. Як би тяжко не було, а нове манить. Хотілося швидше поглянути на той далекий половецький Дон, чи Тан, як перехрестили його монголи, про який стільки побутувало розповідей у Київській землі! Це ж тут, на Дону, на Дінці, мучилися в половецькій неволі тисячі полонеників з Київської, Переяславської та Сіверської України. Звідси декому з них щастило втекти і розповісти землякам про нестерпні муки, яких зазнавали там наші люди.

А Ітиль ще далі! А монгольська неволя ще тяжча!

Попереду поволі сунулися сани з квадригою. Стояла відлига, і десятеро коней з натугою тягнули їх по рихлому снігу. Обабіч, готові кинутися на підмогу і підштовхнути чи витягти з приметеного невидимого ярка, їхало верхи десятків два дозорців. Жадігер не відставав — пантрував за саньми, як за дорогоцінним скарбом. Та так воно й було, бо квадрига належала самому Батієві!

З горба стало видно Дон і задонські простори, вкриті лісами, перелісками та чагарями, приметеними сірим від вологи снігом. Улоговиною спускалася вниз валка. Вона поволі сповзла на берег, а потім і на Дон, довга, рухлива, мов змія.

На березі Жадігер розпорядився розтягнутися, не товпитися при переправі через ріку, але сам від саней та охоронців не відставав. І коли квадрига з'їхала на лід, тримався поряд з нею.

Добриня з Іллею та з Янкою лишилися трохи позаду.

Посеред ріки раптом почувся оглушливий тріск криги, і майже одночасно — розпачливий крик вершників, що почали разом з кіньми провалюватись у воду.

Квадрига першою зникла з виду — її ваги не витримав підмитий бистриною лід, і вона швидко пішла на дно, прихопивши з собою і сани, і коней, і погоничів, що тримали їх за вуздечки.

Посеред Дону утворилася заповнена уламками криги велика ополонка, в якій борсалися коні та люди, що, затулявані течією, зникали в темній холодній глибині.

Крик жаху сколихнув усю валку, що враз зупинилася. Люди застигли на місці, боячись ворухнутися, щоб і під ними не проламався лід. Кілька вершників, що їхали позаду, теж зупинилися, щосили натягнувши повіді загнuzданих коней.

А з ополонки ще чулися окремі поклики про допомогу: кільком потопаючим пощастило схопитися руками за кромку криги. Сильна течія затулювала їх униз, але вони щосили трималися, намагалися вилізти наверх. Та вилізти не могли: мокрі руки ковзалися, ні за що було вхопитися...

Добриня ринувся вперед. Ілля заступив йому дорогу.

— Ти куди, божевільний? Утопишся!

Добриня виривався з його чіпких рук, гукнувши на ходу:

— Бережи Янку!

А сам підбіг до найближчого вершника, схопив туго скручений, причеплений до задньої луки сидла аркан і метнувся до ополонки. Там хтось відчайдушне боровся зі

стрілкою течією, що затягувала під лід. Видно, сили залишали нещасного, бо він уже не кричав — лише рикав, як поранений звір, витягнувши поперед себе скоцюрблені руки, що ковзали по льоду і не мали за що вхопитися.

— Тримайся! — гукнув Добриня і, лігши на лід, почав поволі підповзати до ополонки.— Я зараз допоможу тобі!

Наблизившись кроків на десять, швидко розв'язав аркан, одну петлю, меншу, натягнув собі на зап'ястя, а другу, більшу, разом з усім арканом метнув потопаючому. Той зразу ж спіймав її і затис у кулаці.

— Тримаєшся? — спитав Добриня. Той мовчки кивнув головою.

— Тягну!

І Добриня почав тягнути аркан до себе. Але тут збентежено помітив, що сам поволі сунеться до ополонки. Він зрозумів: у нього не було ніякої опори, щоб витягти потопаючого, адже ні за що триматися на слизькій поверхні льоду.

Він попустив аркан. Оглянувся, щоб знайти допомогу. Та ніхто не поспішав хоч чим-небудь допомогти йому. До всього заважала канта, що боляче впиралася в шию.

Що ж робити? Кликати на допомогу? Та чи витримає крига? Недарма ж ніхто не зрушив з місця — всі бояться провалитися.

Він знову безпорадно оглянувся. Цю його безпорадність зрозумів потопаючий і, цокаючи від холоду зубами, уперше подав голос:

— Добрине, ч-чекай! Я зараз д-дістану н-ножа!

З несподіванки Добриня стрепенувся. Та це ж сотник Жадігер! Це ж його голос! Він навіки запам'ятав його. Ніколи і ніде не сплутає з ніяким іншим! Як же він його зразу не впізнав? Правда, з-за кромки криги виглядає лише півголови, прикритої шапкою, але тепер він його добре уявляє всього — і плоске, з дьобатим носом обличчя, і широкі вилиці, і вузькі, з важкими повіками очі...

Очі ворога!

Він мимоволі глянув на свою руку, що тримала аркан, і на аркан, що простягнувся до Жадігера, і зціпив зуби. В одну мить, як блискавка, саянув спомин: це було років зо два тому, навесні, відразу, як татари погромили донських половців і Жадігер узяв його собі за раба і приставив до кінського табуна конюхом. Одна з маток якраз перед тим, як ожеребитися, потрапила в лисячу нору і зламала ногу. На нещастя, це була якась непростой породи матка, від якої Жадігер ждав приплоду. Як він тоді бив його! Накинув на шию аркан і періщив гарапником по голій спині та по ногах, ганяючи довкола себе, аж поки стомився. Нарешті кілька разів копнув його під бік носком свого цупкого гутула.

— Знатимеш, рабе, як берегти хазяйське добро! Аркан! Тоді і тепер. Але як все помінялося!.. Тут його спогад обірвався. Тримаючись за аркан, Жадігер другою рукою витягнув з-за халяви міцного клича — захальявного ножа і кинув Добрині.

— Лови!

Ніж був міцний, широколезий, з роговою колодкою. Тепер можна поспробувати!

Увігнавши його в лід і відчувши тверду опору, Добриня натягнув аркан і гукнув:

— Я триматиму, а ти вилазь!

Жадігер ухопився за аркан двома руками, підважився ліктями і поволі виповз із ополонки на лід. Підвестися вже не міг — заляк від холоду. Тоді Добриня, відштовхуючись ножем, почав задкувати і тягти за собою обважнілого сотника, аж поки відчув, що лід під ним міцний — не провалиться. Там зупинився і підвівся. До нього наближались перелякані Жадігерові баатури.

— Візьміть його та одягніть у сухе,— сказав знесилено Добриня і, кинувши на лід ножа, повернувся і мовчки пішов назустріч Янці, що, відокремившись від гурту, поволі наближалася до нього.

5

Три довгих зимових місяці — грудень, січень і лютий — Батий лив людську кров, як водицю, у Київській, Володимиро-Волинській та Галицькій землях. Він лютував, бо жоден город чи навіть маленький городок не здався добровільно. Їх усі довелося брати приступом. Лише Данилів, Крем'янець та Холм так і не пощастило взяти. Сили монгольські танули. Та незрівнянно більші втрати несло місцеве населення. В городах, які чинили опір, його вирубували до ноги, будинки та храми спалювали, майно грабували. По селах забирали у смердів збіжжя, живність, одяг, багатьох убивали, молодих жінок та чоловіків тягнули в полон.

Дивлячись, як гине люд, Дмитро втрачав віру, що це коли-небудь скінчиться. Зовсім опустилися у нього руки після того, як упав Галич — столиця Галицької землі. Галичани трималися до останнього. Татари пороками пробили в кількох місцях вали і ввірвалися в город, де ще цілий день тривала різанина, що забрала у Батия лише вбитими більше тисячі воїнів. Батий наказав полонених не брати, а сам Галич спалити, зрівняти з землею. Успенський собор, де сховалися жінки і діти, подібно Десятинній церкві в Києві, був зруйнований пороками.

Дмитро дивився, як горять князівські та боярські хорони, церкви, колись неприступні заборони,— і плакав. О Боже, що робиться! Упав Київ, поник Володимир, щез із лиця землі гордий Галич, спустошені Плісненськ, Ясенів, Олесько, Більче Золоте, Болотня, Звенигород, Василів. Половину люду з них вирубано, а друга половина — в неволі... Що ж залишається? Надія? На що? Хіба може народ ожити, підвестися після такої розрухи, після такого ніколи, ніким і ніде не баченого погрому? Боже, Боже, чом не вкоротив ти мені віку ще в Києві? Навіщо залишив живим? Щоб мучився? Щоб страждав? Невже тобі, Господи, втішно дивитися на мої муки і страждання?

Туга точила душу. Він майже нічого не їв — зчорнів на лиці і ледве плентав ногами, хиличись од вітру. Іноді виникала думка — кинутись на охоронців, що день і ніч пантрували його, щоб убили. Але знав, що не вб'ють, бо пам'ятали наказ Батия: стерегти, як зіницю ока!

Та найбільше страждав від безсилля: чим він може допомогти своєму народові? Чим може зарадити його страшному горю? Адже йому ніхто не допоміг — ні король угорський Бела, ні князі польські та моравські. Тепер вони й самі потерпають у страху великому, бо на Польщу та Моравію Батий уже послав свої тумени через Холм та

Берестя, а на Белу, що не захотів об'єднатися ні з князем Михайлом Чернігівським, ні з Данилом Галицьким, який теж поїхав було просити допомоги, лише поки що хижо поглядає через Карпати... Ну, чим він може допомогти цьому бідному народові, що кожен день зазнає кривавого розбою, убивств та наруги?

Розоривши Галич, Батий розіслав свої загони по всьому князівству. Галичина палала, сходила кров'ю на пожарищах — і не було краю, не було впину катуванням, знущанням і насиллю над збожеволілим від жаху людом. Здавалося, наступили судні дні, настав кінець світу.

Батий дав повну волю своїм ордам: насилуйте, грабуйте, обжирайтесь м'ясом, якого було по боярських оборах та смердівських дворах вдосталь, хапайте добро і полонеників і відправляйте в далеку дорогу — аж на Ітиль!

Ви — переможці! Все ваше! Відпочивайте перед новими походами — до весни! А там далі — на башкирців, на ромеїв, на франків! Аж до Останнього моря!

Здавалося, цьому розгулу кривавого насильства не буде кінця. А до весни ж іще далеко, і кожен день — то чиєсь обірване життя! Та, може, не одне, а десятки чи сотні!

Що робити?

І тоді Дмитро зважився.

— Я хочу поговорити з Саїн-ханом,— сказав він джагунові туленгітів, які охороняли його.— Передай йому моє бажання!

Наступного дня його привели в кіш, що розташувався над Дністром. Всюди понад рікою на високому березі темніли похідні юрти кочовиків, горіли багаття, пахло вареною бараниною та кониною.

Провівши Дмитра між двох вогнів, щоб очистився від скверни, злих духів і злих помислів, туленгіти ввели його до ханської юрти.

Тут було тепло. Підлога застелена гуцульськими килимами. На стінах теж килими. Ні лав, ні стола. Лише попід стінами лежали рядами подушки під вовняними ліжниками. На них сиділи монгольські тайджі-царевичі Орду, Казан, Бурин, Бучек та темники, а насупроти дверей, під стіною, на узвишші, возсідав сам Батий.

Було видно, що тут щойно відбулася трапеза, бо обличчя царевичів розчервонілися, масні пальці і роти вони витирали вишитими рушниками, а перед кожним із них стояли срібні чашки-кисе, наповнені холодним білясто-сивим кумисом.

Дмитро не впав ниць, як велів монгольський звичай, але скинув шапку і низько вклонився Батиеві, торкнувшись правицею підлоги.

— Підійди ближче, Думитре,— тихо промовив Батий і показав на подушку біля своїх ніг.— Сідай ось тут! Пий кумис з мого тостагана!

Це була висока честь. Видно, Саїн-хан був у доброму настрої.

Дмитро сів, підібгавши ноги, і торкнувся вустами срібного ханського поставця.

Батий уважно розглядав його.

— Я радий тебе бачити, Думитре,— порушив він мовчанку, і тут же старий половець-терджуман переклав його слова.— Гадаю, ти за цей час, поки перебував у моєму війську, багато чому навчився?

— Так, великий хане.

— Ти зрозумів, що сила моя незмірна, що ніхто у всьому Всесвіті не може устояти переді мною?

— Так, великий хане, сила твоя справді незмірна,— погодився Дмитро, думаючи, як почати розмову, заради якої він сюди прийшов.

Всі ці дні Дмитра не покидала одна думка — як змусити Батия якнайшвидше піти геть із Галицької землі? Як урятувати те, що ще залишилося живого тут і що ще можна було врятувати?

Куди мав намір піти далі Батий, знали всі — на башкирців, на короля угорців Белу. Знав це і Дмитро. Та ніхто не знав, коли саме Батий підніме свої тумени в похід. Ось про це і хотів дізнатися воєвода, щоб у розмові поступово підказати ханові свої думки з приводу цього і підказати так, щоб той повірив йому.

— Тепер ти розумієш, що вчинив нерозумно, по-доброму, по-мирному не піддавшись мені з Києвом і людом київським?

— Що було, того не вернути,— ухилився від прямої відповіді Дмитро, але своєму голосові надав такого тону, що можна було подумати, що він справді жалкує, що не здав Києва.

Саме так і зрозумів його Батий, і ледь помітна усмішка задоволення промайнула по його сіро-жовтому обличчю.

— Отож-бо! Тепер я бачу, що ти багато чому навчився тут.

— То, може, великий хане, і досить мені вже цієї науки? Може, відпустиш мене від себе? Батий розплющив вузькі очі.

— Ти хочеш піти від мене? Тобі тут погано?

— Ні, не погано. Але ти, великий хане, кажуть, скоро покинеш ці землі і підеш далі в похід, а для мене ті далекі землі невідомі. Мов та звичай тих народів я не знаю, тому там буду для тебе зайвий.

Батий пожував губами.

— Гм, у мене теж виникала така думка — відпустити тебе на всі чотири боки,— замислено промовив він.— Раз милувати, то милувати до кінця! Але я думав зробити це пізніше, весною, коли рушу через гору Марактан [102] на зарозумілого короля башкирців Белу. А ти просишся зараз...

Дмитро з нетерпінням ждав цієї миті. Ось вона!

— Як! — вигукнув він здивовано.— Великий хан хоче йти на короля Белу аж весною? Але хіба ти не знаєш, що там весною, коли почнуть танути в горах сніги, ні пройти, ні проїхати! Гірські потоки перетворюються в ріки, а ріки — на моря! І обійти їх не можна, бо кругом — бескиди, і перепливти ніяк, бо течія така бистра, що ніякий човен не втримається. Та й човнів там немає!.. Це затримає тебе ще на місяць чи й на два, поки повінь спаде, а тим часом король Бела збереться з силами і стане на гірських перевалах, де ні твої пороки, ні твоя кіннота нічого не вдіють...

Подив його був природний, а порада слухна. Батий збентежено глянув на царевичів.

— Ви чули? Що скажете?

Всі загули. Старший брат Орду, що сидів поряд і уважно слухав, промовив:

— Войвода Думитро, схоже, правду каже. Пригадай, брате, Ала-Тоо... Пам'ятаєш, що робиться там весною? У долинах, де взимку пролягають проїжджі снігові дороги, а влітку зовсім сухо або течуть невеличкі ручаї, навесні бурлять грізні потоки, що несуть каміння, яке зіб'є з ніг кожного, хто насмілиться вступити в воду. Гадаю, і тут так само... А коли прогаємо час, Бела справді збереться з силами і перегородить нам у горах шлях. Треба виступати негайно! Така моя думка!

Батий до брата Орду ставився як до старшого — з шанобою і любов'ю.

— Орду, ти справді впевнений, що нам треба до початку весни перебратися через Марактан? — засумнівався Батий.

— Я весь час думав про це. А тепер впевнений, брате,— твердо відповів Орду.— Пам'ятаєш ясу діда нашого Чінгісхана? "Швидкість і несподіваність — запорука перемоги! А ватажки туменів, тисяч і сотень, що чинять самовільно, або відпочивають, коли треба діяти, або приховують свої дії, сховавшись, подібно каменю в воді чи стрілі, випущеній у густі комиші, повинні зникнути з лиця землі. Такі ватаги не можуть стояти на чолі війська!.." Це торкається і нас з тобою, брате!

Царевичі загелготали:

— Так-так, Орду розумно радить! Треба виступати негайно!

Тепер уже виходило, що радив не Дмитро, а Орду. На якийсь час про київського воеводу всі забули.

Коли через якийсь час галас затих, Батий сказав:

— Думитре, ти дав розумну пораду. Ми післязавтра виступаємо. А тебе я відпускаю — можеш їхати до свого Києва чи куди хочеш... Ось срібна пайцза — вона дозволить тобі вільно проїздити через усі міста, де є мої застави. Кожен даругачі [103], якому ти покажеш її, пропустить тебе, дасть змінних коней і все необхідне в дорогу.

— Дякую, хане... Але якщо ти вже такий ласкавий, то дозволь також вибрати кількох супутників з полонених. Дорога далека — можу захворіти, можуть мене поранити. Хто допоможе? А так — будуть поряд близькі люди... Та й зброї якої-небудь хотілося б мати — від злодіїв-лиходіїв захищатися.

— Гаразд. Усе тобі буде, що просиш,— кивнув головою Батий і заплющив очі, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

6

Дорога йшла лісом. Сірий зимовий день хилився до заходу. Стомлені коні тюпали поволі і вже не звертали уваги ні на вйокання візників, ні на удари батогів. В кількох критих санях їхала під охороною трьох десятків гриднів сім'я князя Михайла.

Сам старий князь із сином Ростиславом, відірвавшись від валки на чверть поприща, верхи торували шлях. Довкола розстилалася чужа Польська земля — потрібно було пильнувати. Правда, не можна було сказати, що князеві Михайлові вона була зовсім чужа і незнайома. В його жилах текла половина польської крові, бо його мати була рідною сестрою польського короля Конрада, і він не раз у молодості та й зовсім недавно

— всього півроку тому — подорожував цими землями. І все ж це був чужий край. До того ж час був неспокійний, грізний: десь позаду, на Волинській землі, вже господарювали татари — брали штурмом городи, лили кров їхніх захисників, палили села, гнали у рабство населення. Тут — бродили зграї грабіжників. І втікач-князь не знав, звідки чекати небезпеки — спереду чи ззаду?

Піднявшись на невисокий пагорб, вершники зупинилися: на роздоріжжі, за перестріл чи й ближче, стояв чималий кінний роз'їзд.

— Хто це? — спитав сина стурбований князь, вдивляючись в темні обриси незнайомців.— Татари? Чи розбійники якісь?

Ростислав стенув плечима.

— На татар не схожі. Та й на розбійників теж. Зараз дізнаюся! А ти залишайся тут!

Він пристрожив коня — і, не поспішаючи, готовий кожної миті повернути назад, поїхав до гурту людей, які, не зрушуючи з місця, спокійно піджидали його.

Незабаром він прискакав назад.

— Отче,— вигукнув схвильовано,— це князь Данило, мій дядько! І треба ж зустрітися! Ти ж знаєш, що ще до приходу Батия під Київ він, як і ми з тобою, поїхав у Естергом, до короля Бели, просити допомоги, щоб разом стати супроти мунгалів. Дізнавшись, що Батий уже взяв Володимир-Волинський і Галич, він кружним шляхом їде туди ж, куди й ми,— до князя Болеслава в Мазовію [104]. Нам нема чого боятися — їдьмо! Князь Данило став на спочин ген за тим ліском...

Михайло перехрестився.

— Слава Богу, що це свояк Данило, а не чужинці-мунгали чи польські здрайці! Почекаємо валку, а тоді вже разом і рушимо.

Він справді широко зрадів цій зустрічі, хоча, незважаючи на близьке свояцтво, стосунки між князями були дуже нерівні, а часто переростали у справжню ворожнечу, як це не раз бувало і між іншими князями.

Лише прихід Менту під Київ змусив Михайла усмирити гординю і попросити Данила надати, поки він їздитиме в Угорщину, притулок княгині Олені та всій родині. Однак, отримавши від Бели одкоша, він поїхав до короля Конрада, сподіваючись, що дядько прийме його з розпростертими обіймами. Та не так сталось, як гадалось. Король не тільки не зрадів приїздові племінника, що позбувся спочатку чернігівського, а потім і київського князівства, не тільки не виділив хоч якої-небудь захудалої волості на прокорм, а дав ясно зрозуміти, що приїзд його небажаний, бо може викликати гнів грізного Батиги.

Що було робити? Довелося знову смиряти гординю. І Михайло написав Данилові і його братові Василькові, князеві володимиро-волинському, листа: "Багато разів грішили ми перед вами, братове, багато заподіяли вам шкоди і обіцянок своїх не виконували. А коли й хотіли жити з вами в дружбі, то невірні бояри-галичани не допускали нас до того. Але тепер клянемося, що ніколи не будемо ворогувати з вами!"

Нелегко було гордому Ольговичу [105] писати такі покайні слова, однак написав, бо діватися просто було нікуди: ні притулку, ні прокорму.

Романовичі — Данило та Василько — відгукнулися швидко. Вони зразу ж відпустили до нього свою сестру Олену, а потім його з сім'єю запросили до себе: Ростиславові Василько віддав Луцьк із волостю, а Данило Михайлові — Київ. Так Михайло з усім родом повернувся на Волинь.

Однак у Київ він не поїхав: боявся татар, що могли після розвідки Менгу нагрянути в будь-який день. Залишившись на Волині, він їздив по селах і з дозволу Романовичів збирав данину з поселян — назбирав багато пшениці, меду, биків, овець та іншої всячини, якої вистачило б йому з сім'єю та челяддю аж до нового врожаю. Вистачило б, коли б не довелося знову тікати.

Недарма не поїхав він до Києва. Серце його ніби відчувало, що мирні дні Києва полічені, що Батий уже поставив перед своїм золототканим шатром чорний дев'ятихвостий туг — знак війни.

Спочатку теплилася надія, що Київ вистоїть і Батий не наважиться йти далі, залишаючи у себе в тилу таку велику силу. Втікачі з Київської землі розповідали, як мужньо тримаються кияни. І хоча він не мав до цієї мужності ніякого відношення, серце його сповнювалося і гордістю, і надією.

Та ось у грудні хлинули на Волинь та Галичину цілі натовпи втікачів — з ближніх від Києва городів. Київ упав! За ним упали, б'ючись до останнього воїна, городи по Бугу, Здвижу, Тетереву, Случі і Горині. Страшна навала накочувалася на Галицькі та Волинські землі, змітаючи все перед собою. І вкотре вже Михайло з родом своїм та челяддю рятується втечею. До Конрада тепер не насмів потикатися — повернув у Мазовію, до двоюрідного брата князя Болеслава.

Поки ці спогади та думки роїлися в голові, прибула валка. Михайло наблизився до саней, де сиділа княгиня Олена з онуками, відкинув полог.

Діти спали, княгиня, закутана в теплий кожух і барвисту вовняну хустку, пов'язану поверх горностаєвої шапки, запитально глянула на мужа.

— Що? Приїхали? — А побачивши попереду незнайомих вершників, стривожилась, — Боже! Хто то?

— Не хвилюйся, мати. То гридні князя Данила, — заспокоїв її Михайло.

— Данила? Брата? І він тут?

— Зараз ми його побачимо.

Валка прискорила рух і незабаром, повернувши на роздоріжжя праворуч, опинилася на затишній лісовій галявині. Там палахкотіло веселе багаття, довкола нього грілося кілька десятків вояків-галичан, поодаль стояли сани, і коні біля них смачно хрупали запашне лугове сіно.

Назустріч валці від вогню, попереджений сторожею, вже йшов князь Данило. Міцний, гарний собою, сорокарічний, він міг би зійти за сина князя Михайла, якому звернуло на сьомий десяток, але були вони рівнею — князі чернігівський та галицький. До того ж — свояки.

Михайло спішився. Княгиня Олена вилізла з халабуди.

Данило розкинув руки — швидко підійшов.

— Брате! Сестронько! От і дав Бог знову нам побачитися! Та не вдома, а на чужій землі!

Вони по-родичівському почоломкалися, обнімаючись хрест-навхрест. Княгиня Олена розплакалася.

— Та в який недобрий час! В яку лиху годину! Вся земля наша горить, крівцею людською підпливає... Чи сподобить Господь нас іще раз ступити на неї? Чи ми навіки покинули її, братику?

Данило майже не знав найстаршої сестри, бо ходив під стіл пішки, коли вона вийшла заміж, але вона була так разюче схожа на покійну матір, що при зустрічах з нею він відчував у серці якийсь священний трепет, і йому завжди хотілося цілувати її руки, як цілував колись мамині.

На його очах теж заблискотіли сльози, і він припав губами до сестриних рук.

— Не знаю, рідна! Не знаю! Втікачі, яких я зустрів по дорозі, розповідають, що страшне щось діється на Волині та в Галичині. Ще ніколи народ наш не терпів такого лихоліття, як зараз. Смерть і насильство не розбираються, де чоловік, де жінка, де дитина чи стара людина,— всіх підряд косить мунгальська коса, навіть у яму не кладучи, а залишаючи трупи хижим птахам та звірам на поживу... Чи доведеться нам ще раз побачити рідні місця — одному Господу нашому відомо!

— Що ж сказав тобі король Бела? — спитав Михайло.

— А-а!.. Бела, як і всі угорські королі, спить і бачить себе ще й князем галицьким та волинським. Мало йому своєї землі — поглядає на нашу, щоб загарбати її! Нерозумний! Не відає, що дуже скоро може втратити і свою... І не тільки землю та корону, а й голову!

— Відмовив?

— Я просив допомоги, щоб разом стати супроти Батия. Просив руки доньки його Констанції для сина Лева, щоб скріпити наш союз. Та де там — і слухати не захотів!

— Куди ж нам тепер? До Болеслава? А чи не скаже він нам, як мені Конрад: "Вибачайте та голоблі назад повертайте!" Га?

— Думаю, не скаже: не такий час, щоб не поділитися по-братньому куском хліба... А втім — побачимо. Ходімо до вогню: пополуднуємо та й рушимо гуртом далі. Вже і Варшава недалеко — гадаю, дотемна будемо там.

7

Десять якраз у ті дні місяця лютого 1241 року, коли воевода Дмитро, відпущений Батием, вирушав із розореної Галицької України на Наддніпрянську Україну, а князі Михайло та Данило вступали до столиці Мазовецького князівства — Варшави, валка джагуна Жадігера перебралася по льоду через Ітиль і нарешті дісталася до Бату-сарая, Батиевої столиці, яку він заклав якраз перед походом на вечірні країни.

З п'ятнадцяти тисяч полонеників, що вирушили з Києва, залишилася в живих ледве половина. Інші своїми кістями позначили скорботний шлях на схід, по якому вслід за ними судилося піти в неволю іншим тисячам.

Жадігер вступав у Бату-сарай з низько опущеною головою. Не як переможець, у

якого радісно на серці, а як злочинець, якого жде неминуча кара.

— Краще б ти мене не витягав з ополонки,— похмуро кинув він Добрині наступного дня після пригоди на Дону.— Ох, краще б ти мене не рятував! Що ж скаже мені Саїн-каан, коли дізнається, що квадрига, якою він хотів прикрасити своє місто, назавжди втрачена? А що скаже Менгу-каан? Та він живого місця не залишить на моєму тілі! Ох, краще б ти сам провалився, перш ніж витягнув мене на люту погибель!

Стояв полудень, коли валка вступила в Бату-сарай. День був сонячний, безвітряний. Тріщав лютий мороз, видущуючи з очей сльози. Незважаючи на це, всюди вешталися люди. З галасом, зі схвильованими покликами до валки від юрт, що простяглися рядами зі сходу на захід, по засніженій рівнині бігли жінки, дітваки, шкандибали старики. Кожному хотілося побачити військову здобич, що свідчила про перемогу монгольського війська, розпитати про родичів — хто живий, хто загинув, де зараз знаходиться військо?

На якийсь час сторожа, оточена співплемінниками, забула про полонеників, і Добриня з Янкою та Іллею, ледве тримаючись на ногах від голоду та втоми, байдужне дивилися на цей строкатий галасливий натовп, що гелготав, як розтривожена зграя гусей, на незліченні копички юрт, над якими вилися сизі димки, на безладно розкидані дерев'яні та кам'яні новобудови на узвишші, звідки долітав перестук сокир, різномовний гомін рабів та різкі окрики наглядачів.

Раптом Янка неголосно скрикнула:

— Боже! Дивіться!

Вона показала в протилежний бік.

Там по втоптаному снігу, нахилившись, брели невільники. Було їх чоловік двадцять чи тридцять. Тужачись зі всіх сил, вони довгими міцними вірьовками тягнули товсту дубову колоду. Два вершники-наглядачі нагайками підганяли їх.

Звичайно, колоду було б легше і доцільніше тягнути кіньми. Та не це вражало. Вражав вигляд невільників. Худі, зарослі, обідрані, вони здавалися вихідцями з того світу. У багатьох крізь лахи просвічували сині ребра, дехто був без шапки, без чобіт чи постолів — їхні ноги були обв'язані якимись ганчірками, а двоє чи троє нещасних взагалі не мали на тілі нічого, крім якихось недоладних штанів, пошитих із різномастих шкурок степових гризунів — мишей, байбаків, тушканчиків, а на ногах — личаків, сплєтених із рогози.

Янка схлипнула.

— Боже! Та це ж справжнє пекло! Невже і нам доведеться отак?

Добриня обняв її за плечі, притиснув до грудей, ніби хотів закрити від жахливого видовища, що раптом постало перед ними. Для нього неволя не була дивиною, та тут і йому, бувалому, відібрало мову. Що він міг сказати? Безперечно, така доля ждала і їх. Рано чи пізно, але ждала.

Ілля стиснув кулаки. Обличчя його спотворилося від гніву.

— Ну, я не доживу до такого стану! Ні, не доживу! Уб'ю якого-небудь гада, щоб і мені заподіяли смерть! Янка схопила його за рукав.

— Братику! Що-бо ти говориш!

Та Ілля не відповів: несподівано увесь напружився, витягнувся, очі округлилися, а погляд мовби завмер — втупився в невисоку постать жінки, що поволі вилазила з критих кошмою саней.

— Маріам! — прошепотіли його зблідлі уста. Потім він хрипко вигукнув: — Маріам!

Жіноча постать випросталася, миттю повернулася на той поклик.

То справді була Маріам.

— Ілля! — зойкнула вона.— Ілля! Любий! Вона метнулася до нього і впала йому на груди, забилася в глухому риданні.

До неї вже біг підстаркуватий наглядач-візничий. Але ні Маріам, ні Ілля не бачили його. їм так було багато що сказати одне одному! Так хотілося наговоритися!

— Маріам, ти жива!

— Жива, любий. І ти живий! Слава Богу!

— Тебе везли в санях? Отже для якогось хана?

— Для Менгу,— і сльози знову хлинули з її очей.

— О Боже!

— Я не житиму! Я заподію собі смерть! Тут візничий шарпнув дівчину за плече, замахнувся нагаєм.

— Іди! А то...

Ілля і Добриня схопили його за руки, навперебій почали вмовляти його, щоб почекав, дав перемовитися словом. Та наглядач був невблаганний.

— Побачить джагун — і їй, і мені перепаде! — і потягнув дівчину до саней.

— Маріам! — Ілля схопився за голову, відчай знову спотворив його схудле обличчя.— Маріам!

— Я знайду тебе, Ілля! Знайду! — гукнула Маріам, але тут же її голос обірвався: візничий запах її в халабуду і опустив важкий полог.

Валка знову рушила. Всі йшли мовчазні, пригнічені. Ілля ступав як мертвий, ні на кого не дивлячись. Янка прихилилася до нього і погладила йому рукав.

— Бідний мій братику! — прошепотіла ледь чутно.— Як тобі важко! Як важко нам усім!

Незабаром їх знову зупинили. Наглядачі спішилися і почали швидко відлічувати бранців по десятках і заводити у глинобитні не то сараї, не то хати без вікон — хизари, обнесені високою, теж глинобитною, огорожею.

Після ясного сонячного дня в хизарі було темно. По обидва боки від проходу лежали очеретяні мати, посеред приміщення, у великих череп'яних посудинах, схожих на велетенські миски, але з дірочками по боках, жеврів жар, від якого йшло трохи тепла і світла, а ще більше — чаду.

Кияни — а було їх десятків три чи й чотири — згромадилися при вході, з острахом розглядаючи похмуре, непривітне приміщення, що відтепер мало стати їхнім житлом.

Прибулі мовчали. Старожили заворушилися, але мовчали теж. Раптом біля жаровні

підвівся худий чолов'яга, хрипко пролунав його простуджений голос:

— Кипчаки! Земляки! Та погляньте сюди — хто перед нами! Клянусь шаблею старого Кончака — це орусити! Клятві орусутські свині! І як їх багато! Нам і самим тут ніяк повернутися, а їх привели на нашу голову, щоб вони хлебтали з нам сорбу з однієї миски, щоб дихали одним повітрям! Не допустимо цього! — Він виступив наперед, худий, чорноголовий, і підняв угору кістляві кулаки.— Ану, геть звідси! Хіба не бачите — хизар переповнений! Шукайте собі притулку деінде!

Добриня, що лише один з киян добре розумів половецьку мову, промовив:

— Але ж, чоловіче, ми прибули сюди не по власній волі. Нас силоміць притягли сюди, в неволю, і ввіпхнули в цей свинюшник!

Кістлявий розлютувався ще більше:

— Свинюшник! Ви чуєте, люди,— свинюшник! Це наш хизар! Ми зліпили його ось цими руками! — він затряс перед носом у Добрині чорними кулаками.— А ви хочете на готове? Не буде цього! Нам самим тут тісно — ідіть собі геть!

Кияни мовчки топтали біля дверей, їх виганяють з цього темного, тісного, але все ж теплого приміщення. Мунгал, що привів їх сюди, вже зник. Куди ж їм? На мороз? На сніг? Ночувати ще одну ніч надворі? Терпцю уже немає...

Закипаючи гнівом, Добриня підвищив голос:

— Чоловіче! Та чи ти сповна розуму? Ми ж не самі зайшли сюди — нас привели! Та й ніч уже — мороз лютий, сніг. Добрий господар і собаку не вижене з хати, а ти людей виганяєш... Ми сю ніч переночуємо тут, а завтра побачимо, де опинимося. Буде так, як господарі скажуть, татарове...

— Не пущу! — вереснув половець і пішов на Добриню з кулаками.

Але тут з дальнього кутка підвелася ще одна постать — пролунав ще один голос:

— Замовкни, Ільясе! Я хочу слово мовити...— І запитав миролюбно: — Хто ви, люди? Звідки?

— Ми з Києва,— відповів Добриня.— А ти хто? З темряви до жаровні виступив високий чоловік років сорока. Червонясте світло упало на його по-східному жовтаве, різко окреслене обличчя, на якому чорним вогнем горіли розкосі очі. Одяг його, як і на його товаришах, давно зносився. Але ці лахи своєю потворністю не принижували чоловіка, а, здавалося, відтіняли його вогненно-горду красу. Він чимось скидався на степового беркута.

— Я половецький хан Бачман із племені ольбурлик,— відповів половець і після недовгої мовчанки додав: — Звичайно, колишній хан... А тепер невільник, раб, як і всі інші, що потрапили в мунгальське ярмо... Колись ми, нерозумні, ворогували з вами, а ви — з нами. От і доворогувалися! Стали — і ви, і ми — рабами мерзенного Бату-хана!.. Отже, Київ упав?

Очі його палали, а кулаки стискувалися. І Добрині мимоволі він уявився на коні, з кривою половецькою шаблею в руці — справжній вільний і гордий степовий беркут!

— Упав,— відповів Добриня.— І більше не існує... Немає його... А Батий пішов далі — і зараз по всій нашій землі плеться кров, стоїть стогін і плач, все горить у

пекельному вогні!

— А я сподівався, що хоч ви стримаєте Батигу! — похитав скрушно головою Бачман.— А ви теж... Невже він справді дійде до Останнього моря?

Що міг про це знати Добриня? Він стеновав плечима і перевів розмову на інше, на те, що зараз їх усіх, голодних і смертельно стомлених далекою дорогою, цікавило найбільше — упасти і заснути.

— Отже, нам тут місця немає? Так багато тут люду? — спитав тихо, безнадійно.

— Багато. Але для вас місце знайдеться — лягайте ось на цьому боці, а ми потіснимосся. Чи не так, Ільясе? Невже для цих нещасних не знайдеться тут місця?

Ільяс люто вишкірив зуби, знову затряс кулаками.

— Ти занадто добрий, Бачмане! Не ханське у тебе серце... Але якщо ти такий добрий, якщо жалієш цих жовточубих собак, то поклади їх на своє місце, а сам сиди цілу ніч біля дверей! А я свого місця нікому не уступаю! Гадаю, усі мої співродичі теж такої ж думки. Гей, люди, скажіть ханові!

В хизарі здійснювся галас. Одні підтримали Ільяса, інші — Бачмана. Значна частина боголів мовчала — чи то спали, чи не розуміли, про що мова, бо, як зрозумів Добриня, тут зібралися люди з різних кінців землі.

Бачман не відступив, хоча Ільяс сукав кулаками перед самим його носом.

— Не будь дурнем, Ільясе! — гримнув він.— Ти такий же раб, як і вони! Чого ж розприндився, чого носа тут задираєш?

Він увесь напружився і випнув наперед худе обличчя. Здавалося, ще мить — і ці два половці вчепляться один одному в горло.

Тут до них метнулася ще одна постать. Це був молодий, в'юнкий, бистрий в рухах чоловік з вузьким, не половецьким обличчям, густою чорною бородою і копицею кучерявого чорного волосся на голові.

— Ільясе! Бачмане! Зупиніться! — голосно вигукнув він, розводячи їх руками. В його половецькій мові виразно вчувалося відлуння якоїсь чужої, невідомої Добрині говірки.— Чого сварка! Чого не поділили! Соромно тобі хай буде, Ільясе, що виганяєш цих нещасних на мороз! Хіба забув, які ми були, коли нас пригнали сюди? Та й зараз не кращі!.. І тобі, Бачмане, годі сваритися!

— Не я сварюся, друже Качир-укуле. То Ільяс, як бачиш, зневажає добре ім'я половців, що завжди були гостинними людьми, як і орусити, коли до них ми приходили з добром, а не мечем, як і твій гордий народ — аси [106]...

— Аси завжди були гостинні,— погодився Качир-укуле.— Хто приходив до нас з відкритим серцем, того ми приймали з відкритими обіймами і пригощали всім, що у нас було найкращого. Але хто приходив з лихим умислом, того ми зустрічали з мечами в руках...

— Як і кожен народ, зрештою. Чуєш, Ільясе? А ти хочеш цих нещасних вигнати в люту ніч, на мороз,— сказав Бачман.— Вони прийшли до нас як до братів по нещастю, а ти...

— Як хочете собі, а я своїм місцем біля жаровні не поступлюся,— кинув сердито

Ільяс і відвернувся.

А Бачман рукою показав на темний, заповнений людськими тілами хизар.

— Розташовуйтеся де хто зможе... Не мине й тижня, як стане тут просторіше — люди мруть щодня, як мухи восени. Он бачите — лежать доходяги. Чи й доживуть до ранку...

Добриня глянув у той бік, куди показав половець, і здригнувся: на матах лежало кілька голих, скоцюрблених тіл.

— Так вони ж уже мертві! — вигукнув Добриня.

— Ні, вони ще живі.

— А чому ж голі?

— Їм уже однаково, і хтось здер з них одяг. Тут Добриня помітив, як легкий дроз проходить по голих тілах людей, яких він прийняв у першу мить за мерців. Йому стало ще моторошніше, і він мимоволі пригорнув до себе Янку.

Починалося зовсім нове життя. Що несе воно їм? Невже отаку страшну холодну смерть? О Боже!

Розділ IX

НЕВОЛЯ

1

Добриня випростався, витер шкарубкою долонею спітніле чоло, оперся на держак кайла і з висоти вапнякової скелі, де разом з іншими невільниками ламав камінь, глянув на довколишній степ, що буйно зазеленів, зацвів весняним різнотрав'ям, загомонів тисячоголосим хором дрібної звірини, птаства та комашні. Ген на видноколі гасають табуни лошаків-однолітків, що вилискують проти сонця гладенькою шкірою, під якою вже нагулювався молодий жирок. Ближче понад озерами в ізмарагдових лугах паслися поважні кобиліці, а біля них вихвицували стрункими ніжками ніжнооксамитові лошата. А ззаду, попід горою, пишно зацвів терном, дикосливом та шипшиною кострубато-обрідний гай.

Чужа земля! Але — гей! — яка гарна весною! Чуєш, як видзвонюють у голубому небі на срібних струнах невидимі жайворонки? Як весело висвистують, стоячи над своїми норами, байбаки? Як закохано ячать на спокійних плесах озер білокрилі лебеді?

Весняна воля і краса! Яка розкіш! Рай — та й годі!

Сонце спускається десь у далині за широку, як море, ріку Ітиль. Над гамірливим Бату-сараєм, що з ранньої весни почав швидко будуватися, попливли сизі димки, і звідти дихнуло дразливо-лоскітним запахом бішбар-маку.

Добриня схитнувся. Краса зникла, потьмяніла. Боже, як раптом захотілося їсти! Голод, мов хижий звір, роздер нутрощі, холодною гадиною засмоктав під грудьми. Навіть ненависна канта, яку зняли, як тільки невільників погнали на роботу, не так дошкуляла, як дошкуляє голод.

Він пригадав перші зимові місяці в неволі. Тоді було зовсім погано, просто жахливо: на день давали ложку просяної каші та обгризеного кінського маслака. Люди пухли і вмирили від голоду, деякі вкорочували собі віку.

Навесні стало легше. Частіше почали перепадати монгольські об'їдки — залишки овечого сиру, не до кінця обгризені кістки, недопитий кумис та айран. А головне — багато хто з невільників, а особливо ті, хто працював у беїв, аянів та простих аратів, мали більше волі — проникали в степ, ловили там всіляку дрібну живність — ховрашків, сусликів, польових мишей, черепах, видирали з гнізд пташині яйця. Все йшло в їжу — все, що бігає, повзає, плаває чи літає, все, що можна було знайти чи спіймати. М'ясо — на їжу, шкірки — на одяг та взуття. З них шили штани, сорочки, шапки, рукавиці, навіть кожухи.

Янка дещо заробляла на цьому. Ніхто поки що не підозрював, що вона дівчина. А хто з своїх знав, той мовчав. Вона працювала в кархані, тобто майстерні, там їй було легше, ніж тим, хто ламав камінь чи будував з нього будівлі, там їй за пошиту чи полагоджену сорочку невільники платили м'ясом байбака чи гусячими або лебединими яйцями. Цією їжею вона ділилася з Добринею та братом. Але цих заробітків було не густо, і вони часто голодували.

Янка!

Одна згадка про неї змусила Добриню здригнутися. Серце стиснулося від болю та жалю. Йому, сильному, витривалому, бувалому в бувальцях, звиклому до всього, важко. А як же їй, молодесенькій слабосилій дівчині? Як їй, тендітній бояришні, що звикла до розкошів, до затишних, теплих боярських хоромів, ситої їжі та материнської і батьківської ласки? Як їй переносити татарську неволю, з якої вирватися — ніякої надії? Що її жде далі? Довічне нидіння в напівтемному холодному хизарі чи, якщо виявиться, що вона дівчина, у юрті кочовика, де стане рабинею-наложницею?

З цих гірких думок його вивів дошкульно-пекучий удар нагайкою, що неждано-негадано впав на голову. Одночасно ззаду пролунав гнівний голос:

— Оце ти так працюєш, клятий боголе? Я давно слідкую за тобою! Уже сонце спустилося на ширину свого круга, а ти все стоїш та стоїш! Я провчу тебе, тварюко!

Другий удар прийшовся по плечах.

Добриня обернувся. Перед ним стояв сам сотник Жадігер, старший наглядач над усіма рабами, що будували місто. Він не кожного дня навідувався до каменоломні, але кожні відвідини закінчувалися для багатьох батогами. Видно було, що Добриню, обдертого, зарослого, схудлого, він не впізнав. Гнів спотворив його обличчя — вузькі очі палахкотіли чорним вогнем, засмаглий лоб збрижився поздовжніми зморшками, а великий рот ошкірився недоброю усмішкою.

Він знову підняв нагая.

Добриня не відхилився, не втік. Лише міцніше затиснув у руці кайло та весь напружився так, що було чути, як скрипнули його зуби, а на лобі та на шиї батогами здулися жили.

Коли б його потім запитали, чи кинувся б він з кайлом на свого кривдника, він не зумів би відповісти. В таку мить чоловіком керує не розум, а якесь підсвідоме, глибинне, може, навіть тваринне почуття самозахисту, коли всяка з його боку дія непередбачена, невгадна.

Отож в ту мить Добриня був внутрішньо готовий на непоправне. Та непоправного не трапилося, бо несподівано між ним і Жадігером виросла кремезна постать Бачмана.

— Стійте! Опам'ятайтеся! Сотнику! Добрине! Він розкинув між ними руки і звертався то до Жадігера, то до Добрині. Він усе бачив і зрозумів, що зараз станеться оте непоправне — напад на джагуна, після чого Добриня поплатиться життям, а інші невільники скуштують нещадних батогів.

— Зупиніться!.. Джагуна Жадігеру, Добриня ні в чому не винен! Він зробив сьогодні більше, ніж будь-хто з нас! Не бий його! Він трохи відпочив і надолужить прогаяне!

Жадігер налився кров'ю, аж задихнувся. Чи то він не розумів, що був на волосинку від смерті, чи висока посада наглядача за всіма рабами Бату-хана і Менгу-хана закрутила йому голову і переповнила серце зарозумілістю і пихою, невідомо, але було ясно, що його вкрай обурило цей брудний, мерзенний кипчак, що посмів втрутитися не в своє діло.

— Караул! — заверещав він.— Сюди! До мене! Караул і без того вже мчав до свого начальника, що непоміченим появився в каменоломні. Це були переважно підстаркуваті монголи, яких Батий не взяв до війська, але ще досить міцні і прудкі, щоб нести караульну службу по охороні невільників та підтриманні порядку в Орді. Вони вмиль оточили Жадігера і наставили списи в груди невільникам, що стояли проти нього.

— Гар-гар! Назад!

Списами вони відтіснили обох під сіру вапнякову скелю і, позираючи на джагуна, ждали його дальших наказів. Жадігер мовчки підійшов до Добрині майже впритул і пильно заглянув в вічі.

— Це ти? Це знову ти стаєш на моєму шляху? Стережись! Терпець мені увірветься — і тоді... А зараз — іди!

Котрийсь із караульних штурхонував Добриню тупим кінцем списа в спину.

— Геть! До роботи!

Уже віддаляючись, Добриня почув, як Жадігер сказав:

— А цього стерегти і вечором кинути в зіндан! Я з ним поговорю окремо. Здається, це кипчацький хан... Занадто він розумний і сміливий, собака! Суне носа куди не слід!

Добриня оглянувся. Караульні, як пси, гуртом накинулись на Бачмана, збили з ніг і почали арканами в'язати руки. Бачман глухо скрикнув, запручався, але його вдарили списом по голові, і він замовк.

2

Цей день був рясний на події. Перед вечором, коли невільники мовчки, поопускавши голови, понуро брели на околицю Бату-сарая, до своїх темних хизарів, Добриня, що йшов крайнім у ряду, помітив жінку чи дівчину в квітчастому балахоні і легкій шовковій хустині, що закривала їй пів-обличчя. Вона йшла по обочині дороги, по столоченому бур'яну, плуталась у ньому, то вирываючись наперед, то відстаючи, і все пильно приглядалася до невільників, які, однак, не звертали на неї уваги. Разом з тим її, видно, турбувала присутність караульного, бо вона часто зиркала і на нього, ніби

боялася, щоб не прогнав.

Нарешті жінка перестала забігати наперед чи відставати, а прилаштувалася поряд з Добринею та Іллею. Тепер вона не зводила з них очей, хоча й трималася на деякій відстані.

"Дивна якась",— подумав Добриня і штовхнув ліктем Іллю, що, повісивши голову, плентав по дорожній пилюці, заглиблений у свої думи.

— Глянь — що за одна? Шукає когось, чи що? Ілля підвів очі — і раптом здригнувся. З його уст зірвався приглушений скрик:

— Маріамі Маріам! Це ти?

Жіноча постать теж здригнулася. Хустка впала з голови на плечі. Тепер і Добриня впізнав її — це була Маріам.

— Ілля! Коханий мій! — зойкнула дівчина. Вона метнулась до нього, впала йому на груди, забилася в риданні.

Але тут же прибіг караульний — шарпнув за плече, випхав з ряду.

— Геть-но звідси, хатун! Не велено! — і ляснув у повітрі гарапником, даючи зрозуміти, що гарапник може погуляти і по її спині.

— Завтра в обідню пору я прийду в гай біля каменоломні! — гукнула Маріам.— А якщо не завтра, то в наступні дні.

Ілля кинувся до неї, та Добриня притримав.

— Куди, божевільний? Списа в спину захотілося? Чи стріли в живіт? Чув же — завтра в обідню пору... Чи в якийсь інший день...

— Пустити! — Ілля рвонувся.— Я хочу ще раз побачити її!

— Завтра побачиш!

— Звідки така впевненість? Може, вона не прийде. Може, я не зможу відлучитися...

— І вона прийде, і ти зможеш на якийсь час відлучитися,— умовляв його Добриня.— А зараз — будь розумний! Не наражай себе на каліцтво чи й смерть!

Ілля був сам не свій. Несподівана зустріч з коханою дівчиною, з якою він уже не мав ніякої надії зустрітися, бо думав, що її завезли хтосна-куди, розвередила його душу. Він витягав шию, оглядався, сподіваючись хоч здалеку ще раз побачити її, та від десятків невольницьких ніг у повітря піднімалася така пилюка, що дівоча постать швидко щезла у ній.

Лише присмерком добралися невольники до хизару. Зайшли у двір. Тут караульні витягли з гурту зв'язаного Бачмана і кинули в зіндан — глибоку яму, викопану в дальньому закутку, поряд із ямою для нечистот.

До них підбігла Янка. Схудла, почорніла, вона скидалася на хлопчика-підлітка. Одні очі, тепер сумні, скривджені, нагадували колишню Янку. Побачивши, як дозорці швиргнули Бачмана в зіндан, вона зіщулилась:

— Ой лишенько! Завіщо його так?

— За те, що заступився перед Жадігером за Добриню,— похмуро сказав Ілля.

А Добриня стукнув кулаком об кулак.

— Мерзотник Жадігер завтра знущатиметься з нього або й заб'є на смерть... Ми

повинні визволити його!

— Як? Удвох? — Ілля здивувався. — Не під силу це нам!

— Ну, візьмемо ще з собою Качира-укуле. Він дружить з Бачманом, то, гадаю, не відмовиться. А більше нам ніхто і не потрібний.

— І як ти собі це мислиш? Як ми його витягнемо з ями? Де візьмемо віршовку? Добриня стенов плечима.

— Не знаю. Поки що не знаю. Не думав про це.

— Я знайду, — прошепотіла Янка. — В кархані плетуть желі із кінського волосу — міцні і довгі. Здається, там є кілька.

— Як же ти його винесеш? Хіба кархан вночі не сторожують?

— Ні, не сторожують. Тільки двері підпирають кілком... Як стемніє, я й піду.

— Я боюся за тебе, Яночко, — обняв дівчину за плечі Добриня. — Може, і я з тобою?

— Не треба, Добрику. Я візьму клунок з одягом і піду сама. А ви тим часом домовтеся з Качиром-укуле.

Качир-укуле погодився відразу. Затряс густою чорною бородою, блиснув гарними коричнево-оксамитовими очима і міцно стиснув Добрині та Іллі руки.

— Про що мова! Безперечно, я з вами! Янка повернулася, коли стемніло. Зморені невільники вже повкладалися спати. Добриня взяв клунок.

— Є?

— Є.

Вони теж лягли, але не спали. Мовчки ждали півночі, коли заснуть не тільки невільники, а й караульні біля воріт задрімають, коли затихне весь Бату-сарай і тільки гавкіт собак порушуватиме нічну тишу.

Опівночі з хизару вийшло троє — Добриня, Ілля та Качир-укуле.

Ніч була темна, безмісячна. До того ж з заходу напливали хмари і віщували грозу.

Хизар спав. Десь за високою глинобитною стіною, за грубо обтесаними дерев'яними ворітьми чатували караульні. А може, теж спали чи дрімали, закутавшись у старі овчини.

Над зінданом зупинилися. Добриня нахилився над отвором ями.

— Бачмане, Бачмане, ти спиш?

— Ні, не сплю... Це ти, Добрине? Здається, я чую твій голос...

— Так, це я. Ми з Іллею та Качиром-укуле прийшли, щоб визволити тебе. Ми зараз опустимо тобі аркан.

— Але ж я не можу вхопитися, бо зв'язані руки.

Про це вони не подумали. Що ж робити?

— Спускайте мене, — прошепотів Качир-укуле. — Я розв'яжу його. А потім витягнете нас обох.

Він швидко спустився в яму. Минуло зовсім небагато часу, і знизу долинув його голос: — Тягніть!

Спочатку витягли Бачмана, а потім і Качира-укуле. Бачман обняв усіх трьох.

— Дякую, браття! Дякую, друзі! Не знаю, чим я зможу віддячити вам, але знайте,

що за мною добре діло не пропаде... Що ж далі? Як же мені перебратися через стіну, що вже два літа відділяє мене від волі, від моїх рідних степів?

— Я теж з тобою! — сказав Качир-укуле.— Тоді вся вина за цю втечу ляже на мене. Але мене вже не буде! Захопимо в степу коней — і хто куди: ти на Дон, а я на Кавказ! Друзі, а може, і ви з нами — така нагода! Помчите до свого Києва!

Добриня переглянувся з Іллею.

— Ні,— відповів він,— ми не можемо зараз тікати.

— Чому? — здивувався Качир-укуле.— Гуртом переберемося через стіну — і в степ. Там нападемо на пастухів-коноводів, захопимо коней, зброю — і гайда!

— Ні,— знову заперечив Добриня,— у мене тут брат, я не можу залишити його самого в неволі напризволяще, а Ілля сьогодні зустрів кохану дівчину... Ні, не час нам тікати!

— Ну, що ж, браття, тоді прощайте! — сказав Бачман.— Ми вас не силуємо. А нам допоможіть перелізти через стіну. Якщо не натрапимо на сторожу, то до сходу сонця будемо далеко в степу, а там — шукай вітра в полі! Качир-укуле хоче гайнути додому, на Кавказ, а в мене і дому немає: всі рідні перебиті або в неволі, тож я стану баримтачею [107]. І хай начуваються мої вороги!

Вони обнялися, попрощалися. Потім Добриня та Ілля стали під стіною. Добриня зігнувся, і йому на спину вибрався спочатку Бачман, а потім, коли половець, ставши Іллі на плечі, перемахнув через стіну, те ж саме зробив і Качир-укуле.

Постояли — прислухалися. Тихо. Ні крику караульних, ні собачого гавкоту. Отже, втікачам поталанило — і вони скоро вийдуть з Бату-сарая і загубляться в безкраїх степах та в Чорному лісі, що простягнувся далеко на північ понад Ітилем.

Ще трохи постоявши і переконавшись, що тривоги караульні не здійняли, мовчки попростували до свого богом забутого і людьми проклятого хизару.

3

Наступного дня опівдні Ілля помітив на стежці невеличку дівочу постать у барвистому східному одязі — і серце його тьохнуло.

— Маріам! — прошепотів він, опускаючи кайло.— Простує до гаю!

Попід горою, побіля зарослого ситнягом та кугою степового озерця, зеленів густий весняний гай. Там з-під гори било джерело, і невільники ходили туди пити чисту холодну воду.

— Іди! — підштовхнув його Добриня в спину.— Візьми цеберце — і гайда! Якщо караульні похопляться, я свисну...

Ілля кинув кайло, взяв дерев'яне цеберце і, намагаючись не привертати уваги караульних, шаснув у вузьку ущелину, що вела до гаю.

Зупинився в кущах — відхилив віття. Дівчина наближалася.

Ілля відчув, як лунко забилося в грудях серце, запаленіли щоки. Скільки днів і ночей думав він про цю зустріч і не вірив, що вона коли-небудь буде! Гадав, що доля навіки розлучила їх, розкидала в різні кінці світу і ніколи вже не зведе до купи. Аж ні — щастя усміхнулося їм, їхньому палкому коханню.

— Маріам! — гукнув він приглушено і розгорнув кущі.— Я тут!

Дівчина кинулася до нього — упала йому на груди, заридала.

— Ілля! Соколе мій ясний!

Вони замовкли і довго німували, сповнені радіщами, горем і щастям.

— Ну, як ти? — спитав нарешті Ілля, цілючи її очі.— Де ти? Що з тобою?

Маріам посмутніла.

— Мені легше, ніж тобі, голубе мій... Я живу не в хизарі, а в теплій і чистій юрті, не встаю рано, щоб дойти корів і кобилиць чи варити сорбу, мене не ганяють, як інших жінок-невільниць, місити ногами глину, щоб зводити саманні будівлі, чинити в карханах завошивлене дрантя або прясти з вовни пряжу...

Вона замовкла і опустила голову.

Ілля пальцями торкнувся її підборіддя.

— А що ж... Що ж вони змушують тебе робити?

— Нічого... Тримають у ханській юрті, як пташку в клітці... Зодягають, годують... Бережуть для хана Менгу...

— Але ж його ще немає! — вигукнув Ілля.

— То буде скоро... Що тоді?

— Я уб'ю його! — скрикнув зубами Ілля.— Розкраю каменем його паскудний череп!

— Це тільки слова, любий... Як ти доберешся до нього? Як виконаєш свою погрозу? І що з тобою потім буде?

Ілля безсило зітхнув.

— Справді, це тільки слова... Пусті слова... А як же тобі щастить відлучатися з юрти? Хто тебе стереже?

— Нас багато таких, як я... Доглядають нас старі монголки, а стереже ханський караул.

— І все ж ти тут?

— Кілька місяців нас нікуди не відпускали, а тепер, щоб ми не ниділи, дозволяють після обіду у супроводі старшої хатун прогулюватися по Бату-сараю, а часто й по степу. Я чимось сподобалася старій — і вона відпускає мене розшукувати брата... Я сказала їй, що тут десь мій нещасний брат... Коли б вона тільки знала правду!

Ілля стиснув її в обіймах.

— Кохана моя, як ти ризикуєш! А що буде, коли дізнаються?

— Що буде, те й буде! Я знайшла тебе, я люблю тебе, я з тобою, коханий мій, ненаглядний мій, а там — хоч і смерть! Мені тепер не страшно нічого!

Ілля був вражений глибиною почуттів дівчини. Він і сам тисячу разів ладен був віддати життя за одну зустріч з нею, і все ж не сподівався на таку її жертвність.

— Кохана моя! Маріам! І я безмірно люблю тебе! За наше кохання, за можливість бачити тебе, чути твій голос, тримати твої руки в своїх руках я піду на все — на муки і на смерть! Майбутнє тепер не лякає мене — яким би воно не було!

Він підняв її на руки і поволі пішов у глиб гаю.

Вогнем і мечем підкоряв Батий владі йєка-монголів великі і малі народи Східної Європи. Впали могутні і об-піирні держави — Болгар Камський, Дешт-і-Кипчак, Русь Північна і Русь Південна, килари і башкирди. Тисячні валки полонеників битими дорогами і манівцями йшли і йшли на схід, у татарську неволю, устилаючи свій шлях трупами.

Стогін і плач стояв над землею. Люди гинули, обороняючи свої міста і села. Гинули тисячами, десятками тисяч. Три місяці оборонявся Київ, всі городи українних земель Київських вчинили шалений опір. Загинули в боях і у вогні всі жителі Райковецького городища і всіх городищ по Ірпеню, Здвижу, Південному Бугу, Горині, Случу, Черемошу і Сяну, по Західному Бугові. Володимир і Луцьк сплюндровані, спалені, Галич знищений так, що вже ніколи не відродився, в Бересті всі полягли — і старі, і малі, і нікому було поховати їхні трупи. Київська україна, Галицька і Волинська України лежали після потоπτу Батієвого в крові, в суцільних руїнах.

Те ж саме робилося в Польщі, Угорщині, Словаччині, Моравії та Хорватії. З-під Кракова, що уперто оборонявся, вирушила страшна валка на Ітиль: у ста тисяч убитих поляків було відрізане праве вухо, цими кривавими трофеями начинили сотню міхів і відправили в Орду, щоб там бачили велич Батієвих перемог.

Однак чим далі з боями просувалися Батієві тумени, тим рідшими ставали їхні ряди. О, скільки баатурів знайшли вічний спочинок під стінами Києва, Крем'янця, Галича, Володимира, Берестя, під стінами польських міст, в угорських горах та в угорській пушті! А скільки їх полягло в Моравії, де він, Батий, потерпів поразку! То був справжній розгром! І чому?

Батий розумів: розтанула монгольська сила. Він ще просувався на півдні, в Далмації, але вже знав напевне, що не зможе підкорити своїй владі ні ромеїв, ні германців, ні франків, ні далеку Гішпанію. Ні, не викреше його бойовий кінь копитом вогню об крем'янисті береги Останнього моря!

Батий все частіше задумувався: що робити? Визнати своє безсилля і повернути військо назад? Але чим це пояснити? Чи йти, незважаючи ні на що, далі? А там? Безславно загинути? Віддати на загибель усе монгольське військо? Без нього загине вся Орда, весь народ, що залишився на Ітилі.

В душі він уже давно вирішив сам для себе: треба повертати назад. Але для цього потрібна важлива причина, яка б виправдовувала його в очах війська і всього народу.

Та причини не було, і він ішов далі і далі. Уже всупереч своїй волі і здоровому глуздові. Субедей-баатур, коли вони zostавалися наодинці, бурчав:

— Все! Повертай тумени, Саїн-каане, назад! Бо втратимо і військо, і владу над завойованими народами!

Батий мовчав. Добре йому, старому псові Чінгісхана, говорити — він давно вже зажив слави "непереможного". А йому, Батієві, онукові Потрясателя Всесвіту, як завертати свої тумени з півдороги? Весь монгольський народ знає, що він вирушив до Останнього моря. І раптом — назад! З якої причини? Кишка тонка?

Рання весна, пишна природа Далмації не розважали його, не розвіювали

пригніченості, що ятрила серце. І навіть тоді, коли примчав гонець від Гуюка і сповістив, що передові загони монгольського війська досягли Останнього моря, він не розвеселився. Яке там Останнє море! До Останнього моря ще так само далеко, як і назад, до Ітилю. І країн на тому шляху немало, а народів — ще більше: чехи, германці, ромеї, франки, гішпанці... З ким їх перемагати? Його тумени порідали більш як на половину, а набраними з підкорених народів полонениками не навоюєш — вони здатні лише на те, щоб штурмувати укріплені міста, та й то коли ззаду відчують холодок гострих монгольських шабель. А в польових битвах взагалі нічого не варті.

Опівдні Батий побачив з високого перевалу голубе і безкрає, як небо, море. Настрій його поліпшився. Хай це і не Останнє море, та все ж пів-Європи вже лягло під копита монгольських коней!

— Вперед!

Море швидко наближалось. Схудлі, засмаглі на зимових вітрах нукери раділи, мов діти. Вони вірили, що це вже кінець, кінець великому походу. Раділи й нойони, і навіть принци крові — джихангіри не приховували радощів.

Зблизька море було не таким синім, як з гір. Від нього віяло прохолодою і вологістю. Вдалині темніли береги і округлі вершини кількох більших та менших островів. До них направляли свій біг численні човни і фелюки під білими вітрилами — то тікали на смерть перелякані жителі прибережних міст і сіл.

— Король Бела теж утік на острів, як останній боягуз,— сказав, привітавшись, Гуюк-хан.— Тепер нам його не дістати. А жаль!

Батиеві було байдуже. Втік — то й утік. Військо Бели розгромлене, земля підкорена, а сам Бела з сім'єю та кількома десятками вельмож його не цікавив. Зовсім інші мислі роїлися в заклопотаній голові Саїн-хана. Що робити далі? Перервати похід? Повернутися додому? Чи виконати заповіт великого діда Чінгісхана — досягти Останнього моря? Але ж для цього потрібно зламати опір усієї Європи! Чи ж зуміє він? Чи вистачить сил?

Йому поставили юрту на високому пагорбі, щоб міг кожної миті, коли захоче, тішити свій зір синьою далиною моря; йому принесли найціннішу здобич — три шкіряні хурджуни, начинені золотом, сріблом та самоцвітами, щоб міг досхочу милуватися мистецькими виробами європейських умільців; привели півсотні красунь-полонянок, щоб співом, і танцями розвеселили його зачерствілу душу, а неземною красою і юною жагою розігріли його немолоду кров.

Та він, насуплений, похмурий, байдужим оком глипав на все те і млявим порухом руки відсилав ті дари назад.

Джихангіри-царевичі, не розуміючи, чому золота юрта, перед якою похитувався на весняному вітрі дев'ятибунчужний туг, раптом стала така неприступна і чужа, перешіптувалися між собою: чи не захворів, бува, Саїн-хан?

А Батий цілими днями лежав на пухких хорватських перинах, думав щось своє і ховав ці думи в собі або, коли опівдні пригрівало сонце, виходив з юрти, сідав у зручне ромейське крісло і надовго втуплював свій зір у синю морську далечінь.

Про що думав? Що там бачив?

На початку місяця нураза, який в орусів називається березолем, а в ромеїв — мартом, коли він отак, як завжди, сидів, безмовний, на високому горбі, а охоронці-тургауди здалеку пантрували за кожним його рухом, вдалині почувся тупіт кінських копит.

По дорозі щодуху мчав загін вершників. Тургауди зупинили його. Зав'язалася суперечка. Батий кволо махнув рукою.

— Пропустіть!

Від загону відділилося троє баатурів і швидко попростували до ханської юрти. У переднього, молодого, дужого, на грудях виблискувала золота пайцза. Музалім [108]!

О, здалеку ж він прибув! Судячи по пайцзі і одягу, з самого Каракорума!

Зупинившись, всі троє упали ниць, поцілували землю, а підхопившись, ступили крок наперед. Старший простягнув сувій цупкого китайського паперу, тихо, але урочисто промовив:

— Великі сили Неба! Саїн-каане! Тобі належить знати, що одинадцятого дня місяця желтоксана року хукар-іля [109] помер великий каан йека-монголів Угедей [110].

Горе нам!

У Батия раптом розширилися і задрижали ніздрі. Він весь напружився, як натягнута тятива лука. Ось вона — судьба! Сама прийшла до нього у найскрутнішу мить! Закінчився великий похід на Захід! Тепер він негайно поверне свого коня на схід, на Ітиль, а звідти помчить до Каракорума, на великий курултай, на якому, можливо, оберуть його... його... О великі сили Неба!

Він узяв себе в руки. Кивком голови відпустив музалімів.

— Покличте джихангірів, темників, нойонів! — наказав тургаудам.

Зовні він знову був спокійний, хоча в серці клекотіла радість.

Коли всі воєначальники зібралися і стали півколом перед золотим шатром, Батий підвівся і підняв угору сувій з червоною печаттю.

— Браття! Нойони! Монголи! Чорна звістка перериває наш переможний похід до Останнього моря: помер великий каан Угедей! Лаштуйте коней до зворотного походу! Повертаємося зі славою додому! Ідемо новим шляхом, де ще у тиші й достатку дрімають ситі городяни, де по селах вдосталь для моїх доблесних воїнів хліба і м'яса, а для коней — корму. Ідемо понад Туна-дар'єю [111] на раців [112], болгарів, валхів, а потім через кипчацькі степи, — а вони навесні якраз зазеленіють, — на Тан та Ітиль! Ідіть — і не затримуйтеся! Завтра вирушаємо!

Всі пішли.

А він стояв і думав. Як вчасно помер каан Угедей! Як вчасно надійшла до нього ця печальна звістка! Вона, як мечем, в одну мить розрубала всі його сумніви і вагання...

Від села до села, від міста до міста полетіла радісна вість:

Батий повернув назад.

Першим із вінценосців дізнався про це Бела. Переконавшись, що це правда, він залишив острів, на якому рятувався, і поспішив до своєї розтерзаної столиці Естергома.

З Угорщини вість перекинулася в Словаччину, Моравію, Чехію, Польщу. Долетіла вона і до Галицького та Київського князівств та до князів, що знайшли в Польщі притулок. Данило Романович попростував до Галича, щоб самому побачити страшні руїни своєї столиці. Його брат Василько Романович повернув до Володимира, а Михайло Чернігівський, що зовсім зубожів і постарів за часи лихоліття, з великою сім'єю, нечисленною челяддю та двома чи трьома десятками gridнів потягнув до Києва — свого останнього князівства. Їхати йому було далеко. Пробирався майже безлюдними дорогами з острахом. Всюди — спалені міста, розорені села. Поля позаростали бур'яном. А серед бур'янів та на згарищах міст — обглемедані звірями та здичавілими собаками людські кістяки.

— Свят, свят, свят! — хрестилася княгиня.— Куди ми їдемо! Боже мій!

В Луцьку їх перестріли монголи. Дізнавшись, що перед ним князь київський, даругачі сказав:

— Можеш їхати далі, коназ. Збирай людей — хай бесерменам [113] платять ясак [114]: і мал — податок за землю, і купчур — за скот, і мит — з торгівлі, і тамгу — з ремісників, і ямне — дорожній податок, і подушний, і посошний, і мимоїжджий, і становий, і поклінний, і помийний, і покормний, і ратний, і податок ханської ловитви... Бо земля знелюдніла — ні з кого зараз брати... Їдь!

Дивний татарин!

Князь не все второпав, що говорив даругачі, але зрозумів, що їхати далі можна, і через Житомир та Білгород попростував до Києва.

Білгород, літня резиденція пращура, Володимира Святославича, на Ірпені, стояв пустою — жодної живої душі. Все спалене, зруйноване, знищене. Подорожніх тут застала ніч, але моторошна тиша і трупний запах, що ще й досі висів у повітрі, змусили їх швидше залишити місто. Переночувавши в лісі, вранці рушили до Києва.

Коли показалися високі дзвіниці храмів і київські заборолі, князь Михайло перехрестився і заспішив.

— Швидше! Швидше!

Але стомлені коні не хотіли поспішати, і невелика валка під'їхала до Білгородських воріт лише опівдні. Ворота були розбиті, дорога до них почала заростати бур'янами.

З придорожніх кущів виткнувся якийсь обірванець. Побачивши озброєних вершників, кинувся тікати, та gridні затримали його і привели до князя.

— Чого тікаєш?— спитав Михайло.

— Злякався... Думав — мунгали,— відповів обірванець.— Аж, виходить, свої.

— Скажи, даругачі у Києві є?

— Немає.

— А баскак?

— Баскак Куремса [115] сидить у Каневі. А сюди присилає своїх бесерменів...

— А хто ж тут за старшого?

— Боярин Дмитро.

— Боярин Дмитро? То він живий? — вигукнув вражений князь.— Оце так новина! А

де його знайти? Київ же сплюндрований, як і інші міста...

— А де йому бути? Звичайно, вдома. Його дворище збереглося. Одно з небагатьох...

— Ось як! Тоді — рушаймо! Спасибі тобі, чоловіче! За якийсь час валка під'їхала до двору боярина Дмитра.

Князь кинув поводи гридневі і загнував у ворота.

Ворота відразу розчинилися, ніби його тут давно ждали.

Боярина Дмитра князь упізнав відразу. Хоч і схудлий, посивілий, він був такий же міцний, широкоплечий, як і раніш. Стояв посеред двору, біля колодязя, і дивився, як молодий челядник шкреблом, солом'яним віхтем та водою, яку набирав з корита ковшиком, чистив коня.

На скрип воріт Дмитро повернувся. Довго вдивлявся в прибулого, а тоді, впізнавши, кинувся з розпростертими руками наперед.

— Княже! От несподіванка! Яким побитом? Вони обнялися, почоломкалися.

— Птахи не повертаються до розорених гнізд, а люди повертаються. От і я повернувся. Та не сам, а зі всім родом. Приймай, боярине. Якщо маєш чим, пригости, бо ми з дороги і голодні, і зморені. І дай притулок, поки я влаштуюся на княжому дворі.

— На княжому дворі все спалено, княже. Одні стіни кам'яні стоять.

Михайла ця звістка приголомшила.

— Як? Так-таки нічого не лишилося?

— Та ти не хвилюйся, княже. Попервах зупинишся у мене — шматок хліба знайдеться. А там подумаємо, як далі бути.

— То, може, який монастир уцілів? То я там знайду пристановище.

— Жоден не вцілів. Все розграбили, сплюндрували, кляті. Лавра стоїть пустою. Більшість братії монастирської загинула, захищаючи свою обитель. Решта, коли несла було триматися, заховалася в печери. То нечестивці запалили при вході багаття з сирого дерева, напустили в печери диму, вихід засипали землею, і всі, хто там був, подушилися.

— Боже, Боже! — прошепотів Михайло. — Який жах!.. Що ж мені робити? Невже в усьому Києві не вціліло жодного порядного будинку для мене та моєї родини?

Дмитро на мить замислився. Потім пальцями постукав себе по лобі.

— Не все понищили безбожники... Пам'ятаєш, княже, загородній двір на Песовому острові, що на Дніпрі? Так ось він зберігся. Татари побоялися перебиратися туди по тонкому льоду, щоб не потопитися. От челядь і зберегла все — і худобу, і коней, і рибальські снасті. Можеш там, якщо не знайдемо нічого кращого, зупинитися.

Михайло зрадів.

— Це якраз те, що треба!.. Я хочу поїхати — побачити.

— Ну, чого ж поспішати? Пообідаємо, чим Бог послав, — я зараз скажу челяді, щоб приготували щось, — а тоді можна і поїхати.

Він наказав гридневі відчинити ворота. На подвір'я почала заїжджати змучена, обпалена сонцем, бита дощем і вітрами князівська валка. З переднього воза, відхиливши полог будки, виглянула княгиня Олена.

Дмитро вклонився, подав руку, допоміг зійти з воза.

— Княгинюшко наша! Жива-здорова! Милості прошу до господи!

Після скромної трапези князівська родина розташувалася на спочинок у боярських хоромах, хоч і пограбованих, але вже чистих, охайних; гридні і челядь відправилися в людську, а князь забажав зразу ж оглянути Київ та побувати на Песовому острові.

Вирушили на свіжих боярських конях: князь, боярин Федір, княжий духівник отець Іван, боярин Дмитро та його два охоронці-гридні.

Їдучи сплундрованим містом, князь хрестився і жахався. Будинки боярські та купецькі, спалені або пограбовані, стояли пустками. На згарищах проростав бур'ян, на обгорілих деревах не розпустилося листя, зате їх густо обсіло чорне вороння і своїм огидним карканням наводило сум. Один храм святої Софії, хоч і обдертий та пограбований, зовні зберігав свою первозданну велич і красу. Зате Ірининський і Георгіївський собори, розташовані неподалік, були розбиті, зруйновані, знівечені дотла.

— Боже, Боже! Як споганили, як осквернили святині! — з болем вигукнув Михайло. Він зблід, пожовк на лиці, як мрець, і сльози котилися йому з очей.— А де ж люди, де ж мої любі кияни і киянки?

Дмитро розповів про останні дні Києва.

— Одні наклали головами, інших потягнули в полон, а хто уцілів,— правда, таких зовсім мало,— той, повернувшись після відходу Батия, поселився на Подолі. Є й такі, хто втік світ за очі або переживає лихоліття десь у глухому поліському селі, куди татари не дійшли.

Вигляд Володимирового города зовсім прибив, приголомшив князя. Всі дерев'яні будинки згоріли, храми зруйновані, пишні князівські тереми перестали існувати — від них залишилися одні стіни. Не в кращому стані були й храми. На місці Десятинної церкви лежали купи каміння, потрощеного дерева.

Дмитро зняв шапку, став на коліна, схилив перед руїнами голову.

— Тут лежить моя родина — жона, донька, невістки, онуки,— промовив глухо, і голос його здригнувся.— А сини загинули в боях... Один я лишився. Для чого? Щоб нудив світом, мов неприкаяний? Коли б загинув, мені б легше було...

Всі плакали. Скупі чоловічі сльози каламутилися, тремтіли в їхніх очах і пекучими краплинами падали на нещасну київську землю.

Потім піднялися на вал. З надбрамної вежі, що підносилася над Боричевим узвозом, відкрився широкий величний краєвид — Поділ, Дніпро, Задніпря, гори Хоревиця та Щекавиця, сині бори над далекою Десною...

Світило призахідне літнє сонце, і небо, чисте, безхмарне, голубіло у високості. І Дніпро срібною стрічкою повився між зеленими берегами... Все було, як і раніш, гарне, вічне, величне. Тільки у кожного на душі було сумно, ніби на груди наліг важкий холодний камінь.

Дмитро мовчав. Отець Іван, сухий, сивий, з блідо-жовтим лицем схимника, беззвучно творив молитву, і було це видно лише по тому, як ворушилися його сухі безкровні губи. А князь Михайло піднявся на дерев'яний приступець, простер руки

через забороло і крізь сльози промовив, звертаючись не до людей, а до землі та до небес:

— О світло-пресвітла і красно украшена земле Руська! Многими красотами дивувала ти! Озерами многими дивувала ти, ріками і джерелами уславленими, горами крутими, холмами високими, дібровами густими, полями чудово-щедрими, звірами різними, птахами незчисленими, містами великими, селами ошатними, садами монастирськими, домами церковними і князями грізними, боярами чесними, вельможами многими — всім еси ти переповнена була, земле Руська, о правірна, віро християнська!.. А тепер... А тепер... Що з тобою сталося? Що від красот твоїх залишилося? — Тут він заривав, як мала дитина, і схилився на забороло.— Я грішник великий, земле моя! Я кинув тебе напризволяще в твою найтяжчу годину, і нема мені прощення!.. Але я спокутую гріх свій! Рано чи пізно — спокутую!

Вибух цього небуденно-глибокого почуття, проникливі слова, що злетіли з княжих уст, вразили Дмитра.

Видно, немало пережив і перестраждав цей немолодий чоловік, немало передумав. І колишня неприязнь, що була викликана втечею князя з Києва і що знову було ворухнулося в Дмитровому серці, поволі почала гаснути. Всі ми люди, всі ми чоловіки — і ніщо людське нам не чуже. Мабуть, і князеві не чужі звичайні людські почуття любові до своєї землі, до віри прабатьківської, жаль до загиблих і співчуття до покривджених та принижених.

А отець Іван підійшов до Михайла, поклав йому руку на плече.

— Поплач, княже, поплач, тобі легше буде. Поплач — і піднімайся: загиним вічна пам'ять, а живий має про живе думати. Про те, як підняти цю землю з руїн, з чого почати, до чого руки прикласти...

Михайло витер сльози і мовчки рушив з валу вниз.

Шлях до Песового острова був недалекий. З Угорського спустилися мимо Аскольдової могили на берег Дніпра і повернули праворуч. Не доїжджаючи до Видубицького монастиря, зупинилися і спішилися.

Перед ними лежав довгий плоский острів, вкритий густими заростями верб, вільхи, осокорів та верболозу. На піщаному березі темніли човни, на кілках сушилися рибальські сіті. Але ніде жодної живої душі.

— Софроне, подай голос! — звернувся Дмитро до одного з гриднів.

Той затрубив у рога — раз і вдруге. На березі із заростів виринуло кілька постатей у довгих полотняних сорочках — приклали проти сонця козирками долоні до лобів.

— Хто есте? — почувся далекий голос.

— Князь Михайло і боярин Дмитро-о! — гукнув гридень. — Перевозу-у!

Постаті заметушилися. Незабаром на воді загойдався чималий човен, а за якийсь час пристав до берега. На вологий пісок вистрибнули три колишні князівські челядники. Старший, дебелий, чорний, з перев'язаною шнурком чуприною, вигукнув:

— Князь Михайло! Батечку наш! Живий! Здоровий! А я, якщо пам'ятаєш, княжий тіун на Песовому острові і рибалка Парфентій по прізвиську Солоний... Все життя

ловив для князів рибу в Дніпрі і солив. І так сам просолів, що й прізвисько таке прилипло до мене... А це мої сини.

— Пам'ятаю, пам'ятаю,— відповів князь, хоч відчував, що кривить душею, бо за своє недовге князювання в Києві ні разу не відвідав Песового острова, однак риба на княжому столі була часто, і Парфентій Солоний міг її привозити не раз.— А тепер хочу сам побувати на острові. Як там? Все збереглося?

— Все, княже, все. Він, наш острів, і врятував нас від татарської напасти.

— Тоді перевези нас!

Тіун вклонився.

— Милості прошу, княже, до човна.

Песів острів лежав посеред Дніпра. Зарослий по берегах кущами, кучерявими вербами, темними вільхами та сріблястими тополями, всередині він був розораний великою і роботящою родиною тіуна Парфентія, і зараз ниви врунилися різними злаками. У найширшій частині на дубових палях стояло кілька дерев'яних, критих тесом будинків. Серед них вивищувався княжий терем з різьбленим коньком на даху і невеликими віконцями з кольоровими шибками. За будівлями, у літній оборі, стійлувала череда худоби та отара овець, а на протилежному боці, нанизана на довгі шнури, сушилася дніпровська риба — і судак, і окунь, і лящ, і сазан. Звідти тягло приємно-солоним запахом.

— Тут так гарно! — не втримався від вигуку князь. Після дворічних поневірянь по чужих краях цей куточок здався йому справжнім раєм. Все тут дихало літньою красою, спокоєм і достатком.

А коли зайшов до терема і побачив, що тут збереглося все, як було при багатьох його попередниках,— і вовняні доріжки на жовтій дощаній підлозі, і покриті скатертинами столи і лави обабіч, і пухові подушки на ліжках,— він перехрестився і повернувся до Дмитра.

— Слава Богу, є притулок, якого я не мав давно. Завтра перебираємося сюди...

6

Сотник Жадігер стояв перед Менгу-кааном ні живий ні мертвий. В руках тримав ковпака, на шиї теліпався пояс — знак каяття і просьби про помилування. Те, чого він боявся, не оминуло його. Наступного дня після прибуття монгольського війська з походу на західні країни Менгу покликав його до себе. Лиховісний погляд вузьких ханських очей свідчив, що він уже все знає. Хтось, видно, нашептав йому і про втрату мідних орусутських коней, і про кляту красуню-іудейку Маріам, яку хан наказав берегти для нього, як зіницю ока, і яка, повійниця, умудрилася недавно народити дочку. Він гарячкове думав — що сказати ханові? В останню мить він помітив у колі нукерів Маріам з немовлям на руках. Вона зблідла, але страху в очах не проявляла. Негідниця!

— Ну? Що скажеш, джагуне? — промовив грізно Менгу.— Отак ти виконав мій наказ? Де мідні коні, призначені для Саїн-хана? Де дівоча честь моєї невільниці? Це ти спокусився на неї, собако?

Жадігер відчув, як ноги раптом потерпли, підігнулися, і він уклякнув на коліна. О Високе Небо! Яке обвинувачення! Та за нього одна кара — дебели ханські пси-торгауди вивезуть у степ, кинуть ниць на землю і зламують хребет. І лежатимеш ти, Жадігеру, у бур'яні, як падло, поки не здохнеш у муках або ще живого не розтерзають звірі. О аруах! Аруах!

Він обхопив ноги хана, взуті в жовті гутули, пробелькотів:

— Всемиловистий каане! Та як би я посмів! Я й пальцем не доторкнувся до тієї повії! Вся орда — мені свідок!

— Тоді — хто ж? Назви його мені!

— Я не знаю.

— Ти мусив знати! Я послав тебе для того, щоб ти беріг моє майно і моїх рабів!

— Я й беріг рабів. Але їх так багато, що я ледве встигав.

— А коні? Мідні коні для Саїн-каана? Де вони? Жадігер знову затремтів. В роті йому пересохло.

— За це карай — не вберіг. Вони потонули при переправі через Тан. Лід під їхньою вагою вломився — і вони потонули... Важкі були...

— Важкі! Важкі!.. Дурний ти баран! — Менгу кілька разів стьобнув його камчею по зігнутій спині.— Я даремно настановив тебе джагуном. І тепер бачу — помилився. Я позбавляю тебе цього високого звання. Від сьогодні знову будеш простим нукером. Але не думай, що цим я обмежусь у покаранні.— І гукнув сторожі:— Гей, усипте йому півсотні кийів Та дужче!

Не встиг Жадігер отямитися, як з нього здерли чепкен, розпластали на землі і почали гамселити замашними прутами по чім попало — і по спині, і по стегнах, і по литках. Він спочатку звивався, як вуж, намагався вирватися, але тримали його міцно — один усівся на шию, а другий на ступні ніг. Як вирвешся? Потім, після особливо дошкульного удару, зів'яв, затих і вже лежав, як лантух, ще, правда, відчуваючи, що з кожним ударом злі мангуси рвуть на частини не тільки його тіло, а й душу. О вай-пай!

Коли його підвели і на синю збасамужену спину накинули чепкен, що став тепер затісним і завдавав нестерпного болю, до його слуху і до свідомості ледве дійшли слова Менгу.

— Всіх боголів на майдан-хан! Приготуйте все, що потрібно для допиту вогнем цієї мерзенної шльондри! — хан кивнув головою у бік Маріам.— Бийте в тулумбас! Закликайте людей на майдан-хан! Я залізом і вогнем наведу порядок в Орді! Розпустилися!

Перед вечором, коли спала спека, майдан-хан завирував, зашумів. Туленгіти і нукери ледве стримували горластий строкатий натовп, що напивав на них. Кожному хотілося пробитися наперед, стати поближче, щоб побачити і почути, як каан Менгу каратиме зрадницю-наложницю, чутка про що швидко прокотилася по всій Орді.

З протилежного боку стояла мовчазна стіна невільників. Стомлені, голодні після цілоденної праці, вони не знали, чого привели їх сюди, і губилися в здогадках.

— Щось готується лихе,— сказав Ілля.— Стовп-Казан... Купа сухого хмизу під ним...

Вірьовки...

— Когось катуватимуть,— погодився Добриня, обводячи поглядом гурт монгольських старшин, які про щось тихо шварґотіли між собою.— Може, вбивцю... Та ще й з невільників... Бо чого б і нас сюди привели?

До них підійшла Янка — звела злякані очі.

— Що тут? Що затівається? Добриня обняв її.

— Не знаю... Не на добро се, гадаю... Але дивіться, дивіться...

Вони замовкли. Крізь широкий прохід у натовпі на майдан в'їхав у супроводі молодшого брата Бучека та нойонів Менгу-каан. Його сірий, у яблуках, випещений і вичищений до блиску кінь зупинився посеред майдану, якраз насупроти стовпа. Услід за ханом і його почтом на майдан вийшов щільний гурт туленгітів. У кожного оголена шабля, а очі так і нишпорять, так і просвердлюють тисячний натовп, що колихався довкола.

Ілля витягнувся на весь свій немалий зріст, став навшпиньки — проглянув пильним оком щільний круг, у якому щось темніло. Серце його раптом завмерло, вид зблід.

— Маріам! — прошепотів з відчаєм.— Боже! Маріам!..

Добриня з тривогою глянув на нього.

— Ну, що ти, брате! Адже нічого не видно. Чому так думаєш?

Ілля застогнав.

— Дивись... Це вона... Вона!

В цю мить туленгіти розступилися і випхнули з-поміж себе невисоку жінку в чорному покривалі з немовлям на руках. Це справді була Маріам. Легке покривало упало з її голови на плечі, і Добриня з Янкою в один голос зойкнули:

— Вона!

Їхні серця враз закрижаніли.

— Боже, що ж це буде? — прошепотіла Янка.— Бідна Маріам! Бідне немовлятко! Наше кровенятко!

На Іллю страшно було дивитися. Янка міцно вхопилася за його руку і відчула, як він увесь тремтить. Худе обличчя зблідло, лиш очі палали страшним вогнем.

Менгу подав знак — і наперед виступив бірюч [116]. Гучним лиховісним голосом прорік:

— Люди! Менгу-каан повелів за перелюбство покарати цю жінку. За нашими монгольськими звичаями чоловіків за таку провину саджають на кіл, роздирають кіньми на чотири частини, а жінок закопують живцем у землю або кидають у киплячий казан. Саме до такої кари — кинути у киплячий казан — і засуджено цю щльондру. Але перед тим її ще битимуть батогами, щоб зізналася, з ким тягалася-волочилася.

Натовп сколихнувся, загомонів, загув: його чекало жорстоке, але захопливе видовище, яке не так уже й рідко влаштовували для свого народу монгольські хани. Народ ніколи не буває ситий, тож хай має хоч видовища!

Два туленгіти запалили під казаном сухий хмиз. А Менгу, незворушно сидячи на коні, подав знак:

— Починайте!

У Маріам вихопили з рук немовля, що пронизливо заверещало на весь майдан, зірвали одяг і, голу, почали прив'язувати вірьовками до стовпа.

Ілля глухо застогнав, рвонувся, але його зупинили міцні Добринині руки, що здушили, мов обценьками.

— Куди?

Ілля зі сказаного бірючем мало що зрозумів, тільки бачив, що над Маріам знушаються, і першим його поривом було — захистити кохану. Та, відчувши, що з обіймів Добрині не вирватися, обм'як, тільки безсило запитав:

— Що він сказав? Що робитимуть з Маріам?

— Битимуть батогами.— У Добрині не вистачило мужності сказати всю правду.

— Я не витримаю цього! — Ілля затулив обличчя руками.

Добриня послабив обійми. І в ту ж мить свиснув батіг — і над майданом пролунав болісний жіночий скрик:

— А-а-а!..

Далі все трапилось несподівано для всіх: і для Добрині, і для Янки, і для хана Менгу, і для його почту, і для багатотисячного натовпу. Ілля рвонувся щосили, вирвався з Добрининих рук, розметав туленгітів, що стояли попереду, і кинувся до стовпа, де звивалося під ударами ніжно-біле жіноче тіло.

— Маріам! Кохана моя! Маріам!

Його ніхто не встиг перепинити — і він, відштовхнувши ката, прикрив собою навхрест збасамужену спину Маріам і щосили вчепірівся в смолистий сосновий стовп.

Все це було великою несподіванкою для всіх. Майдан завмер. Кати з піднятими батогами заніміли теж. Мовчав Менгу. Тільки тріскотів охоплений полум'ям хмиз під казаном. Та Маріам подала голос:

— Ілля! Любий! Це ти? Навіщо ти це зробив? Навіщо занапастив себе?

— Я кохаю тебе, Маріам! — простогнав Ілля.— Я кохаю тебе, мила моя! Я люблю над усе на світі нашу крихітку-доню, нашу Настуню... Чи міг же я вчинити інакше?

— О, я нещасна іудейка, я нещасна, як і мій народ, приречений на довічне скитання, на загибель... Навіщо доля пов'язала мене з тобою? Я й тобі принесла нещастя, і тебе занапастила!

— Не кажи! Ми кохаємо одне одного, а все інше — пусте! Не думай про це, дорога моя! Тут очунався від заціпеніння Менгу.

— Хто це? Терджумана сюди!

Іллю відірвали від стовпа і від Маріам — поставили перед ханом. Виріс, як із-під землі Доман, шарпнув Іллю за плече:

— Хан питає, хто ти?

Ілля випростався.

— Я боярин Ілля, син київського тисяцького Дмитра.

Менгу витріщив очі.

— То ти живий? Отже, мене знову зводить з тобою доля! Чого ж ти кинувся

рятувати цю повійницю?

— Маріам не повійниця, вона моя жона!

— Виходить, та дитина від тебе?

— Так, то наша донька Настуня.

— А ти знав, що Маріам належить мені? Що вона моя раба?

— Знав.

— І все-таки посягнувся на неї?

— Ми кохалися раніше, ніж вона стала твоєю рабою, хане.

— Це не виправдовує тебе! — сказав Менгу. — Ти посягнув на мою честь і мусиш бути покараний, як і вона! Гей, туленгіти, прив'яжіть цього богола з другого боку стовпа і всипте удвічі більше батогів, ніж цій жінці! Ну! Іллю потягнули до стовпа, зірвали одяг — міцно прив'язали.

— Бийте! — нахилив голову Менгу.

Знову над майданом розлігся пронизливий зойк Маріам. До нього долучився глухий стогін Іллі.

Коли Маріам замовкла, не витримавши і половини ударів, кати перестали бити: нещасну ждало ще страшніше покарання, і вона повинна була прийняти його при повній свідомості.

Ілля витримав всі сто ударів. Він кволо стогнав, облизуючи язиком пересохлі губи, і намагався звестися і стати на ноги, бо обвис на вірьовках. Вся спина була збасамужена, шкіра теліпалася кривавими клаптями.

В казані закипіла, завирувала вода.

Менгу повів пальцем.

— Розв'язати!

Маріам ледве трималася, і Ілля підхопив її попід руки.

— Прости мене, найдорожча моя, — простогнав хрипко. — Скоро скінчатся наші муки... Скоро...

Маріам заплакала.

— А наша крихітка? Настуня? Що з нею буде? Світ цей такий жорстокий! Боже!

Дитина випиналася і кричала на руках у туленгіта. Ніби зрозумівши, про що ведуть мову приречені до страти невірник і невірниця, Менгу швидко зиркнув на маленький білий клубочок, у якому випиналися ручки та ніжки, і різко кинув туленгітові:

— В казан!

Той підняв перед собою живе тільки у білому сповиточку і, мить повагавшись і стиснувши зуби, жбурнув у киплячий вир. Крик немовляти обірвався враз — раптово.

Навіть при звичаєні до всього ординці глухо охнули, загули. В рядах невірників здійнявся галас, вгору зметнулися темні жилаві кулаки. А над усім пролунали два пронизливо-розпачливі голоси — жіночий і чоловічий:

— А-а-а!.. А-а-а!.. Ой людоньки-и-и! Звірі-і!

То кричали Маріам і Ілля, кричали несамовито, кричали так, як не кричали, коли їх самих щойно катували. Той крик перекрив усі голоси, всі шуми, гомони і гули, що

здійнялися над майданом, і ніхто не почув у тому гамі тихо-розпачливого зойку душі:

— Ой Добрику! Та що ж це? А-а-а!..

Добриня притиснув Янку до грудей, у яких несамовито бухало серце, а коли побачив, як туленгіти піднімають над собою і несуть до казана Маріам, долонею затулив їй очі.

Маріам знепритомніла, не кричала, не пручалася, і її тихо, як срібну рибу, опустили головою у скажене кипляче пекло, де метлявся білий сповиток її донечки.

Зате Ілля,— де й сила взялася після страшного катування,— раптом відштовхнув від себе охоронців і кинувся з високо піднятими кулаками до Менгу.

— Проклятий! Я уб'ю тебе!

Оторопівши, Менгу здибив коня, розриваючи йому рота вудилами, а правицею шарив біля лівого боку, шукаючи руків'я шаблі. Та не встиг її витягти, як охоронець, що був поряд, опустив на пшеничну голову Іллі свою гостро-блискучу шаблю.

Майдан охнув — і загув.

Добриня ще міцніше пригорнув до себе Янку, щоб не бачила, що коїться з її братом. Він уже знав, що у неї під серцем б'ється малесенький живчик, визріває нове молоде життя, і оберігав її, як міг.

8

Батий сидів на вершечку крутого степового пригірка, підставивши обличчя сонцю, а розхристані груди вітрові, дивився в синю далечінь і думав. Після щасливої соколиної ловитви йому завжди добре думалося.

Він нещодавно повернувся з Каракорума, повернувся з подвійним почуттям — розчаруванням і задоволенням: великий курултай нащадків Чінгісхана не захотів і слухати, щоб обрати його, Бату-хана, великим ханом монгольського улуса, що розметнувся на півсвіту. Натомість всі зійшлися на тому, щоб правителькою стала жона покійного хана Угедєя Туракіна, мати Гуюка. Це, звичайно, його вразило. Він — завойовник половини Європи, і... Туракіна!

Якою сліпою і примхливо-незрозумілою буває іноді доля! Ця хитра, але не дуже розумна стара жінка тепер правитиме всіма монгольськими землями, починаючи від тих, де сходить сонце, і кінчаючи тими, де воно заходить, тобто всією імперією Чінгісхана. Яке вона має право на це?

Він знав її молодістю. Коли ще був зовсім малий, вона була жоною огуз-меркітського хана. Після переможної битви з огуз-меркітами Чінгісхан узяв їх обох у полон. Хана велів стратити, а юну Туракіну віддав своєму третьому синові Угедєю. Вона народила йому кількох дочок і сина Гуюка. І ось на тобі: колишня рабіння-меркітка тепер править усіма землями Чінгісхана і всіма його нащадками! Яка примха долі!

Та хай править! Може, то й краще, що він не залишився в далекому і вже нерідному, чужому для нього Каракорумі, а повернувся сюди, на береги прекрасного Ітилю, в свій улус, що розпростерся від Єнісею, від білих вершин Ала-Тоо до Вісли-дар'ї та голувої Туна-дар'ї. Він в душі задоволений, що доля розпорядилася саме так — залишила його правителем Жовтої та Синьої Орд, створених батьком Джучі та братом

Орду на безмежних просторах Ібір-Сибіру. Тепер, після підкорення Болгара, орусутів, кипчаків, асів, келарів та башкирдів, він створить новий улус — Золоту Орду. Так, Золоту Орду! І столицею її стане Бату-сарай, що будується у самому серці цього улуса. Це буде пишне місто! Куди задрипаному Каракорумові! Тисячі рабів, сотні умільців збудують його за кілька літ. В загальник рисах воно вже вимальовується. А підлегли навколишні народи постачатимуть сюди і скот, і хліб, і одяг, і коштовні прикраси, щоб його народ — йєка-монголи — ні в чому не зазнавав нужди.

А Каракорум... Е-е, що там Каракорум! Влада Каракорума простирається лише на корінні монгольські землі, а в завойованих — і в Китаї, і в Індії, і в Персії, і в Сирії, і в Хорасані, а тим більше в його Золотій Орді вона нетривка, непомітна, примарна. Тож краще бути справжнім єдиноосібним правителем тут, ніж мати примарну владу в Каракорумі.

Ця заспокійлива, втішлива думка загнала шашіль образи, що точив душу, десь у глибину, на серці стало легко.

Царевичі-тайджі, нойони і охоронці-туленгіти, всі, хто виїхав на соколинні лови разом з ним, стояли осторонь і не заважали йому думати. То й хто б посмів потривожити спокій всевладного хана, Саїн-хана, Далай-хана [117], над яким володарює лише одна сила — сила Вічного Неба?

Його думки перервав тупіт копит. Хтось гнав щодуху. Гонець? Яку ж вість несе він йому — радість чи печаль?

Туленгіти перед вершником перехрестили списи — і він зупинився, скочив на землю, поплазував до Батия. За ним рушили джихангіри.

— Саїн-каане, — сказав гонець підвівшись, — в Орду прибув з поклоном і премногими дарами син суздальського коназа Іскандер Ярославич [118]. Менгу-каан питає, як його приймати — як друга чи як ворога?

Батий підняв очі на джихангірів. Ті зацмокали язиками.

— Дзе, дзе! Це добрий знак! Це перший орусутський коназ, який сам, по добрій волі прибув в Орду. Привітай його, Саїн-каане!

Батий знав, що не по добрій волі прибув Іскандер, що ханські баскаки не раз нагадували коназу Ярославу, щоб прибув сам або прислав кого-нибудь із синів. Але це зараз не так важливо. Головне — прибув. Перший із орусутських коназів! А за ним прибудуть і інші. Він також уже давно обдумав, як поводитися з ними, — не як рівний з рівними, а як переможець з переможеними, як господар зі слугами, з рабами. І нацьковувати їх треба один на одного, щоб не об'єдналися, щоб гризлися, мов собаки, — тоді владі Золотої Орди над орусутами не буде кінця. А з непокірливими коротка розмова — удавку на шию або ложку отрути у вино. Ось так!.. Цікаво, з чим же прибув Іскандер?

Він підвівся.

— Коня! Поїдемо додому!

Однак прийняти Іскандера не поспішав. Кажуть, молодий орусутський коназ переміг свевів на річці Неві, від чого його і прозвали Невським, а цієї весни потопив у

Чудському озері крижаків-тевтонів. Спритний! Подивимося, що за птиця! І як поводитиметься. Від того залежатиме і подальше до нього ставлення.

Іскандер не набридав домаганнями швидшого прийому. Терпляче ждав, коли Батий сам покличе.

Нарешті одного дня в супроводі півсотні туленгітів та терджумана Домана явився старший ханський бірюч і об'явив, що князь Іскандер може стати перед ясні очі Саїн-хана.

Процесія просувалася повільно — через усе місто.

Попереду їхав бірюч з десятком охоронців, за ним — князь Іскандер з невеликим почтом і слугами, що несли дари Батієві, позаду — туленгіти, які батогами відганяли надто цікавих.

Перед золото-шовковою юртою Батия горіли два багаття. Тут же ріс кущ глоду, на якому розвівалися кольорові стрічки.

Бірюч зупинився, а Доман сказав князеві:

— Татарський звичай, княже, велить пройти між цими вогнями, щоб очиститися від мангусів, злих духів, а потім поклонитися кушу. А ще, княже, коли будеш вступати до юрти, то зважай, щоб ногою не зачепився об високий поріг, бо то дуже погана прикмета,— господар юрти може померти. Отже, за цим пильно слідкують, і неухвальному... Ну, сам знаєш...

— Знаю,— відповів Олександр, спішуючись.

— А ще коли ввійдеш до юрти, то не озирайся по боках, а йди прямо до Батия, упавши перед ним ниць і, простягнувши наперед руки, поцілуй між ними килим.

Олександр незворушно буркнув:

— Ну, а далі?

— Батия називай Саїн-ханом, тобто справедливим ханом... А вже далі — що Бог дасть... Я весь час буду при тобі... Ага, ще одно. Від ханського пригостення не відмовляйся. Що б тобі не подавали, їж і пий! Бо відмова — то найбільша образа.

Перед юртою на срібному стружії майорів білий ханський прапор і дев'ятихвостий туг, півколом стояла сотня туленгітів, а біля самого входу — великий гурт нойонів та інших ханських достойників. Десятки очей уп'ялися в невисоку, але гарно скроєну постать молодого орусутського коназа. Які дари привіз? Як він поведеться? Дари були багаті — вороної масті кінь, і багатий одяг, і срібний та золотий посуд, і орусутські гривні.

Олександр не вагався ні миті.

Пройшов крізь вогонь, низько вклонився кушу, що уособлював собою душі померлих Батієвих предків, і рішуче повернув до юрти. Два привратники в малинових чапанах і лисячих малахаях відкинули перед ним важкий полог.

Князь високо підняв ногу і переступив через позолочений поріг.

Величезна юрта була повна людей — найближчих родичів і сподвижників Батия. Крізь відкритий шанрак — дірку на верху юрти для світла й виходу диму — вривалося золотим снопом яскраве сонячне проміння. Вся підлога була застелена пухкими

килимами.

На почесному місці юрти — на торі — сидів Батий.

Олександр не дозволив собі роззиратися по боках, а прикипів поглядом до нічим не примітного чоловіка, вже немолодого, жовтолицього, вилицюватого, як і всі його співродичі, але з твердим поглядом вузьких чорних очей. Кажуть, бату означає по-монгольськи твердий. Ну що ж — характер, видно, у нього справді твердий. Про це говорять і його криваві діла, і твердий, пронижливий погляд. Як він проявиться по відношенню до нього, першого руського князя, що прибув в Орду з поклоном?

Батий був одягнутий скромно: простий чекмень, легкий шовковий пояс, на голові червоний кипчацький борик, оторочений хутром білки, на ногах — легкі літні ічиги з червоної шкіри з голубим орнаментом. І нічого зайвого — ні срібла, ні золота, ні коштовних камінців-самоцвітів.

Гордий був князь Олександр Ярославич, переможець шведів і хрестоносців, але свою гординю затиснув у кулаці — і бухнувся ниць перед Батием, бо потрібно було рятувати Русь. Простягнув наперед руки, як учив Доман, поцілував килим і, підвівши очі, голосно проказав:

— Десять тисяч літ Саїн-ханові, володареві багатьох народів!

Доман переклав. Батий виждав довгу хвилину, ніби сподівався підловити недосвідченого молодика на якій-небудь необачності, але той не підводився і не зводив з нього погляду.

— Встань, Іскандере, і сядь отут, біля мене,— нарешті промовив хан і показав на подушку по праву руку від себе. Це була висока честь. По юрті прошелестів нерозбірливий гомін, почулися вигуки задоволення — "дзе, дзе!".

Олександр сів.

Батий повів пальцем, і бакаул, прислужник хана, налив із шкіряної саби [119] в срібний кумган якоїсь каламутної рідини. Підніс князеві.

— Пий, Іскандере, це кумис—улюблений напій монголів, подарований їм Високим Небом. — сказав Батий.

Олександр знав, що кумис — це заквашене дріжджами кобиляче або верблюдяче молоко, але ніколи не пив його і внутрішньо здригнувся від відрази. Глянув на кумган — чималий! Боже, як його випити, як проковтнути?

У ніс ударив кислуватий запах.

Підніс до рота і — ні живий ні мертвий — випив до дна, не переводячи подиху. Кумган віддав бакаулові, рукавом витер рота.

— Дякую, хане.

— Смачно?

— Дуже.

— Кумис — це напій здоров'я. Пий кумис, конязю, і ти завжди почуватимеш міць у тілі і бадьорість у душі,— задоволене сказав Батий. І враз посуворішав: — З чим прибув? Як здоров'я вітця твого, конязя Ярослава?

— Отець шле тобі найкращого скакуна зі своїх табунів, вовчу шубу, червоне

князівське корзно, п'ятдесят гривнів і золотий та срібний посуд, щоб великий хан був завжди дужий та милостивий до Русі.

Він плеснув у долоні — і слуги внесли дари. Крізь відкритий полог юрти було видно красеня коня, якого тримали за вузду два конюші.

На якусь мить Батий затримав погляд на коневі, зиркнув на золото та срібло, а потім запитав:

— Чого Іскандер прибув сюди? Чого хоче конязь Ярослав? Чого він сам не прибув до мене?

— Отець хворіє, хане. Зовсім було зібрався в дорогу і раптом зліг. От і послав мене, щоб я засвідчив тобі його відданість.

— Ярослав — мудрий чоловік. Я слухаю тебе, Іскандере.

— Хане, ти заволодів Руссю. Але це обширна земля, якою не так просто управляти. Твої баскаки знають про це.

Батий перебив Олександра.

— Баскаки доносять, що орусuti бунтують, повстають проти моїх людей, іноді убивають. Як це розуміти?

— Хане, бунтують смерди, простолюдини. Над ними має бути сильна князівська влада. А отець її не має. Наділи нею вітця, віддай під його руку завойовані тобою князівства — і він наведе там порядок.

Батий задумався. Всі князівства? А чи не забагато? Чи не посилиться Ярослав так, що одного дня захоче сам виявити непослух?

Олександр розгадав його думки.

— В особі князя Ярослава ти матимеш на Русі надійну опору, хане.

"Можливо, й так,— подумав Батий.— Русь розорена дотла — не піднятися їй ніколи. А надійна рука там потрібна. Хай нею буде Ярослав".

— Я згоден в дати твоєму вітцеві всі орусутські землі — від Рязані до Києва. Але хай він сам приїде до мене — я хочу побачити його.

— Він приїде, хане. Як тільки видужає, так і приїде. На нього можеш покластися,— відповів Олександр, радіючи в душі від того, що не зустрів спротиву Батия своєму найголовнішому домаганню.

9

Минуло півроку.

Високі білі сніги вкрили Київ і його околиці, але і з-під них, хоча вже йшла третя зима після Батиевого погрому, тхнуло гаром. Безлюддя і запустіння гнітили Дмитра, краяли серце гострим боєм. Масниця! Як весело було раніше в ці дні на київських вулицях — сміх, пісні, ігрища! Передзвони церков! Шалені перегони однокінних, двокінних і трьохкінних саней-козилок — гей, стережись! На міських торговищах — велелюддя! Не вщухає гомін, скоморохи розважають і старих, і малих, гудуть гуслі, а над усім — линуць сизі димки, лоскочучи ніздрі смачними наїдками, що готуються тут же, на жаровнях і багаттях,— і млинці, і вареники, і сирники, і бабки, і смаженина, і гаряча юшка із судаком, стерляддю та лином... Боже! Де все те поділося? Чи й буде

коли знову?

Проїхавши безлюдними вулицями міста, боярин Дмитро і князь Михайло з княгинею та отцем Іваном мовчки вилізли з саней і попростували до боярського терему. Нечисленна боярська челядь уже приготувала обід — і господар з гостями, сполоснувши над цеберком руки, сіли до столу.

Скромний це був обід. Не колишній князівський чи боярський, коли на масницю столи вгиналися від наїдків та напоїв. Але на теперішні часи і не убогий — поліське село, що належало Дмитрові і куди не дійшли татари, постачало бояринові і хліб, і яловичину, і дичину, і морожену рибу.

Спочатку їли мовчки, а коли трохи наситились, князь, що й завжди знав міру в їді, відклав ложку.

— Горе нам за гріхи наші! Сиджу та й думаю: що чекає нас, дітей та онуків наших завтра і позавтра? На що надіятися? Земля розорена, городи понижені, князівства у занепаді страшному. Тепер над ними один владика — баскак Батиїв! Він нього залежить наше життя, наш добробут і навіть наша смерть... Хіба думалося нам, що якийсь недоносок Куремса, племінник Батиїв, сидітиме в Каневі і повеліватиме і Києвом, і Переяславом, і Черніговом — усією Подніпровською Україною?

Починалася розмова, яку вони вели при кожній зустрічі і яка нічого не вирішувала та й не могла вирішити, бо не мали вони ні грошей, ні військової сили під своєю рукою, ні чорного люду в достатній кількості, що один міг бути основою могутності князівської і боярської влади. Більше того, занепала церква, майже поголовно були винищені можновладні люди в містах і книжники по монастирях. На кого опертися?

— Так, княже,— погодився Дмитро,— сподіватися ми можемо тільки на Бога та на щасливий випадок, який може врятувати нас, бо самі ми зараз нічого не варті. Без військової сили ми ніщо. Держава наша розпалася і лежить у руїнах. Чи й підніметься колись?

Вони й це знали, і давно це обмірковували. Справді, на що сподіватися? Але як потопаючий хапається за соломинку, так і вони хапалися за кожну примарну думку — що робити, як, на кого опертися? Бо живому властиво сподіватися...

— Кажуть, князь суздальський Ярослав знову має чималу дружину,— докинув отець Іван, витираючи рушником руки і сиву бороду. А його син Олександр, князь новгородський, погромив хрестоносців на Чудському озері... Якщо так, то є ще сили, здатні стати супроти нечестивця Батиги!

— Зараз немає,— твердо заперечив Дмитро.— Ні, зараз немає такої сили. У жодного іншого народу, підкореного Батиєм, її немає.

— То що ж робити? — вдсяте, якщо не всоте запитав похмуро князь.

Дмитро здвигнув плечима.

— Я воїн і міг би відповісти коротко: боротися. Але, окрім того, я ще твереза людина, і ось тверезий розум підказує, що боротьба, повстання приведуть зараз до ще більшого розорення нашої землі, до ще більшого пригноблення нашого народу.

— Отже?

— Нам треба просто вижити,— тихо сказав Дмитро.— Вжити — ось що зараз головне! Залишитись на своїй землі, зберегти віру нашу і мову нашу. А час покаже... А час покаже, чи зуміємо ми прийти до пам'яті після такого вселенського погрому, якого завдав нашому народові Батий, чи остаточно занидіємо серед інших народів — і від нас і сліду не залишиться на землі, як від половців, котрі враз зникли, ніби їх і не було.

Розділ X

БАРИМТАЧА

Наступили важкі дні. Після потрясіння, перенесеного намайдан-хані під час страти Маріам, Іллі та їхньої малесенької доньки, тяжко захворіла Янка. З майдан-хану Добриня приніс її до хизару на руках непритомну. Холодна вода привела її до тями, але вона тут же пригадала все і забилася в нестримному риданні.

— Я не хочу жити, Добрику! Чуєш? Не хочу жити! — промовляла крізь сльози.— Перед нами — темна ніч! І ніякого просвітку! Це ж і з нами таке буде! І з нашим Дмитриком, якщо у нас народиться синок... Ні, ні, я не хочу! Краще вкоротити собі віку зараз, ніж укоротять нам його ті бузувіри таким жахливим чином!

Добриня поклав її голову на коліна, цілував схудлі щоки і заплакані очі, пригортав до себе.

— Заспокойся, люба! Заспокойся! Іллю, Маріам і Настуню вже не повернути, а ми повинні думати не тільки про себе, а й про те нове життя, що б'ється у тебе під серцем!

— Краще йому не родитися, якщо жити так, як ми рабом! — Вона билася у нього в руках, як пташка в сильці.

— Будемо сподіватись на краще, люба. Заспокойся! А час загоїть твою душевну рану! — шепотів Добриня.— Нумо, люба, засни, засни!

Поволі Янка стихла, але заснути не могла. Очі її світилися у темряві, як світлячки. Лице горіло — її почала бити пропасниця, і Добриня вкута в її своїм кожухом і просидів над нею всю ніч, не склеплюючи очей.

З того дня минув місяць. Довгий жахливий місяць, коли Добрині здавалось, що всьому кінець — Янці, і йому. Він був у розпачі.

Врятував їх щасливий випадок.

Одного разу, коли Добриня вранці, повісивши голову, голодний і невиспаний, разом з товаришами брів на роботу, їхню валку обігнав широкий, з халабудою, монгольський віз, запряжений двома волами. На передку сидів молодий монгол. Ззаду в нього, опираючись до спини чоловіка, сиділа жінка зі спеленою дитиною на руках, її обличчя ховалося в халабуді. Дитина щось весело аукала, щебетала. Монгола тішили дитячі пустощі, і він, блискаючи білими зубами, повертав назад голову і розгонисте реготав.

Добриня глипнув похмурим поглядом на чуже щастя і знову опустив голову. Та тут раптом здригнувся від пронизливого жіночого вигуку:

— Добрику! Добрику-у!

Він не встиг зрозуміти, що сталося, як жінка пташкою злетіла з воза і з плачем упала йому на груди.

Стрій невільників зламався. Монгол зупинив волів. Обличчя його витягнулося від крайнього здивування.

Добриня все ще не впізнавав жінку, що припала обличчям до його грудей. Тоді він обережно взяв її голову шкарубкими долонями і відірвав від себе. І тут на нього глянули такі колись милі, такі кохані очі, що він з несподіванки аж заточився.

— Милано! Ти? Милане! — промовив хрипко, з натугою і навіть якоюсь розгубленістю.— Ти... Тут?

— А де б же я мала бути, Добрику? Хто вижив, ті всі тут, а хто не вижив — тому царство небесне.— І тихо додала: — Я нещасна слабка жінка, Добрику. Я прихилилася туди, куди мене доля прихилила. Бачиш — то мій чоловік і мій синок... Чоловік здивований моїм вчинком, але я йому скажу, що ти мій брат. Правда? А хіба ж я могла стриматися, коли після всього, що з нами сталося, зустріла брата?

Вона вивільнилася з рув Добрині і сказала монголові:

— Айджу, це мій брат. Їдь попереду, а я піду пішки — поговорю з ним.

Айджу прискіпливо оглянув Добриню з ніг до голови, але не став перечити жоні. Сказав щось охоронцям, що, стурбовані несподіваною зупинкою, вже бігли сюди, і торкнув волів батоном.

Валка невільників рушила теж. Заспокоєні словами Айджу, охоронці не здіймали крику, лиш заляскали батогами.

— Гайда! Гайда!

Милана взяла Добриню за руку.

— Про наших нічого не знаєш, Добрику?

— Нічого. Мабуть, усі загинули. Милана схлипнула.

— Усі. І мій синочок... Мій Добричок... Боже, яке нещастя! Яке горе!

— Ну, в тебе є вже другий,— не стримався Добриня, хоча й відчував, що завдає їй болю, що не слід так говорити.

— Ти мене докоряєш, Добрине?... Є! Звичайно, є!.. Звичайно, я люблю його, хоча він і від чужинця,— болісно скривилася Милана.— Та хіба я хотіла? Серце ние-пече за моїм первісточком, за Добриком... Коли б я знала, що він живий... Що в добрих людей... Боже, яка б я була щаслива!

Добриня почервонів, йому стало жалко її. Він обняв її за плечі — втішив:

— Вір, що живий! Вір! І тобі буде легше... Та й справді, чому б йому не zostатися живим? Не всі ж, далеко не всі загинули. Багато хто врятувався... Хіба не так?

— Може, й так,— погодилася жінка і підвела вгору очі.— А ти ж як?

— Погано.

— Я бачу, що недобре.

— Е-е, що я? Я звик до такого життя. До всього звик... А ось із Янкою зовсім погано.

— З Янкою? Хто це?

— Моя жона... Правда, ми з нею не повінчані, але скоро матимемо сина або дочку. Гріх великий, але Бог нам простить...

— Що ж із Янкою?

— Заслабла. Тяжко занедужала... Після того, як хан Менту вбив її брата, а його жону і доньку зварив живцем у казані, вона стала сама не своя... Коли б якісь ліки, якесь зілля... Та де його взяти? Не до зілля тут, коли нічого до рота кинути.

Милана заглянула в засмучені очі Добрині.

— Де ви живете?

— У хизарі.

— У хизарі? І Янка з тобою? Але ж то чоловічий хизар!

— Вона видає себе за мого брата, підлітка. Ніхто не знає, що вона жінка.

— Ось як! Але хизарів багато. В якому ж?

— Наш примітний. Біля воріт — колодязь, а над ним — молода шовковиця. Та для чого це тобі?

— Я принесу Янці зілля. Сьогодні ж і принесу...— і вона побігла до воза.

Увечері його зустріла збуджена Янка.

— У мене була Милана. Така добра душа! Поглянь, що принесла мені,— і вона показала на клунок.— Тут і цілющі трави, і кумис, і козине молоко, і пшоняна каша, і добрий шмат печенини... Вона була б тобі гарною жоною!

Добрині вчувся прихований докір в її останніх словах. Він присів біля неї і обняв за плечі.

— Люба моя! Ти мені найкраща, наймиліша. Ти — моя доля, моя судьба! А з Миланою не судилося щастя... Пий усе, що вона принесла. У неї легка рука — може, тобі полегшає і ти видужаєш...

— Їж і ти — тут вистачить на двох.

— Ні, ні, це все твоє.

— Милана казала, що принесе ще. Її чоловік — монгол, теж добра душа, не перечить їй. Він зовсім не бідний — у нього косяки коней вигулюються в степу і отари овець випасаються.

І Янка розв'язала чималу торбину і почала виймати з неї їжу.

...Непомітно промайнув місяць. Тривога Добрині за здоров'я і життя Янки поволі вщухла. Добрий ангел в образі Милани майже щодня з'являвся в темному хизарі, приносив гіркі цілющі напої з духмяних степових трав і не менш цілющий кумис і силою змушував Янку пити. Після цього їй хотілося їсти і спати... Їсти і спати...

За тиждень таких відвідин Янка звелася на ноги, а ще за три тижні на її щоках заграє рум'янець. До роботи її не змушували ставати. Бей Айджу, що в перший же день прибув до хизару разом з Миланою, щоб побачити вмираючу дружину свояка-орусута, замовив за неї слово, і наглядачі залишили її в спокої. Більше того, він домігся права двом боголам — Янці і Добрині — виходити за межі хизару, і вони одного дня, в неділю, вперше за довгий час неволі вийшли в місто.

Був полудень. Сліпуче сонце щедро поливало курні вулиці Бату-сарая, строкаті людські натовпи, купи будівельного сміття, бо місто гарячкове будувалося, юрти кочовиків і палаци царевичів та багатих нойонів, неосяжний базар-хан, де все продавалося і купувалося, де стояв безугавний різномовний гомін і запах смаженої

баранини, що шкварчала на жаровнях. Все було для них нове, цікаве, але чуже і недоступне.

Які вони нещасні, малі піщинки серед цього багатоголосого велелюддя! Як далеко від батьківщини заніс їх розбурханий холодний вітриган! Ні степом до неї перебрести, ні морем перепливти, хіба що думкою перелетіти!

Тут Добрині на плече лягла чиясь рука, а над вухом прогув голос:

— Добриня? Ти?

Добриня оглянувся — і закам'янів: перед ним стояв Доман. Простягав руку.

— Не радий? Бачу, не радий... Не бійся — не з'їм. Навіщо тепер мені ти, богол татарський?

Земляк був не з приемних. Від згадки про київські з ним зустрічі по спині пробіг дроз. Але тепер у Доманових очах не було ворожнечі — і Добриня потиснув простягнуту руку.

— А ти ж де живеш? Що робиш? Бачу, тобі тут незле ведеться?

— Ні, незле, бо маю голову на плечах. Терджуман я. А живу ген там, на пригірку,— і показав на одиноку юрту, що стояла на горбі.

Доман став ситий, крізь щетину просвічувався на округлих щоках густо-сизий рум'янець. Нові чоботи, сині штани і шовкова сорочка, підперезана шнурком з китицями, свідчили, що Доман живе справді добре і що на його шиї ніколи не теліпалася канга. Окинувши прискіпливим оком зношений одяг Добрині і його худу жилаву статуру, він перевів погляд на Янку і враз поперхнувся:

— Те-те-те! Либонь, донька воєводи Дмитра? Дай, Боже, пам'яті — Янка? Авжеж, вона! Тільки чом же в чоловічому вбранні?

Холодна хвиля прокотилася по серцю Добрині. Ось де справжня загроза! Ось кому — Янці! — небезпечна ця зустріч! Видно, Доман не забув своїх київських кривдників, в тім числі і тисяцького, і хто зна, як відплатить його дочці. Розповість Менту? А той як вчинить?

— Її одяг зносився — от вона й одяглася в що мала,— скоромовкою пояснив Добриня.— Та тут майже всі жінки носять шаровари.

— Гм, Янка... Хто б міг подумати! — не вслухаючись у пояснення Добрині, бубонів Доман, все ще пильно приглядаючись до дівчини.— Красуня! І в хизарі... Далєбі, те місце не для тебе, дівчино! Можна й краще тут влаштуватися! Дзе-дзе!

Він примружив очі і зацмокав язиком, як справжній татарин.

— Мені й у хизарі добре,— прошепотіла враз зблідла Янка.

— Знаємо, як там добре, ги-ги! — хихикнув Доман і враз прибрав поважного вигляду.— А ви куди прямуєте? Часом не Михайла, князя чернігівського, зустрічати?

Добриня був збитий з пантелику новою заявою Домана

— Князя Михайла? А хіба він тут? — в його голосі забриніла надія.

Доман помітив це. Заперечно похитав головою.

— Не радій. Не визволяти невільників приїхав він, а просити Батия, щоб дозволив знову посісти чернігівський стіл. Уже два тижні клянчить великого хана, щоб допустив

у золоту юрту перед його ясні очі.. От сьогодні Батий і допустив... Я йду туди — хан Менгу звелів, щоб я був одним з терджуманів-товмачів... Там буде багато народу — бачите, всі простують туди. Ходімо! — І він підхопив Добриню і Янку попід руки і потягнув за собою.— Я знайду вам зручне місце.

Пробившись крізь натовп, він зупинився побіля ханського стража.

— Стійте тут! Звідси вам буде видно і князя Михайла, і хана Батия.

З цими словами він приєднався до невеликого гуртка ханських терджуманів, що тихо гомонили поміж собою.

2

Князь Михайло Всеволодович наклав на шию золоте ожерелля, накинув на плечі легке червоне корзно. Служник подав чорну оксамитову шапку з малиновим верхом. Михайло перехрестився і натягнув її на свою срібну голову.

Було тепло. Стояв двадцятий день вересня. В чистому голубому небі пливли білі нитки павутиння — наступало бабине літо.

На мить він примружив очі — і перед його внутрішнім зором спливали картини рідного Чернігова. Як, мабуть, гарно зараз там, на широких берегах тихоплинної Десни!

Там теж настає золота осіння пора — бабине літо. Чи ж повернеться він додому, чи побачить ще раз тогу красу, чи вдихне пахощі рідної землі?

Гай-гай, далеко батьківщина — Чернігівська україна! Невже навіки розлучився з нею, назавжди втратив й?

Він пригадав день від'їзду.

Зібралася вся сім'я. Княгиня плакала вголос, діти й онуки мовчки ковтали сльози, а він усіх цілував і осіняв хресним знаменням. Потім підійшов до свого духовного отця, схилив голову.

— Благослови, отче! Хочу їхати до Батия! Отець Іван, зовсім постарілий, ще більше висохлий, але такий же невгамовний, як і в молодості, підняв хреста. Очі його палали.

— Княже,— сказав він.— Многі, хто поїхав до Батия, виконали волю поганина, спокусилися славою світу цього, пройшли через вогонь, поклонилися кущу та ідолам поганським і погубили душу свою. Але ти, Михаїле, якщо хочеш їхати, не роби так: не йди через вогонь, не кланяйся ні кущеві, ні ідолам, ні їжі поганської, ні питва їхнього не бери в уста свої, бо не личить християнам поклонятися нічому, створеному людьми, а лиш Господу Богу Ісусу Христу!

Він, пам'ятається, відповів тоді тихо, але твердо:

— По молитві твоїй, отче, як Бог захоче, так і буде. Я хотів би кров свою пролити за Христа і за християнську віру!

І ось він стоїть у ваганні — вже ждуть його ханські посланці, щоб провести до Батия. Як поведеться він там? Чи ж стачить сили і духу достойно зустріти цю судчу мить?

Вже готові йти з ним юний онук Борис, князь ростовський, боярин Федір, одноліток, друг і однодумець-порадник, інші бояри та ліпші мужі, що супроводжують

його в Орду.

Послані Батием туленгіти нетерпляче гарячать коней.

— Ходімо, княже! Саїн-хан кличе тебе!

Він рушив перший — поволі, статечно, і крок його був твердий. За ним пішли всі, кому належало супроводити його: боярин Федір, князь Борис та десяток найближчих княжих сподвижників, людей переважно літніх і добре знаних в землі Чернігівській.

Подивитися на великого князя орусутів зібралися тисячні натовпи. Туленгіти прокладали шлях, відтісняли набік зівак, а тих, хто ліз наперед, били списами без жалю, мов скотину.

Вийшли на широкий майдан. На його протилежному боці вивищувалася велика золота юрта. Перед нею, на килимах, сиділи півколом монгольські царевичі та знатні нойони. В середині цього півкола возсідав на високих подушках, підібгавши під себе ноги, Батий, Саїн-хан, силою Високого Неба володар Золотої Орди.

На шляху до нього палахкотіло два багаття, а там далі, ближче до юрти, ріс великий кущ глоду, уквітчаний різнобарвними стрічками, стояли кам'яні та дерев'яні монгольські ідоли.

Князь Михайло зупинився. Ось наступає мить, коли треба проявити твердість духу! Чи ж витримає він?

— Іди, коназ! Іди поміж вогнями, щоб очистився від злих мангусів, які можуть зашкодити Саїн-каанові! — сказав старший туленгіт-джагун.

Михайло завагався. Тоді наперед виступив боярин Федір і сказав, бажаючи укріпити князеве серце:

— Не личить християнам проходити через вогонь і кланятися йому, як ви кланяєтесь. Така вже віра християнська: не велить поклонятися нічому, створеному людьми, а велить поклонятися тільки Богу-отцю, Богу-сину та Святому Духові.

Михайло підтвердив:

— Так, нам, християнам, не можна поклонятися тому, чому ви поклоняєтесь!

Посланці-туленгіти застигли в замішанні. Що говорить цей орусут? Старший помчав до Батия. Упав ниць,

— Саїн-каане, коназ Михайло не слухається твого повеління: через вогонь не йде і богам твоїм не кланяється. Що робити?

Батий важко засопів. Ніхто з князів ні разу не посмів не виконати його наказу. То що ж собі надумав цей упертий стариган? Це ж, здається, він перебив у Києві послів Менгу-каана?

— Він і тоді був такий же упертий і незговірливий! — підтвердив Менгу.

Батий покликав нойона Єлдечу, похмурого плечистого баатура, темника туленгітів.

— Йди до Михайла, скажи йому: як посмів він повелінням моїм знехтувати? Чому богам моїм не вклонився? Тепер хай вибирає одно з двох: або богам моїм поклониться — і тоді залишиться живий та отримає княжіння, або ж, якщо не поклониться богам моїм, злою смертю помре! Іди!

Єлдеча у супроводі джагуна, товмача Домана та десятка своїх туленгітів рушив до

князя чернігівського, що стояв перед багаттям незворушно, мов укопаний,— ні кроку з місця!

— Князь Михайло, ось тобі останній наказ Саїн-каана: або ти поклонишся нашим богам та пройдеш крізь вогонь, або ж умреш лютою смертю! — об'явив Єлдеча.

Михайло зблід, але відповів твердо:

— Царю татарському Батюю поклонюсь, тому що Бог доручив йому владарювати на цьому світі. А ідолам і кущеві — не поклонюсь!

— Ідоли — наші боги, а кущ — це душа великого Чінгісхана і сина його Джучі, батька Бату-каана. Як же ти їм не поклонишся?

— Їм, живим, поклонився б, а бездушній деревині не поклонюсь! Така моя відповідь!

— Дідусю! — вигукнув злякано Борис, кидаючись князеві на груди і обіймаючи його — Поклонись! Мій господине і батьку, прошу тебе від нашого роду всього — поклонись! Вони уб'ють тебе!

Загомоніли бояри:

— Поклонись, княже! Ми всі і зі всіма людьми своїми приймемо епітимію — відбудемо кару за вчинок твій богопротивний! Тільки поклонись!

Наперед виступив Доман — зняв шапку.

— Княже, ти не впізнаєш мене??

Михайло протер очі.

— Ні,— і повернувся до своїх, ніби просячи підказки.— Дивіться — мунгал, а добре балакає по-нашому...

Доман спересердя махнув рукою.

— Та ні ж! Доман я! Доман! Невже забув? Путивльський тіун, якого ти кинув у поруб, де я замалим не врізав дуба!

— Шкода, що не врізав,— відповів князь.— Було б одним негідником менше серед народу нашого! Бо бач як вирядився в чужинський одяг! Ще й шаблю мунгальську причепив до бока — став справжнім бусурменом! Згинь з очей моїх, поганцю!

Доман побуряковів, налився люттю.

— Даремно, князю, ображаєш мене. Я хотів тобі добра... Пройди крізь вогонь, поклонися кущу та ідолам татарським — і житимеш! Інакше за твоє життя я не дам і півногати!

— Киш, недолюдку! Відстань від князя! — втрутився в розмову боярин Федір.— Не намовляй нас на богопротивне діло! Не схиляй до відступництва!

Єлдеча, що пильно слідував за цією розмовою, спитав Домана:

— Що каже коназ Михайло? Що сказав його темник?

Доман криво усміхнувся.

— Відмовляються обидва підкоритися Саїн-ханові. Зневажають віру монгольську і богів монгольських. Не хочуть чиститися вогнем, хочуть завдати шкоди найяснішому ханові Бату — наслати хворобу якусь!

— Так смерть же клятому орусутові! — заревів Єлдеча і вдарив Михайла

Всеволодовича кулаком у лице. — Бийте його!

Туленгіти накинулись на князя зі всіх боків. Хтось зірвав з нього корзно і золоте ожерелля. Двоє схопили за руки — розтягнули їх, щоб він не міг захищатися, а інші почали бити в груди — по серцю та печінці.

Князь Борис з плачем припав до ніг Єлдечі, заволав:

— Не бийте старого! Бийте мене — молодого!

Та Єлдеча відштовхнув його чоботом.

— Геть, орусутьський собако!

Тим часом у князя з рота пішла кров, його звалили на землю і почали бити ногами. Доман прилучився до вбивць теж і все виважував, щоб ударити його в найболючіше місце — в обличчя чи в живіт. Спочатку князь здригався після кожного удару, стогнав, а потім затих.

Але його, обм'яклого, закривавленого, били ще довго. Лише засапавшись, розступилися, відійшли. І тоді всі побачили зігнуте бездиханне тіло князя. Живий він чи мертвий?

Народ мовчав. Доман і туленгіти, що брали участь у катуванні, важко дихали і з подивом дивилися на діло рук своїх — на розтерзане тіло старого чоловіка.

Ось воно здригнулося — раз і вдруге. Легко здригнулося, але все ж помітно.

Таки тліє в ньому якась іскра! Не хоче помирати великий князь! Невже жива душа його ще не вилетіла з нього?

— Домане, на мою шаблю, відрубай йому голову! — наказав Єлдеча.— Цим засвідчиш свою щирю відданість Саїн-каанові! Ну! Не вагайся!

Доман розмахнувся і вдарив князя по шиї. Голова відкотилася вбік. Він узяв її за сріблясте волосся, підняв високо перед собою, щоб усім було видно, а потім жбурнув у гурт собак, що віддалеки вовтузилися в дорожній пилюці довкола якогось маслака.

— Готовий! — об'явив Доман.

— А цей — другий, князів боярин? Запитай, чи згоден він поклонитися нашим богам? — спитав Єладеча.— Якщо згоден, стане князем!

— Ні, княжіння вашого я не хочу,— відповів Федір.— І богам вашим не поклонюсь, а хочу постраждати за Христа, як і князь мій!

— Ну, то вмирай! Туди тобі й дорога! — І гукнув Єлдеча воїнам своїм: — Бийте його!

Федора мучили довго, били так само люто, як і князя, в серце, в печінку, в живіт, аж поки він не впав на землю. Тоді відрізали йому голову і викинули геть.

— Труп хай лежать! — наказав Єлдеча.— Хай зжеруть їх собаки! Щоб усі бачили, що роблять з неслухняними, і жахалися!

3

Як тільки закінчилося це криваво-огидне видовище, Добриня схопив Янку за руку і потягнув з натовпу.

— Швидше!! Боюся, що Доман не забув про нас. Особливо про тебе. Цей мерзенний убивця, щоб вислужитися, ладен на все — особливо на підлість. Поки на волі, ми повинні тікати!

— Тікати? Куди?

— Хоч світ за очі, аби не в лапи Домана! В степах, в лісах — там якось проживемо!

— Але ж я в такому... такому стані.

— Ну й що? Дитина народиться не скоро, а Доман з'явиться в хизар сьогодні або завтра. І хтозна, що тоді буде з нами. Ні, нам треба негайно тікати! В цьому наш порятунок.

— А одяг? Залишимо в хизарі? Скоро ж наступлять холоди... А Милана? А Айджу? Це ж дякуючи їм ми на свободі... Що їм буде?

— Айджу нічого не буде. А з Милани що візьмуть — вона жінка. Та й Айджу її захистить... Не сумнівайся, я все обдумав. Порятунок для нас один — втеча. І якщо ми не зробимо цього сьогодні, завтра може бути пізно.

— Гаразд, любий. Роби як знаєш,— погодилася Янка. Вони довго блукали по запилених вулицях Бату-сарая, щоб діждатися вечора. А коли стемніло, вийшли за його околиці — в степ.

Попростували манівцями, бо не хотіли зустрічатися з припізнілими подорожніми, спочатку на північ, де на безмісячному небі, опустивши вниз зламаного дишля, котився Великий Віз, а десь опівночі повернули на захід, до Ітилю.

Ніч була по-осінньому свіжа, прохолодна, але швидка хода зігрівала їх. Гірше стало під ранок, коли випали холодні роси,— ноги по коліна змокрили, заохололи, і йти стало важко. Янка зовсім пристала, почала мерзнути.

— Ну, ще трохи, люба! Потримайся! Скоро зійде сонце — і ми зігріємось, обсохнемо і спочинемо, бо вдень іти небезпечно. Знайдемо затишне місце і там перебудемо до вечора,— підбадьорював її Добриня.

Зі сходом сонця степ ожив, загомонів тисячами голосів. То степове птаство, що гуртувалося до перельоту в теплі краї, гучним гелґотом, криком та співом вітало прихід нового дня.

Виднокруг світлішав, ширшав. Вдалині — то в одному кінці, то в іншому — мріли отари овець та косяки коней. Там десь були пастухи і могли помітити ранніх подорожніх.

Добриня звернув до степового озера.

— Переднюємо тут, в заростях.

Опівдні, коли припекло сонце, вони зігрілися та обсохли. Але почав дошкуляти голод. Довкола — і в заростях, і на озері копошилося багато птаства, після літа ситого, обважнілого. Та як його спіймаєш? Голими руками? І як запечеш чи звариш? Ні вогню, ні посуду.

Так вони йшли три доби — вдень спали, а вночі, прокладаючи шлях по зорях, поволі, бо зовсім, знесилили від голоду, просувалися на північній захід — до Волги, до Чорного лісу, де Добриня сподівався знайти якийсь притулок і захисток.

На третю ніч, під ранок, ледве дошкандибали до якогось великого озера і звернули до води. Попили, пожували солодкавих корінців ситнягу. Янка ледве трималася на ногах. Під очима залягли сині кола, на губи від внутрішнього жару та голоду впала

чорна смага.

Добриня знайшов у кущах затишне місце, намовив із сухого очерету та комишу високе тепле ложе, сказав тихо:

— Ляж відпочинь! Бо вечором знову в путь! А я піду на розглядини. Та й, може, щось із їстівного знайду.

Янка жалібно простогнала:

— Не йди! Я боюся, щоб з тобою чогось не трапилося. Як же я залишусь сама? Він поцілував її в змарнілі щоки.

— Я буду обережний. Не бійся! Відпочивай!

Він і сам не знав, на що сподівався, але дивитися на Янчині страждання, на муки голоду, що світився в її очах, більше не міг.

Прохиливши кущі, розглянувся довкола. Ніде нікого. Тоді вийшов на простір і, прилігши в бур'ян, поплазував до недалекого пригірка, звідки відкривався широкий виднокруг. Висунув, мов ховрах, з бур'яну голову, і завмер. Прямо на нього котився табун коней. "На водопій,— зрозумів Добриня.— До озера".

Він приліг і став чекати. Табун швидко наблизився і, оминувши пригірок, спустився прямо до води. Підстаркуватий пастух і його підпасич-підліток з'їхали вслід за табуном на бережину, напоїли коней, самі напилися і відв'язали від сідел шкіряні торбини. На розстелений килимок виклали їхній вміст — нехитрий пастуший сніданок: шмат засмаженої баранини, сухий ячний корж та бурдюк з кумисом.

Добриня відчув, як засудомило під грудьми. Йому не вперше голодувати, і він знав, що найсильніше почуття голоду приходить на третій і четвертий день. Згадав Янку — як вона там? Заснула чи страждає? І така враз охопила його жадоба заволодіти тим сніданком, що він ледве стримав себе, щоб враз не кинутися голіруч на пастухів.

Що робити? Напасти? Випросити? А може, викрасти, коли пастухи задрімають? Та чи задрімають? А може, гайнуть знову в степ?

Думки плуталися в голові. Четвертий день голодування та страх за життя і здоров'я Янки, що стала йому дорожчою за власне життя, підштовхнули його на відчайдушний крок.

Він весь напружився — як барс перед стрибком. Відчай і безвихідь скаламутили його розум. Але в останню мить стримав себе, поволі підвівся і повільно попростував до пастухів.

Вони сиділи до нього спинами і не помічали його.

Він тихо ступав по м'якій траві, відчуваючи, як лунко б'ється в грудях серце. Був готовий, як звір, кожної миті при спротиві напасти на старого і малого, зім'яти, зв'язати або навіть задушити їх, аби лиш заволодіти їхньою їжею.

Коли наблизився кроків на десять, під ногою хруснула гілка. Пастухи оглянулися і завмерли. Його вид, видно, налякав їх, бо підліток скрикнув по-половецькому:

— Ван-пай! Кулі-баба, хто це? Який страшний чоловік!

Добриня вмить зрозумів, що перед ним половці, монгольські полоненики, конюхи, змушені випасати табуни якогось знатного нойона чи царевича, і полегшено зітхнув.

Половці — не монголи. До того ж вони самі раби, з ними легше домовитися по-доброму. Та й бояться вони його. Ще б пак! І він збоку глянув на себе — який чубисько! Як вороняче гніздо! Бородище — на півгрудей, а кулаки — мов довбешки! Іде до них — а очі палають несамовитим голодним вогнем! Є від чого злякатися.

— Мир вам! Не бійтеся мене, я вам нічого поганого не заподію,— сказав тихо.

Оторопілий старий зрештою подав голос:

— Ти хто? Кипчак? Що балакаєш по-нашому.

— Ні, я орусут. Як ви, полоненик мунгальський. Я з товаришем заблудився в степу, вже четвертий день ми нічого не їли. — Він склав на грудях руки, підійшов до них впритул і вдихнув запах смаженого м'яса. — Ради Бога, дайте нам попоїсти! Вмираємо з голоду!

Старий заметушився, заохкав:

— Якші, якші. Сідай до нас — їж, скільки тобі хочеться. А де ж твій товариш? Хай іде — йому теж вистачить!

— Він тут. Я зараз покличу його,— відповів Добриня і, приклавши долоні до рота, загукав: — Янко, Янко, йди-но хутчій сюди!

З кущів боязко визирнула Янка.

— Не бійся! Йди! Тут добрі люди!

Янка підійшла, злегка вклонилася. Старий пильно поглянув на її змарніле обличчя, ковзнув поглядом по її постаті і, показавши на місце поряд з собою, несподівано сказав:

— Салям, катум! Їж — тобі треба їсти, бо ти ж носиш під серцем сина чи дочку.

Добриня був вражений проникливістю старого, але не сказав на це нічого, а зразу ж і собі сів до трапези.

Вони накинулися на їжу, як голодні вовки, їли пожадливо, майже не пережовуючи, запиваючи коржі та м'ясо прохолодним кумисом. Закінчили тільки тоді, коли на килимку не залишилося ні крихти. Добриня зніжковів.

— Оце так! Пусту свиню за стіл, то вона й ноги на стіл! Ми все поїли, а господарі нехай облизуються! Ай-ай-ай!

Старий усміхнувся.

— Не біда! У нас для себе ще знайдеться що-не-будь, щоб напхати курсак. Аби зуби!.. Навпаки, ми раді, що врятували вас від голодної смерті.— Він раптом прищурих свої і без того вузькі очі.— А тепер же куди ви?

І він хитрувато усміхнувся.

Добриня збентежився. Від цього старого нічого не приховується. Здається, крізь землю бачить. Сказати правду чи збрехати? Ні, за добро лжею не платять!

— Кулі-баба, а ти як гадаєш — чого ми тут?

— Думаю — тікаєте,— серйозно відповів старий і пильно заглянув у вічі своєму гостю.

— Авжеж тікаємо,— підтвердив Добриня.— Я вірю тобі — і кажу правду. Тікаємо з ненависного полону, бо несила вже терпіти неволю. Може, Бог допоможе знайти путь на батьківщину.

— Хай вам щастить,— відповів старий половець.— А нам і тікати нікуди: наш народ розбитий, розсіяний, земля наша знелюдніла від Ітилю до Дніпра, а там і до Дунаю так, що й живої душі кипчацької не знайдеш. Хіба що монгольські тумени гасають по ній від краю до краю, виловлюючи тих, кому пощастило десь приховатися. Куди нам подітися? Був би я молодший, а мій онук трохи старший, утік би і я та й приєднався б до загону баримтачі Бачмана — налетіли б з ним на монгольські кибитки, та коші, нищили б своїх кривдників, а їхні табуни та отари забирали б собі — на прокорм.

Добриня аж кинувся. Несподівана новина вразила його.

— Кулі-баба, як ти сказав — баримтача Бачман? Ти знаєш Бачмана? Зустрічався з ним? Де його шукати? Скажи мені!

На цей раз не приховав подиву половець і в свою чергу запитав:

— Чекай, чекай! А для чого тобі Бачман? Ти що — знав його?

— Авжеж! Ми разом жили в одному хизарі. Я допоміг йому та його другові Качиру-укуле, ясу, втекти. Скажи мені, де їх шукати!

Пастух задумався лиш на якусь мить.

— Для чого це тобі?

— Він допоможе нам з Янкою. Сам бачиш — ми в безвихідному становищі: ні одягу, ні коней, ні зброї, ні їжі. Шлях додому далекий, степи безлюдні, як доберемося?

— Гм, схоже, що ти правду говориш,— тихо промовив старий.— Але я не знаю, де шукати Бачмана. Він ні дня не сидить на одному місці. Сьогодні він тут, а завтра — там. Нападе на монгольський улус, поб'є, пограбує, забере свіжих коней, а своїх, стомлених, залишить — і тікає далі. Вже не раз монгольські беї ганялися за ним, та не змогли спіймати. Бо він — як вітер!

— І все ж — де його шукати? Ти бачив його?

— Бачив. Учора він зі своїми хлопцями був тут.

— Був тут! — вигукнув Добриня.— Отже, він десь недалеко?

— Може, недалеко, а може, й далеко,— ухильно відповів Кулі-баба.— Хто теє знає? Один Бачман. Але я тобі, орусуте, дам їжі на три дні, а за цей час ви, може, зустрінете Бачмана.

З цими словами старий витягнув з мішка торбинку сиру і кілька шматків в'яленого на сонці м'яса.

— Дякую,— розчулено відповів Добриня, приймаючи такий дорогий подарунок.— Колись ми були ворогами, тепер стали друзями. Світ не без добрих людей — і на цьому він тримається! Бувайте!

4

Старий половець помилився: втікачі були такі зголоднілі, що їжі, якої він їм дав, вистачило не на три дні, а лише на два. Та й то на вечерю залишилися одні крихти. А третій і четвертий день знову йшли голодні і ледве брели осіннім степом навпростець.

Янка змарніла, пристала зовсім. Тому, коли вони під ранок натрапили на покинуте кимось пригасаюче вогнище, навколо якого лежали обгризені кінські маслаки, Добриня сказав:

— Все. Далі — ні кроку. Що буде, те й буде — зупинимось тут. Сідай до вогню — грійся, а я спробую спіймати що-небудь — байбака, степову черепаху чи овечку, що відбилася від отари. Запечемо на вогні — і трохи підкріпимося.

Він назгрібав сухого зілля — кинув на багаття, а другий оберемок підслав Янці, яка зразу ж опустилася на нього і простягла до вогню холодні руки. Тепер вона не перечила Добрині, бо так стомилася і стільки витратила за ці дні сил, що їй уже було однаково — жити чи померти.

Добриня мовчки попростував у туманний ранковий степ. Та не відійшов і на сотню кроків, як раптом побачив на витолоченій траві залишки розчленованої на шматки кінської туші. Кращі шматки м'яса були кимось вирізані і забрані, але залишилися голова, ноги та тельбухи. Зверху лежало велике блідо-рожеве серце. Добриня притьмом кинувся до нього.

Він приніс свою здобич до багаття і кинув кілька шматків м'яса в вогонь, а сам опустився біля Янки на коліна, обняв її за плечі і крізь радісне ридання, що клекотало в його грудях, хрипко проказав:

— Ми врятовані... І на цей раз врятовані... Щаслива доля оберігає нас, Яночко!

Вони сиділи тихо і не відривали погляду від багаття, де шипіло, сичало, шкварчало, поволі обвуглюючись, кінське серце. Сиділи довго, поки воно не спеклося, а потім дістали з жару і, дмухаючи на нього, щоб швидше остудилося, накинулися на їжу.

Коли наситилися і зігрілися біля вогню, відчули, як на них накочується тепла хвиля сну. Янка підібгала під себе ноги, зіщулилася, зручніше вмостилася в своєму гніздечку і незабаром заснула. Йти далі вона не могла — їй потрібен був спочинок.

Добриня ліг біля неї і заснув теж.

Прокинулися вони одночасно, розбуджені тупотом копит, голосним кінським іржанням та гомоном багатьох людських голосів, підхопилися і завмерли від жаху. Довкола них щільним колом стояло кілька десятків озброєних вершників.

— Хто ви? — спитав по-половецькому круглолиций немолодий чоловік. — Орусути? Келари? Звідки і куди прямуєте? Втікачі?

Добриня мовчав. Хто ці люди? Які їхні наміри? Що їм відповісти?

Він зацьковано зиркав довкола, відчуваючи в серці холодну тугу від безвиході і гарячкове шукаючи відповіді, яка могла б їх порятувати. Але жодна путяща думка не лізла в голову. Залишалося одно — сказати правду.

— Так, ми орусути, — глухо промовив він. — Що вам від нас треба?

Від його голосу один з верхівців, що стояв позаду, здригнувся і вигукнув:

— Добриня? Ти? Невже це ти?

Добриня підняв голову — перед ним на карому коні сидів Качир-укуле. Помолоділий, гарно зодягнений, оперезаний дорогою зброєю, він з подивом і радісною усмішкою придивлявся до обідраного, змарнілого, зарослого буйною чуприною та бородою втікача-богола.

— Качир! Качир-укуле! — стрепенувся Добриня. — От яка несподівана зустріч!

Качир-укуле зіскочив з коня, обняв його.

— Я радий, що зустрів тебе, друже! А це твій брат? — повернувся до Янки.

— Це моя жона,— усміхнувся Добриня.— Тобі я можу відкритися — це моя жона, Янка. У хизарі ми це приховували, а тепер немає потреби... Ми втекли, бо зустріли одного недруга, Домана, що ще в Києві заповзявся звести мене зі світу та й Янку знав добре. Ми боялися, що він розповість про нас ханові, і відразу втекли. Вже тиждень блукаємо в степу, охляли з голоду, мерзнемо... Думали — пропадемо...

— Ну, тепер не пропадете — поїдете з нами. Бачман буде радий бачити вас!

— Бачман? Отже, ти з ним? Займаєтесь баримтою? Я чув, чув про нього! Сподівався зустрітися з ним.

— Скоро зустрінетесь,— Качир-укуле знову обняв Добриню за плечі і гукнув до своїх товаришів: — Ці люди поїдуть з нами. Дайте їм коней та підберіть що-небудь з одягу! І швидше — нам не можна баритися!

Владний голос Качира-укуле змусив баримтачів ураз розімкнути коло. Одні почали шклубатися в своїх шкіряних хурджунах — витрушувати з них здобич і кидати під ноги Качиру-укуле. Інші помчали до табуна, що під наглядом пастухів пасся на лузі, і незабаром повернулися з парою осідланих коней.

— Тут, здається, вам що-небудь підійде,— сказав Качир-укуле, показуючи на купу одягу та взуття.— Вибирайте!

Добриня та Янка підступили ближче. Чого тільки тут не було! Кожухи, чапани, халати, гутули, шапки-борики і шапки-малахаї, штани хутряні і ткані, спідниці бавовняні та шерстяні, хустки, шарфи-пештимали, килими. Видно, баримтачі попатрали не одну кибитку і не один улус — здобич була багата.

Вибравши те, що сподобалось та підійшло по зросту, Добриня та Янка швидко одяглися, взулися в шкіряні гутули і сіли на коней.

— Вперед! — наказав Качир-укуле.— Не відставати! Півдня загін, не зупиняючись, прямував на північ, а потім круто повернув на захід і перед вечором, заглибившись у вологі зарості осіннього пожовтілого лісу, вийшов на пологий берег великої повноводної ріки.

— Ітиль! Ітиль! — загелготали радісно баримтачі.

— Волга! — не менш радісно вигукнув Добриня.— Янко — Волга! Бачиш? А за нею Дон, а там і Дніпро! Батьківщина!

Янка сумно усміхнулася, зітхнула:

— О Боже, як ще далеко! Чи ж доберемося колись? Як згадаю той шлях, то аж холодно стає на серці!

Добриня не відповів: загін повернув праворуч, на широку галявину, де горіли багаття, паслися осідлані коні, вешталися люди. Це були баримтачі. Узрівши прибулих, вони кинулися їм назустріч.

Окремо — поважно, статечно, не поспішаючи — йшов Бачман.

Добриня впізнав його відразу, хоч був він тепер одягнений не в брудний полатаний халат, як було в неволі, а в добротний чапан, підперезаний зеленим поясом. Його хутряний борик зверху увінчувався синім оксамитовим шличком з червоною китицею,

жовті гутули були розшиті різнобарвним шовком, а руків'я і піхви шаблі, прикріпленої до пояса, поблискували самоцвітами..

— Бачмане! — гукнув Добриня, зістрибуючи з коня.— Бачмане!

Бачман на мить зупинився, придивляючись до незнайомця, а потім розкинув для обіймів руки.

— Добриня! Яким вітром? Теж утік?

— Утік. Хочу добратися на Батьківщину.

— З братом? — Бачман перевів погляд на Янку, що сиділа на коні.

— З жоною, друже.

— З жоною? — Бачман витріщив очі.

Качир-укуле зареготав, ляснув Добриню долонею по плечах.

— Він, хитрун, умудрився у нас під боком видавати свою красуню жону за брата-підлітка! Як це тобі подобається?

Добриня зніяковів.

— Не від вас приховував, браття, а боявся, що нас із Янкою розлучать мунгали.

Бачман подав руку Янці, допоміг злізти з коня. — Вітаю, катун. Перед тобою я так же зобов'язаний життям, як і перед Добринею. Всім, чим можу, допоможу, щоб ви дісталися на батьківщину,— коней дам, одягу, їжі дам. Але вирушати зараз, проти зими, в таку далеку дорогу? Не раджу. Та й ти, хатун, бачу, ждеш сина чи дочку. Як же вирушати? Скоро впаде сніг, ударять морози. Ні, перебудете у нас до весни, а тоді і в путь! Чи як? — він підвів очі на Добриню, бо зрозумів, що вирішує він.— Залишайтеся! А по теплу рушайте!

Від проникливості Бачмана Янка почервоніла, мимоволі глянула на свій живіт. Добриня обняв її, пригорнув.

— Я думав про це, Бачмане. Сам розумію, що, на зиму глядячи, не слід вирушати в таку далеку дорогу. Але зараз нас двоє, а весною буде троє, як тоді з малям тікати?

— Ну, по теплу це простіше простого. Кобилиці саме ожеребляться — молочко немовляті буде. У дорозі, де захочеш, там і переночуєш. А небезпека яка трапиться — всюди заховатися можна... Ні, ні, я не відпущу вас — загинете! Перезимуєте в нашому коші, а тоді — на всі боки!

— Де ж ваш кіш? Тут?

— Ні, тут занадто близько до Бату-сарая. Кіш наш далі, в лісах, в таких місцях, куди не знаючи дороги, й добратися нелегко. Нині ми після успішних нападів на монгольські улуси та на купців вирушаємо туди. Бачиш — скільки коней, худоби та овець пригнали ми? На всю зиму вистачить. А не вистачить — знаємо, де взяти. Батий позахоплював усі наші юрти, табуни, череди, отари, тож не гріх і нам тепер трохи позичити у нього чи в його родичів! — і він показав рукою в глибину галявини. Вона справді аж рябіла від тварин, що, оточені пастухами, паслися на яскраво-зеленій луговій траві.

— Ну що ж — поїдемо з вами,— погодився Добриня.— Ти правду говориш — зараз вирушати не годиться. Та й знемогли ми дуже — і від голоду, і від холоду, і від далекої дороги.

— От і добре,— оживився Бачман.— Тоді ходім до вогню — повечеряємо, переночуємо тут, а завтра, як тільки зійде сонце, рушимо до нашого стану.

5

Минуло три місяці. Бачманів кіш, що розташувався в густих низинних заростях на березі одного з рукавів Ітилю, жив тихим розміреним життям кочовиків. Занесені до половини снігом гостроверхі юрти стояли на узвишші в один ряд — виходами на південь, до сонця.

З їхніх відкритих шанраків вилися сизі димки, пахло свіжою сорбою. З легких кошар, зроблених нашвидкуруч із жердин та очерету, доносилося ремигання худоби, кінське іржання та мекання овець. Там поралося кілька баримтачів, призначених Бачманом доглядати тварин, що були спільним багатством коша.

Загін баримтачів спокійно зимував тут зиму. Бо куди ж зараз кинешся? Люті морози, глибокі сніги, а головне — сліди на ньому, що могли привести до коша монгольську кінноту, змушували сидіти на місці, ждати тепла, тим більше, що запасів вистачало, щоб прогодуватися. Окрім того, полювали на звірів та ловили в тиховодних обрічках рибу.

Добриня жив із Янкою в окремій невеликій юрті. Бачман із спільних запасів коша виділив їм і одягу, і кошми, і килимів, і посуду, і пару коней, і корову, і кілька овець, і зброю — шаблю, боздугана, лука зі стрілами та бойову сокиру. Ждучи дитини, Янка більше сиділа в юрті, підтримувала в глиняній кабиці невеличке багаття, варила в казанку м'ясну та рибну юшку, а Добриня заготовляв дрова, доглядав тварин, ставив силця на птахів та капкани на лисиць та зайців, ловив рибу. Особливо любив він рибалити, бо ще змалку звик до цього заняття на своєму рідному Ірпені.

Одного морозного сонячного дня він разом з Бачманом та Качиром-укуле взяли сокири, підсаки, лозові кошелі і вийшли на широкий зарічок. Тут ще з осені була поставлена очеретяна загата, що тепер вмерзла в лід. Біля неї збиралася риба, щоб подихати свіжим повітрям.

З обох боків загати, що стриміла вгору рівно обрізаними трубочками очерету; просвічувалися крізь тонкий лід в ополонках темна вода.

Бачман узяв до рук сокиру, поплював у долоні.

— Почнемо?

Втрюх вони швидко порубали молодий льодок, підсакою вичерпали дрібні крижинки. І зразу ж ополонка заряділа, зашумувала: риба пішла до неї густими косяками.

— Тримайте кошелі! — зашипів Добриня, занурюючи в глиб води круглу підсаку.— Сьогодні буде багатий улов!

Багатий улов траплявся часто. Здавалося, Ітиль, ця могутня ріка, якій не було рівних, була переповнена рибою, як небо зірками. Але сьогодні чи то від задухи, чи по якійсь іншій причині її набилося до загати стільки, що Добриня, занурюючи підсаку, відчув під руками живу упругість.

Ситі сріблясті рибини жваво захлюпосталися, застрибали на яскраво-сонячному

морозі.

— Ого! — вигукнув Бачман.— Одна підсака — і повний кошіль! Навіть коли б ми не мали ні корів, ні овець, ні коней, то самою рибою могли б прохарчуватися до весни!

— І весною, і літом також можна житися рибою,— сказав Добриня.

— Ні, весною знову будемо жити баримтою! Поки моя рука має силу, щоб тримати шаблю, я не перестану мстити нашим смертельним ворогам за понищений мій народ, за моє нещасне плем'я, порубане, пригноблене, розсіяне по світу, за наш Дешт-і-Кипчак, що колись простягався від Ітилю до Дунаю, а тепер став пусткою, за моє знівечене життя! — Бачман стиснув кулаки і блиснув очима.— Тепер у мене залишилася одна мета — помста! Поки живий мій лютий ворог, мій кривдник хан Менгу, доти горітиме моя душа!

— А чому не Батий? Чому саме Менгу?

— Батия не дістати. До того ж саме хан Менгу зі своїм туменом понищив моє плем'я, моїх родичів. Він — мій особистий ворог, його я і хочу вполювати, якщо пощастить.

Добриня вивернув з підсаки рибу в кошіль, замислено промовив:

— Він мій ворог теж. Він убив Янчиного брата Іллю, його дружину і доньку. Він сплюндрував Київ, я був його рабом... У мене не менше підстав, ніж у тебе.

— От і давай разом вислідимо його і знищимо!

— Ніби це так просто!

— Взимку не просто, а весною чи влітку, коли ми сядемо на коней, а Менгу виїжджатиме на полювання...

— Він сам ніколи не виїжджає.

— Тоді треба прислідкувати в Бату-сараї! — втрутився в розмову Качир-укуле.— Можна вночі пробратися... А якщо не його самого, то улус попатраємо добре!

— У мене, крім Менгу, в Бату-сараї є ще один ворог,— сказав Добриня.

— Хто ж це?

— Мій земляк — Доман. Це потвора, яку я ненавиджу навіть більше, ніж Менгу. Ось кого я нанизав би на списа! Він хотів зжити мене зі світу, він убив уже тут, в Орді, нашого князя та його боярина. Він із задоволенням знищив би і Янку або завдав би її ханові Менгу в наругу.

— То й відомсти йому!

— А додому? Я ж хочу, як тільки сніг з землі, вирушити в путь!

— Раніш, ніж настане літо, в дорогу ви не вирушите. Та й я не пущу вас,— тож і буде час.

— Доживемо — побачимо, дай, Боже, дожити!

Бачман хотів щось відповісти, але тут раптом від селища долинув тривожний голос:

— Добрине, Добрине! Мерщій сюди! Швидше!

— Що там? Янка? Що з нею? — кинувся Добриня, хапаючи кошіль з рибою.— Ходімо! Мерщій!

Вони поспішали що було сили.

Біля Добрининої юрти товпилися жінки і кілька барим-тачів. З-за пологоу долинав пронизливо-болісний зойк Янки.

Добриня зблід — кинув кошіль просто в сніг.

— О Боже! Що там? Що з нею?

— Та не лякайся ти! Нічого страшного! Родить! — заспокоїв його хтось із баримтачів.

Добриня зіщулився, мов від удару. В голові загуло, серце забухкало молотом. "Родить! Родить! Родить!" — дзвеніло одне-єдине слово. Як усі байдужне ставляться до цього, ніби не розуміють, яке величне і страшне дійство відбувається зараз у юрті. Та хіба не ясно, що там вирішується доля — або буде два життя, або ні одного! Або ні одного! Боже — це ж Янчиного! Янчиного! Янчиного! Про дитину чомусь йому не думалося.

Він стиснув зуби і почав подумки молитися, закликаючи всіх святих захистити її. "Візьміть усе, що в мене є, візьміть мою душу, моє життя, а її залиште! Я на все згоден, я все зроблю, аби вона залишилась жива! Я на все згоден! Уб'ю Менгу, уб'ю Домана, на самого Батия кинуся, себе занапащу — аби лиш вона жила! Янка! А якщо тобі треба, Боже, щоб ті дияволи в людській подобі залишились живими, то я їх не зачеплю і пальцем!"

Люди ходили, розмовляли, дехто навіть сміявся, а він мовчки стояв, утупивши безтямний погляд у темно-сірий полог юрти. Що там? Як там?

Коли пролунав особливо болісний крик Янки, такий болісний і незнайомий, що йому здалося, що то не її голос, він кинувся до юрти. Але жінки заступили йому дорогу, розкинули руки.

— Куди? Не можна! Там стара Тайдолла-хатун — досвідчена повитуха, там Акбіке та Кутуз-хатун — вони допомагають старій. Не хвилюйся — все буде гаразд!

Він покійно зупинився і в цю мить почув пронизливий крик немовляти. Це змусило його знову кинутись до юрти.

— Ну, що там? Як там?

Жінки стенули плечима.

— Ось вийде Тайдолла-хатун — скаже. Потерпи!

Чрез деякий час відкинувся полог — і вийшла Тайдолла-хатун. Це була стара зморшкувата половчанка, яку Бачман пригрів у загоні заради її старості, уміння шептати, замовляти кров, шукати зілля та приймати роди.

Вона примружилася від яскравого сонця, прикрила очі рукою.

— Де батько?

Добриня кинувся до неї:

— Це я... Що там?

— Син.

— Слава Богу! А Янка?

— Жде тебе.

— То можна?

— Авжеж. Заходь.

Добриня відкинув полог — зайшов. У юрті було напівтемне. Праворуч копошилися, прибираючи якесь лахміття, дві жінки, посередині, в кабіці, пригасав вогонь, а за ним, на подушках, прикрита кожухом, лежала Янка — змучена, бліда, одні великі чорні очі зоріли, як дві достиглі вишні.

— Янко! Люба! — Він кинувся до неї. — Як тобі? Вона усміхнулася безсило-вимушеною усмішкою, опустила повіки, даючи зрозуміти, що все гаразд.

— А... Дмитрик?

Вони давно домовились, що коли буде син, то назвуть його Дмитром — на честь діда.

Янка відхилила кожуха. У неї біля грудей лежало щось маленьке, невиразне, закутане у якесь ганчір'я. Воно випиналося, морщилося, а потім заверещало:

— А-а-у-у!.. А-а-у-у!..

Янка щасливо усміхнулася, прошепотіла:

— Твій син... Дмитрик... Дмитрусь... Ти радий? Добриня присів біля неї, погладив розкидані по подушці скуйовджені коси, поцілував у гарячий лоб.

— Любі мої, дорогі мої!

Голос його здригнувся, і, щоб стримати сльози, він приліг поряд і обережно обняв обох — Янку і сина. — Ви єдина моя надія, єдина радість і втіха у цьому холодному, жорстокому світі!

3

Весна видалася затяжна — з хуртовинами, з холодними дощами. Худобу та овець баримтачі поїли, а коней, схудлих, вилинялих, берегли, бо який же баримтача без коня?

Лише у травні настало тепло, і з землі пружко шугнула до сонця молода трава. Люди повеселіли, кобилиці почали жеребитися, а огирі — набиратися тілистості.

Добриня готувався до від'їзду: лагодив збрую, взуття та одяг, обрізав коням копита.

Бачман охолодив його.

— Куди? Невже забув, що ми домовилися пополохати Бату-сарай? Через тиждень вирушаємо — мені кожен джигіт дорогий! Зробимо наїзд, відомстимо своїм кривдникам, а тоді — будь здоров! Їдь!

Добриня зніжковів.

— Та ні — не забув я. І зараз бачу, як Доман б'є князя Михайла п'ятою під груди, мерзотник. І зараз перед очима киплячий казан, куди туленгіт кидає немовля — доньку боярина Іллі. Як таке забути? А ще ж хочеться випустити з хизарів наших товаришів. Хто захоче тікати — нехай тікає. Може, комусь пощастить урятуватися...

Бачман прояснів на лиці.

— Молодець! А я думав, ти хочеш покинути нас.

— Готуюся. Прийде час — покину. Тягне додому. Особливо — Янку... Та й нелегко їй, бідній, тут з дитиною.

— А там хто її жде?

— Більше всього, що ніхто. Але все ж — батьківщина, свої люди. Гадаю, не всіх же Батий винищив...

— А мені й тікати нікуди,— сумно похилив голову Бачман.— Голий степ залишився. Із родичів хто в землі лежить, хто травною проріс непохований, а хто в неволі знемагає... Пропало моє плем'я кипчацьке, навіки пропало... За це мщу і мститиму, поки й житиму!

Добриня обняв його.

— Я з тобою, Бачманеї У мене теж душа палає помстою!

Але минуло ще два тижні, перш ніж Бачман вирішив виступати. Лише наприкінці травня, діждавшись, коли місяць зник з небесного овиду і ночі стали темні, він у коші залишив тих декілько жінок, що прижилися в загоні, та двох підстаркуватих баримтачів і зі сходом сонця вирушив у путь.

Поки виходили з лісу, їхали вдень, а далі, в степу, де на пишних травах нагулювали весняний жир табуни коней, череди худоби та отари овець, яких доглядали чабани, тільки вночі. Бачман боявся, щоб хтось не доскочив до Бату-сарая раніш за нього і не попередив монголів про напад баримтачів. Усіх, хто траплявся по дорозі, знищував без жалю.

На четвертий день підійшли до Бату-сарая. До вечора пересиділи в густих заростях на березі степового озера, пасли коней, гризли суху бастарму та в'ялену рибу, відпочивали. А коли стемніло, Бачман сказав:

— В Бату-сарай від'їдемо тихо — без шуму і галасу. Кутуз із своїм десятком поверне до хизарів, зніме сторожу і випустить на волю наших братів по нещастю — боголів. Качир-укуле з першою півсотнею погромить майдан-хан. Ти, Добрине, сам знаєш, де шукати свого ворога. Даю тобі на допомогу п'ятьох джигітів. А я з другою півсотнею спробую пробитися до становища хана Менгу... Бийте і паліть! Не милуйте нікого! Чим більше грому-погрому, чим більше галасу і крику, вогню і крові, тим більше страху наженемо на ворога! За цим ми і їхали... У бій з військом Батия не вв'язуватись! Головне — пополохати бузувірів і без втрат повернутися назад. Відступати будемо окремими загонами — по десятку, по півдесятка. Відступати різними шляхами, щоб збити переслідувачів зі сліду. По дорозі хапайте з табунів свіжих коней і мчіть додому якомога швидше!.. А тепер — у путь! І хай вам щастить!

До самого міста їхали поволі. Поодинокі подорожні у темряві приймали їх за ханський військовий загін і не звертали на нього ніякої уваги.

Але при в'їзді дороги їм перегородив караул — десяток нукерів.

— Гар-гар! Хто такі?

— Рубайіте їх — і вперед! — гукнув Бачман.

В нічній темряві гостро блиснули криві шаблі — хтось охнув, хтось крикнув, хтось упав у дорожню пилуку. Двоє кинулись до хатини-мазанки — підперли зсередини двері. До них не стали добиватися, а вдарили коней — чвалом помчали по безлюдних вулицях заснулого міста.

Біля майдан-хану розділилися. Кожен загін повернув у свій бік.

Хоча ніч була безмісячна, але зорі густо висіялися на голубому небі, і Добриня безпомилково знайшов шлях до пригірка, на якому самотньо бовваніла Доманова юрта. Там зупинилися.

— Жінок і дітей не чіпати — мені потрібен лише господар,— попередив Добриня.— З ним я хотів би побалакати наодинці!

Він шарпнув полог юрти і гукнув у темний отвір:

— Домане, виходь!

Зсередини почувся стривожений голос:

— Хто там?

— Виходь — це не надовго! Сім'я хай спить, а ми перекинемося кількома словами!

Доман запідозрив щось лихе. Чи то голос видався йому знайомим, чи серце завіщувало небезпеку, але він раптом схопив шаблю, пропоров гострими лезом задню стінку юрти і вискочив у ніч. На його нещастя, на високому пригірку ніде було сховатися: на тлі зоряного неба яскраво вимальовувалася його темна достать.

— Він там! Він тікає! — скрикнули джигіти.

Добриня кинувся услід за ним. Та тут же почув, як над його вухом щось тонко цвяхнуло. Доман враз спіткнувся, замахав руками і вдав лицем у землю.

Добриня підбіг до нього. Доман лежав непорушно — в його спині стирчала довга монгольська стріла, випущена вправною рукою половця-баримтачі.

— Ах, шкода! — забідкався Добриня.— Вбили ви його, хлопці! А я ж так хотів з ним по душах поговорити!

— То, може, увесь виводок прикінчити?

— Ні, ні, не треба! Чим завинили жінки та діти? Ми своє зробили, а тепер — гайда звідси! — І Добриня скочив на коня.— За мною!

Тим часом Бату-сарай закипів, завирував. Раптовий і нежданий напад баримтачів, що з громом мчали вулицями і зносили голови тим, хто зустрічався на шляху, розбудив усе місто. Пролунали розпачливі крики, спалахнули пожежі, розривалися від гавкоту собаки.

Добриня з товаришами щасливо вибрався з розбурканого міста і помчав у темний нічний степ.

7

Бачман прибув у кіш з кількома баримтачами останнім. Вид його був стомлений, заклопотаний. Кинувши поводи коня джурі, він підійшов до гурту.

— Ну, що, браття, загиблих немає?

— Немає. Всі живі й здорові.

— Це добре. Але погано те, що за нами женуться.

— Як? Хто женеться? — стривожилися баримтачі.

— Не знаю, хто женеться. Може, сам Менгу, бо ми попатрали його людей, як хотіли, а може, хтось інший. Та не має значення, хто женеться. Важливо, що за нами йде слідом тисяча, якщо не більше, воїнів. Нас вони не помітили, але йдуть сюди.

— Що ж робити? Їх тисяча, а нас сотня якась.

— Тікати! І негайно!

— Куди?

— На той бік Ітилю — в Чорний ліс.

— Отже, все майно кидати?

— Все кидати! Беріть лише коней, зброю, трохи їжі та пузирі для переправи! Ідіть — збирайтеся!

Всі кинулись до юрт та до коней. Добриня підійшов до Бачмана.

— А як же мені? Як переправити на той бік Янку з дитиною?

Бачман на коротку мить задумався. Потім витяг з кишені срібну пластинку — поклав собі на долоню, простягнув Добрині.

— Іншого часу, може, не буде, — візьми тепер. Це — пайцза. Я відібрав її в одного ханського посланця. Мені тепер вона ні до чого, а тобі з Янкою, може, пригодиться. Хто її має, той знаходиться під ханським захистом. Всі зобов'язані допомагати йому а дорозі — давати притулок, їжу, коней.

Добриня взяв. На пайцзі з одного боку ширяв, розпростерши крила, степовий орел-беркут, а з другого чорніли якісь чужі незнайомі письмена.

— Дякую, Бачмане. Але перш ніж я скористаюся нею, ми з Янкою повинні перебратися на той бік. Я перепливу. А Янка?

Бачман похмуро відповів:

— Там побачимо. Іди — збирайся!

Добриня збирався недовго. Посадив на коня Янку з Дмитриком, собі до сідла приторочив сакви з бастармою та кожухами і підійшов до гурту. Всі вже були в зборі. Бачман стрибнув у сідло.

— Вперед! За мною!

Їхали понад берегом до самого вечора. Коли сонце ось-ось мало заховатися за протилежний берег Ітилю, покритий густим лісом, зупинилися.

— Тут будемо переправлятися! Надимайте пузирі — прив'язуйте коням до попрут, а одяг та зброю — до сідел, беріться за хвости — і на той бік! А хто боїться за хвоста — тримайтеся за сідло чи за стремено! — повчав Бачман тих, хто не знав половецьких звичаїв, а потім шдійшов до Янки та Добрині. — Не бійтеся — це не страшно. Для малого зробимо плотик із сухого очерету — прикріпимо до сідла.

Всі почали готуватися до переправи. Для половців це було звичне діло. Вони швидко понадимали висушені кінські та коров'ячі пузирі, поприв'язували їх до попрут, одяг і зброю — до сідел і вступили в воду.

Бачман наламав сухого очерету — зв'язав невеликий, але товстий плотик із заглибиною посередині, прикріпив до сідла. Янка поклала туди Дмитрика, що випинався і пхикав, припнула хусткою, перехрестила.

— Ну, з Богом, Янко, — сказав Добриня. — Ти попереду, а я з Дмитриком за тобою! Не бійся! Янка заплакала.

— Якщо зі мною щось станеться, ти ж, Добрику, не кидай його! — прошепотіла крізь сльози. — Бережи синочка нашого!

Добриня обняв її і подав довгого кінського хвоста.

— Тримайся міцніше! Ну, йди! Я буду поблизу! — і завів коня в воду.

Янка попливла. Добриня, тримаючись за стремено, вступив у воду теж і поплиз услід за нею. Попереду виднілися кінські та людські голови, а також надуті пузири. Швидка течія підхоплювала і несла їх все навкіс — до протилежного берега, що поволі наближався і наближався, аж поки ноги черкнули раптом по твердому піщаному дну.

На суше вибралися всі. Люди тремтіли від холоду, швидко одягалися. Янка закуталася в кожуха — годувала Дмитрика, а Добриня дивився на них, і йому раптом стало моторошно від думки, що міг їх утратити. Якої небезпеки уникли вони! Невже доля захищає їх?

Раптом пролунав чийсь крик.

— Дивіться! Дивіться! Мунгали!

Всі глянули на той бік. Там стояло кілька десятків вершників, а до них виїздили з лісу все нові й нові сотні. Скоро вони запрудили весь берег.

— Прокляття! — вигукнув Качир-укуле. — Вони таки наздогнали нас!

— Ні, поки що не наздогнали, — заперечив Бачман. — Уже починає темніти — і вони не посміють сьогодні перепливати Ітиль. Отже, ми маємо в запасі цілу ніч! Збирайтеся — і в путь! Вгору понад Ітилем! Відірвемося від них!

8

Два дні і дві ночі тривала втеча. Люди зголодніли, коні вибилися із сил. Потрібен був хоч невеликий перепочинок.

Виїхавши на широку трав'янисту галявину, що полого спускалася до берега, Бачман зупинився. Накази його були короткі.

— Ріжте коня, розкладайте багаття — печіть м'ясо! Відпочиваємо до полудня, а потім — далі в путь! Коней напоїти — і хай пасуться! Качир-укуле і Кутуз, вилізьте на найвище дерево і спостерігайте за ворогом — він ітиме берегом, по наших слідах!

Незважаючи на втому, баримтачі миттю кинулися виконувати наказ. Одні забили охлялого коня, почали білувати, другі назбирали сушняку і розвели вогонь, треті погнали коней на водопій, а потім пустили на пашу. Качир-укуле з молодим спритним Кутузом подерлися на високого дуба. А стара Тайдолла-хатун, буркнувши щось собі під ніс, побрела в ліс шукати цілющого зілля.

Добриня підійшов до Бачмана, що стояв на пригірку і, склавши руки на грудях, задумливо давквся на воду і на продовгуватий, порослий лісом острів, посередині якого вивищувався стрімкий шпиль.

— А може, нам не триматися купи, а розсіятися на якийсь час — на день, два чи тиждень? А потім зберемося у домовленому місці. Як, Бачмане?

— Я думав про це, — Бачман підвів голову. — Але вся біда в тому, що для нас цей лісовий край незнайомий. Розсіємося — і не зберемося. А поодинці загинемо.

— І це правда, — погодився Добриня.

У Бачманових очах спалахнула якась іскорка.

— А ось ти з Янкою можеш тепер відокремитися від нас. Дамо вам шмат м'яса,

запасного коня — і рушайте на захід сонця! Думаю, переслідувачі не поженуться за вами, а швидше — за нами.

Добриня заперечив:

— Бачмане, як ти міг подумати таке! Хіба можу я після всього, що ми пережили разом, покинути тебе і товариство в цей скрутний час?

Тут з дуба долинув голос Качира-укуле:

— Бачмане, ти бачиш острів перед собою?

— Бачу.

— А піщану косу, що веде туди, бачиш?

— Ні

— Ну, як же! Нам зверху добре видно її крізь воду. Мені здається, там не глибоко! Май це на увазі!

— Що саме?

— Чи не перейти нам на острів та не пересидіти там, поки мунгали підуть далі вгору? Як ти гадаєш? Бачман замислився, потер лоба. Потім сказав:

— А що — думка розумна! Переховатися там, поки переслідувачі підуть далі, а тоді гайнути в глиб лісу. Як ти, Добрине?

— А в пастку не потрапимо?

Бачман здвигнув плечима.

— Ми й на березі можемо потрапити в пастку. Їхню розмову перервав стривожений голос Качир-укуле.

— Мунгали! Бачмане, мунгали!

Всі завмерли. Страшна вість приголомшила навіть завжди незворушного Бачмана. Ніхто не ждав переслідувачів так швидко.

— Далеко?

— Ні, там, де в Ітиль впадає струмок, який ми нещодавно перебрали.

— Це зовсім близько! Звідти їм острів видно?

— Не видно: вони ще за лісом, у долині.

— Тоді злазьте швидше — і на острів! Не гайтеся! Вмить табір зворушився, заметушився. Баримтачі хапали коней, стрибали в сідла. Про м'ясо, що шипіло, сичало, шкварчало і обуглювалося на дубових рожнах над вогнем, ніхто й не згадав. Бачман здибив коня.

— Качир-укуле, їдь попереду — показуй, де коса! Всі тут? Ніхто не залишився?

— Всі, всі! — гукнув хтось позаду.

— Тоді — вперед! На острів!

Качир-укуле показував дорогу. Піщана коса була тверда, і коні йшли легко, лиш подекуди занурюючись у воду до загривка.

І ніхто з утікачів ні разу не оглянувся назад, туди, де догасало вогнище. А там, якраз тоді, коли вони досягли острова, із лісу з оберемком зілля вийшла Тайдоллахатун. Зілля випало з її рук.

— О сили небесні! Я залишилася сама! — простогнала стара, опускаючись на

землю.— Куди ж тепер мені подітися?

Вона безтямно дивилася, як баримтачі піднімалися на острів і зникли в густих хащах верболозу.

Їй стало страшно: тривожна тиша окутала її. Що робити? Перебрести протоку? Але ж вона не вміє плавати. Кричати? Та хто її почує на такій відстані?

Тайдолла-хатун припала до землі і по-старечому тихо заплакала. Вона і в думці не допускала, що її залишили навмисне. Сама винна! Сама! Нікому не сказала, нікого не попередила — і гайнула в ліс, мов дурне дівчисько!

Вона довго лежала, не маючи сили підвестися. Навіть дразливий запах смаженого м'яса, що доносився від багаття, не зумів підняти її. І тільки тоді, коли десь поблизу почувся тупіт копит і гул голосів, позадувала в кущі. Але не встигла сховатися, як на галявину викотився загін вершників.

Татари! Матінко!

Вона схопилася, щоб тікати, але тут же впала: неслухняні ноги заплуталися в бур'яні.

Джигіти наздогнали її.

— Гей, вставай, стара! Вставай! Кланяйся ханові Менгу і його братові ханові Бучеку, стара карга!

На галявину виїхали на баских конях кілька багато одягнутих вершників. Джигіти кинули стару їм до ніг.

— Менгу-каане, це табір баримтачів. Вони щойно були тут, навіть не встигли м'ясо зняти з рожнів — так дременули.

Менгу оглянувся довкіл. Вогнище, м'ясо на обгорілих рожнях, витолочена трава, свіжий кінський кізяк — все свідчило, що недавно баримтачі справді були тут. Аде в який бік вони втекли? Сліди повсюди: і на горбі, і на березині, де коні паслися, і на вогкому піску, де їх напували.

— Куди втекли ті розбійники, стара? — спитав він Тайдоллу-хатун.

— Не знаю, каане.

— Як не знаєш? Ти ж бачила!

— Я була в лісі — збирала зілля.

— Та бреше вона, — хльоснув нагайкою Бучек. — Нукери, припечіть їй ноги жаром — це одразу розв'яже їй язик!

Вони схопили жінку попід руки — поставили на купу жару.

Пронизливий зойк розлігся на галявині.

— Куди вони поїхали? Кажи!

— Туди, туди! — затанцювала на жару Тайдолла-хатун. Її підняли, витягли з вогнища.

— Куди — туди?

— На острів, — прошепотіла вона, падаючи на землю. — На острів!

Менгу не повірив.

— На острів? Уплав?

— Ні, там мілко.

Менгу не повірив.

— Не може бути! Ану, перевірте! Кілька вершників кинулись у воду — направилися в бік острова. Під кінськими ногами було твердо.

— Є! Є! — радісно загукали вони.— Коса! Тут коса!

— Тоді — туди! Вперед! — гукнув Менгу.— А цю стару — стережіть!

Бояісно-протяжний крик Тайдолли-хатун долинув до острова. Баримтачі кинулись на берег, розгорнули кущі — і завмерли: прямо на них по косі переправлявся великий загін монгольської кінноти.

— Прокляття! — вигукнув Качир-укуле.— Це я підвів вас усіх, браття!

Він у відчаї вдарив себе кулаком по голові, рвонув за чуба. Всі промовчали. А Добриня сказав:

— Хан Менгу! Це його тумен, його знамена! Та ген він і сам — позаду! Що робитимемо, Бачмане?

Потемнівши на лиці, Бачмаи довго мовчав. Біль зсудомив йому рота.

— А що тут зробиш? — зітхнув важко.— Будемо битися! До останнього! Іншого виходу у нас немає! Приготуйте луки!

Монголи швидко наближалися. Вже видно оскал кінських пик, вузенький прищур вершників. Сто кроків, п'ятдесят...

— Стріляйте! — крикнув Бачман і перший випустив стрілу.

Кілька десятків ворогів упало в воду, інші враз пригнулися, закрилися круглими щитами, ударили коней.

Здалеку пролунав голос Менгу:

— Вперед, баатури! Вперед! Порубайте мерзенних псів! Схопіть розбійника Бачмана!

Не звертаючи уваги на втрати, монголи ринули до берега, прорвалися крізь верболіз і вихопили шаблі. Баримтачі зчепилися з ними в рукопашну, але монголів прибувало все більше і більше, аж поки не стало десять проти одного, сто проти десяти, тисяча проти ста!

Баримтачі поволі відступали в середину острова, на галявину, де паслися їхні коні.

Розстрілявши всі стріли, Добриня кинув непотрібного тепер лука і витягнув шаблю — зчепився з дебелим довгоруким нукером, що, хижо вишкіривши зуби і відбиваючи випад супротивника, хрипко верещав:

— Гар-гарі Назад, назад!

Добриня таки дістав його, коли, повіривши в близьку перемогу, він безоглядно кинувся вперед і заніс шаблю над головою. Тут же він наткнувся на гостре вістря, що прохромило йому горло, захарчав і впав під ноги переможцеві.

Та збоку налетів ще один. Шабля його уже занесена високо над головою. Ще мить — і...

Під цей невідворотний удар Добриня встиг підставити свою шаблю. Дві шаблі заскреготали, викресали іскри — і обидві переломилися навпіл.

Монгол ошкірився і потягнувся до шокпара, що теліпався при боці. Очі його зловісне блиснули — він наперед смакував близьку перемогу.

Добриня кинув оком — де взяти зброю? У поверженого ворога? Так той упав незручно на свою шаблю — і ніколи нагинатися, щоб витягти її з-під мертвого тіла. А ворог поспішає — піднімає свою дубову довбешку, утикану залізними гостряками, ступає крок наперед...

Кінець, думає Добриня і, як вві сні, бачить Качира-укуле, що набігає ззаду на нападника і одним махом шаблі зносить йому голову. Кричить:

— Тікай! Рятуй Янку і сина, якщо зможеш! Бо ми всі загинемо... Тікай! І — прощай! — і знову кинувся в гущу бою.

Добриня відступив у кущі. Ніхто його не помітив і ніхто не погнався. Тут він зупинився, передихнув. Де ж шукати Янку? Перед боєм він залишив її з дитиною на руках у заростях біля шпилья. Добре, якщо там, а якщо десь заховалася?

Прогортаючи високий бур'ян і кущі, обминаючи коряві стовбури старезних верб, він рушив обережно. Ніде нікого.

— Янко! — окрикнув упівголоса. — Янко!

Десь почувся шурхіт, пролунав неясний голос, але все покривав гамір бою.

Добриня пройшов до самого шпилья. Ось і ті дерева, в тіні яких залишив Янку, ось і місце, де вона сиділа на кожусі, годуючи дитину. Але знову — ніде нікого!

По серцю прокотився холодок.

— Янко! — скрикнув дужче, стривожено. І тут із гущавини, прогортаючи туге гілля калини, переплетене хмелем та ожиною, визирнула Янка.

— Добрику? Ти? Ми тут! — Вона гримала Дмитрика, що заснув у неї на руках. — Боже! Ми вже й не думали, що побачимо тебе живим! Що там робиться — жах!

Добриня схопив дитину.

— Тікаймо звідси! Швидше!

— Куди?

— Я й сам не знаю. Десь треба заховатися. Бій уже затихає, і мунгали шукатимуть тих, хто залишився живий. — Він оглянувся довкола. — Поліземо на скелю! Може, там знайдемо криївку, бо тут нас відразу знайдуть!

Він рушив довкола шпилья. Тверді вапняково-глинисті стіни майже прямовисні — не вилізеш. Їх обступили дерева, кущі, затіняючи від сонця і допитливих очей.

А це що? Здається, стежечка? Ні, не стежечка, а крутий схил, по якому можна здертися майже до вершини. Він подерся по ньому угору, чіпляючись вільною рукою за кущі. Янка лізла за ним.

Останні кілька кроків були найважчі — по майже прямовисній стіні. Але тут їм пощастило: стіна була поснована цупким корінням, що звисало то нижче, то вище, як мотузяна драбина. Ступаючи з кореня на корінь, вони вилізли на вершину і оглянулись.

Шпиль був невеликий, майже круглий в обводі, порослий травою, бур'яном та кількома вузлуватими деревами. Заховатися тут ніде, вся надія на те, що монголи не захочуть здиратися сюди.

Вони прилягли над краєм обриву і з-за густих заростей бур'яну почали стежити за тим, що робиться внизу.

Бій поволі ущух. Посередині острова, на галявині, лежали мертві, стояв гурт полонених баримтачів, оточених переможцями, з кущів доносилося болісне іржання пораненого коня.

На галявину виїхали Менгу і Бучек.

— Полонених — сюди! — гукнув Менгу. Нукери підвели полонених, поставили перед ханами. Було їх всього тринадцять чоловік, і всі поранені. "Тринадцять живих із ста тринадцяти! — подумалося Добрині.— І всі поранені, ледве тримаються на ногах. У Бачмана розсічена щока, із руки тяж юшить кров".

— Хто з вас Бачман? — голосно спитав Менгу.— Чи він загинув?

Усі мовчали.

— Виходить, він загинув? Знайдіть його мертвого!

— Ні, я живий! Я Бачман! — гордо підняв голову ватаг баримтачів.

— О! — радісно вигукнув Менгу.— Отже, ти живий! Тебе ж мені і треба! — і кинув нукерам: — Решту відведіть убік і відрубайте голови всім! А цього тримайте міцніше! З цим буде окрема розмова!

Нукери потягли полонеників під ліс, і вони зникли з поля зору за деревами, що росли довкруг шпиля, через що Добриня не побачив, як страчують нещасних, тільки почув їхні крики, що раптово обривалися.

Тривало це зовсім недовго. Хіба багато треба, щоб зітнути дванадцять голів?

Коли крик останнього страчуваного обірвався і настала тиша, Менгу сказав:

— А тепер приступимо до найголовнішого... Нукери, ось перед вами ватаг мерзенних баримтачів, що вкоротили віку багатьом вашим товаришам, Бачман! Він грабував наш; улуси, вбивав подорожніх купців, захоплював табуни та отари, хотів спалити Бату-сарайі Йому мало зняти голову! Його треба скарати лютою смертю! Ведіть коней — розірвемо його на чотири частини!

Кілька нукерів кинулись виконувати його наказ. А Бачман випростався, безстрашно глянув на невисокого пласколищого супротивника і сказав:

— Менгу, ти — хан, і я — хан! Так, я був ханом багатолюдного і гордого кипчацького племені ольбурлик, яке ти не просто підкорив, а знищив, зігнав з землі, розсіяв по світу! Я мстив тобі за це! Я не розбійник, не злодій, я — месник! Я боровся за справедливе діло! А ти хочеш розірвати мене кіньми, як останнього злодія! Ти зараз на коні, але пам'ятай, що доля — річ примхлива: сьогодні ти розірвеш мене, а завтра хтось, посланий Небом, розірве тебе! Подумай про це!

Менгу закам'янів. Довго мовчав. Потім повернувся до молодшого брата, сказав коротко:

— Бучеку, зітни йому голову!

Той думав недовго: вихопив з піхов шаблю і одним махом зняв голову вільнолюбному половецькому ханові Бачману.

— Нукери,— звернувся до воїнів Менгу,— ми виконали повеління Бату-каана —

знищили зграю розбійників, що підняли руку на владу йека-монголів! І так буде з кожним, хто не підкориться нам!.. Гляньте — чи не залишився хто живий, чи не сховався в потаємному місці?

— Ніхто не сховався, каане! Всі знищені! Ми понишпорили по лісу і по узбережжю — жоден собака не врятувався! — відповіли нукери.

— А на горі, на скелі? — показав на шпиль камчею хан Бучек.

Менгу оглянувся, очима провів по бронзових обличчях воїнів. Погляд упав на важку постать Жадігера.

— Ти! Поглянь — що там?

Жадігер вклонився і поспішно метнувся виконувати ханський наказ: швидко подерся на гору.

...Упізнавши Жадігера, Добриня здригнувся. Ось він — кінець! Для нього, для Янки, для маленького нещасного Дмитрика. І від чієї руки? Від руки Жадігера!

Судьба? Він стис кулаки, а ще міцніше — зуби. Хоч би що-небудь було — шабля, чи спис, чи лук! Так нічого ж! Навіть замашної ломаки немає. А що зробиш голими руками?

Тим часом Жадігер, дарма що неповороткий, мов ведмідь, уже здерся на півтори, ось-ось буде тут.

В цю мить запручався, запхикав Дмитрик.

— Погодуй його! — шепнув Добриня. — І відступи назад!

Дмитрик замовк, припав до маминих грудей, смачно зацмокав.

А Добриня поглядом занишпорив довкола. Що б його знайти — камінь, замашну палицю, гілляку, щоб приголомшити ворога, коли вилазитиме на шпиль.

Ніде — нічого!

Підняв очі вгору, на дерева, і побачив на одному з них надламаний сук. Підскочив, ухопився — відламав.

І тут же гірко посміхнувся: сук дійсно важкий, замашний, та чого він вартий супроти тисячного загону хана Менту? От уже справді — потопаючий хапається за соломину!

Він поспішив на край обриву, але щойно порівнявся з Янкою, як із-за бур'яну виткнулася Жадігерова голова. Потім Жадігер висунувся вище, в руках тримав лука з накладеною стрілою.

Їх розділяло якихось десять кроків, їхні погляди зустрілися.

З несподіванки Добриня зупинився, мимовільно лівою рукою обняв Янку, а правою щосили стиснув свій недолугий сук. Що він проти лука?

Мовчанка тривала довго. Так довго, що Добриня встиг пригадати все своє життя — і Калиновий Кут, і половецьку неволю, і Київ, і монгольську неволю. Все це промайнуло в голові, пропливло перед очима, як сон, як видіння. І весь цей час він не спускав очей з Жадігера, плоске, вилицювате обличчя якого було застиглим і холодним. Тільки в розкосих чорних очах щось ворушилося: мов загоралося і тут же пригасало. Жадігер поперемінне зиркав то на Добриню, то на Янку, то на немовля, що, випинаючись; ссало

грудь. Що він думав при цьому? Якими вони йому видалися? Наляканими? Зацькованими? Приреченими? Чи пригадалося, як Добриня вирятував його з холодної ополонки, коли донська вода затягувала його під лід?

Мовчанка затягнулася. Нарешті знизу долинув нетерплячий голос Менгу:

— Ну, що там? Є хто?

Жадігер розширив очі, мов попереджував Добриню, щоб мовчав, а потім кинув ханові коротко і твердо:

— Тут нікого немає, каане! Зовсім нікого немає!

Менгу сердито grimнув:

— То чого ж там стовбичиш? Злазь! Поки вітер не нагнав води у протоку, будемо переправлятися на материк!

Жадігерова голова зникла. Добриня з Янкою презирнулись. Смертельний жах скував їхні уста.

— Хто то був? Чому він не стріляв? — нарешті прошепотіла Янка.

Тамуючи дрібний дріж у всьому тілі, що бив, мов пропасниця, Добриня так же тихо відповів:

— Ти не впізнала? То був Жадігер. В його душі прокинулась совість! Щось людське засвітилося в його погляді.

Лише над вечір, коли все військо хана Менгу переправилося з острова на материк і пішло по берегу Ітилю на південь, вони спустилися зі шпиля. Тут, унизу, повсюди лежали заюшені кров'ю баримтачі. Постріляні, порубані, з розтrocеними головами.

— Боже, який жах! — простогнала Янка.— Який жах! Усі загинули!

Добриня вивів її на берег, подалі від страшного видовища, помостив кожуха.

— Посидь тут. А я скоро вернуся.

Він сподівався, що нукери, поспішаючи, не все підібрали на полі бою. І не помилився. У заростях знайшов лука і кілька десятків стріл, під одним з убитих — шаблю, яку той, падаючи, прикрив своїм тілом. Та найбільшою радістю була несподівана зустріч на протилежному боці острова з трійцею коней. Вони мирно паслися на зеленій бережині.

— Кось-кось-кось! — простягнув до них руки.— Кось-кось!

Коні попіднімали голови, нашорошили вуха, довірливо рушили на той поклик. Всі вони були осідлані, з саквами на крупах.

— Дорогі мої! — гладив їхні гриви Добриня.— Соколики мої! Як же ви не потрапили на очі тим супостатам? Як вас не знайшли? Тепер ви так станете нам у пригоді! Рятівники наші!

Він вивів коней на берег, посадив Янку з Дмитриком у сідло, сам скочив на коня і, тримаючи в руках три повіді, вступив у воду.

— Ну, з Богом! Тепер — додому!

10

Два місяці мандрували вони від Волги до Дніпра, їхали манівцями, обминали биті шляхи, на яких можна було зустрітися з монгольськими військовими загонами,

уникали зустрічі з пастухами.

Лише тоді, коли переконувалися, що отару чи табун коней пасе самотній старий чабан, під'їздили до нього і просили їсти. І жоден з них не відмовив їм.

На Дону Добриня за коня виміняв кобилицю, що ожеребилася навесні, і відтоді Дмитрик щодня був з молоком.

Харчувалися переважно дичиною і рибою, якою аж кишіли довколишні степи, гаї, байраки, ріки та озера. Незаймані, нелякані качки, гуси, лебеді підпускали до себе на відстань десяти кроків, особливо на воді, і ставали легкою здобиччю для Добрині. А рибу ловив він вершею, яку сплів з лози, за ніч у неї набивалося карасів, линів та сомів стільки, що частину їх доводилося викидати назад у річку чи в озеро.

Лише на броді через Дніпро, біля Зарубинець, смерть несподівано знову війнула на них чорним крилом. Не встигли вони вийти з води, як на березі виросло кілька вершників.

— Стійте! Хто такі! Звідки і куди прямуєте?

Це був караул, що сторожував переправу,— десяток молодих бистрооких джигітів. Вони стягнули Добриню з коня, відібрали шаблю та лука.

— Чому зі зброєю?

Добриня напружив усі свої сили, щоб не проявити хвилювання. Розумів, що відповіді його повинні бути правдоподібні. Невпопад мовлене слово могло занапастити їх. Думки набігали одна на одну.

— Ми їдемо з Бату-сарая в Білгород,— Добриня не захотів назвати справжньої мети їхньої подорожі.— А зброя в такій далекій дорозі вкрай необхідна — відбиватися від злих людей, полювати.

— З Бату-сарая! З Орди? — загукали здивовані джигіти.— Ой-бой! З самого Бату-сарая!

Але старший, немолодий дебелий чоловік, шикнув на молодиків, і ті замовкли.

— Хто ж тебе відпустив з Бату-сарая? З чийого дозволу виїхав ти звідти?

Не моргнувши й оком, Добриня випалив:

— З дозволу Менгу-каана. Він нас відпустив з полону. Монголи були вражені.

— Самого Менгу-каана? Чим же ти заслужив у нього такої честі?

— Я врятував його на полюванні. Забив кабана-сікача, що накинувся на нього. Монголи збентежилися.

— І ханська пайцза у тебе є? — спитав старший, недовірливо оглядаючи загадкового бородатого незнайомця, що знає самого хана Менту.

— Є,— Добриня пошклубався в кишенях, витягнув срібну пластинку.— Ось!

Старший підніс її до очей, заглянув на другий бік.

— Си-ло-ю Віч-но-го Не-ба...— з натугою прочитав початок напису, але далі, не осиливши його, повернув пайцзу навіть з якимось острахом.— На, орусите!

Добриня відчув, як страшний тягар скочується з його пліч. Щира дяка Бачманові, що з того світу простягнув братню руку допомоги!

— А шаблю і лука? — запитав тихо, але твердо глянув у вічі монголові.

Той кинув своїм підлеглим.

— Віддайте!

Добриня вставив ногу в стремено.

— Ми можемо їхати?

— Їдьте!

Наступні два дні минули без пригод, а на третій, під вечір, перебралися через Руту, а потім і через Либідь. Це вже були знайомі околиці Києва. До самого міста — рукою подати.

Але зморені коні ледве тюпали, кволо переставляючи ноги. Та й самі вершники ледве трималися в сідлах. До того ж серця нили від невідомості — що їх чекає вдома? Тому не поспішали і через Хрещатий яр перебралися, коли вже зовсім стемніло.

Потрощені Лядські ворота, до яких, видно, за ці роки не доторкнулася людська рука, щоб полагодити, поминули мовчк. Невже в Києві не залишилося жодної живої душі? Куди ж їхати? Де прихилити голову? Переночувати в руїнах, а вранці вирушити далі — до Калинового Кута? А там? Хто там залишився? І як бути з Дмитриком? Немовля зовсім ослабло, йому потрібні спокій, тепла купіль; домашній затишок. Хіба воно витримає нові переїзди та нічліги під відкритим небом?

Добриня мимоволі зітхнув і, торкнувши вкрай підбитого коня, рушив угору, до Софії. Місяць ще не зійшов, було темно. Пахло тліном і гаром. По вулиці тьмяно проступали чорні остови спалених будинків та церков. Ні людського гамору, ні собачого гавкоту — пуста кругом!

На широкій Золотоворітській вони зупинилися. Тут теж було темно і безлюдно. Куди ж далі? До кого? До воєводи? А хто їх там чекає?

Однак це було для Янки єдине місце на землі, що манило до себе, що снілося їй щоночі, що притягувало в усі дні їхнього страдницького життя.

Їм обом було страшно. А що, коли надії, сподівання зараз розлетяться, як придорожнім порох під вітром? Що далі?

З надією і страхом рушили далі. В останню мить, коли коні вже повертали в знайомий провулок, Добриня кинув погляд на Софію, що бовваніла на тлі густо-синього неба, і помітив у її вікнах якесь мерехтливо-примарне сяйво.

Він притримав коня. Що там? Невже в храмі хтось є?

— Янко, поглянь!

— Ой, світиться! — скрикнула Янка.— Загляньмо! Вони під'їхали до паперті. Розтрощені двері — розчинені. Добриня зіскочив з коня і заглянув усередину.

— Тут хтось є? — спитав неголосно. Ніхто не відповів. Тільки в глибині храму, десь біля кіота, мерехтіло слабке жовтаве світіння. Він ступив ще кілька кроків.

— Агей, хто тут? Відгукнися!

І знову тиша.

Добрині стало моторошно. Світіння виходило знизу, і з високих стін на нього раптом проглянули неясні лики богів, ангелів, і архангелів, і святих. Здавалося, що вони зирили за кожним його кроком.

— Свят, свят, свят! — перехрестився Добриня і рушив далі.

Ще здалеку побачив перед обідраним іконостасом, у кіоті, свічу, що горіла злегка мерехтливим від протягу світлом.

Свіча в розореному, оскверненому чужмицями храмі? В Софії великопрестольній київській? Де загарбники викрали все, що можна було взяти з собою? Де порубали прямо на амвоні отців церкви? Де з ікон обдерли золото, срібло та самоцвіти? Де, здається, знищили сам дух народу, на який напали?... І тут — горить свіча?

Звідки? Чия рука її поставила?

Добриня раптом відчув, як щось здригнулося в його вистражданій душі, ніби відсунулася чорна заслінка — і в неї ввірвалося живодайне весняне тепло і світло.

Хтось у Києві є! Хтось залишився! Не всі загинули!

Хто ж ти — невідомий? Де ти? Озовися!

Добриня оглянувся довкола, і знову — ніде нікого! Тиша. Та святі на стінах. Та свіча, що горить серед темної ночі, як провісниця благодаті, низпосланої з неба на сплюндровану, залиту кров'ю землю.

Однак хтось має ж бути!

Він гукнув ще раз, на цей раз голосно, щосили:

— Хто є в храмі? Озовися!

Та ніхто не відгукнувся. У відповідь — лише гучна луна прогрімкотіла попід високим кам'яним склепінням і ще довго відлунювалася по темних закутках.

Тоді він вийшов надвір і, схвильований, радісний, притулився головою до Янки, що з сином на руках сиділа в сідлі.

— Там немає нікого... Ну, нікогісінько... Але — горить свіча! Отже, хтось є тут, у Києві! Є! Не всі загинули! Не всі в неволі! А якщо хтось є, то й нам не дасть загинути!.. Їдьмо — десь переночуємо, а вранці дізнаємося, що тут робиться.

— Їдьмо,— погодилася Янка.— Їдьмо до нас... Не все ж там, гадаю, згоріло. Може, залишилося що-небудь,— там і переночуємо.

11

Почав сходити місяць — стало видніше. За Софією, у напрямку Білгородських воріт, раптом зникли пожарища.

Але темні будинки були похмурі, безлюдді, дихали пусткою, хоч і стояли, як і раніш, міцно, непорушно. Однак це вселило в серце Янки якусь надію.

— Боже! Невже?..

Вона боялася вірити: невже і її гніздо збереглося? Та ось і рідне дворище. Янка затремтіла, піднялася на стременах. З-за високого частоколу видніється гонтовий дах боярського терему, над ним шелестить у темряві твердим листям розложиста, криласта груша, бовваніє над колодязем високий журавель.

— Добрику, дивися! — зойкнула Янка.— Невже це не сон?

Добриня поторгав ворота — заперті. На стукіт ніхто не відгукнувся. Тоді став на сідло і перемахнув через них, відсунув міцний дубовий засув.

Янка в'їхала в двір, подала йому Дмитрика і, злізши з коня, перехрестилася.

— Слава Богу! Ми вдома! — Потім узяла маля на руки, пригорнула і заплакала щасливими слізьми.— Вдома, синочку! Вдома! Правда, ніхто нас не зустрічає, та вже якось ми тут дамо собі раду.

Ніби на ці слова, скрипнули двері хатини, де мешкала колись двірня, і на порозі вималювалась невисока темна постать.

— Хто там? Що за люди? — почувся стривожений жіночий голос.

— Боже, Горпина! — скрикнула Янка.— Горпина! Жива!

Жінка на мить завмерла, потім сплеснула руками і з криком кинулась до неї через двір.

— А ти... ти.. хто? — Голос її здригався, запинався: — Невже?.. Чекай!.. Невже?.. Ти?..

Янка поспішила назустріч, вигукнула:

— Та Янка ж я! Янка! Хіба не пізнаєш? Стара виставила наперед руки і, зупинившись, заточилася, ледве втрималася на ногах.

— Янко! Яночко! Бояришне! Дитя моє! Жива! Боже! — шепотіла, аж задихалася.— Та звідки ж ти? Якими вітрами? З яких світів?

Янка підхопила її.

— Потім, Горпино, потім... Усе розповім... Стара помітила сповиток на руках у Янки.

— А це... що?

— Це дитина... Мій синочок — Дмитрик, Горпино,— крізь щасливі сльози усміхнулася Янка і, помітивши розгубленість на обличчі старої, додала: — Ти дивуєшся?

— А батько його? Де ж він? Хто він?

— Та ось — Добриня... Пам'ятаєш? Стара підійшла до Добрині, повернула його проти місяця, довго вдивлялася в бородате обличчя.

— Справді — він! Боже, яка радість буде бояринові — Янка знайшлася! Та ще й не сама, а з сім'єю! Янка стрепенулася, скрикнула:

— То батько живий?

— Живий.

— Боже, чому ж ти не кажеш! Живий! Де ж він?

— Та в себе ж — удома... Один він зостався. Постарів, змарнів та все тужить, тужить... А хіба це допоможе?.. Я теж сама залишилася, а дядька Никодима немає... Я кілька днів лежала під руїнами Десятинної церкви і тільки чудом вибралася, коли татари вже пішли з Києва. А дядько Никодим залишився там... Царство йому небесне!

— То ходімо ж! Ходімо до батька! — заспішила Янка.— Хочу швидше його побачити! Він, мабуть, спить?

— Та де там — вечорами довго не може заснути. Читає або пише. А найчастіше — сидить за столом, дивиться в темне вікно та думає, думає... Мабуть, і зараз так. Ходімо!

Бони обійшли терем. У двох вікнах з протилежного боку світилося.

Добриня підняв Янку на руках, щоб могла заглянути всередину, і вона припала до

шибки.

Боярин сидів за столом, лицем до вікна. Перед ним у підсвічнику горіла воскова свічка. Він схуд, постарів, чуб зовсім посивів, а погляд колись бистрих очей був тьмянний, непорушний. Плечі під білою полотняною сорочкою загострилися і опустилися. Велике горе, мов камінь, придавило старого боярина.

Янка голосно заридала.

— Тату! Таточку!

Воевода здригнувся, встав із-за столу, взяв свічку — і підійшов до вікна. Підніс свічку до шибки. Янка припала до неї лицем з другого боку.

Воевода відсахнувся. Подив, радість і страх разом відбилися в його очах.

— Янка! Донечко моя! — вирвалося у нього з грудей.— Не може бути!

Янка крізь сльози усміхнулася.

— Це я, таточку! Я!

Боярин охнув і кинувся до дверей.

Вони зустрілися на ганку. Дмитро в лівій руці тримав свічку, а правою пригорнув дочку, що з голосним плачем упала йому на груди.

— Янко! Рідна моя! Жива! А я так благав Всевишнього! Так благав!.. О Боже, до тебе дійшла моя молитва!

Боярин перехрестився.

— Жива, таточку, жива!

— А то хто? — боярин завважив темну постать Добрині, але не впізнав його.

— То мій чоловік, тату, із нашим синочком Дмитриком.

— Чоловік? Із вашим синочком? Моїм внучком? Та ще й Дмитриком? Боже, яка радість! — Він посвітив перед себе, а коли Добриня, тримаючи на руках сповиток з немовлям, підійшов ближче, раптом вигукнув з превеликим подивом: — Добриня! То це ти?

— Він урятував мене, таточку! Не злічити, скільки разів він врятував мене від смерті! — знову припала до батька Янка, думаючи, що він неприємно вражений такою несподіванкою.

Та той ніби не чув її слів.

— Добрине! — вигукнув розчулено.— Сам Бог вибрав тебе, щоб низпослати на мене свою благодать! Дякую тобі, сину, і за Янку, і за Дмитрика!

Він пригорнув сповиток, присвітив — і побачив маленького носика, рожевого ротика. Маля міцно спало.

— Таточку, не розбуди! — кинулася Янка, відбираючи дитину.

Боярин загорнув малого, змахнув сльозу, щасливо усміхнувся, заспішив.

— Та чого ж ми стоїмо тут під зорями? Ходімо! Ходімо до хати! Горпино, приготуй нам що-небудь повечеряти. Та води нагрій — скупати малого! Та розбуди хлопців — хай поставлять коней до стайні!

спати, була вже північ. Аж тоді сіли до столу.

Спочатку їли мовчки. Вряди-годи Янка і Добриня переглядалися, самі собі не вірили, що це не сон, не чудо, а все відбувається наяву — і Київ, і боярський терем, що, обідраний, розграбований, лише якимось щасливим випадком уцілів у страшному вирі лихоліття, і живий боярин-батько, і оці звичні страви та напої на столі — запашний житній хліб, гречана каша з підливою та тушеною телятиною, холодний, з льоху, сирівець, божественна медовуха-сита... А коли наситилися, разом відклали ложки.

Боярин мало їв, а весь час дивився на них, і в його очах безперервно чи то від радощів, чи то від горя каламутилися сльози.

Добриня перший порушив мовчанку.

— Що ж тут, удома, боярине? Як у Києві?

Дмитро його поправив:

— Називай мене не боярином, а батьком — так, як звичай велить, сину. Чого вже там!

— Пройшли ми, батьку, проїхали всю Переяславську україну і добру третину Київської — і всюди пустка, всюди розорені городища, спалені села, людські кістяки біліють серед бур'янів. Чи ж залишилося хоч трохи люду на нашій землі? У Києві? — спитав Добриня, сприйнявши зауваження Дмитра спокійно, природно, як належить.

Дмитро сумно похитав важкою сивою головою.

— Мало що залишилося, дорогі мої, від нашої батьківщини. Понищені також Чернігівська, Галицька, Волинська України. Жодного городища не уціліло, окрім Крем'янця та ще двох-трьох міст, Данилова, Холма... Церковні храми наші осквернені, села спустошені, людей поубивано, а багатьох виведено в Орду. Та ви самі це знаєте... Киян залишилася жменька одна. Колись більшого і кращого міста не було на Русі, а тепер з півста тисяч, що жили тут раніш, зібралося звідусюди одна тисяча, від сили — дві. Хто із лісів, із ярів, із пущ повернувся, хто з неволі втік та добрався додому...

— Отже, народу усе-таки трохи лишилося? Хоч на розплід... Бо половців до ноги вирубано або вивезено в неволю.

— Лишився народ, але вкрай підсічений на корені. Ледве животіє. До того ж кожного року з Канева набігає орда, хан Куремса робить зі своїми баскаками ординський вихід — збирає податки. І чого тільки не вимагає! І авариз — податок з урожаю, і капчур — зі скоту, і ямне — на утримання ямщиків, і кумисне та торосунне — на вино, і дорожнє, і поплужне, і митне, і пам'ятне, і кінне, і мимоїзне, і на корм, і поклонне, і на ханську ловитву, і на рать, і тамгу — з ремісників... Обдирають так, що смердові вже восени доводиться підтягати поясок... Та не тільки в цьому біда. Головна біда в тому, що немає у нас майбутнього. Темно попереду. Сил немає. Тепер хто не прийде з мечем на нас, той і переможе! Втратили ми державу...

— Що ж робити?

— Одно — вірити і сподіватися!

— То це ви свічку ставите в Софії?

— А ви бачили?

— Помітили світло у вікнах — заглянули.

— Я! За убієнних і за живих! За тих, хто доходить кінця свого шляху і за таких, як Дмитрик, що тільки-но народилися і вже стали рабами! За землю нашу — ставлю щоденно свічу! Маю надію. Вірю. що, може, колись, за сотні літ, все зміниться — і плем'я наше розправить крила.

— Чи ж розправить?

— Болить душа. Лежить на ній важений камінь. Не змогли ми вистояти! Були роз'єднані — на окремі городища, на окремі князівства. От і переміг нас Батий поодинокі, хоч і билися всі мужньо! Побив, погромив, розсіяв по світу, як римляни — іудеїв. Та вірю я, що відродимося знову! Рано чи пізно — відродимося, розправимо крила! В цьому моя віра! Бо без віри, без надії важко жити! Зовсім не можна!

— Без надії важко жити.— погодився Добриня.— Я от вірю, що хтось із моїх у Калиновому Куті врятувався. Ну, хоч одна рідна душа! Хоч півдуші!

Дмитрові очі блиснули.

— А знаєш, я був у Калиновому Куті. Думав, ти вберігся — то, може, хоч що-небудь дізнаюся про Янку. І — поїхав...

Добриня аж кинувся.

— Ну, й що? Що там? Як там? Кого бачили? З ким говорили?

— Сестра твоя Ганночка жива...

— О Боже! Ганночка! Жива! Яка радість!

— Побралася з якимось парубком. Кузьмою звати. Уже сина мають — Добрика. І двох інших Добриків усиновили — братових.

— Добриків! Миланиного сина теж! — вигукнув Добриня.— Коли б то тільки вона знала, бідна!.. Я поїду туди! Завтра!

— Поїдеш, звичайно... Ну, не завтра, а поїдеш... Але Калинового Кута вже немає — геть згорів, заріс бур'яном, зник.

— Зник... А люди?

— Трохи врятувалися в лісах... Зробили собі такі-сякі землянки по крутосхилу над Ірпінем і назвали нове сільце Новосілками, а Калиновий Кут — Старосіллям [120].

— Боже, як за кілька літ усе змінилось!

— Так, змінилося,— похитав головою Дмитро.— Змінилося так, що бодай і не бачити. Батий завдав нам такого удару, від якого ми довго будемо очухуватися. Чи й очухаємося колись! Упала наша держава — чи й підведеться!..

Тут почулося з сусідньої хоромини тихе попискування Дмитрика. Чи приснилося щось малому, чи в пелюшках рибки наловив — прокинувся.

Янка схопилася, але Дмитро поклав їй руку на плече — посадив на місце, а сам підвівся.

— Ні, ні, ви лягайте, бо пізно вже... А я побуду біля нього... Постережу... Подивлюся...

...Янка заснула відразу. Як тільки лягла, так і провалилася у сон, мов у яму. А Добриня довго перевертався, душив очі рукою, щоб заснути, намагався знайти в м'якій,

незвичній для нього перині зручне місце і не міг знайти. Сон не йшов, думи, як осінні хмари, накочувалися одна на одну, тривожили душу. Спогади пливли перед відкритими, втупленими у темряву очима — один страшніший за другий: бої, кров, неволя... Невже це все було? Було! У це не можна не вірити, бо минулого з серця не вирвати, не викинути, як непотріб, за ворота. А от нинішнє — незбагненне! Ніяк не віриться, що вони з Янкою та Дмитриком живі, що добралися до Києва, щасливо уникнувши безліч небезпек, а ще неймовірнішим здається те, що воєвода Дмитро живий, і вони тепер мають домашній притулок. Це — ніби щасливий сон. А що буде завтра, коли вони прокинуться? Страшні руїни Києва, пустища там, де стояли боярські та купецькі тереми, кістяки замість живих людей, попіл і тлін, попіл і тлін... А попереду — нічого. Хіба знову — неволя, ярмо чужинське...

Він так і не заснув.

Перед ранком підвівся і вийшов у сіни. З сусідньої хоромини, де поклали спати Дмитрика, пробивався крізь щілину слабенький жмутик світла. Добриня обережно прочинив двері.

Невеличка лозова колиска звисувалася на вервечках зі стелі посеред кімнати, перед столом. Дмитрик міцно спав. Біля нього на стільці, спиною до дверей, сидів боярин Дмитро — схилив голову на груди і, здається, дрімав. Дрімав? Думав? Дивився на внука? Чи священнодійствував над ним?

На столі, в узголів'ї малого, у срібному підсвічнику, горіла свіча, наповняючи боярську хоромину бронзово-сріблястим загадковим світлом і запахом воску.

Боярин ворухнувся, поволі підвів сиву голову, довго дивився на припишкового внука, що мирно посопував носиком, потім тихесенько зітхнув і знов, щось шепочучи, нахилився над ним.

Добриня затаїв дихання.

Що в тім зітханні? Тривога? Біль? Чи надія, що, мов свіча, негасимо горить у серці старого воєводи? Що в тому шепоті — молитва чи заклинання? Просьба чи грозьба?

Хто проникне в чужу душу?

Свіча догоріла — почала потріскувати, пригасати. Дмитро підвівся, простягнув руку до полиці — дістав другу, припалив від гаснучої і, поставивши у підсвічник, знову опутився на стілець біля колиски. Перехрестив її. Прошепотів:

— Господи! Врятуй онука мого! Спаси надію мою! Захисти народ наш! Дай йому силу духу і просвітління ума! Не погаси свічу надії, що серед темної ночі жевріє в його серці! Бо коли погасне, то всьому — кінець! Молю тебе, Господи! Благаю тебе!

13

Тиждень Добриня з Янкою відпочивали після виснажливої дороги, відїдалися на воєводиних харчах, приводили себе до людської подоби. І вели з воєводою безконечні розмови. Він розповів про свій вимушений похід разом з Батиєм до Галича та несподіване повернення до Києва, а вони — про свої поневіряння в зимовому полі, про Янчину хворобу та зустріч з Іллею, з Маріам, про їхню загибель та загибель князя Михайла.

Загибель Іллі, його жони та їхньої доньки Настуні, а своєї внучки, Дмитро пережив важко, ніби ця люта смерть сталася щойно, на його очах.

Він був геть сизий, а тепер просто побілів. Ще зовсім недавно кремезна його постать враз згорбилася, а круті плечі опустилися, загострилися. Важке горе на виду у всіх гнуло його до землі.

Так минув тиждень. А в суботу після сніданку Дмитро сам запропонував вийти в місто. Приспавши малого і залишивши його під наглядом Горпини, пішли втриьох — спочатку в Володимирів город.

— Відвідаємо наших,— сказав воєвода. Дивно і моторошно було йти зовсім безлюдними вулицями. Ні людського гомону, ні тупоту кінських копит, ні собачого гавкоту — пусто і тихо. Лише біля Софійських воріт, розбитих Батиевками пороками, замаячили якісь дві постаті, та й вони швидко зникли у бічному провулку чи в якомусь спаленому дворіщі.

— Ніхто не селиться на Горі,— пояснив Дмитро.— Хто повертається до Києва, а таких небагато, той воліє жити на Подолі. Поряд ліси, луги, Дніпро, а в них — дичина та риба. Є чим прогодуватися...

Ще сумніше видовище являв собою колись пишний та багатий Володимирів город. Боярські дерев'яні будинки згоріли, кам'яні князівські тереми зяяли темними проваллями потрощених вікон та дверей, храми теж були сплюндровані, як і все довкола, а від стародавньої Десятинної церкви, першої кам'яної київської споруди, побудованої і утримуваної Володимиром Святославичем, залишилися напівзруйновані стіни [121].

На майдані, перед руїнами Десятинної, височів новий дубовий хрест.

— Тут поховані кияни, що загинули останніми в той сумнопам'ятний Миколин день, коли упав Київ,— промовив Дмитро і рушив до широкої могили, яка почала вже заростати травой.

Підійшовши до неї, він важко опустився на коліна.

— Тут усі наші,— сказав глухо.— Мати, Василь, невістки, онуки... їх дістали з-під руїн і поховали разом з іншими киянами. Один Ілля з сім'єю упокоївся в чужій землі...

Янка опустила на коліна поряд з батьком, упала на могилу, обняла її руками.

— Мамонько! Голубонько! Ріднесенька моя! — завила тихо.— Як же тобі важко лежати в сирій землі! Та прийди ж, явись хоч на хвилиночку, поглянь-подивись на свою дитиночку, обніми її, сиротиночку?.. А-а-а!..

Добриня затиснув кулаки, зціпив зуби. Янчин плач гострим ножом різонував по серцю, переповнив душу лютою ненавистю до винуватців всенародного нещастя.

Мимоволі згадався день, коли палав Калиновий Кут, коли кричали під шаблями мунгальськими його родичі та земляки.

Від тієї згадки — здригнувся.

Досить сидіти в Києві! Треба їхати туди! Побачити Ганночку, малих племінників! Вклонитися прахові батька, матері, братів, усіх, хто загинув у той судний день!

Він підвів Янку, витер їй сльози з очей.

— Завтра їду в Калиновий Кут! — сказав твердо.— Треба їхати!
— Добрику! — скрикнула Янка.— А ми?
— Ти з Дмитриком залишишся в Києві! Досить вам подорожування!
— Мені за тебе страшно!

Добриня обняв її за плечі.

— Не бійся, любя! Нічого поганого зі мною не станеться!

Підвівся Дмитро.

— І все ж самому їхати не треба,— сказав рішуче.— Поїдуть з тобою мої челядники! То сміливі й дужі хлопці! І зброєю добре володіють. Якщо треба — захистять у біді! Вони мене супроводили з самого Галича...

Добриня не став перечити.

Наступного ранку п'ятеро вершників виїхали з Києва і Білгородським шляхом попрямували на захід. Попереду їхав Добриня, позад нього купно трималися молоді челядники воєводи. Всі при зброї — при мечях, луках та списах-сулицях. До сидел у кожного були приторочені сакви з хлібом та солониною, а також туго скручена кошма на випадок нічлігу в полі або в лісі.

Їхали мовчки.

Сумна і важка для душі була ця дорога. Всюди обабіч неї білили в зелених бур'янах людські кістяки, чорними дірами очниць слідкували за проїжджими голі черепи.

Хлопці були похмурі. Дивилися на складену кимось купу обмитих дощами черепів і стискували зуби.

— Страшно? — спитав він переднього, Кирика, що був у них за старшого.

— Ні, не страшно,— відповів той серйозно.— Кістяків уже не страшно! А ось коли ми з воєводою тієї ж зими вертали до Києва і всюди бачили не білі кістки, а сотні й тисячі замерзлих на лютому морозі трупів, тоді було страшно! Думалося: та невже ж загинули всі, невже нікого і на розплід не залишилося? Ось тоді було страшно!

— Як ти гадаєш, Кирику, хто винен у тому, що нас побито? Невже ж ми такі недолугі воїни?

На превеликий подив Добрию, Кирик підвів очі і, не запинаючись, твердо відповів:

— Князі! Князі винні! Одні вони! Не вміли, не хотіли, свою шкуру рятували — повтікали аж у Польщу або в Литву! І на Калці не дійшли згоди, і нині не об'єдналися! Коли б мав я силу, то зібрав би їх усіх до купи, зв'язав би жужмом однією вірьовкою — та й шубовснув у Дніпро! Бо одно лихо від них!.. А ти як думаєш, боярине?

Добриия був вельми вражений словами простого челядника. Вони співпадали з його власними думками. Отже, народ правильно розібрався з тим, що сталося, глибоко розуміє, що не велика сила Батиева, хоч вона і справді велика, а князівський розбрат і нерозум, честолюбство і скнарість поділили могутню країну на князівства, уділи, вотчини, не дозволили купно стати проти страшного ворога і призвели всіх до загибелі.

Поволі збігали верстви. Поки їхали до Лисівки, Добриня розповів і про свої митарства, про те, що поневолені не миряться зі своїм рабським станом, а створюють загони баримтачів і то тут, то там скубують завойовників.

Очі у хлопців загорілися.

— От би і нам так! — вигукнув Кирик.— Поскубти поганих!

Добриня розповів про загибель загону хана Бачмана.

— Ну й що! — не погодився Кирик.— Треба бути обачливішими! Нападати таємно, з засади! Обминати крупні загани! І головне — розумно замітати сліди! Ну, а якщо вже смерть, то щоб не даремна!

Коли сонце звернуло з обіду, показалася Лисівка. Добриня глянув — і охнув. На місці святої обителі — купи золи, порослі бур'янами. Ні церкви, ні монастирських келій — все згоріло дотла!

— Оце моє село! — глухо промовив Добриня і рушив греблею до нього.

Біля Рокитного озера знайшов свій город, купу перетлілої золи на ньому, де стояла рідна хатина, сплигнув з коня і став посеред колишнього двору на коліна. Витер сльози, перехрестився.

Довго стояв, похиливши голову, аж поки Кирик сіпнув за рукав.

— Їдьмо, боярине! Чим тут зарадиш і кому?

Поїхали прямо на захід сонця, до Вовчого яру, де, як казав воєвода, поселилися ті, хто врятувався в судний день Калинового Кута.

Знову попереду їхав Добриня. Вовчий яр він знав з дитинства. Могутній, широко розгалужений, особливо у верхів'ї, порослий лісом, він манив дітей таємничістю, рясними полуницями та горіхами, воркітливим струмком, що жебонів у густих заростях берегового зела. Тут водилися дикі кози, олені, лосі, борсуки та вовки, від яких і назву дістав. Хлопчаки відчували страх перед тими небезпеками, що таїлися в його темних проваллях та ізворах, але цікавість перемагала і вела їх все далі в його незвідані глибини.

Тому Добриня й не здивувався, коли почув, що його земляки ховалися від ворогів саме там, в диких урвищах Вовчого яру, і поселилися в ньому після відходу завойовників.

І тут у Добрині раптом лунко забухало серце: прямо перед ним, понад рівчаком, ішла молодиця в довгій білій сорочці, перев'язаній у стані шнурком. Через плече — коромисло, на коромислі — дерев'яні цеберця з водою, в якій хлюпосталися сонячні зайчики.

Ганночка!

Він її впізнав відразу. Крикнув:

— Сестронько! Ганночко!

Молодиця зупинилася, глянула на вершника, що мчав узвозом з гори. Потім зойкнула, змахнула руками. Коромисло з цеберцями полетіло додола.

— Добрику! Братоньку-у! — і, мов біла чайка, метнулася назустріч.

Говорити вони не могли. І радість, і біль заткнули їм горло. Дивилися одне на одного, обнімалися, усміхалися, а в очах каламутилися, сивіли сльози. Під'їхали челядники.

— Це моя сестра,— коротко пояснив їм Добриня, а їй: — А це мої товариші.

— То ходімо ж до нас,— поспішила Ганночка.— Там Кузьма... Там діти...

І вона показала на обійстя, що приліпилося тут же, під горою, при дорозі. Було воно обнесене плотом. З-під гори, врізана в неї наполовину, визирала одним віконцем напівземлянка, вкрита дерном. Таким же був і хлів для худоби. Внизу, на березині, стояло два стійки сіна.

Убогі будівлі. Убоге господарство, змайстроване нашвидкуруч, аби був якийсь захисток на зиму. Посеред двору, над багаттям, у великому череп'яному горшку булькало якесь вариво. Кузьма помішував його довгою дерев'яною кописткою, а біля його ніг вепсталось двійко малят-безштаньків. Третє маля, зовсім немовля, попискувало в лозовій колисці, що висіла на вервечках під грушею-дичкою.

Побачивши Добриню, що в супроводі Ганиочки заходив до двору, Кузьма кинув копистку і широко розставив руки.

— Добрине! Брате! Живий!

Він був великий, чорний, лахматий, мов ведмідь. На галові не чуб, а справжнє вороняче гніздо, і голос його гучний рокотав на всю долину, і сила в нього була ведмежа — її відразу відчув Добриня, як тільки Кузьміні руки торкнулися його пліч.

Вони почоломкалися тричі — навхрест.

І перший рушив до вогню.

Хлоп'ята сторожко зирили спідлоба на чужинців.

Добриня присів перед старшим, притягнув до себе.

Миланин! Василів!

— Ти впізнав мене, Добрику?

— Впізнав,— тихо відповіло хлоп'я.

— А хто ж я?

— Вуйко Доблиня!

— А маму ж твою як звати?

— Ганночкою,— ще тихше відповів хлопчик. Вражений Добриня глянув на сестру. Та приклала пальця до вуст, а вголос сказала:

— Так краще. Щоб усі рівні були! Виростуть однакові, мов брати!

— Боже, коли б вона, бідна, знала, що її синок живий! Яка б рада була! Яка щаслива! — прошепотів Добриня.

Тепер стрепенулася Ганночка.

— То вона жива?

— Жива. В неволі. Має там сім'ю, дитину. А за цим тужить-тужить!..

— Бідна, бідна!..— схлипнула Ганночка.— Яка доля!

— А як же ти врятувала цих горобенят? — кивнув на хлоп'ят Добриня.— Як вони вижили?

— Коли це сталося, ми з Кузьмою були в лісі. Нам пощастило, а всі наші...

— Я знаю. А як же діти? Їх не зачепили?

— Вони тікали і провалилися в наш старий погріб, прикиданий листям та всіляким галуззям... Це їх і врятувало... А вранці ми з Кузьмою прийшли на пожарище і почули

дитячий плач. Заглянули в яму — наші Добрики сидять, притулившись один до одного. Яка радість була!

— Чому ж ви не поселилися в нашому Калиновому Куті?

— Де ж там селитися? Одні головешки та трупи... От ми й перебравися всі, хто врятувався, сюди. Нашвидкуруч викопали землянки для тепла, перенесли з пожарищ усе, що годилося для життя, знайшли в лісах кілька корівчин та коней, що вирвалися з того пекла,— ось так і живемо...

— Скільки ж вас урятувалося?

— Та вже тут дванадцять землянок, і в кожній дві, три, а то й чотири душі... Сім'ї, звичайно, розрушилися. Єдналися, як хто хотів... Чужих дітей брали...

Добриня схвально похитав головою.

— Це добре... І як же ви назвали це нове село?

— А так, як ти й сказав, — Новосілками.

— І це добре, — погодився Добриня. — Хоча Калиновий Кут — краще.

Тут почувся голос Кузьми:

— До вечері! До вечері, дорогі гості!

Юшка була справді смачна, всі довго смакували нею, вели неквапливу бесіду, розповідали, що пережили, що бачили, і незчулося, як смеркло.

— Е-е— завважив Кузьма,— та вже пізно! І спати пора! Де ж ми гостей покладемо, Ганночко? У землянку й запрошувати незручно...

Він безпорадно шкріб своє вороняче гніздо.

Добриня ударив його по плечу.

— Та не турбуйся ти! Де спати? Спитай краще, де я спав останні роки? Що може бути краще для снання, як копиця сіна під зоряним небом! Та ще й на березі рідного Ірпеня! Якщо дозволиш, звичайно...

— А чому б ні? — зрадів Кузьма,— Он там, за стогом, у закутку, ніщо вам не заважатиме — спіть хоч до півдня! Постеліть сіна та й вкладайтеся!

Сіно було м'яке, пахуче, ніч тепла, зоряна,— ось так, під жаб'яче квакання, що глухо долітало з річки, хлопці й поснули.

Прокинулися від тривожного жіночого крику:

— Рятуйте! Рятуйте!

То був голос Ганночки. В ньому бриніли розпука та жах,

Був уже пізній ранок, сонце щедро поливало своїм золотом буйну зелень Вовчого яру. Що ж там могло трапитись?

Добриня схопив меч і притьмом кинувся з-за стогу на подвір'я.

Те, що він побачив, страшенно вразило й обурило його.

На дорозі, біля броду через рівчак, стояла велика монгольська гарба, наповнена всіляким добром — лантухами з зерном, вичиненими шкурами хутряних звірів та домашнім скарбом. Четверо монголів порядкували в дворі: один за налигача тягнув до воріт корову, а другий — Ганночку, що, відбиваючись, кричала "рятуйте!". А ще двоє з шаблями наголо насадили на Кузьму, який відбивався від них кочергою, але поволі

задкував до землянки, з дверей якої визирали перелякані діти.

До Ганночки було найближче, і Добриня метнувся туди — сторчма всадив меч в спину нападникові. Той випустив з рук здобич і з глухим стогоном завалився набік.

Тут же тонко свиснули три стріли — і кожна знайшла свою жертву. Всі чотири степові розбійники так і не зрозуміли, звідки звалилася на них біда, полягли, мов підкошена трава.

Все це трапилося так швидко і так несподівано, що й Добриня зі своїми товаришами, і Кузьма з Ганночкою застигли, вражені, там, де стояли, і спантеличено, розгублено дивилися на діло рук своїх — на полеглих чужинців.

До них із сусідніх дворів бігли люди. Теж завмирили у страсі великому.

Що ж тепер буде? Якась жінка почала хлипати, голосити.

Першим опам'ятався Добриня.

— Годі! Не голосіть! — гримнув. — За нашими людьми ніхто з них не голосив, зате вбивали і старого, і малого! Тож туди їм і дорога!.. А тепер слухайте, що я скажу! Трупів відтягніть у глибину яру і закопайте поглибше, щоб звірі не розрили. Коней, якщо не тавровані, можете забрати собі — пустіть на пасовисько. А гарбу порубайте і спаліть, щоб і сліду не залишилося! І останнє — ви нікого не бачили, нічого не чули і нічого не знаєте! Второпали?

— Та вже ж! — закивали головами чоловіки. — Ми нічого не бачили й нічого не знаємо! Будь певен, Добрине, не підведемо!

— От і гаразд. А тепер — за роботу! Зробіть так, як я сказав! — І він повернувся до сестри та до зятя. — А нам — пора в дорогу! Час!

Ганночка заплакала, припала йому до грудей.

— Спасибі, братику, що приїхав і порятував нас. Бо Кузьму убили б нехристи, а мене забрали б! Як би тоді жили наші маленькі Добрики?

Добриня приголубив її, погладив по косах.

— Бережи їх, сестронько! Хай ростуть — на них уся наша надія! Для них будемо жити! Може, хоч зони або їхні нащадки спекаються того ярма, що доля наклала на нас... Прощай! Я загляну незабаром! — І гукнув челяді: — Сідлайте, хлопці, коней! Та міцніше підпруги затягуйте! Дивись — по дорозі ще який-небудь зайда зустрінеться!